

สังวรณนา : วิธีอธิบายความธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา
SAMVAṆṆANĀ : THE METHOD OF EXPLANATION IN COMMENTARY
(AṬṬHAKATHĀ) AND SUB-COMMENTARY (ṬĪKĀ)
ON THE DHAMMAPADA

พระศรีคัมภีรญาณ (มานิต วีริยธโร)

ดุขฎฐินิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุขฎฐิบัณฑิต
สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๕๙

สังวรรณนา : วิธีอธิบายความธรรมดาของรถกตาและธรรมดาของมหาภูฏกา

พระศรีคัมภีรญาณ (มานิต วีรยธโร)

คุษฎีนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรคุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๕๙

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

Samvaṇṇanā : The Method of Explanation in Commentary
(Aṭṭhakathā) and Sub-Commentary
(Tīkā) on the Dhammapada

Phra Srigambhirayarn (Manit Viriyadharo)

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Doctor of Philosophy
(Pali Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

C.E. 2016

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง “สังวรธรรมนา : วิธีอธิบายความธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา” เป็นส่วนหนึ่ง ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบดุษฎีนิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระเทพปริยัติมุนี, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(พระราชปริยัติมุนี, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(พระมหาสุรชัย วราสโภ, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(ผศ.ดร.วุฒินันท์ กันทะเตียน)

กรรมการ

(ผศ.ร.ท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ)

คณะกรรมการควบคุมดุษฎีนิพนธ์

พระราชปริยัติมุนี, ผศ.ดร.

ประธานกรรมการ

พระมหาสุรชัย วราสโภ, ผศ.ดร.

กรรมการ

ผศ.ร.ท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระศรีคัมภีรญาณ)

ชื่อคุณิพนธ์ : สัจจวรรณนา : วิธีอธิบายความธรรมบทธรรถถาและธรรมบถมหาฎีกา
 ผู้วิจัย : พระศรีคัมภีรญาณ (มานิต วีริยโร, วงษ์มา)
 ปริญญา : พุทธศาสตรคุณิบัณฑิต (บาลีพุทธศาสตร)

คณะกรรมการควบคุมคุณิพนธ์

: พระราชปริยัติมุนี, ผศ.ดร., ป.ธ.๙, M.A. (Pali & Sanskrit),
 Ph.D. (Pali)
 : พระมหาสุรชัย วราสโร, ผศ.ดร., ป.ธ.๗, พธ.บ. (ศาสนา),
 M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)
 : ผศ.ดร.ร.ท. บรรจบ บรรณรุจิ, ป.ธ.๙, พธ.บ. (การจัดการศึกษา)
 อ.ม. (บาลีสันสกฤต), Ph.D. (Philosophy)
 วันสำเร็จการศึกษา : ๑๘ กรกฎาคม ๒๕๖๐

บทคัดย่อ

คุณิพนธ์เรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาพัฒนาการเรื่องสัจจวรรณนาในคัมภีรพุทธศาสนา ๒) เพื่อศึกษาประเภทสัจจวรรณนาในวรรณคดีบาลียุคอังกวะของพม่า ๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์การอธิบายความสัจจวรรณนาในธรรมบทธรรถถาและธรรมบถมหาฎีกา โดยศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎกภาษาบาลีและภาษาไทย ขุททกนิกายธรรมบถ ๘ วรรค คือ ตั้งแต่ยมกวรรคจนถึงสหัสสวรรค พร้อมทั้งอรรถถาขุททกนิกายธรรมบถ ๘ วรรค และธรรมบถมหาฎีกา นำข้อมูลที่ได้มาอธิบายความตามหลักสัจจวรรณนา อธิบายความบถโดยยกบถขึ้นตั้งไว้ แล้วอธิบายไปที่ละบถบ้าง สองบถบ้าง หลายบถบ้าง

ผลการวิจัยพบว่า สมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าและพระสาวกมีพระมหากัปเถระพระอรหันต์เป็นต้นได้อธิบายความสัจจวรรณนาบถพระบาลีไว้ ต่อมาประมาณพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ พระอรรถถาจารย์มีพระพุทธโฆสจารย์เป็นต้นได้อธิบายขยายความพระบาลีไว้ ในพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๘ พระฎีกาจารย์ก็ได้อธิบายความแห่งอรรถถานั้นๆ ไว้ เรื่องสัจจวรรณนามีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลจนถึงปัจจุบันอย่างนี้ สัจจวรรณนา มี ๒ ประเภท คือ (๑) อธิบายความของบถทั่วไป ๓ ประการ คือ อุลลึงคสัจจวรรณนา คือ การอธิบายความของบถโดยประกอบด้วย อิติ คัพทที่บถตั้ง, วุตติสัจจวรรณนา คือ การอธิบายความของบถแบบต่อเนื่องกันไป, สัมพันธสัจจวรรณนา คือ การอธิบายความของบถอันแสดงถึงความเชื่อมโยงกันของบถโดยประกอบ สมพนโธ ท้ายประโยค (๒) การอธิบายความของบถ ๔ บถ คือ อธิบายความของบถนาม, อธิบายความของบถอุปสัค, อธิบายความ

ของบทนิบาต และอธิบายความของบทอาขยาต ประโยชน์ที่ได้รับจากการศึกษาสังวรรณนา คือ ทำให้เข้าใจเรื่องสังวรรณนาเป็นอย่างดี สามารถศึกษาพระบาลี อรรถกถาและฎีกาได้เป็นอย่างดี ส่วนภาคผนวก ผู้วิจัยได้เพิ่มเติมวิธีการอธิบายความของบทตั้งโดยทั่วไป เรียกว่า ปกิณณกสังวรรณนา, วิธีการอธิบายความที่มุ่งแสดงถึงความประสงค์ของพระบาลี พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ เรียกว่า อาโณคสังวรรณนาและวิธีอธิบายความของบทโดยใช้ศัพท์หรือวลีต่าง ๆ ไว้ เพื่อความบริบูรณ์ของความหมาย

Dissertation Title : Saṁvaṇṇanā: A Study of Explanation Method in Commentary (Aṭṭhakathā) and Sub-commentary (Tikā) on the Dhammapada

Researcher : Phra Srigambhirayarn (Manit Vīriyadharo, Wongma)

Degree : Doctor of Philosophy (Pali Buddhist Studies)

Dissertation Supervisory Committee:

: Phra Rājpariyattimuni, Asst.Prof.; Dr., Pali IX, M.A. (Pali & Sanskrit), Ph.D. (Pali);

: Phra Maha Surachai Varāsabho, Asst.Prof.; Dr., Pali VII, B.A. (Religion), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies);

: Assist. Prof.; Lt. Dr. Banjub Bannaraji, Pali IX, B.A. (Education Management), M.A. (Pali & Sanskrit), Ph.D. (Philosophy)

Date of Graduation : July 18, 2017

Abstract

This dissertation is comprised of 3 objectives; 1) to study the history and structure of Saṁvaṇṇanā in Theravada Buddhism, 2) to study the types of Saṁvaṇṇanā of Pali literature in Inwa period, and 3) to analyze the explanation method in commentary and sub-commentary on the Dhammapada. The study was documentary research by taking primary sources from Tipitaka, 8 divisions of Khuddakanikaya starting from Yamakavagga up to Sahassavagga with its commentary and sub-commentary in Thailand and Myanmar. Data was analyzed, composed in descriptive style setting Pali terms at first then describing it by one term and many terms.

Results of research found that that Buddha and his disciple Mahakassapa-thera and Anandathera had given explanation of Pali terms. In 9-10 B.E. the famous commentator, Buddhaghosa officially had composed commentaries in Palilanguage, then in 14-18 B.E. there were found explanations of some sub-commentators. So the explanation method was found in Buddha's time until present. There are 3 types of

explanation method: 1) Explanation of general terms which consists of 3 kinds; Ullingasaṁvaṇṇanā or the explanation of meaning of Pali terms with 'Iti' word as preamble, Vuttisaṁvaṇṇanā or the explanation of meaning of continuing terms without 'Iti' word and Sambandhasaṁvaṇṇanā or the explanation of term meanings related to each term by ending with Sambandho word; 2) The explanation of Pali terms classified into 4 types: Noun explanation, prefix explanation, Nipata explanation and declension explanation. The study of Saṁvaṇṇanā or explanation of Pali terms will help those who learn Palilanguage, commentaries and sub-commentaries of Tipitaka scripture to gain the deep knowledge of Buddha's teaching. Moreover, the researcher added the appendix of topic called as Pakiṇṇaka-saṁvaṇṇanā or miscellaneous explanation, the explanation which focuses on purpose of Buddha's teaching or Pali, commentator and sub-commentator is called as Ābhogasaṁvaṇṇanā and the explanation of the term meanings by using vocabularies or phrases to fulfill the true meanings.

กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณในเมตตาธรรมของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร) ป.ธ.๙, M.A., Ph.D. ศาสตราจารย์พิเศษ อัครมหาบัณฑิต กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะใหญ่หนกลาง ประธานกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ผู้ดำริและก่อตั้งสถาบันบาหลีศึกษาพุทธโฆส จัดทำพัฒนาหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาบาหลีพุทธศาสตร์และถวายทุนการศึกษาแก่นิสิตรุ่นที่ ๑

ขอขอบพระคุณ พระราชปริยัติมณี (เทียบ สิริธาดา) ประธานที่ปรึกษาคุณุณิพนธ์ พระมหาสุรชัย วราสโร, ผศ.ดร. อนุโมทนาบุญ ผศ.ร.ท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ กรรมการที่ปรึกษาคุณุณิพนธ์ พระมหาสมลักษณ์ คนธสาโร ให้คำปรึกษาชี้แนวทางเรื่องสังฆวรรณนา พระมหาชิต ฐานชิต,ดร. ผู้เมตตาให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์ ขอขอบพระคุณ พระอาจารย์มหาประวัติ ถาวรจิตโต พระมหาชาญชัย จารุณโณ พระมหาอมร อมโร ผู้ช่วยตรวจ ขอขอบใจพระประเทือง ขนติโก ผู้ช่วยตรวจรูปแบบคุณุณิพนธ์ พระสุคนธ์ ปณณารโธ ผู้ช่วยจัดหน้าคุณุณิพนธ์และอื่นๆ ขออนุโมทนาบุญ ดร.ชัยชาญ ศรีหามู ผู้ช่วยแปลบทคัดย่อภาษาไทยเป็นภาษาอังกฤษ ขอขอบใจพระ Clark Son ชาวอเมริกา ผู้ช่วยตรวจแก้บทคัดย่อภาษาอังกฤษ คุณภานุมาตร์ เนโส เจ้าหน้าที่ประจำโครงการผู้ช่วยดำเนินการทำเอกสารตามระเบียบบัณฑิตวิทยาลัย อนุโมทนาบุญ คุณณัฐลาภรณ์ มัจฉานารี ที่ได้อำนวยความสะดวกเรื่องยานพาหนะและภัตตาหารเป็นอย่างดี

ขอขอบคุณคณาจารย์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ทุกท่าน ผู้ให้คำปรึกษาทำให้ผู้วิจัยมีความรู้ความสามารถศึกษาค้นคว้างานที่เกี่ยวข้องกับคุณุณิพนธ์นี้ ขอขอบใจ เจ้าหน้าที่ห้องสมุด และบุคลากรทุกท่านของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

สุดท้ายนี้ ผู้วิจัย ขอบูชาคุณพระอุปชฌาย์ อาจารย์และผู้มีอุปการคุณทุกท่าน ด้วยคุณงามความดีจากการประพฤติปฏิบัติและการทำคุณุณิพนธ์นี้ ขอให้มารดาบิดาครูบาอาจารย์ทุกท่าน และสรรพสัตว์ จงมีแต่ความสุขความเจริญยิ่งๆ เกิด ขอแบ่งบุญและอุทิศส่วนบุญให้มารดาบิดา ครูบาอาจารย์ ปู่ย่า ตายาย ญาติพี่น้อง เพื่อนพ้อง บริวาร เทวดา พรหมและสรรพสัตว์, ขอบุญกุศลนี้ จงเป็นปัจจัยแก่พระนิพพานของทุกท่านเถิด.

พระศรีคัมภีร์ญาณ (มานิต วิริยโร, วงษ์มา)

วันที่ ๑๘ เดือน กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๖๐

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๒
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๓
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๙
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๐
บทที่ ๒ ศึกษาวิเคราะห์พัฒนาการเรื่องสังฆวรรณาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา	๑๑
๒.๑ ความหมายของสังฆวรรณา	๑๑
๒.๒ พัฒนาการเรื่องสังฆวรรณาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา	๑๒
๒.๓ สังฆวรรณาของอรรถกถายุคพุทธกาล	๓๑
๒.๔ สังฆวรรณาของอรรถกถายุคหลังพุทธกาล	๓๔
๒.๕ สังฆวรรณาของฎีกายุค	๔๘
๒.๖ สรุปท้ายบท	๕๔
บทที่ ๓ ศึกษาประเภทสังฆวรรณาในวรรณคดีบาลีอุคองวะของพม่า	๕๕
๓.๑ ชื่อของสังฆวรรณา	๕๕

๓.๒ ประเภทสังฆวรรณาโดยทั่วไป	๕๙
๓.๓ ประเภทสังฆวรรณาโดยบท	๘๒
๓.๔ สรุปร้อยบายบท	๑๑๒

บทที่ ๔ ศึกษาวิเคราะห์อธิบายความสังฆวรรณาในธรรมบทอรรถกถาและ

ธรรมบทมหาฎีกา ๑๑๓

๔.๑ ศึกษาวิเคราะห์อธิบายความสังฆวรรณาในธรรมบทอรรถกถา	๑๑๓
๔.๒ ศึกษาวิเคราะห์อธิบายความสังฆวรรณาในธรรมบทมหาฎีกา	๑๖๔
๔.๓ สรุปร้อยบายบท	๑๗๙

บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ ๑๘๐

๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๘๐
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๘๑
๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	๑๘๑
๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะต่อการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์	๑๘๑
๕.๒.๓ ข้อเสนอแนะต่อการศึกษาวิจัย	๑๘๑

บรรณานุกรม ๑๘๒

ภาคผนวก ๑๘๕

ภาคผนวก ก	๑๘๕
ภาคผนวก ข	๒๑๐
ภาคผนวก ค	๒๒๗

ประวัติผู้วิจัย ๒๔๖

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. สัญลักษณ์และคำย่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

คู่มือฉบับนี้ ใช้ข้อมูลอ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาเถปิฎก ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙ โดยระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังอักษรย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.สี. (บาลี) ๙/๒๗๖/๙๗. หมายถึง ทีฆนิกาย สীগฺกชนฺวคฺคปาติ ภาษาบาลี เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๗.

พระวินัยปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
วิ.มหา. (บาลี)	= วินยปิฎก มหาวิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา. (ไทย)	= วินยปิฎก มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ม. (บาลี)	= วินยปิฎก มหาวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.ป. (บาลี)	= วินยปิฎก ปริวารวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)

พระสุตตันตปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
ที.สี. (บาลี)	= สุตตฺตฺนตฺปิฎก ทีฆนิกาย สীগฺกชนฺวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.สี. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สীগฺกชนฺวคฺค	(ภาษาไทย)
ที.ม. (บาลี)	= สุตตฺตฺนตฺปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคฺค	(ภาษาไทย)
ที.ปว. (บาลี)	= สุตตฺตฺนตฺปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.มฺ. (บาลี)	= สุตตฺตฺนตฺปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณฺณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.มฺ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณฺณาสก	(ภาษาไทย)
ม.ม. (บาลี)	= สุตตฺตฺนตฺปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณฺณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณฺณาสก	(ภาษาไทย)
ม.อฺ. (บาลี)	= สุตตฺตฺนตฺปิฎก มัชฌิมนิกาย อฺปริปณฺณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.อฺ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อฺปริปณฺณาสก	(ภาษาไทย)
สํ.ม. (บาลี)	= สุตตฺตฺนตฺปิฎก สํยุตฺตฺนิกาย มหาวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก. (บาลี)	= สุตตฺตฺนตฺปิฎก องคฺคตฺตรนิกาย เอกกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ติก. (บาลี)	= สุตตฺตฺนตฺปิฎก องคฺคตฺตรนิกาย ติกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)

อง.จตุกก. (บาลี)	=	สุดตนตปิฎก องคุตตรนิกาย จตุกกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ฉกก. (บาลี)	=	สุดตนตปิฎก องคุตตรนิกาย ฉกกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ฉกก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.นวก. (บาลี)	=	สุดตนตปิฎก องคุตตรนิกาย นวกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ทสก. (บาลี)	=	สุดตนตปิฎก องคุตตรนิกาย ทสกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ทสก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ. (บาลี)	=	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย ธมมปทปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาบาลี)
ขุ.อิติ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
ขุ.วิ. (บาลี)	=	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย วิมานวตถุปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.วิ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.เอกก. (บาลี)	=	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย เอกกนิปาต ชาตกปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.ทสก. (บาลี)	=	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย ทสกนิปาต ชาตกปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.ม. (บาลี)	=	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิปาต ชาตกปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.ม. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิบาตชาตก	(ภาษาไทย)
ขุ.ม. (บาลี)	=	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.ป. (บาลี)	=	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย ปฎิสมภิทามคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.อป. (บาลี)	=	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย อปทานปาติ	(ภาษาบาลี)

พระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์		
อภิ.สง. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก ธมมสงคณิปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก วิภงคปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.ป. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก ปฎิจจานปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.ป. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ปฎิจฐาน	(ภาษาไทย)

ข. สัญลักษณ์และคำย่อคัมภีร์อรรถกถา

ดุขฎฐินิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อรรถกถาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในการอ้างอิงโดยระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๗๖/๒๔๐ หมายถึง ทีฆนิกาย สุมงคล-วิลาสินี สี่ลูกขนควคคอุฏฐกถาภาษาบาลี เล่ม ๑ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๒๔๐.

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์		
วิ.มหา.อ. (บาลี)	=	วินัยปิฎก	สมนตปาสาทิกา มหาวิภังคอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา.อ. (ไทย)	=	วินัยปิฎก	สมันตปาสาทิกา มหาวิภังคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
วิ.ม.อ. (บาลี)	=	วินัยปิฎก	สมนตปาสาทิกา มหาวคคอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์		
ที.สี.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาสินี สีลขนธวคคอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.สี.อ. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาสินี สีลขันธวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ที.ม.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาสินี มหาวคคอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาสินี ปาฎีกาวคคอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ. (บาลี)	=	มชฉินนิกาย	ปปญจสุทนี มชฉิมปณณาสกอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ. (บาลี)	=	มชฉินนิกาย	ปปญจสุทนี มูลปณณาสกอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.อ.อ. (บาลี)	=	มชฉินนิกาย	ปปญจสุทนี อูปริปณณาสกอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ส.ม.อ. (บาลี)	=	สัยุตตนิกาย	สารตถปปกาสินี มหาวคคอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ส.ช.อ. (บาลี)	=	สัยุตตนิกาย	สารตถปปกาสินี ขนธวคคอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ส.ส.อ. (บาลี)	=	สัยุตตนิกาย	สารตถปปกาสินี สคาถาวคคอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก.อ. (บาลี)	=	องคฺตตรนิกาย	มนโรธปุรณี เอกกนิปาตอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ติก.อ. (บาลี)	=	องคฺตตรนิกาย	มนโรธปุรณี ติกนิปาตอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.จตุกก.อ. (บาลี)	=	องคฺตตรนิกาย	มนโรธปุรณี จตุกกนิปาตอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.สตตก.อ. (บาลี)	=	องคฺตตรนิกาย	มนโรธปุรณี สตตกนิปาตอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.นวก.อ. (บาลี)	=	องคฺตตรนิกาย	มนโรธปุรณี นวกนิปาตอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ทสก.อ. (บาลี)	=	องคฺตตรนิกาย	มนโรธปุรณี ทสกนิปาตอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ขุ.อ. (บาลี)	=	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตถโชติกา ขุทฺทกปาฐอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.อ. (บาลี)	=	ขุทฺทกนิกาย	ธมมปทอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ขุ.อ. (ไทย)	=	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตถโชติกา ขุทฺทกปาฐอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.อ. (บาลี)	=	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตถทีปนี อิติวุตตกอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.วิ.อ. (บาลี)	=	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตถทีปนี วิมานวตถอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.เปต.อ. (บาลี)	=	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตถทีปนี เปตวตถอฎฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)

ขุ.เถร.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย ปรมตที่ปนี เถรคาถาอฏฺฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.ทก.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย ทุกนิปาตชาตอฏฺฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.จ.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย จุฬนิตเทศสอฏฺฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ป.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย ปรมตที่ปนี ปฏฺฐสมภิทามคคตอฏฺฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.พทุธ.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย มธฺรตตวิลาสิณี พุทฺธวํสอฏฺฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ

ชื่อคัมภีร์

อภิ.สง.อ. (บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎกธมฺมสงฺคณิ อฏฺฐสาสิณี อฏฺฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
------------------	---	--	------------

ค. สันุลักษณะและคำย่อคัมภีร์ฎีกา

ดุชฎีนิพนธ์ฉบับนี้ใช้คัมภีร์ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬารฎีกาของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยระบุชื่อคัมภีร์ตามด้วยเล่ม (ถ้ามี) ชื่อ/หน้า เช่น วิมตติ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๗๐ หมายถึง วิมตติวินทนี วินยปิฎกฎีกา เล่ม ๑ ข้อ ๑ หน้า ๗๐ ฉบับมหาจุฬารฎีกา

ฎีกาพระวินัยปิฎก

คำย่อ

ชื่อคัมภีร์

สารตต.ฎีกา (บาลี)	=	สารตตที่ปนีฎีกา	(ภาษาบาลี)
วิมตติ.ฎีกา (บาลี)	=	วิมตติวินทนีฎีกา	(ภาษาบาลี)
กงฺขา.ฎีกา (บาลี)	=	กงฺขาวิตฺรณิปุราณฎีกา	(ภาษาบาลี)
กงฺขา.อภินวฎีกา (บาลี)	=	วินยตถมณฺชสากงฺขาวิตฺรณิอภินวฎีกา	(ภาษาบาลี)
วินย.ฎีกา (บาลี)	=	วินยาลงการฎีกา	(ภาษาบาลี)

ฎีกาพระสุตตันปิฎก

คำย่อ

ชื่อคัมภีร์

ที.สี.ฎีกา (บาลี)	=	ทีฆนิกาย ลินตถปฺปกาสนี สีลกฺขนฺธวคฺคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.อภินวฎีกา (บาลี)	=	ทีฆนิกาย สารุวิลาสิณีสีลกฺขนฺธวคฺคอภินวฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.ฎีกา (บาลี)	=	ทีฆนิกาย ลินตถปฺปกาสนี มหาวคฺคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ม.อ.ฎีกา (บาลี)	=	มชฺฉิมนิกาย ลินตถปฺปกาสนี อฺปฺริปณฺณาสกฎีกา	(ภาษาบาลี)
สํ.ม.ฎีกา (บาลี)	=	สํยุตฺตนิกาย ลินตถปฺปกาสนี มหาวคฺคฎีกา	(ภาษาบาลี)

อง.ทก.ฎีกา (บาลี)	=	องคฺตฺตฺรณิกาย ทุกฺนิปาตฎีกา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี)	=	ธมฺมปทฺมหาฎีกา	(ภาษาบาลี)

ฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	
อภิ.สง.อนุฎีกา (บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงคฺคณีนุฎีกา	(ภาษาบาลี)
อภิ.ปณจ.อนุฎีกา (บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก ปณจปกรณอนุฎีกา	(ภาษาบาลี)
มณฺิมลฺขุ.(บาลี)	=	มณฺิมลฺขุสาฎีกา	(ภาษาบาลี)

ฎีกาปกรณ์วิเสส

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	
เนตฺตฺติวิ. (บาลี)	=	เนตฺตฺติวิภาวินี	(ภาษาบาลี)
วิภาวินี. (บาลี)	=	อภิธมฺมตฺตฺตฺวิภาวินีฎีกา	(ภาษาบาลี)
นมก.ฎีกา (บาลี)	=	นมกการฎีกา	(ภาษาบาลี)
สุโพ.ฎีกา (บาลี)	=	สุโพธาลงการฎีกา	(ภาษาบาลี)
อภิธาน.ฎีกา (บาลี)	=	อภิธานปฺปทีปิกาฎีกา	(ภาษาบาลี)
มจฺ.ที. (บาลี)	=	มจฺคตฺตฺตฺตฺปนี	(ภาษาบาลี)
ปาจิตฺ. (บาลี)	=	ปาจิตฺยาทีโยชนาปาลี	(ภาษาบาลี)
ติปิ. (พม่า)	=	อภิธานพระไตรปิฎกบาลี-พม่า	(ภาษาพม่า)
ปาฬิปท. (พม่า)	=	คัมภีร์แสดงบทบาลีพระไตรปิฎก	(ภาษาพม่า)
อภิธาน.ว. (ไทย)	=	อภิธานวรรณนา	(ภาษาไทย)

ง. สัญลักษณ์และคำย่อคัมภีร์สัททหาวิเสส

ดุขฎฺฐินิพนธ์ฉบับนี้ใช้สัททหาวิเสสภาษาบาลี ฉบับวัดท่ามะโอ อำเภอเมืองลำปาง จังหวัดลำปางและฉบับพม่า ในการอ้างอิงได้ระบุสูตรหลังอักษรย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๘๑/๑๕๖. หมายถึง ปทรูปสิทธิไวยากรณ์ ภาษาบาลี เล่มที่ ๑ สูตรที่ ๒๘๑ หน้า ๑๕๖.

คัมภีร์สัททหาวิเสส

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	
ปทรูป. (บาลี)	=	ปทรูปสิทธิปกรณ	(ภาษาบาลี)
โมค. (บาลี)	=	โมคคฺคฺลลานปกรณ	(ภาษาบาลี)

กจ. (บาลี)	=	กจจายนปกรณ์	(ภาษาบาลี)
ปทรูป.ฎีกา (บาลี)	=	ปทรูปสิทธิฎีกา	(ภาษาบาลี)
นยาสะ. (บาลี)	=	นยาสปกรณ์	(ภาษาบาลี)
নীติ.ธ. (บาลี)	=	สททনীติ ธาตุมาลา	(ภาษาบาลี)
โมค.ปญ.ฎีกา (บาลี)	=	โมคคัลลานปญจิกา	(ภาษาบาลี)
สททตถ. (บาลี)	=	สททตถเภทจินดา	(ภาษาบาลี)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

สังวรรณาคือวิธีอธิบายความของบทในพระบาลี อรรถกถา และฎีกา หรือวิธีสื่อความหมายในใจของตนที่ต้องการจะให้คนอื่นเข้าใจความประสงค์ของตน เพื่อติดต่อสื่อสารให้เกิดประโยชน์ทั้งแก่ตนและผู้ฟังหรือผู้อ่าน หากเข้าใจสังวรรณาคี ก็สามารถเข้าใจความประสงค์ของผู้แสดง ผู้พูด ผู้เขียนได้อย่างชัดเจน ยิ่งในการศึกษาพระธรรมวินัยอันเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว ก็ยิ่งจำเป็นต้องมีความรู้เรื่องสังวรรณาเป็นอย่างดีจึงจะช่วยให้เข้าใจพระธรรมคำสอนอย่างถ่องแท้ ไม่ผิดเพี้ยน อันที่จริงแล้ว สังวรรณานี้มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล พระพุทธองค์ทรงอธิบายความสังวรรณาพระบาลีไว้ด้วยพระองค์เอง เช่น ปทกชาณียวินัยว่า “**สิกขาติ** ติสโส สิกขา อธิสัสสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปณาสิกขา. ตตร ยายั อธิสัสสิกขา, อัย อิมสมิ อตเถ อธิปะเตตา สิกขาติ”^๑ แปล: คำว่า **สิกขา** ได้แก่ สิกขา ๓ อย่าง คือ อธิสัสสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปณาสิกขา ในสิกขา ๓ นั้น อธิสัสสิกขานี้ที่ทรงประสงค์เอาในความหมายนี้^๒” ในราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ พระอรรถกถาจารย์คือพระพุทโธสาจารย์ได้อธิบายความสังวรรณาบทพระบาลีไว้ เช่น “สมมา สามณจ สพพมมานั พุทธตตา ปน **สมมาสมพุโธ**.”^๓ แปล: ส่วนพระนามว่า **ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง** เพราะทรงรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เองเท่านั้น” ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๘ พระฎีกาจารย์มีพระวชิรพุทธิเถระเป็นต้นได้อธิบายความสังวรรณาบทแห่งอรรถกถานั้นๆ ไว้ เช่น **อตถิติ** ปุถุถถวิสยั นิปาตปท.^๔ แปล: คำว่า **อตถิติ** เป็นนิบาตบทมีอรรถพหูพจน์” สังวรรณามีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล อย่างไรก็ตาม ส่วนชื่อต่างๆ ของสังวรรณา ไม่มีปรากฏในพระบาลี อรรถกถา และฎีกาโดยตรง แต่เป็นชื่อที่พระเถระชาวพม่า ตั้งขึ้นในสมัยกรุงอังวะ ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒ เพื่อเป็นเครื่องมือในการศึกษา

^๑ วิ.มทา. (บาลี) ๑/๕๕/๓๖.

^๒ วิ.มทา. (ไทย) ๑/๔๕/๓๓.

^๓ วิ.มทา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๖.

^๔ ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๙๐/๒๖๙.

พระบาลี อรรถกถาและฎีกา แต่ก็เป็นที่ยอมรับของบัณฑิตทั้งหลาย^๕ สังวรธรรมเป็นสิ่งสำคัญมากในการศึกษาพระธรรมคำสอน ในตอนที่พระอรรถกถาจารย์อธิบายพระพุทธพจน์และพระฎีกาจารย์อธิบายอรรถกถา ถ้าเข้าใจสังวรธรรมเป็นอย่างดี ก็จะสามารถเข้าใจพระพุทธพจน์ได้ถูกต้องตามพระประสงค์ของพระพุทธเจ้า ดังนั้นผู้สนใจศึกษาพระธรรมให้เข้าใจถ่องแท้จึงจำเป็นต้องเรียนรู้สังวรธรรมให้เข้าใจเป็นอย่างดี

วิธีการศึกษาพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าในปัจจุบันนี้ก็เจริญก้าวหน้าพัฒนาดีขึ้นพอสมควร แต่ยังมีขาดวิธีการบางอย่างอันเป็นเครื่องมือสำคัญมากในการศึกษาพระธรรมคำสอนตามแบบการอธิบายความของโบราณจารย์ วิธีการศึกษานั้นก็คือสังวรธรรมอันเป็นวิธีการอธิบายความบทหรือข้อความของพระบาลี พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ สังวรธรรมนั้นสำคัญมากต่อผู้สนใจที่จะศึกษาพระธรรมคำสอนให้เข้าใจอย่างถูกต้องชัดเจนตามพุทธประสงค์ ยิ่งในการแปลแก้ อรรถประโยค ๑-๒ ประโยค ๓ ซึ่งเป็นหลักสูตรเรียนภาษาบาลีของพระภิกษุสามเณร ในเมืองไทยก็ยิ่งยากมาก ผู้วิจัยเองเมื่อครั้งที่ศึกษาภาษาบาลีประโยค ๑-๒ ประโยค ๓ และประโยคอื่นๆ ก็เจอปัญหา (๑) การแปลแก้ อรรถคือการแปลคำอธิบายขยายความคาถาธรรมบทบาลี เรียกว่าสังวรธรรมที่พระอรรถกถาจารย์ ยกบทในคาถาบาลีแต่ละคาถามาตั้งอธิบายความไปที่ละบทบ้าง สองบทบ้าง หลายบทบ้าง หากไม่เข้าใจสังวรธรรมคือวิธีการอธิบายความแก้ อรรถของพระอรรถกถาจารย์ก็จะพบปัญหาการแปลแก้ อรรถยากมาก คือ ไม่เข้าใจว่าทำอธิบายอย่างไร อธิบายความบทไหน บทไหน ขยายบทไหน สับสนมึนงงได้ (๒) แปลไม่ออก (๓) ไม่เข้าใจความหมาย (๔) ดูวิธีการอธิบายความของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ไม่เป็น ส่งผลทำให้ไม่เข้าใจพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างถ่องแท้ได้ ถ้าได้เรียนรู้ศึกษาสังวรธรรมเป็นอย่างดีแล้ว ปัญหานี้ก็จะหมดไป ดังนั้นผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาพัฒนาการเรื่องสังวรธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนา ประเภทสังวรธรรมในวรรณคดีบาลียุคอังวะของพม่า ศึกษาวิเคราะห์อธิบายความสังวรธรรมในธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาพัฒนาการเรื่องสังวรธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาประเภทสังวรธรรมในวรรณคดีบาลียุคอังวะของพม่า
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาวิเคราะห์อธิบายความสังวรธรรมในธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา

^๕ พระคันธสาราภิวังศ์, สังวรธรรมนามัญชรีและสังวรธรรมนนิยาม, พิมพ์ครั้งแรก, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕), คำนำ หน้า (ญ).

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ พัฒนาการเรื่องสังฆวรรณนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เป็นมาอย่างไร
- ๑.๓.๒ ประเภทสังฆวรรณนาในวรรณคดีบาลียุคอังวะของพม่ามีกี่ประเภท
- ๑.๓.๓ สังฆวรรณนาในธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา เป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตของการวิจัยเรื่องสังฆวรรณนานี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร (documentary research) โดยจะศึกษาจากเอกสาร ๒ ชั้น คือ

- ๑.๔.๑ เอกสารขั้นต้น คือ พระไตรปิฎกภาษาบาลีและภาษาไทย ขุททกนิกายธรรมบท ๘ วรรค คือ ตั้งแต่ยมกวรรคถึงสหัสสวรรค ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก
- ๑.๔.๒ เอกสารชั้นรอง คือ อรรถกถาขุททกนิกายธรรมบท ๘ วรรค คือ ตั้งแต่ ยมกวรรค ถึงสหัสสวรรค ฉบับ สุตตนต์ปิฎก มหาจุฬาอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา
- ๑.๔.๓ เอกสารอื่นๆ หมายถึง หนังสืออธิบายแก้รรถต่างๆ ทั้งในไทยและพม่า

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ มีศัพท์ที่เกี่ยวกับการศึกษาวิจัยและเพื่อประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัย ผู้วิจัยจึงให้คำจำกัดความไว้ดังนี้

- ๑.๕.๑ **สังฆวรรณนา** หมายถึง วิธีการอธิบายความของบทตั้ง คือ บทที่มาจากพระบาลี และอรรถกถาซึ่งยากต่อการเข้าใจให้กระจ่างแจ้ง
- ๑.๕.๒ **บทตั้ง** หมายถึง คำที่ได้รับการอธิบายขยายความที่มาจากพระบาลี อรรถกถา และฎีกาเป็นส่วนมาก
- ๑.๕.๓ **บทขยาย** หมายถึง คำที่ทำหน้าที่อธิบายขยายบทตั้งให้กระจ่างชัดเจน
- ๑.๕.๔ **อุปสัค** หมายถึง คำที่เติมไว้หน้าคำอื่น เพื่อให้คำนั้นเกิดความสละสลวย หรือมีความหมายเปลี่ยนไปจากเดิม
- ๑.๕.๕ **นิบาต** หมายถึง คำที่ลงไว้หน้า / กลาง / ท้ายคำอื่น เพื่อให้คำสละสลวย หรือมีความชัดเจนขึ้น
- ๑.๕.๖ **ธรรมบทอรรถกถา** หมายถึง วิธีการอธิบายความหมายของพระบาลีที่ยากให้กระจ่าง เข้าใจง่ายของพระอรรถกถาจารย์คือพระพุทโธโมสาจารย์

๑.๕.๗ **ธรรมบทมหาฎีกา** หมายถึง วิธีการอธิบายความหมายของธรรมบทอรรถกถาที่ยากให้กระจ่างเข้าใจง่ายของพระฎีกาจารย์คือพระวราสัมโพธิมหาเถระ

๑.๕.๘ **อาชยาต** หมายถึง บทกิริยาที่ทำหน้าที่แสดงกิริยาอาการต่างๆ

๑.๕.๙ **อุลลึงคสังวรณนา** หมายถึง วิธีอธิบายบทตั้งโดยมี อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง เพื่อให้รู้ว่าเป็นบทตั้งและความหมายชัดเจนขึ้น

๑.๕.๑๐ **วุดติสังวรณนา** หมายถึง วิธีอธิบายบทตั้งแบบต่อเนื่องโดยไม่มีอิติศัพท์ที่บทตั้ง

๑.๕.๑๑ **สัมพันธสังวรณนา** หมายถึง วิธีอธิบายความบทตั้ง โดยใช้ สมพฺนโธ ท้ายประโยค เพื่อแสดงความเกี่ยวข้องกันของบทในประโยคที่ไม่บริบูรณ์

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการทำวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสารวิชาการ รายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวิเคราะห์สังวรณนาในธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา พบเอกสารวิชาการ รายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยครั้งนี้ ดังต่อไปนี้

๑.๖.๑ พระญาณวรเถระ “สังวรณนาวิจารณ์” พบว่า ผู้ศึกษาได้ศึกษาแนวทางการวิเคราะห์รูปศัพท์และความหมายในอรรถกถาฎีกา แม้กฎเกณฑ์ที่คัมภีร์นี้ได้บัญญัติขึ้น จะไม่มีชื่อปรากฏโดยตรงในอรรถกถาและฎีกา แต่เป็นกฎสำคัญที่ช่วยให้เข้าใจจุดมุ่งหมายในการอธิบายความของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ ฉะนั้น โบราณจารย์ชาวพม่า จึงยกย่องคัมภีร์นี้ตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน แม้การเรียนการสอนหลวงของรัฐบาลสหภาพพม่าและสมาคมเอกชน ก็ได้บรรจุคัมภีร์นี้เป็นหลักสูตรในชั้นมัธยมศึกษา (ครูสอนธรรม = เปรียญธรรม ๙ ประโยคในประเทศไทย) ซึ่งเป็นชั้นสูงสุดของการศึกษาในประเทศสหภาพพม่า คัมภีร์สังวรณนาวิจารณ์ มี ๗ หมวด อุทฺทาหรณ์ ส่วนใหญ่ที่ท่านแสดงในคัมภีร์นี้เป็นสารกที่นำมาจากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี^๖

๑.๖.๒ พระภิกษุทันตเมธียาภิวงศ์ ศึกษาเรื่อง “สังวณณานานิยามใหม่” พบว่า ผู้ศึกษาได้ศึกษากฎเกณฑ์ การอธิบายบทตั้งว่า เป็นอัพพยียภาวสมาส อัจฉตทิตเป็นต้นและกิตก์ว่าเป็นกัตตุสาธนะเป็นต้น โดยการใช้ สมณนาคต ศัพท์เป็นต้น เช่น

บทตั้งที่เป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วยศัพท์เหล่านี้ คือ **สมณนาคต, สมปฺนน, ปริปฺนณ, สมปฺนณ, สมงคิ, อุปฺนน** แสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหิสมาส

มทฺทฺโธโนติ มทฺตา ธเนน สมณนาคโต.^๗

^๖ พระญาณวรเถระ, **สังวรณนาวิจารณ์**, ในปทวิจารณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (อย่างกึ่ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๕๒๓), หน้า ๒๓๒ - ๒๔๘.

^๗ ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓๐๓/๒๕๓.

คำว่า **มहतโน** (ผู้มีทรัพย์มาก) ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยทรัพย์มาก

คำว่า มहतโน (ผู้มีทรัพย์มาก) ท่านขยายว่า มหตา ธเนน สมนาคโต โดยใช้ สมนาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “มหนตํ ธนํ เอตสฺสาติ มहतโน.” (มหนต + ธน)

ในพระบาลี และอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ ในบางแห่ง บางที ได้ขยายความบทตั้งที่เป็นสมาสด้วย สมนาคต ศัพท์ ฯลฯ เพื่อแสดงอธิบายความบทตั้งว่า เป็น พหูพหิสมาส เพราะเหตุว่า สมนาคต ศัพท์ ฯลฯ หมายถึงบุคคลผู้ประกอบ (ด้วยทรัพย์มาก) ฯลฯ เหมือน พหูพหิสมาส คือ มहतโน ที่หมายถึงบุคคลผู้มีทรัพย์มาก เนื่องจากว่า คำว่า ผู้ประกอบ (สมนาคต) กับ ผู้มี (พหูพหิ) มีความหมายเหมือนกัน ใช้แทนกันได้ ไขความกันและกันได้

มหามตโตติ มหติยา อีสฺสรียมตตาย สมนาคโต.^{๘๔}

คำว่า **มหามตโต** ได้แก่ บุคคลผู้ประกอบด้วยประมาณคือความใหญ่ยิ่ง

คำว่า มหามตโต (ผู้มีประมาณยิ่งใหญ่) ท่านขยายความว่า มหติยา อีสฺสรียมตตาย สมนาคโต โดยใช้ สมนาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงอธิบายความว่าบทตั้งเป็นพหูพหิสมาสโดย วิเคราะห์ว่า “มหตี มตตา อสฺสาติ มหามตโต.” (มหา + มตต)

อนลสาติ อุกฺขจานวรียสมปฺนนา.^{๘๕}

หญิงสาวผู้ถึงพร้อมด้วยความเพียงทางกาย ชื่อว่า **อนลสา** (ผู้ไม่เกียจคร้าน)

คำว่า อนลสา (ผู้ไม่เกียจคร้าน) อธิบายขยายความว่า อุกฺขจานวรียสมปฺนนา โดยใช้ สมปฺนน ศัพท์ เพื่อแสดงอธิบายว่าบทตั้งเป็นพหูพหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “นตฺถิ อลฺโส เอตฺสฺสาติ อนลสา, กุมาริกา.” (น + อลส)

สุปตติโถติ สุนฺทเรหิ ติตฺเถหิ อฺอุปฺนโน.^{๘๖}

คำว่า **สุปตติโถ** ได้แก่ (แม่น้ำ) ที่ประกอบด้วยทำนน้ำอันสวยงาม

คำว่า สุปตติโถ (มีทำนน้ำอันสวยงาม) อธิบายขยายความว่า สุนฺทเรหิ ติตฺเถหิ อฺอุปฺนโน โดยใช้ อฺอุปฺนน ศัพท์ขยาย เพื่ออธิบายความว่าบทตั้งเป็นพหูพหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า สุนฺทรํ ปตติถํ อสฺสาติ สุปตติโถ. (สุ + ปตติถ).^{๘๗}

^{๘๔} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓๑๗.

^{๘๕} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๒/๒๙๖/๔๓.

^{๘๖} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๒๓๑/๕๕๕.

^{๘๗} พระภททันตเมธียาภวรงค์, **สังวัณณนนิยามใหม่**, พิมพ์ครั้งแรก, (กะบาเอ อย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ กรมการศาสนา, ๒๕๓๘), หน้า ๑๗ - ๑๘.

๑.๖.๓ พระชนกาทิววงศ์ ศึกษาเรื่อง “พื้นฐานการศึกษาอรรถกถา” พบว่า ผู้ศึกษาได้ศึกษาวิธีการแปล อธิบายแยกประโยคเป็น ๑๒ ประโยคจัดประโยคคู่คือประโยคหน้าและประโยคหลัง มีความสัมพันธ์กันดังนี้คือ

ประโยคหน้า	ประโยคหลัง
(๑) สังเขปะประโยคย่อ	(๒) วิตถาระประโยคพิสดาร
(๓) อารัทธะประโยคเริ่มไว้ย่อๆ	(๔) วากยารัมภะประโยคกล่าวต่อ
(๕) ผละประโยคผล	(๖) การณะประโยคเหตุ
(๗) การณะประโยคเหตุ	(๘) ผละประโยคผล
(๙) สามัญญะประโยคสามัญ	(๑๐) วิเสสะประโยคพิเศษ
(๑๑) อปากฎะประโยคที่ยังไม่ชัดเจน	(๑๒) ตัปปากฎีการณะประโยคชัดเจน
(๑๓) ทัพหิยะประโยคควรที่อ้างอิง	(๑๔) ทัพหิการณะประโยคอ้างอิง
(๑๕) ปักขะประโยคส่วนนี้	(๑๖) ปักขันตระประโยคส่วนอื่น
(๑๗) พยติเรกะประโยคตรงข้าม	(๑๘) อันวยะประโยคคล้ายตาม
(๑๙) อันวยะประโยคคล้ายตาม	(๒๐) พยติเรกะประโยคตรงข้าม
(๒๑) ครหะประโยคตีเตียน	(๒๒) สัมภวานะประโยคยกย่อ
(๒๓) สัมภวานะประโยคยกย่อ	(๒๔) ครหะประโยคตีเตียน

แยกบท เช่น บทนาม บทอุปสัค บทนิบาต บทอาขยาต ในประโยคนั้นๆ ในอรรถกถาธรรมบท อธิบายอรรถของนิบาตแต่ละบทที่มีอยู่ในประโยคนั้น แสดงสัมพันธ์ แยกธาตุ แยกปัจจัยและแสดงรูปวิเคราะห์บท^{๑๒}

๑.๖.๔ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถร) งานวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท” กล่าวถึงการศึกษาวិเคราะห์พระพุทธานุในพระคาถาธรรมบทตามหลักคัมภีร์สัททวิเสสทั้ง ๔ คือ

หลักฉันทลักษณ์ วิเคราะห์พระคาถาธรรมบททั้ง ๔๒๓ พระคาถา ตามหลักคัมภีร์วุตโตทัยทั้งที่เป็นวรรณพฤติ ๘๓ ชนิดและมาตราพฤติ ๒๕ ชนิด

หลักอุปการณยะ วิเคราะห์พระคาถาธรรมบทให้เห็นลักษณะการใช้สำนวนที่ลึกซึ้งกำกวม (นยะ) ตามหลักอุปการะ ๑๒ และนยะ ๕๔ อย่าง

^{๑๒} พระชนกาทิววงศ์, พื้นฐานการศึกษาอรรถกถา, พิมพ์ครั้งแรก, (อมรประ: โรงพิมพ์นະยูภามาปิฎกัถ, ๒๕๓๑), คำนำ หน้า (ฆ) - (ณ).

หลักไวยากรณ์ นำบทที่เข้าใจยากมีความซับซ้อนมาวิเคราะห์ให้เห็นรากศัพท์ พร้อมทั้งแสดงรูปวิเคราะห์ของบทเหล่านั้น โดยยึดคัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์, ปทรูปสัททิวैयाกรณั โมคคัลลานไวยากรณ์ สัททนีติปกรณ์เป็นต้น

หลักอสังการ ศึกษาวิเคราะห์พระคาถาธรรมบทในด้านการตกแต่งเสียงและความหมาย เพื่อความสละสลวยของถ้อยคำ เพื่อให้เกิดความไพเราะทางรูปศัพท์และข้อความ การตกแต่งเสียงเรียกว่า สัททาลังการ หรือรสคำ มี ๑๐ ประเภท ส่วนการตกแต่งความหมาย เรียกว่า อัถดาลังการ หรือรสความมี ๓๕ ประเภท สรุปรูปทำให้เข้าใจธรรมบทลึกซึ้งกว้างขวาง วิเคราะห์ความงดงามทางไวยากรณ์ ฉันทลักษณ์และอสังการ ทำให้สามารถศึกษาพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าในพระไตรปิฎกอย่างถ่องแท้ได้^{๑๓}

๑.๖.๕ พระคันทสราภิงศ์ ศึกษาเรื่อง “สังวรรณนามัญชรี” พบว่า ผู้ศึกษาได้ศึกษาการวิเคราะห์รูปศัพท์และความหมายในอรรถกถาและฎีกา โดยอิงอาศัยคัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์ที่พระญาณวระเถระรจนาชัน ในสมัยอังวะในพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ตัวอย่างส่วนใหญ่ที่ปรากฏในคัมภีร์นี้เป็นสาธกที่ยกมาจากอรรถกถาและฎีกา นอกจากนั้นผู้เขียนยังได้อธิบายกฎไวยากรณ์ที่เกี่ยวข้องกับสังวรรณนานั้นๆ ตามมติที่กล่าวไว้ในคัมภีร์กัจจายนะ, ปทรูปสัททิวैयाกรณั และโมคคัลลานะ เป็นต้น พระคันทสราภิงศ์ผู้เขียนสังวรรณนามัญชรีเห็นว่า คัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์ที่พระญาณวระเถระนี้มีคุณค่าทางวรรณกรรมบาลีเป็นอย่างมากเป็นจุดประทับใจที่ให้แสงสว่างคือปัญญาในการวิเคราะห์รูปศัพท์และความหมายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาจึงได้ประมวลเนื้อหาสาระทั้งหมด ตัดข้อความที่ซ้ำซาก เปลี่ยนชื่อสังวรรณนาบางชนิดที่เข้าใจยาก เพิ่มเติมอุทาหรณ์จากคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา พร้อมกับอธิบายกฎไวยากรณ์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับสังวรรณนานั้นๆ.^{๑๔}

๑.๖.๖ พระมหาสมลักษณ์ คนธสาโร (คันทสราภิงศ์) ได้เสนอดุชฎีวิทยานิพนธ์เรื่อง “คัมภีร์สมันตภัททิกา อรรถกถาอนาคตวงศ์ : การแปลและศึกษาวิเคราะห์” ได้กล่าวถึงเนื้อหาของคัมภีร์พอสรุปความได้ว่า ผู้แต่งคัมภีร์สมันตภัททิกาได้นำเนื้อหาจากพระไตรปิฎก และอรรถกถาของท่านพระพุทธทตตะและพระพุทธโฆสาจารย์ มาเรียบเรียงใหม่ ให้เป็นลำดับที่เกี่ยวกับ พระเมตไตรยพุทธเจ้า อีกทั้งแต่งเสริมข้อความบางอย่างที่ไม่เคยพบในพระไตรปิฎกและอรรถกถา เช่น มงคล ๑๐๘ ในผ้าพระบาท พระอนุพยัญชนะ ๘๐ เป็นต้น คัมภีร์สมันตภัททิกาแสดงประเพณี วัฒนธรรมความงามของบ้านเมือง การปกครองตลอดถึงความเป็นอยู่ชาวเมืองในอดีตและในอนาคต จึงนับว่าให้คุณค่าทั้ง

^{๑๓} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถร), งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท, เล่มที่ ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๙), คำนำ หน้า (ง) – (จ).

^{๑๔} พระคันทสราภิงศ์ (พระมหาสมลักษณ์ คนธสาโร ดร.), สังวรรณนามัญชรีและสังวรรณนานิยาม, พิมพ์ครั้งแรก, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕), คำนำ หน้า (ณ) – (ณ).

ด้านวรรณคดี คุณค่าด้านวรรณศิลป์ คุณค่าด้านประวัติศาสตร์และคุณค่าด้านประเทืองสติปัญญา คัมภีร์สมันตภัททิกามีอิทธิพลต่อคัมภีร์วรรณคดีบาลีที่แต่งในภายหลัง เช่น ชินาลังการฎีกา ปฐมสมโพธิกถา โดยเนื้อหาที่มีอิทธิพลมากที่สุด คือ การกล่าวถึงมงคล ๑๐๘ ในฝ่าพระบาท ส่งผลให้มีการสร้างรอยพระพุทธบาทจำนวนมากที่ประกอบด้วยมงคล ๑๐๘ ในประเทศพม่าลังกาและไทย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๐ เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน^{๑๕}

๑.๖.๗ พระติเรก วชิรณาโณ (อินจันทร์) ได้เสนอวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาลักษณะ คัมภีร์ปกรณ์ วิเสสพระวินัยล้านนา” พอสรุปความได้ว่า พระวินัยล้านนา ที่ได้คัดเลือกมาศึกษา จำนวน ๑๐ เรื่องคือ คัมภีร์วินัย, คัมภีร์วินัยของภิกขุสามเณร, คัมภีร์วินัยดอกเตื้อ, คัมภีร์วินัยทั้ง ๕, คัมภีร์วินัยปอน, คัมภีร์วินัยปิฎก (ในปิฎกทั้งสาม) คัมภีร์วินัยรวม, คัมภีร์วินัยวิภังคสูตร, คัมภีร์วินัยสงฆ์, และคัมภีร์วินัยสังคหะเป็นการศึกษาวิจัยในเชิงวิชาการทางด้านสาขาภาษาและวรรณกรรม ล้านนา เนื้อหาโดยสรุป การวิเคราะห์เนื้อหา วิธีการแต่ง และการวิเคราะห์พระไตรปิฎกเพื่อให้เกิดความเชื่อถือและเป็นหลักยึดเหนี่ยวของเหล่าพุทธศาสนิกชนเถรวาทชาวล้านนา โดยเฉพาะ วิทยานิพนธ์เรื่องการศึกษาลักษณะคัมภีร์ปกรณ์วิเสสพระวินัยที่ได้ศึกษารูปแบบเนื้อหาและวิธีการแต่ง ของคัมภีร์ไบเบิลานเรื่องพระวินัยปิฎก^{๑๖}

๑.๖.๘ พระมหาบุรณะ ชาตเมโธ (โพธิ์นอก) ได้เสนอวิทยานิพนธ์เรื่อง “คัมภีร์วิสุทธิมัคคคณฐี : การชำระและการศึกษาวิเคราะห์” ได้กล่าวถึงเนื้อหาของคัมภีร์พอสรุปความได้ว่า ประวัติผู้แต่งนั้นมักเป็นธรรมเนียมของนักปราชญ์สมัยก่อนที่ไม่ใคร่แสดงชื่อของตนไว้ในงานนั้นด้วย จะแสดงเพียงเหตุผลหรือความจำเป็นในการแต่ง ด้านโครงสร้างเนื้อหา ผู้ประพันธ์ได้ยึดเอาโครงสร้างเนื้อหา จากคัมภีร์วิสุทธิมรรค ลักษณะการประพันธ์เป็นการประพันธ์แบบวิมิสสะ คือ การประพันธ์แบบผสมปะชชะ (ร้อยกรอง) กับ คัชชะ (ร้อยแก้ว) เข้าด้วยกัน ใช้สำนวนภาษาแบบง่าย แต่เป็นไปตามแบบแผนของการประพันธ์คือ มีคำปณามคาถา อันเป็นการแสดงความนอบน้อมต่อพระรัตนตรัยพร้อมๆ กับบอกเหตุผลในการประพันธ์แล้วจึงดำเนินเข้าเนื้อหาที่ตนประสงค์จะอธิบาย ในตอนสุดท้ายเป็นการแสดงนิคมคาถา พระสารทสี่สีไม่ได้แสดงชื่อของท่านเอาไว้ เป็นแต่กล่าวถึงสังคมสภาพแวดล้อมในยุคนั้นมีความเป็นไปอย่างไร และจบลงด้วยขอให้พระราชาดำรงมั่นในทศพิธราชธรรม ขอให้สรรพสัตว์

^{๑๕} พระมหาสมลักษณ์ คนธสาโร (คันธสารากิจวงศ์), “คัมภีร์สมันตภัททิกา อรรถกถาอนาคตวงศ์ : การแปลและศึกษาวิเคราะห์”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖).

^{๑๖} พระติเรก วชิรณาโณ (อินจันทร์), “การศึกษาลักษณะคัมภีร์ปกรณ์วิเสสพระวินัยล้านนา”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๕๖).

ทั้งหลายจึงพ้นจากความทุกข์ และขอให้ตัวท่านผู้ประพันธ์ได้บรรลุมรรคนิพพานในศาสนาของพระเมตไตรยพุทธ^{๑๗}

๑.๖.๙ พระมหาอุตร สุทธิธมา โณ (เกตุทอง) ได้เสนอคุชฎีวิทยานิพนธ์เรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์ คัมภีร์กัฆขาวิตรณีอรรถกถา” ได้กล่าวถึงเนื้อหาของคัมภีร์พอสรุปความได้ว่า คัมภีร์กัฆขาวิตรณีอรรถกถา หรือที่เรียกว่า มาติกาอรรถกถาเป็นอรรถกถาหนึ่งใน ๑๕ อรรถกถาที่พระพุทธโฆสาจารย์รจนาวไว้ จึงทำให้พอจะสันนิษฐานได้ว่าท่านคงแต่งคัมภีร์นี้ ที่ประเทศศรีลังกาในตอนที่ท่านได้เดินทางไปศึกษาอรรถกถาตามที่พระเรวตะแนะนำ และคงแต่งขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๙ ตามคำของพระโสณเถระ คัมภีร์กัฆขาวิตรณีอรรถกถานี้ พระพุทธโฆสาจารย์ แต่งขึ้นโดยมีจุดประสงค์เพื่อต้องการให้ภิกษุทั้งหลาย ได้ข้ามพ้นความสงสัยในพระวินัยอันเป็นกฎระเบียบและเป็นกรอบแห่งการประพฤติปฏิบัติ คัมภีร์กัฆขาวิตรณีอรรถกถา เป็นอรรถกถาที่เป็นตัวมาติกาอธิบายพระปาติโมกข์^{๑๘}

จากการศึกษาทบทวนเอกสารงานวิจัยเกี่ยวข้องมาทั้งหมดนี้ พบว่า เอกสารงานวิจัยและวิทยานิพนธ์ที่ศึกษามาเป็นการศึกษาเฉพาะบางส่วนเท่านั้น ส่วนในงานวิจัยนี้แตกต่างจากงานวิจัยและเอกสารต่างๆ ที่ทบทวนมา โดยศึกษาสังวรณนา : วิธีอธิบายความธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกายังไม่ปรากฏว่ามีท่านผู้ใดศึกษาวิเคราะห์ ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้สนใจศึกษาวิเคราะห์พัฒนาการเรื่องสังวรณนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ประเภทสังวรณนาในวรรณคดีบาลียุคอังวะของพม่า ศึกษาวิเคราะห์อธิบายความสังวรณนาในธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่องสังวรณนานี้ เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร (documentary research) ในด้านวิธีการอธิบายความ ประเภทสังวรณนา วิเคราะห์ธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา โดยมีวิธีการการศึกษาดังนี้

๑.๗.๑ ศึกษาข้อมูลจากอรรถกถาพุทธทศนิกายธรรมบท ๘ วรรค คือ ตั้งแต่ยมกวรรคถึงสหัสสวรรค

๑.๗.๒ นำข้อมูลที่ได้มาอธิบายตามหลักสังวรณนา

๑.๗.๓ ศึกษาประเภทสังวรณนาในวรรณคดีบาลียุคอังวะของพม่า

๑.๗.๔ ศึกษาวิเคราะห์สังวรณนาในธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา

^{๑๗} พระมหาปุรณะ ชาตเมโธ (โพธิ์นอก), “คัมภีร์วิสุทธิมคคคณฐี : การชำระและการศึกษาวิเคราะห์”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖).

^{๑๘} พระมหาอุตร สุทธิธมา โณ (เกตุทอง), “ศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์กัฆขาวิตรณีอรรถกถา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕).

๑.๗.๕ สรุปผลการวิจัยและนำเสนอข้อมูลการวิจัยที่ได้ศึกษาในครั้งนี้

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๑.๘.๑ ทำให้เข้าใจพัฒนาการเรื่องสังฆวรรณาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาอย่างชัดเจน
- ๑.๘.๒ ทำให้เข้าใจประเภทสังฆวรรณาในวรรณคดีบาลียุคอังวะของพม่า
- ๑.๘.๓ ทำให้เข้าใจสังฆวรรณาในธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกาเป็นอย่างดี
- ๑.๘.๔ ทำให้สามารถแต่งแปลอรรถกถาและฎีกาได้ดี

บทที่ ๒

ศึกษาวิเคราะห์พัฒนาการเรื่องสังฆวรรณาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ผู้วิจัยพบว่าในพัฒนาการเรื่องสังฆวรรณาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา สมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าทรงอธิบายขยายความพระบาลีที่ทรงแสดงย่อไว้ด้วยพระองค์เอง, พระอรรถกถาจารย์ก็ได้อธิบายความสังฆวรรณาบทพระธรรมวินัยที่ทรงแสดงย่อหรือที่ยังยาก, ต่อมาพระฎีกาจารย์ก็ได้อธิบายความบทของอรรถกถาที่เห็นว่ายังยากอีก เพราะในยุคนั้น คำนั้นอาจเข้าใจง่ายสำหรับคนยุคนั้น แต่พอต่อมากาลเวลาผ่านไปก็อาจเข้าใจยากสำหรับคนยุคหลัง มีผลการวิจัยโดยละเอียดดังต่อไปนี้

- ๒.๑ ความหมายของสังฆวรรณา
- ๒.๒ พัฒนาการเรื่องสังฆวรรณาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
- ๒.๓ สังฆวรรณาของอรรถกถายุคพุทธกาล
- ๒.๔ สังฆวรรณาของอรรถกถายุคหลังพุทธกาล
- ๒.๕ สังฆวรรณาของฎีกาจารย์
- ๒.๖ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความหมายของสังฆวรรณา

สังฆวรรณา หมายถึงคำอธิบายความของบท หรือข้อความที่ย่อหรือยากให้กระจ่างแจ้งชัดเจน เป็นทั้งคำอธิบายของพระบาลี คำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์ หรือคำอธิบายของพระฎีกาจารย์ เพราะบางครั้ง พระฎีกาจารย์ก็อธิบายบทพระบาลีที่พระอรรถกถาจารย์ไม่ได้อธิบายไว้ เพราะบางบทย่อและยังยากจึงต้องอธิบายไว้ ดังพระฎีกาจารย์แสดงรูปวิเคราะห์ของคำว่าสังฆวรรณาไว้ว่า “สำนวนณียติ อตฺถเ อตฺถายติ สำนวนนา.^๑ ชื่อว่าสังฆวรรณา เพราะเป็นคำอธิบายความของบท หรือข้อความให้กระจ่างแจ้งชัดเจน สำนวนณียติ อตฺถเ อตฺถายติ สำนวนนา.^๒ ชื่อว่าสังฆวรรณา เพราะเป็นคำอธิบายความของบทหรือข้อความให้กระจ่างแจ้งชัดเจน”

^๑ อภ.สง.อนฎีกา (บาลี) ๑/๑/๑.

^๒ โมค.ปณ.ฎีกา (บาลี) ๑/๘.

ปฏิเสวติ นาม โย นิมิตเตน นิมิตฺตํ องคชาเตน องคชาตํ อนตมโส ติลผลมตตุมปิ ปเวเสติ, เอโส ปฏิเสวติ นาม.^๓

ที่ชื่อว่า **เสพ** ได้แก่ ภิกษุใดสอดเครื่องหมายเพศ เข้าไปทางเครื่องหมายเพศ สอดองคชาต เข้าไปทางองค์กำเนิด โดยที่สุดเข้าไป แม้เพียงเมล็ดงา ภิกษุนี้ ชื่อว่า เสพ^๔

คำว่า ปฏิเสวติ เป็น บทตั้งที่ยากควรอธิบาย ส่วน คำว่า โย ... ปฏิเสวติ นาม เป็นสังวรณนา คือ คำอธิบาย คำว่า เสพ ท่านอธิบายว่า หมายถึงการสอดอวัยวะเพศเข้าไปโดยที่สุดเพียงแค่เมล็ดงา

อสุทรมโมติ อสฺตํ นิจฺจนานํ รมฺโม.^๕

คำว่า **อสุทธรรม (อสุทรมโม)** ได้แก่ ความประพฤติของอสุตบุรุษ คือ คนชั้นต่ำทั้งหลาย

คำว่า อสุทธรรม (อสุทรมโม) เป็นคำที่ยาก เรียกว่า สังวณเณตัพพบท หรือบทตั้ง เพื่อให้ความหมายของคำว่า อสุทธรรม กระจ่างชัดเจน พระอรธกถาจารย์จึงอธิบายว่า อสฺตํ นิจฺจนานํ รมฺโม อสุทธรรม หมายถึง ธรรมอันเป็นความประพฤติของคนชั้นต่ำ ความหมายก็ชัดเจนขึ้น คำว่า อสุทรมโม เป็นบทตั้ง คำว่า อสฺตํ นิจฺจนานํ รมฺโม เป็นสังวรณนา คือ คำอธิบายขยายความ

ตสฺส กมฺมสฺสาคฺคิ เมณฺฐนฺมปฏิเสวนสงฺชาตสฺส กมฺมสฺส.^๖

คำว่า **กรรมนั้น (ตสฺส กมฺมสฺส)** ได้แก่ กรรมคือการเสพเมณฐธรรม

คำว่า กรรมนั้น (ตสฺส กมฺมสฺส) เป็นคำที่ยาก ความหมายยังไม่ชัดเจนว่าหมายถึงกรรมอะไร เรียกว่า สังวณเณตัพพบท เพื่อให้ความหมายนั้นชัดเจนกระจ่างแจ้งขึ้นพระภิกษุจารย์จึงอธิบายว่า เมณฺฐนฺมปฏิเสวนสงฺชาตสฺส กมฺมสฺส กรรม หมายถึง กรรมคือการเสพเมณฐธรรมนั่นเอง ไม่ได้หมายถึง กรรมอย่างอื่น ความหมายก็ชัดเจนกระจ่างแจ้ง เรียกว่า สังวรณนา

๒.๒ พัฒนาการเรื่องสังวรณนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ผู้วิจัยได้พบว่า สมัยพุทธกาล เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าทรงพระชนม์อยู่ พระพุทธองค์ทรงอธิบายขยายความพระดำรัสที่ย่อหรือตรงที่ยากอันเป็นบท, ข้อความหรือประโยคให้กระจ่างด้วยพระองค์เอง สังวรณนาของพระพุทธเจ้า หมายถึง พระดำรัสที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไขความพระธรรมวินัยที่เป็นอุเทศคือหัวข้อย่อ นิเทศคืออธิบายขยายความปานกลาง ปฏินิเทศคืออธิบายความ

^๓ วิมหา. (บาลี) ๑/๕๕/๓๖.

^๔ วิมหา. (ไทย) ๑/๕๕/๔๒.

^๕ วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๕๕/๒๗๔.

^๖ สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๒/๕๕/๙๙.

พิสดารไว้ด้วยพระองค์เอง เรียกการอธิบายความเช่นนี้ว่า ปกิณณกเทศนา ต่อมาภายหลังพระสงฆ์สาวกจึงได้ถือเอาเป็นนถาบรรค คือ แบบอย่างในการอธิบายสืบทอดต่อๆ กันมา ดังพระฎีกาจารย์กล่าวไว้ว่า “เอวรูปา หิ ปกิณณกเทศนา อฏฐกถาย มุลล์.”^๗ จริงอยู่ ปกิณณกเทศนาเช่นนี้ เป็นมูลเหตุแห่งอรรถกถา” พระคัมภีร์ที่พระพุทธเจ้าทรงอธิบายขยายความไว้ด้วยพระองค์เอง เพื่อให้ความหมายชัดเจน เช่นในวินัยสิกขาบท

โย ปน ภิกขุ ภิกขุณฺํ สิกขาสาชีวสมาปนโน สิกขํ อปจจกขาย ทุพฺพลยํ อนาวิกตวา เมถุนํ ฌมฺมํ ปฏิเสเวยย อนตมโส ตिरจฉานคตตายปิ, ปาราชิกโก โหติ อสฺวาโสติ.^๘

อนึ่ง ภิกษุใดถึงพร้อมด้วยสิกขาและสาชีพของภิกษุทั้งหลาย ไม่บอกคั้นสิกขา ไม่เปิดเผยความท้อแท้ เสพเมถุนธรรมโดยที่สุดแม้กับสัตว์ดิรัจฉานตัวเมีย ภิกษุนั้นเป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้^๙

โย ปนาติ: โย ยาทิสฺส ยถายุตฺโต ยถาขจฺโจ ยถานาโม ยถาโคตฺโต ยถาสีโล ยถาวิหารี ยถาโคจโร เถโร วา นโว วา มชฺฉิมโฆ วา เอสโส วุจฺจติ “โย ปนา”ติ.

ภิกษุติ: ภิกขโกติ ภิกขุ, ภิกขาจริยํ อชฌมฺปกโตติ ภิกขุ, ภินนปฏฺฐโรติ ภิกขุ, สมณณาย ภิกขุ, , ปฏิณณาย ภิกขุ, เอหิภิกขุติ ภิกขุ, ตีหิ สรณคมเนหิ อุปสมปนฺโนติ ภิกขุ, ภาโร ภิกขุ สาโร ภิกขุ เสโฆ ภิกขุ, อเสโฆติ ภิกขุ, สมคฺเคน สํเขน ถตติจตุตฺเถน กมฺเมน อกฺุเปเน จานารเหเน อุปสมปนฺโนติ ภิกขุ. ตตร ยวายํ ภิกขุ สมคฺเคน สํเขน ถตติจตุตฺเถน กมฺเมน อกฺุเปเน จานารเหเน อุปสมปนฺโน, อยํ อิมสฺมี อตเถ อธิปเปโต “ภิกขุ”ติ.

สิกขาติ: ติสฺโส สิกขา อธิสฺลสิกขา อธิจิตฺตสิกขา อธิปณฺณาสิกขา. ตตร ยวายํ อธิสฺลสิกขา, อยํ อิมสฺมี อตเถ อธิปเปตา “สิกขา”ติ.

สาชีวํ นาม ยํ ภควตา ปณฺณตฺตํ สิกขาปทํ, เอตํ สาชีวํ นาม. ตสฺมี สิกขติ, เตเน วุจฺจติ “สาชีวสมาปนโน”ติ.

สิกขํ อปจจกขาย ทุพฺพลยํ อนาวิกตวาติ: อตถิ ภิกขเว ทุพฺพลยาวิกมมณฺเญจ โหติ สิกขา จ อปจจกขตา, อตถิ ภิกขเว ทุพฺพลยาวิกมมณฺเญจ โหติ สิกขา จ ปจจกขตา.^{๑๐}

คำว่า อนึ่ง...ใด คือ ผู้ใด ผู้เช่นใด มีภาระงาน มีชาติวรรณะ มีชื่อ มีตระกูล มีลักษณะนิสัย มีคุณธรรมมีอารมณ์อย่างไร เป็นเถระ นวกะหรือมัชฌิมะนี้ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อนึ่ง...ใด

คำว่า ภิกษุ มีอธิบายว่า ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้ขอ ชื่อว่า ภิกษุ เพราะอาศัยการเที่ยวขอ ชื่อว่า ภิกษุ เพราะใช้ผืนผ้าที่ถูกทำให้เสียราคาชื่อว่า ภิกษุเพราะเรียกกันโดยโวหาร ชื่อว่า ภิกษุ

^๗ วิมติ.ฎีกา (บาลี) ๑/๓๙/๑๐๔.

^๘ วิ.มหา. (บาลี) ๑/๔๔/๓๐.

^๙ วิ.มหา. (ไทย) ๑/๔๔/๓๒.

^{๑๐} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๔๕/๓๐.

เพราะการปฏิญาณตน ชื่อว่า ภิกษุ เพราะพระพุทธเจ้าทรงบวชให้ ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้อุปสมบทด้วยไตรสรณคมน์ ชื่อว่าภิกษุ เพราะเป็นผู้เจริญ ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้มีสภาวะ ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้ยังต้องศึกษา ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้ไม่ต้องศึกษา ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้ที่สงฆ์พร้อมเพรียงกันอุปสมบทให้ด้วยญัตติจตุตถกรรมที่ถูกต้อง สมควรแก่เหตุ ในภิกษุที่กล่าวมานั้น ภิกษุผู้ที่สงฆ์พร้อมเพรียงกันอุปสมบทให้ด้วยญัตติจตุตถกรรมที่ถูกต้องสมควรแก่เหตุนี้ที่พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาว่า ภิกษุ ในความหมายนี้

คำว่า **สิกขา** ได้แก่ สิกขา ๓ อย่าง คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ในสิกขา ๓ นั้น อธิศีลสิกขานี้ที่ทรงประสงค์เอาในความหมายนี้

ที่ชื่อว่า **สาซีพ** หมายถึง สิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ ภิกษุศึกษาสาซีพนั้น เหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยสาซีพ

คำว่า **ไม่บอกคีนสิกขา ไม่เปิดเผยความข้อแท้** มีพุทธาธิบายว่า ภิกษุทั้งหลาย การเปิดเผยความข้อแท้ แต่ไม่เป็นการบอกคีนสิกขาก็มี การเปิดเผยความข้อแท้ และเป็นการบอกคีนสิกขาก็มี^{๑๑}

เมถุนธมโม นาม โย โส อสทธมโม คามธมโม วสธมโม ทฎฐจลล์ โอทกนตักิ รหสส์ ทวยทวยสมาปตติ, เอโส เมถุนธมโม นาม.

ปฎิวเสวติ นาม โย นิमितเตน นิमितตัง องคชาเตน องคชาตัง อนตมโส ติลผลมตตปิ ปเวเสติ, เอโส ปฎิวเสวติ นาม.

อนตมโส ติจจฉานคตตายปีติ: ติจจฉานคตติถยาปิ เมถุนัง ธมมัง ปฎิวเสวิตวา อสสมโณ โหติ อสกุยปุตติโย, ปเว มนุสสิตติถยา; เตน วุจจติ “อนตมโส ติจจฉานคตตายปี”ติ.

ปาราชิกโก โหติติ: เสยยถาปิ นาม ปุริโส สีสจฉินโน อภพโพ เตน สรริพนธเนน ชีวิตัง, เอวเมว ภิกษุ เมถุนัง ธมมัง ปฎิวเสวิตวา อสสมโณ โหติ อสกุยปุตติโย; เตน วุจจติ “ปาราชิกโก โหติ”ติ.^{๑๒}

ที่ชื่อว่า **เมถุนธรรม** ได้แก่ อสัทธิธรรม ซึ่งเป็นประเวณีของชาวบ้านมารยาทของคนชั้นต่ำ กิริยาชั่วหยาบ มีน้ำเป็นที่สุด เป็นกิจที่จะต้องทำในที่ลับต้องทำกันสองต่อสอง นี้ชื่อว่าเมถุนธรรม

ที่ชื่อว่า **เสพ** ได้แก่ ภิกษุใด สอดเครื่องหมายเพศเข้าไปทางเครื่องหมายเพศสอดองคชาตเข้าไปทางองคก่าเน็ด โดยที่สอดเข้าไปแม้เพียงเมล็ดงา ภิกษุนี้ชื่อว่า เสพ

คำว่า **โดยที่สุดแม้กับสัตว์ดิรัจฉานตัวเมีย** ความว่า ภิกษุเสพเมถุนธรรมแม้กับสัตว์ดิรัจฉานตัวเมีย ก็ไม่เป็นสมณะ ไม่เป็นเชื้อสายพระศาสดาจะกล่าวไปถึงการเสพกับหญิงมนุษย์เล่า ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า โดยที่สุดแม้กับสัตว์ดิรัจฉานตัวเมีย

^{๑๑} วิ.ม.ห. (ไทย) ๑/๔๕/๓๓.

^{๑๒} วิ.ม.ห. (บาลี) ๑/๕๕/๓๖ - ๓๗.

คำว่า **เป็นปาราชิก** ความว่า ภิกษุเสพเมถุนธรรม ย่อมไม่เป็นสมณะไม่เป็นเชื้อสาย พระศากยบุตร เปรียบเหมือนคนถูกตัดศีรษะ ไม่อาจมีชีวิตอยู่ได้ โดยการต่อศีรษะเข้ากับร่างกายนั้น ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เป็นปาราชิก

คำว่า **หาสังวาสมิได้** อธิบายว่า ที่ชื่อว่า สังวาส ได้แก่ กรรมที่ทำร่วมกันอุทเทสที่สวด ร่วมกัน ความมีสิกขาเสมอกัน นี้ชื่อว่า สังวาส สังวาสนั้นไม่มีกับภิกษุรูปนั้น ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า หาสังวาสมิได้^{๑๓}

พระพุทธองค์ทรงอธิบายขยายความสังวรรรนาพระอภิธรรมปฎิฐานด้วยพระองค์เองทรง แสดงหัวข้อที่เป็นเพียงเหตุย่อ ๆ เท่านั้น เรียกว่าปัจจุยทเทส แล้วทรงอธิบายขยายความสังวรรรนา ผลของเหตุนี้ ๆ ให้พิสดาร เรียกว่า ปัจจยนิทเทส ไปตามลำดับมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

(๑) ปัจจุยทเทส

เหตุปัจจุโย อารมมณปัจจุโย อธิปัตติปัจจุโย อนนตรปัจจุโย สมนตรปัจจุโย สหชาติปัจจุโย
 อณมณณปัจจุโย นิสสยปัจจุโย อุปนนิสสยปัจจุโย ปุเรชาติปัจจุโย ปจฉาชาติปัจจุโย อาเสวนปัจจุโย
 กम्मปัจจุโย วิปากปัจจุโย อาหารปัจจุโย อินทริยปัจจุโย ฌานปัจจุโย มคคปัจจุโย สมปยุตตปัจจุโย
 วิปยุตตปัจจุโย อตถิปัจจุโย นตถิปัจจุโย วิคตปัจจุโย อวิคตปัจจุโยติ.^{๑๔}

(๑) ปัจจุยทเทส

๑. เหตุปัจจุโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นเหตุ
๒. อารมมณปัจจุโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอารมณ์
๓. อธิปัตติปัจจุโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอธิปัตติ
๔. อนนตรปัจจุโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความติดต่อกันไม่มีระหว่างกัน
๕. สมนตรปัจจุโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความติดต่อกันไม่มีระหว่างกันด้วยดี
๖. สหชาติปัจจุโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดพร้อมกัน
๗. อณมณณปัจจุโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นปัจจุยแก่กันและกัน
๘. นิสสยปัจจุโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นที่อาศัย
๙. อุปนนิสสยปัจจุโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นที่อาศัยที่มีกำลัง
๑๐. ปุเรชาติปัจจุโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดก่อน
๑๑. ปจฉาชาติปัจจุโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดทีหลัง
๑๒. อาเสวนปัจจุโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเสพบ่อย ๆ
๑๓. กम्मปัจจุโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นกรรม

^{๑๓} วิ.ม.ท. (ไทย) ๑/๕๕/๔๒ - ๔๓.

^{๑๔} อภ.ป. (บาลี) ๔๐/๑/๑.

๑๔. วิปากปจฺจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นวิปาก
๑๕. อาหารปจฺจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอาหาร
๑๖. อินทริยปจฺจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอินทริย์
๑๗. ฌานปจฺจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นฌาน
๑๘. มคคปจฺจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นมรรค
๑๙. สมပ္ยุตตปจฺจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นการประกอบ
๒๐. วิปပ္ยุตตปจฺจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นการไม่ประกอบ
๒๑. อตฺถิปจฺจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นภาวะที่ยังมีอยู่
๒๒. นตฺถิปจฺจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นภาวะที่ไม่มีอยู่
๒๓. วิคตปจฺจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความปราศจากไป
๒๔. อวิคตปจฺจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความไม่ปราศจากไป ^{๑๕}

(๒) ปจฺจยนิทเทโส

๑. **เหตุปจฺจโยติ** – เหตุ เหตุสมပ္ยุตตกานํ ฌมมานํ ตํสมฺภูจฺจานานนฺจ รุปานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย [ปจฺจโยติ (สยา.)].

๒. **อารมฺมณปจฺจโยติ** – รุปายตนํ จกฺขุวิญญานธาตฺตฺยา ตํสมပ္ยุตตกานนฺจ ฌมมานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย. สทฺททายตนํ โสตฺวิญญานธาตฺตฺยา ตํสมပ္ยุตตกานนฺจ ฌมมานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย. คนฺธายตนํ ฆานวิญญานธาตฺตฺยา ตํสมပ္ยุตตกานนฺจ ฌมมานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย. รสายตนํ ชิวหาวิญญานธาตฺตฺยา ตํสมပ္ยุตตกานนฺจ ฌมมานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย. โผฏฺฐพฺพายตนํ กายวิญญานธาตฺตฺยา ตํสมပ္ยุตตกานนฺจ ฌมมานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย. รุปายตนํ สทฺททายตนํ คนฺธายตนํ รสายตนํ โผฏฺฐพฺพายตนํ มโนธาตฺตฺยา ตํสมပ္ยุตตกานนฺจ ฌมมานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย. สพฺเพ ฌมมา มโนวิญญานธาตฺตฺยา ตํสมပ္ยุตตกานนฺจ ฌมมานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย.

ยํ ยํ ฌมมํ อารพฺภ เย เย ฌมมา อุปฺปชฺชนฺติ จิตฺตเจตฺตสิกา ฌมมา, เต เต ฌมมา เตสํ เตสํ ฌมมานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย.

๓. **อธิปฺติปจฺจโยติ** - ฉนฺนทาธิปฺติ ฉนฺนทสมပ္ยุตตกานํ ฌมมานํ ตํสมฺภูจฺจานานนฺจ รุปานํ อธิปฺติปจฺจเยน ปจฺจโย. วีรียาธิปฺติ วีรียสมပ္ยุตตกานํ ฌมมานํ ตํสมฺภูจฺจานานนฺจ รุปานํ อธิปฺติปจฺจเยน ปจฺจโย. จิตฺตาธิปฺติ จิตตสมပ္ยุตตกานํ ฌมมานํ ตํสมฺภูจฺจานานนฺจ รุปานํ อธิปฺติปจฺจเยน ปจฺจโย. วีรมฺสชาติปฺติ วีรมฺสสมပ္ยุตตกานํ ฌมมานํ ตํสมฺภูจฺจานานนฺจ รุปานํ อธิปฺติปจฺจเยน ปจฺจโย.

^{๑๕} อภิป. (ไทย) ๔๐/๑ - ๒๔/๑ - ๒.

รูปายตนํ จกฺขุวิญญานธาทูยา ตํสมปยุตฺตกานถจ ฌมมานํ ปุเรชาติปจฺจเยน ปจฺจโย. สทฺทายตนํ โสตฺวิญญานธาทูยา ตํสมปยุตฺตกานถจ ฌมมานํ ปุเรชาติปจฺจเยน ปจฺจโย. คนฺธายตนํ ฆานวิญญานธาทูยา ตํสมปยุตฺตกานถจ ฌมมานํ ปุเรชาติปจฺจเยน ปจฺจโย. รสายตนํ ชิวฺหาวิญญานธาทูยา ตํสมปยุตฺตกานถจ ฌมมานํ ปุเรชาติปจฺจเยน ปจฺจโย. โณฏฺฐพฺพายตนํ กายวิญญานธาทูยา ตํสมปยุตฺตกานถจ ฌมมานํ ปุเรชาติปจฺจเยน ปจฺจโย. รูปายตนํ สทฺทายตนํ คนฺธายตนํ รสายตนํ โณฏฺฐพฺพายตนํ มโนธาทูยา ตํสมปยุตฺตกานถจ ฌมมานํ ปุเรชาติปจฺจเยน ปจฺจโย.

ยํ รูปํ นิสฺสาย มโนธาทู จ มโนวิญญานธาทู จ วตฺตนฺติ, ตํ รูปํ มโนธาทูยา ตํสมปยุตฺตกานถจ ฌมมานํ ปุเรชาติปจฺจเยน ปจฺจโย. มโนวิญญานธาทูยา ตํสมปยุตฺตกานถจ ฌมมานํ กิณฺจิกาลे ปุเรชาติปจฺจเยน ปจฺจโย, กิณฺจิกาลे น ปุเรชาติปจฺจเยน ปจฺจโย.

๑๑. ปจฺจชาติปจฺจโยติ – ปจฺจชาติตา จิตฺตเจตฺตสิกา ฌมมา ปุเรชาติสฺส อิมสฺส กายสฺส ปจฺจชาติปจฺจเยน ปจฺจโย.

๑๒. อาเสวนปจฺจโยติ – ปุริมา ปุริมา กุสฺลา ฌมมา ปจฺจิมานํ ปจฺจิมานํ กุสฺลานํ ฌมมานํ อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย. ปุริมา ปุริมา อกุสฺลา ฌมมา ปจฺจิมานํ ปจฺจิมานํ อกุสฺลานํ ฌมมานํ อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย. ปุริมา ปุริมา กิริยาพฺยากตา ฌมมา ปจฺจิมานํ ปจฺจิมานํ กิริยาพฺยากตานํ ฌมมานํ อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย.

๑๓. กมฺมปจฺจโยติ – กุสฺลากุสฺลํ กมฺมํ วิปาگانํ ขนฺธานํ กฏฺฏตา จ รูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย. เจตนา สมปยุตฺตกานํ ฌมมานํ ตํสมภูจฺจานานถจ รูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย.

๑๔. วิปากปจฺจโยติ – วิปากา จตฺตารो ขนฺธา อรุปีโน อถมมถลํ วิปากปจฺจเยน ปจฺจโย.

๑๕. อาหารปจฺจโยติ – กพฺพีกาโร [กพฺพิงกาโร (ก. สී. สฺยา.)] อาหาโร อิมสฺส กายสฺส อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย. อรุปีโน อาหารา สมปยุตฺตกานํ ฌมมานํ ตํสมภูจฺจานานถจ รูปานํ อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย.

๑๖. อินฺทริยปจฺจโยติ – จกฺขุอินฺทริยํ จกฺขุวิญญานธาทูยา ตํสมปยุตฺตกานถจ ฌมมานํ อินฺทริยปจฺจเยน ปจฺจโย. โสตฺนินฺทริยํ โสตฺวิญญานธาทูยา ตํสมปยุตฺตกานถจ ฌมมานํ อินฺทริยปจฺจเยน ปจฺจโยฯ ฆานินฺทริยํ ฆานวิญญานธาทูยา ตํสมปยุตฺตกานถจ ฌมมานํ อินฺทริยปจฺจเยน ปจฺจโย. ชิวฺหินฺทริยํ ชิวฺหาวิญญานธาทูยา ตํสมปยุตฺตกานถจ ฌมมานํ อินฺทริยปจฺจเยน ปจฺจโย. กายินฺทริยํ กายวิญญานธาทูยา ตํสมปยุตฺตกานถจ ฌมมานํ อินฺทริยปจฺจเยน ปจฺจโย. รูปชิวฺหิตินฺทริยํ กฏฺฏตารูปานํ อินฺทริยปจฺจเยน ปจฺจโย.

อรุปีโน อินฺทริยา สมปยุตฺตกานํ ฌมมานํ ตํสมภูจฺจานานถจ รูปานํ อินฺทริยปจฺจเยน ปจฺจโย.

๑๗. ฌมานปจฺจโยติ – ฌมานจฺคานิ ฌมานสมปยุตฺตกานํ ฌมมานํ ตํสมภูจฺจานานถจ รูปานํ ฌมานปจฺจเยน ปจฺจโย.

๑๘. มคคปจจโยติ – มคคังคานิ มคคสมปยุตตกานัง ธมมานัง ตัมมัญญานานนญจ รูปานัง มคคปจจเยน ปจจโย.

๑๙. สมปยุตตปจจโยติ – จตตารโ ชนธา อรูปิโน อณณมณณัง สมปยุตตปจจเยน ปจจโย.

๒๐. วิปยุตตปจจโยติ – รูปิโน ธมมา อรูปิโน ธมมานัง วิปยุตตปจจเยน ปจจโย. อรูปิโน ธมมา รูปิโน ธมมานัง วิปยุตตปจจเยน ปจจโย.

๒๑. อตติปจจโยติ – จตตารโ ชนธา อรูปิโน อณณมณณัง อตติปจจเยน ปจจโย. จตตารโ มหาภูตา อณณมณณัง อตติปจจเยน ปจจโย. โอกกนตักขณ นามรูปิ อณณมณณัง อตติปจจเยน ปจจโย. จิตตเจตสิกกา ธมมา จิตตสมัญญานานัง รูปานัง อตติปจจเยน ปจจโย. มหาภูตา อุปาหารูปานัง อตติปจจเยน ปจจโย.

จกขายตนิ จกขุวิณญาณธาตฺยา ตัมมปยุตตกานนญจ ธมมานัง อตติปจจเยน ปจจโย. โสตายตนิ โสตวิณญาณธาตฺยา ตัมมปยุตตกานนญจ ธมมานัง อตติปจจเยน ปจจโย. ฆานายตนิ ฆานวิณญาณธาตฺยา ตัมมปยุตตกานนญจ ธมมานัง อตติปจจเยน ปจจโย. ชิวหายตนิ ชิวหาวิณญาณธาตฺยา ตัมมปยุตตกานนญจ ธมมานัง อตติปจจเยน ปจจโย. กายายตนิ กายวิณญาณธาตฺยา ตัมมปยุตตกานนญจ ธมมานัง อตติปจจเยน ปจจโย.

รูปายตนิ จกขุวิณญาณธาตฺยา ตัมมปยุตตกานนญจ ธมมานัง อตติปจจเยน ปจจโย. สทหายตนิ โสตวิณญาณธาตฺยา ตัมมปยุตตกานนญจ ธมมานัง อตติปจจเยน ปจจโย. คนธายตนิ ฆานวิณญาณธาตฺยา ตัมมปยุตตกานนญจ ธมมานัง อตติปจจเยน ปจจโย. รสหายตนิ ชิวหาวิณญาณธาตฺยา ตัมมปยุตตกานนญจ ธมมานัง อตติปจจเยน ปจจโย. โฝฏฐพพายตนิ กายวิณญาณธาตฺยา ตัมมปยุตตกานนญจ ธมมานัง อตติปจจเยน ปจจโย. รูปายตนิ สทหายตนิ คนธายตนิ รสหายตนิ โฝฏฐพพายตนิ มโนธาตฺยา ตัมมปยุตตกานนญจ ธมมานัง อตติปจจเยน ปจจโย.

ยํ รูปิ นิสสาย มโนธาตฺ จ มโนวิณญาณธาตฺ จ วตตนิติ, ตํ รูปิ มโนธาตฺยา จ มโนวิณญาณธาตฺยา จ ตัมมปยุตตกานนญจ ธมมานัง อตติปจจเยน ปจจโย.

๒๒. นตติปจจโยติ – สมณนตฺรนิรฺรุธธา จิตตเจตสิกกา ธมมา ปญฺญปนฺนानัง จิตตเจตสิกานัง ธมมานัง นตติปจจเยน ปจจโย.

๒๓. วิคตปจจโยติ – สมณนตฺรวิกตธา จิตตเจตสิกกา ธมมา ปญฺญปนฺนानัง จิตตเจตสิกานัง ธมมานัง วิคตปจจเยน ปจจโย.

๒๔. อวิกตปจจโยติ – จตตารโ ชนธา อรูปิโน อณณมณณัง อวิกตปจจเยน ปจจโย. จตตารโ มหาภูตา อณณมณณัง อวิกตปจจเยน ปจจโย. โอกกนตักขณ นามรูปิ อณณมณณัง อวิกตปจจเยน ปจจโย. จิตตเจตสิกกา ธมมา จิตตสมัญญานานัง รูปานัง อวิกตปจจเยน ปจจโย. มหาภูตา อุปาหารูปานัง อวิกตปจจเยน ปจจโย.

จกชายตน์ จกขุวิญญาณธาตุยา ตัมสมปยุตตกานณจ ฌมมานัน อวิคตปจจเยน ปจจโย. โสตายตน์ โสตวิญญาณธาตุยา ตัมสมปยุตตกานณจ ฌมมานัน อวิคตปจจเยน ปจจโย. ฆานายตน์ ฆาน-
วิญญาณธาตุยา ตัมสมปยุตตกานณจ ฌมมานัน อวิคตปจจเยน ปจจโย. ชิวหายตน์ ชิวหาวิญญาณธาตุยา
ตัมสมปยุตตกานณจ ฌมมานัน อวิคตปจจเยน ปจจโย. กายายตน์ กายวิญญาณธาตุยา ตัมสมปยุตตกานณจ
ฌมมานัน อวิคตปจจเยน ปจจโย.

รูปายตน์ จกขุวิญญาณธาตุยา ตัมสมปยุตตกานณจ ฌมมานัน อวิคตปจจเยน ปจจโย. สทหายตน์ โสตวิญญาณธาตุยา ตัมสมปยุตตกานณจ ฌมมานัน อวิคตปจจเยน ปจจโย. คนชายตน์ ฆาน-
วิญญาณธาตุยา ตัมสมปยุตตกานณจ ฌมมานัน อวิคตปจจเยน ปจจโย. รสหายตน์ ชิวหาวิญญาณธาตุยา
ตัมสมปยุตตกานณจ ฌมมานัน อวิคตปจจเยน ปจจโย. โฝฏฐัพพายตน์ กายวิญญาณธาตุยา
ตัมสมปยุตตกานณจ ฌมมานัน อวิคตปจจเยน ปจจโย. รูปายตน์ สทหายตน์ คนชายตน์ รสหายตน์
โฝฏฐัพพายตน์ มโนธาตุยา ตัมสมปยุตตกานณจ ฌมมานัน อวิคตปจจเยน ปจจโย.

ยํ รูปํ นิสสาย มโนธาตุจ มโนวิญญาณธาตุจ วตตนต์, ตํ รูปํ มโนธาตุยา จ มโนวิญญาณ-
ธาตุยา จ ตัมสมปยุตตกานณจ ฌมมานัน อวิคตปจจเยน ปจจโย.^{๑๖}

(๒) ปัจจยนิทเทส

[๑] **เหตุปัจจัย** ได้แก่ เหตุ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุและรูปที่มีธรรมอัน
สัมปยุตด้วยเหตุอันเป็นสมุฏฐานโดยเหตุปัจจัย

[๒] **อาร์มมณปัจจัย** ได้แก่ รูปายตนะ เป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่
สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณธาตุนั้นโดยอาร์มมณปัจจัย

สัททหายตนะ เป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยโสตวิญญาณธาตุ
นั้นโดยอาร์มมณปัจจัย

คันชายตนะ เป็นปัจจัยแก่ฆานวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยฆานวิญญาณ-
ธาตุนั้นโดยอาร์มมณปัจจัย

รสหายตนะเป็นปัจจัยแก่ชิวหาวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยชิวหาวิญญาณ-
ธาตุนั้นโดยอาร์มมณปัจจัย

โฝฏฐัพพายตนะเป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยกายวิญญาณ-
ธาตุนั้นโดยอาร์มมณปัจจัย

รูปายตนะ สัททหายตนะ คันชายตนะ รสหายตนะ และโฝฏฐัพพายตนะเป็นปัจจัยแก่มนธาตุ
และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยมนธาตุนั้นโดยอาร์มมณปัจจัย

สภาวะธรรมทั้งปวงเป็นปัจจัยแก่มนวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยมน
วิญญาณธาตุนั้นโดยอาร์มมณปัจจัย

^{๑๖} อภ.ป. (บาลี) ๔๐/๑ - ๒๔/๑ - ๙.

ชีวหาวิญญานธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยชีวหาวิญญานธาตุนั้นเป็นปัจจัยแก่มโนธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยมโนธาตุนั้นโดยสมนันตรปัจจัย

มโนธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยมโนธาตุนั้นเป็นปัจจัยแก่มโนวิญญานธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยมโนวิญญานธาตุนั้นโดยสมนันตรปัจจัย

กายวิญญานธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยกายวิญญานธาตุนั้นเป็นปัจจัยแก่มโนธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยมโนธาตุนั้นโดยสมนันตรปัจจัย

มโนธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยมโนธาตุนั้นเป็นปัจจัยแก่มโนวิญญานธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยมโนวิญญานธาตุนั้นโดยสมนันตรปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยสมนันตรปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอัปยากฤตซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยสมนันตรปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยสมนันตรปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอัปยากฤตซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยสมนันตรปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นอัปยากฤตซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอัปยากฤตซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยสมนันตรปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นอัปยากฤตซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยสมนันตรปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นอัปยากฤตซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยสมนันตรปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกใด ๆ เกิดขึ้นในลำดับแห่งสภาวะธรรมใด ๆ สภาวะธรรมนั้น ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกนั้น ๆ โดยสมนันตรปัจจัย

[๖] สหชาติปัจจัย ได้แก่ ชั้นที่ ๔ ที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยสหชาติปัจจัย มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยสหชาติปัจจัยในปฏิสนธิขณะ นามรูป เป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยสหชาติปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกเป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยสหชาติปัจจัย มหาภูตรูป เป็นปัจจัยแก่อุปาทายรูปโดยสหชาติปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นรูป บางคราวเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปโดยสหชาติปัจจัย บางคราวไม่เป็นปัจจัยโดยสหชาติปัจจัย

[๗] อัญญมัญญปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๔ ที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยโดยอัญญมัญญปัจจัย มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยโดยอัญญมัญญปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ นามรูปเป็นปัจจัยโดยอัญญมัญญปัจจัย

[๘] นิสสปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๔ ที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยนิสสปัจจัย มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยนิสสปัจจัย ในปฏิสนธิขณะนามรูป เป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยนิสสปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกเป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยนิสสปัจจัย มหาภูตรูป เป็นปัจจัยแก่อุปาทายรูปโดยนิสสปัจจัย

จักขยตนะเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วย จักขุวิญญาณธาตุนั้นโดยนิสสปัจจัย

โสตยตนะเป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยโสตวิญญาณธาตุนั้นโดยนิสสปัจจัย

ฆานายตนะเป็นปัจจัยแก่ฆานาวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยฆานาวิญญาณธาตุนั้นโดยนิสสปัจจัย

ชีวหายตนะเป็นปัจจัยแก่ชีวหาวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยชีวหาวิญญาณธาตุนั้นโดยนิสสปัจจัย

กายยตนะเป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยกายวิญญาณธาตุนั้นโดยนิสสปัจจัย

รูปที่มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยเป็นไปเป็นปัจจัยแก่มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยธาตุทั้ง ๒ นั้นโดยนิสสปัจจัย

[๙] อุปนิสสปัจจัย ได้แก่ สภาวะธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอุปนิสสปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลบางเหล่าซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอุปนิสสปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอัปยากฤตซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอุปนิสสปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอุปนิสสปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลบางเหล่าซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอุปนิสสปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอัปยากฤตซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอุปนิสสปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถาซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถาซึ่งเกิด
หลัง ๆ โดยอุปนิสสยปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถาซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลซึ่ง
เกิดหลัง ๆ โดยอุปนิสสยปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถาซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลซึ่ง
เกิดหลัง ๆ โดยอุปนิสสยปัจจัย

แม้อุตุและโภชนะก็เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัย แม้บุคคลก็เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัย
แม้เสนาสนะก็เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัย

[๑๐] ปุเรชาติปัจจัย ได้แก่ จักขายตนะเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่
สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณธาตุนั้นโดยปุเรชาติปัจจัย

โสตายตนะเป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยโสตวิญญาณธาตุ
นั้นโดยปุเรชาติปัจจัย

ฆานายตนะเป็นปัจจัยแก่ฆานวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยฆานวิญญาณ-
ธาตุนั้นโดยปุเรชาติปัจจัย

ชีวหายตนะเป็นปัจจัยแก่ชีวหาวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยชีวหาวิญญาณ-
ธาตุนั้นโดยปุเรชาติปัจจัย

กายายตนะเป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยกายวิญญาณธาตุ
นั้นโดยปุเรชาติปัจจัย

รูปลายตนะเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณธาตุ
นั้นโดยปุเรชาติปัจจัย

สัททายตนะ เป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยโสตวิญญาณธาตุ
นั้นโดยปุเรชาติปัจจัย

คันธายตนะเป็นปัจจัยแก่ฆานวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยฆานวิญญาณธาตุ
นั้นโดยปุเรชาติปัจจัย

รสายตนะเป็นปัจจัยแก่ชีวหาวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยชีวหาวิญญาณ-
ธาตุนั้นโดยปุเรชาติปัจจัย

โผฏฐัพพายตนะเป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยกายวิญญาณ-
ธาตุนั้นโดยปุเรชาติปัจจัย

รูปลายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ และโผฏฐัพพายตนะเป็นปัจจัยแก่มโนธาตุ
และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยมโนธาตุนั้นโดยปุเรชาติปัจจัย

รูปที่มีโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยเป็นไปเป็นปัจจัยแก่มโนธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยมโนธาตุนั้นโดยปุเรชาติปัจจัย บางคราวเป็นปัจจัยแก่มโนวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยมโนวิญญาณธาตุนั้นโดยปุเรชาติปัจจัย บางคราวไม่เป็นปัจจัยโดยปุเรชาติปัจจัย

[๑๑] ปัจฉาชาติปัจจัย ได้แก่ สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกซึ่งเกิดภายหลังเป็นปัจจัยแก่กายนี้ซึ่งเกิดก่อนโดยปัจฉาชาติปัจจัย

[๑๒] อาเสวนปัจจัย ได้แก่ สภาวะธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอาเสวนปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอาเสวนปัจจัย

สภาวะธรรมที่เป็นอัพยาทกิริยาซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอัพยาทกิริยาซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอาเสวนปัจจัย

[๑๓] กัมมปัจจัย ได้แก่ กรรมที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นวิบากและกมฺมัตตารูปโดยกัมมปัจจัย

เจตนา เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตและรูปมีสภาวะธรรมนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยกัมมปัจจัย

[๑๔] วิปากปัจจัย ได้แก่ ขันธ ๔ ที่เป็นวิบาก ซึ่งไม่เป็นรูป เป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยวิปากปัจจัย

[๑๕] อาหารปัจจัย ได้แก่ กวฬิงการาหารเป็นปัจจัยแก่กายนี้โดยอาหารปัจจัย อาหารที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตและรูปซึ่งมีสภาวะธรรมนั้นเป็นสมุฏฐานโดยอาหารปัจจัย

[๑๖] อินทริยปัจจัย ได้แก่ จักขุนทริยเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณธาตุนั้นโดยอินทริยปัจจัย

โสตินทริยเป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยโสตวิญญาณธาตุนั้นโดยอินทริยปัจจัย

ฆานินทริย เป็นปัจจัยแก่ฆานวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยฆานวิญญาณธาตุนั้นโดยอินทริยปัจจัย

ชีวหินทริยเป็นปัจจัยแก่ชีวหาวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยชีวหาวิญญาณธาตุนั้นโดยอินทริยปัจจัย

กายินทริยเป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยกายวิญญาณธาตุนั้นโดยอินทริยปัจจัย

รูปชีวิตินทริยเป็นปัจจัยแก่กมฺมัตตารูปโดยอินทริยปัจจัยอินทริยที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุต และรูปซึ่งมีสภาวะธรรมนั้นเป็นสมุฏฐานโดยอินทริยปัจจัย

[๑๗] ฌานปัจจย ได้แก่ องค์ฌานเป็นปัจจยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยฌานและรูปซึ่งมีสภาวะธรรมนั้นเป็นสมุฏฐานโดยฌานปัจจย

[๑๘] มัคคปัจจย ได้แก่ องค์มรรคเป็นปัจจยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคและรูปซึ่งมีสภาวะธรรมนั้นเป็นสมุฏฐานโดยมัคคปัจจย

[๑๙] สัมปยุตตปัจจย ได้แก่ ชั้น ๔ ที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจยแก่กันและกันโดยสัมปยุตตปัจจย

[๒๐] วิปยุตตปัจจย ได้แก่ สภาวะธรรมที่เป็นรูปเป็นปัจจยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปโดยวิปยุตตปัจจย

สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูป เป็นปัจจยแก่สภาวะธรรมที่เป็นรูปโดยวิปยุตตปัจจย

[๒๑] อตฺถิปัจจย ได้แก่ ชั้น ๔ ที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจยแก่กันและกันโดยอตฺถิปัจจย มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจยแก่กันและกันโดยอตฺถิปัจจย ในปฏิสนธิขณะ นามรูปเป็นปัจจยแก่กันและกันโดยอตฺถิปัจจย สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกเป็นปัจจยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยอตฺถิปัจจย มหาภูตรูปเป็นปัจจยแก่อุปาทายรูปโดยอตฺถิปัจจย

จักขายตนะ เป็นปัจจยแก่จักขุวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณธาตุ นั้นโดยอตฺถิปัจจย

โสตายตนะ เป็นปัจจยแก่โสตวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยโสตวิญญาณธาตุ นั้นโดยอตฺถิปัจจย

ฆานายตนะ เป็นปัจจยแก่ฆานวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยฆานวิญญาณธาตุ นั้นโดยอตฺถิปัจจย

ชีวหายตนะ เป็นปัจจยแก่ชีวหาวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยชีวหาวิญญาณธาตุ นั้นโดยอตฺถิปัจจย

กายายตนะ เป็นปัจจยแก่กายวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยกายวิญญาณธาตุ นั้นโดยอตฺถิปัจจย

รูปลายตนะ เป็นปัจจยแก่จักขุวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณธาตุ นั้นโดยอตฺถิปัจจย

สัททายตนะ เป็นปัจจยแก่โสตวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยโสตวิญญาณธาตุ นั้นโดยอตฺถิปัจจย

คันธายตนะ เป็นปัจจยแก่ฆานวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยฆานวิญญาณธาตุ นั้นโดยอตฺถิปัจจย

รสายตนะ เป็นปัจจยแก่ชีวหาวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยชีวหาวิญญาณธาตุ นั้นโดยอตฺถิปัจจย

โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วย
กายวิญญาณธาตุนั้นโดยอติปัจจัย

รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ และโผฏฐัพพายตนะเป็นปัจจัยแก่มนธาตุ
และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยมนธาตุนั้นโดยอติปัจจัย

รูปที่มีโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุอาศัยเป็นไป เป็นปัจจัยแก่มนธาตุมนวิญญาณธาตุ
และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยธาตุทั้ง ๒ นั้นโดยอติปัจจัย

[๒๒] นัตถิปัจจัย ได้แก่ สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่ดับไปไม่มีระหว่างคั่นด้วยดีเป็น
ปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่เป็นปัจจุบันโดยนัตถิปัจจัย

[๒๓] วิคตปัจจัย ได้แก่ สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่ปราศจากไปไม่มีระหว่างคั่น
ด้วยดี เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่เป็นปัจจุบันโดยวิคตปัจจัย

[๒๔] อวิคตปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๔ ที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยอวิคตปัจจัย

มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยอวิคตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ นามรูปเป็นปัจจัย
แก่กันและกันโดยอวิคตปัจจัย สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกเป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยอวิคต-
ปัจจัย มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่อุปาทายรูปโดยอวิคตปัจจัย

จักขายตนะเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณธาตุ
นั้นโดยอวิคตปัจจัย

โสตายตนะเป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยโสตวิญญาณธาตุ
นั้นโดยอวิคตปัจจัย

ฆานายตนะเป็นปัจจัยแก่ฆานวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยฆานวิญญาณ-
ธาตุนั้นโดยอวิคตปัจจัย

ชีวหายตนะ เป็นปัจจัยแก่ชีวหาวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยชีวหาวิญญาณ-
ธาตุนั้นโดยอวิคตปัจจัย

กายายตนะ เป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยกายวิญญาณธาตุ
นั้นโดยอวิคตปัจจัย

รูปายตนะ เป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณธาตุ
นั้นโดยอวิคตปัจจัย

สัททายตนะ เป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยโสตวิญญาณธาตุ
นั้น โดยอวิคตปัจจัย

คันธายตนะ เป็นปัจจัยแก่ฆานวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยฆานวิญญาณ-
ธาตุนั้นโดยอวิคตปัจจัย

รสายตนะ เป็นปัจจัยแก่ชีวหาวิญญานธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยชีวหาวิญญาน-
ธาตุนั้นโดยอวิคตปัจจัย

โณฏฐัพพายตนะเป็นปัจจัยแก่กายวิญญานธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยกายวิญญาน-
ธาตุนั้นโดยอวิคตปัจจัย

รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ และโณฏฐัพพายตนะ เป็นปัจจัยแก่มน-
ธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยมนธาตุนั้นโดยอวิคตปัจจัย

รูปที่มนธาตุและมนวิญญานธาตุอาศัยเป็นไป เป็นปัจจัยแก่มนธาตุ มนวิญญานธาตุ
และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยธาตุทั้ง ๒ นั้นโดยอวิคตปัจจัย^{๑๗}

๒.๓ สัจจวรรณนาของอรรถกถายุคพุทธกาล

ครั้งสมัยพุทธกาล เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าทรงพระชนม์อยู่ พระอรหันต์สาวกทั้งหลาย
มีพระมหากัสสปะ พระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ พระอุบาลี และพระอานนท์เป็นต้นผู้เข้าใจพุทธ-
ประสงค์เป็นอย่างดี แสดงอธิบายขยายความพระบาลีให้กระจ่างแจ้งชัดเจน สัจจวรรณนาของอรรถกถา
หมายถึง ถ้อยคำที่พระสาวกทั้งหลายมีพระอัครสาวกเป็นต้นอธิบายขยายความพระบาลี เพื่อความ
กระจ่างแจ้งแก่ผู้ฟังธรรม มีผลการวิจัยโดยละเอียดดังต่อไปนี้

ยํ วุตตํ “โย ปนาติ โย ยาทีโส”ติอาทิ. เอตถ โย ปนาติ วิภจิตตพพทํ, “โย ยาทีโส”ติอาทีนิ
ตสส วิภชนปทานิ. เอตถ จ ยสมา ปนาติ นิปาตมตตํ, โยติ อตถปทํ, ตถจ อนนิยเมน ปุคคลํ ทีเปติ,
ตสมา ตสส อตถํ ทสเสนโต อนนิยเมน ปุคคลทีปกํ โย-สททเมว อาห. ตสมา เอตถ เอวมตฺถเถ เวทิตพโพ
:- โย ปนาติ โย, โยโกจิติ วุตตํ โหติ. ยสมา ปน โย โกจิ นาม, โส อวสสํ ลิงคยุตตชาตินามโคตตสีล-
วิหารโคจรวเยสุ เอเกนากาเรน ปณณายติ, ตสมา ตํ ตถา ญาเปตฺตุ ตํ ปภทํ ปกาเสนโต “ยาทีโส”ติ-
อาทิมอาห. ตตถ ยาทีโสติ ลิงควเสน ยาทีโส วา ตาทีโส วา โหตุ, ทีโฆ วา รสโส วา กาโห วา โอทาโต
วา มงฺคฺรจฺฉว วา กิโส วา ญฺโโล วาติ อตฺถเถ. ยถายุตฺโตติ โยควเสน เยน วา เตน วา ยุตฺโต โหตุ,
นวกมมยุตฺโต วา อุทเทสยุตฺโต วา วาสธูรยุตฺโต วาติ อตฺถเถ. ยถาขจฺโจติ ชาติวเสน ยํขจฺโจ วา ตํขจฺโจ
วา โหตุ, ขตฺติโย วา พุราหมเณ วา เวสโส วา สุทฺโท วาติ อตฺถเถ. ยถานาโมติ นามวเสน ยถานาโม วา
ตถานาโม วา โหตุ, พุทฺธรกฺขิตฺโต วา ธมฺมรกฺขิตฺโต วา สํฆรกฺขิตฺโต วาติ อตฺถเถ. ยถาโคตฺโตติ โคตตวเสน
ยถาโคตฺโต วา ตถาโคตฺโต วา เยน วา เตน วา โคตฺเตน โหตุ, กจฺจาโน วา วาสสิญฺโจะ วา โกสิโย วาติ
อตฺถเถ. ยถาสีโลติ สีลเสสุ ยถาสีโล วา ตถาสีโล วา โหตุ, นวกมมสีโล วา อุทเทสสีโล วา วาสธูรสีโล วาติ
อตฺถเถ. ยถาวิหาริตฺติ วิหาเรสุปิ ยถาวิหารี วา ตถาวิหารี วา โหตุ, นวกมมวิหารี วา อุทเทสวิหารี วา
वासธูรวิหารี วาติ อตฺถเถ. ยถาโคจโรติ โคจเรสุปิ ยถาโคจโร วา ตถาโคจโร วา โหตุ, นวกมมโคจโร วา

^{๑๗} อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑ - ๒๔/๒ - ๑๔.

อุทเทสโคจโร วา วาสธูรโคจโร วาติ อตโธ. **เถโร** วาติอาทีสุ วโยวุฑฒาทีสุ โย วา โส วา โหตุ, ปริปัญณทสวสสตาย เถโร วา อุณปญจวสสตาย นโว วา อติเรกปญจวสสตาย มชฌิมโฆ วาติ อตโธ. อถ โข สพุโพว อิมสมิ อตเถ เอโส วุจจติ “**โย ปนา**”ติ.

ภิกขุณีทเทเส ภิกขุตีติ **ภิกขโก**, ลภนโต วา อลภนโต วา อริยาย ยาจนาย ยาจตีติ อตโธ. พุทธาทิหิ อชฌุปกตํ ภิกขาจริยํ อชฌุปกตตตตา **ภิกขาจริยํ อชฌุปกโต นาม**. โย หิ โภจิจ อปปิ วา มหนตํ วา โภคกขนธํ ปหาย อคารสมา อนคาริยํ ปพพชิต, โส กสิโครกขาทีหิ ซีวิกกปปนํ หิตวา ลิงคสมปฏิจณเนเนว **ภิกขาจริยํ อชฌุปกโตติ ภิกขุ**. ปรปฏิพทชวีวิกตตตา วา วิหารมชฌเม กาชภตตํ ภูณขมาโนปิ **ภิกขาจริยํ อชฌุปกโตติ ภิกขุ**. ปิณชียาโลปโภชนํ นิสสาย ปพพชขาย อุสสาชชาติตตตา วา **ภิกขาจริยํ อชฌุปกโตติ ภิกขุ**. อคฆผสสวณณเกเทน ภินนํ ปฏํ ธารตีติ **ภินนปฏธโร**. ตตถ สตถกจเฉทเนน อคฆเกโท เวทิตพโพ, สหสสคฆนโกปิ หิ ปโฏ สตถเกน ขณชากณชกํ ฉินโน ภินนคโฆ โหติ, ปุริมคฆโต อุกฆมปิ นอคฆติ. สุตตสสิพเพเนน ผสสเกโท เวทิตพโพ. สุขสมผสโสปิ หิ ปโฏ สุตเตหิ สสิพพิโต ภินนผสโส โหติ, ขรสมผสสตํ ปาปุณาติ. สุกิมลาทีหิ วนณเกโท เวทิตพโพ, สุปริ- สุกโรปิ หิ ปโฏ สุกิมมโต ปฏาย สุกิมเลน หตถเสทมลลลิกาหิ อวसानะ รชนกปปรณหิ จ ภินน- วนณโฆ โหติ, ปกตีวณณํ วิชหติ. เอวํ ตีหากาเรหิ ภินนปฏธารณโต **ภินนปฏธโร ภิกขุ**. คีหิวตถ- วิสภาคานํ วา กาสาวานํ ธารณมตเตเนว **ภินนปฏธโร ภิกขุ**. เอวํ ตีหากาเรหิ ภินนปฏธารณโต **ภินนปฏธโร ภิกขุ**. คีหิวตถวิสภาคานํ วา กาสาวานํ ธารณมตเตเนว **ภินนปฏธโร ภิกขุ**.^{๑๘๘}

ในคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า “คำว่า **อนึ่ง ... ไต** คือ **ผู้ใด ผู้เช่นใด (โย ปนาติ โย ยาทีโส)**” เป็นต้นนี้ พึงทราบวินิจฉัยดังนี้

บทว่า **ก็ ... ไต (โย ปน)** เป็นบทที่พึงจำแนก

บทว่า **ผู้ใด ผู้เช่นใด (โย ยาทีโส)** เป็นต้น เป็นบทแจกแจงบทอันพึง จำแนกนั้น

บรรดาบททั้ง ๒ นี้ เพราะศัพท์ว่า **ปน** เป็นเพียงนิบาต

บทว่า **ไต (โย)** เป็นบทบอกใจความ

คำนั้นแสดงบุคคลโดยไม่กำหนด ดังนั้น เมื่อจะแสดงเนื้อความแห่งคำว่า **ไต** นั้น ท่านจึงกล่าวศัพท์ว่า **โย** นั้นเองที่แสดงบุคคล โดยไม่กำหนด เพราะฉะนั้น พึงทราบเนื้อความในศัพท์ว่า **โย** นี้ อย่างนี้

คำว่า **ก็ ... ไต (โย ปน)** คือ **ผู้ใด** ท่านอธิบายไว้ว่า “**ผู้ใดผู้หนึ่ง**” เพราะบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง นั้นปรากฏด้วยอาการอย่างหนึ่งแน่นอน ในเพศ การงาน ชาติ ชื่อ โคตร ความประพฤติ ความเป็นอยู่ อารมณ์ และวัย ดังนั้น เมื่อจะประกาศประเภท เพื่อให้เข้าใจบุคคล โดยเหตุเช่นนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “**ผู้เช่นใด (ยาทีโส)**” เป็นต้น

^{๑๘๘} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๔๕/๒๕๒ - ๕๔.

ในคำเหล่านั้น ฟังทราบวินิจฉัยดังนี้

คำว่า **ผู้เช่นใด (ยาทีโส)** ความว่า ว่าโดยเพศ จะเป็นเช่นใดก็ตาม คือ สูงหรือต่ำ ดำหรือขาว มีผิวเหลือง ผอม หรืออ้วน

คำว่า **มีการงาน (ยถายุตโต)** ความว่า ว่าโดยการงาน จะมีอาชีพการงาน อย่างไรก็ตาม คือ งานนวรรรม อุทเทส หรือฐานะคือการอบรม^{๑๙}

คำว่า **มีชาติ วรรณะ (ยถาขจโจ)** ความว่า ว่าโดยชาติ จะมีชาติอย่างไรก็ตาม คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ หรือศูทร

คำว่า **มีชื่อ (ยถานาโม)** ความว่า ว่าโดยชื่อ จะมีชื่ออย่างไรก็ตาม คือ ชื่อพุทธรักขิต ธรรมรักขิต หรือสังฆรักขิต

คำว่า **มีโคตร (ยถาโคตโต)** ความว่า ว่าโดยโคตร จะมีโคตรอะไรก็ตาม คือ จะเป็นกัจจानโคตร วาสิฏฐโคตร หรือโกสิยโคตร

คำว่า **มีลักษณะนิสัย (ยถาสีโล)** ความว่า บรรดาความประพฤติ จะมีความประพฤติอย่างไรก็ตาม คือ ความประพฤติด้านนวรรรม อุทเทส หรือมีฐานะ คือการอบรมเป็นปกติ

คำว่า **มีคุณธรรม (ยถาวิหารี)** ความว่า บรรดาความเป็นอยู่ จะมีความเป็นอยู่อย่างไรก็ตาม คือ ความเป็นอยู่ด้วยนวรรรม อุทเทส หรือวิปัสสนาฐานะ

คำว่า **มีอารมณ์ (ยถาโคจโร)** ความว่า บรรดาอารมณ์ จะมามีอารมณ์อย่างไรก็ตาม คือ มีนวรรรม อุทเทส หรือวิปัสสนาฐานะเป็นอารมณ์

ในคำว่า **เป็นเถระ (เถโร วา)** เป็นต้น ท่านอธิบายไว้ว่า “บรรดาภิกษุผู้เจริญโดยวัย เป็นต้น จะเป็นภิกษุรูปใดก็ตาม คือ เป็นเถระเพราะมีพรรษาครบ ๑๐ เป็นนวกะเพราะมีพรรษาหย่อนกว่า ๕ หรือเป็นมัชฌิมะเพราะมีพรรษาเกิน ๕” แท้จริง ภิกษุทั้งหมดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ก็ ... ไตโย ปน)” ในความหมายนี้

ในภิกขุניתเทส ฟังทราบวินิจฉัยดังนี้

ที่ชื่อว่า**ภิกษุ (ภิกขโก)** เพราะเป็นผู้ขอ อธิบายว่า จะได้หรือไม่ได้ ก็ขอด้วยอาการของพระอริยะ^{๒๐}

ที่ชื่อว่า**ผู้อาศัยการเที่ยวขอ** เพราะอาศัยการเที่ยวขอ ที่พระอริยะเจ้ามีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ทรงอาศัย (ประพฤติ) แล้ว กุลบุตรบางคนละกองโกศสมบัติน้อยใหญ่ ออกบวชเป็นบรรพชิต เขาชื่อว่า**ภิกษุผู้อาศัยการเที่ยวขอ** เพราะละทิ้งการเลี้ยงชีพด้วยการงาน มีกสิกรรมและโครักขกรรม เป็นต้น แล้วยอมรับเพศ อีกอย่างหนึ่ง บริโภคภัตตาหารที่คนหาบมาถวาย ในท่ามกลางวิหาร จึงชื่อว่า**ภิกษุ**

^{๑๙} ฐานะคือการอบรมหมายถึงวิปัสสนาฐานะ (สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๒/๔๕/๖๑, วิมตติ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๖๒).

^{๒๐} ขอด้วยอาการของพระอริยะ คือ ไม่ออกปากขอเหมือนคนกำพร้าคนเดินทางไกลฉวนฉวนหรือพวยจาก (สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๒/๔๕/๖๒).

เพราะอาศัยการเที่ยวขอ โดยมีการเลี้ยงชีพเนื่องด้วยผู้อื่น

อีกอย่างหนึ่ง ผู้อาศัยการเที่ยวขอ ก็ชื่อว่าภิกษุ เพราะเกิดอุตสาหะในบรรพชาอาศัย โภชนะคือคำข้าวที่ได้มาด้วยปลีแข้ง

ที่ชื่อว่าผู้ใช้ผืนผ้าที่ถูกทำให้เสียราคา เพราะใช้ผ้าที่ถูกทำลายด้วยราคา สัมผัส และสีในการทำลายมีทำให้เสียราคาเป็นต้นนั้น พึงทราบการเสียราคาเพราะการใช้กรรไกรตัด จริงอยู่ แผ่นผ้าแม้มีราคา ๑,๐๐๐ พอถูกตัดเป็นชิ้นน้อยชิ้นใหญ่ จึงชื่อว่าถูกทำให้เสียราคา ไม่ได้ราคาครึ่งหนึ่งจากราคาเดิม พึงทราบการทำให้เสียสัมผัส เพราะการใช้ด้ายเย็บ แผ่นผ้าที่มีสัมผัสเป็นสุข ใช้ด้ายเย็บ ย่อมมีสัมผัสถูกทำลาย คือถึงความเป็นผ้ามีสัมผัสกระด้าง พึงทราบการทำลายสีเพราะสนิมเข็มเป็นต้น แม้แผ่นผ้าสะอาดตั้งแต่ใช้เข็มเย็บ ย่อมมีสีถูกทำลายเพราะสนิมเข็ม เข็มอมลทินและโคลมมือ และในที่สุดก็ด้วยการย้อมและการทำกัปปะ คือย้อมละสีตามปกติ ผู้ใช้ผืนผ้าที่ถูกทำให้เสียราคา เพราะใช้ผ้าที่ถูกทำลาย ด้วยอาการ ๓ อย่างนี้ ชื่อว่าภิกษุ อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่าภิกษุผู้ที่ใช้ผืนผ้าที่ถูกทำให้เสียราคา เพราะเพียงใช้ผ้ากาสาวพัสดุซึ่งไม่เหมือนกับผ้าของคุณที่สถนั้นเอง^{๒๑}

๒.๔ สังวรณนาของอรรคทายุกหลังพุทธกาล

ในราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ พระอรรคทายุกจารย์มีพระพุทโธสาจารย์เป็นต้นได้อธิบายความสังวรณนาบทพระบาลีที่พระพุทโธเจ้าตรัสไว้โดยย่อ เพื่อความกระจ่างแจ้งแก่ผู้ศึกษาพระธรรมคำสอนของพระผู้มีพระภาค มีผลการวิจัยโดยละเอียดดังต่อไปนี้

เตน สมเยน พุทโธ ภควา เวรณชายั วิหริติ นเพรฺรฺบุจิมฺนทฺมูเล มหตา ภิกฺขุสงฺเขน สทฺธิปญฺจมตฺเตหิ ภิกฺขุสฺเตหิ. อสฺโสสิ โข เวรณฺโซ พฺราหฺมโณ “สมโณ ชลฺ, โภ, โคตโม สกฺยปฺุตโต สกฺยกุลฺยาปพฺพิชิตเวรณชายั วิหริติ นเพรฺรฺบุจิมฺนทฺมูเล มหตา ภิกฺขุสงฺเขน สทฺธิปญฺจมตฺเตหิ ภิกฺขุสฺเตหิ. ตํ โข ปน ภาวนตํ โคตมํ เอวํ กลฺยาโณ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคโต ‘อิตฺปิ โส ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน สุคฺโต โลกวิฑู อนุตฺตโร ปุริสทฺมมสฺสารถิ สตถา เทวมนุสฺसानํ พุทฺโธ ภควา. โส อิมํ โลกํ สเทวํ สมารกํ สพรหมกํ สสสมณพฺราหฺมณํ ปชํ สเทวมนุสฺสํ สยํ อภิญญา สจฺฉิกตฺวา ปเวเทติ. โส ธมฺมํ เทเสติ อาทิกถฺยาณํ มชฺฌเมกถฺยาณํ ปรีโยสานกถฺยาณํ สาตถํ สพฺยณฺชนํ; เกวลปรีบุญฺณํ ปรีสุทฺธํ พฺรหฺมจฺริยํ ปกาเสติ; สาธฺ โข ปน ตถารูปานํ อรหตํ ทสสนํ โหติ”’ติ.^{๒๒}

สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ ควางตันสะเดาอันเป็นที่อยู่ของนเพรย์กษัตริย์เขตเมืองเวรณชยา พร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูปเวรณชยาพราหฺมณได้ฟังข่าวว่า ท่านพระสมณโคดม เป็นศากยบุตร เสด็จออกผนวชจากศากยตระกูล ประทับอยู่ ณ ควางตันสะเดาอันเป็นที่อยู่

^{๒๑} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๔๕/๒๕๕ - ๖๑.

^{๒๒} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑/๑.

ของนเรศวรย์กษัตริย์ เขตเมืองเวรชัยฯ พร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป ท่านพระโคตมผู้เจริญ นั้นมีกิตติศัพท์อันงามขจรไปอย่างนี้ว่า แม่เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค พระองค์นั้นเป็นผู้ทรงไกลจาก กิเลส ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะเสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถิ ฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้ทรงรู้แจ้ง เป็นพระผู้มี ภาครธรรม พระองค์ทรงรู้แจ้งโลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณ พราหมณ์เทวดาและมนุษย์ด้วยพระองค์เองแล้ว จึงทรงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม ทรงแสดงธรรมมีความ งามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลางและมีความงามในที่สุด ทรงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้ง อรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน การได้พบพระอรหันต์ทั้งหลายเช่นนี้ เป็นความดีอย่าง แท้จริง^{๒๓}

๒.๔.๑ การอธิบายความสังวรณนาพระพุทธคุณ ๙ ประการของพระอรธกถาจารย์ คือพระพุทธโฆสาจารย์

อิตติปิ โส ภควา แม่เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น

อิตติปิ โส ภควาติอาทิสฺส ปน อยฺ ตาว โยชนา, โส ภควา อิตติปิ อรหํ, อิตติปิ สมมาสมพุทโธ ฯเปฯ อิตติปิ ภควาติ, อิมินา จ อิมินา จ การณนาติ วุตตํ โหติ.^{๒๔}

ในบทว่า อิตติปิ โส ภควา เป็นต้น พึงทราบการประกอบความดังนี้ก่อนว่า พระผู้มีพระ ภาคพระองค์นั้น ทรงเป็นพระอรหันต์แม่เพราะเหตุนี้ ทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ฯลฯ ทรงเป็นผู้ จำแนกธรรมแม่เพราะเหตุนี้ ท่านอธิบายไว้ว่า “เพราะเหตุนี้และเหตุนี้”^{๒๕}

๒.๔.๑.๑. อรหํ ทรงเป็นผู้ไกลจากกิเลส

ตตถ อารกตตา อรีนํ อรานนจ หตตตา ปจยยาทีนํ อรหตตา ปาปกรณ รหา- ภาวติ อิมหิ ตาว การณหิ โส ภควา อรหนติ เวทิตพฺโพ. อารกา หิ โส สพพกิเลสเสหิ สุวิฑูรวีฑูเร จิตฺ, มคเคน สวาสนานํ กิเลสานํ วิฑูสีตตตติ อารกตตา อรหํ. เต จาเนน กิเลสาร์โย มคเคน หตติ อรีนํ หตตตตปิ อรหํ. ยํ เจตํ อวิชชาภวตณฺหามยนาภิปุณฺณาทิอภิสงฺขารารํ ชรามรณนเม อาสวสมุทมเมยน อุกเขน วิชฌิตวา ติวารเถ สมายอชิตํ อนาทิกาลปวัตตํ สํสารจกํ, ตสฺसानน โพธิมณฺเฑ วีริยปาเทหิ สีลปฐวียํ ปติฏฺฐาย สทฺธาหตฺถน กมมกฺขยกรํ ฌานมรสุํ คเหตุวา สพเพ อรา หตติ อรานํ หตตตตปิ อรหํ.^{๒๖}

^{๒๓} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑.

^{๒๔} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๒.

^{๒๕} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑/๑๐๘.

^{๒๖} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๓.

พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น บัณฑิตพึงทราบาทรงเป็นพระอรหันต์ เพราะเหตุเหล่านี้ก่อน คือ เพราะทรงเป็นผู้ไกล เพราะทรงทำลายข้าศึกได้ เพราะทรงหักงำ (แห่งสังสารจักร) ได้ เพราะทรงเป็นผู้ควรแก่ปัจจัยเป็นต้น และเพราะไม่มีความลับในการทำบาป จริ่งอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้ไกล คือ ทรงดำรงอยู่ในพระคุณไกลแสนไกลจากกิเลสทั้งปวง เพราะทรงกำจัดกิเลสพร้อมวาสนาเสียได้ด้วยมรรค เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า **อรหัน (ผู้ไกลจากกิเลส)** เพราะทรงเป็นผู้ห่างไกลก็เข้าศึกคือกิเลสเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ทรงทำลายได้ด้วยมรรค เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า **อรหัน (ผู้กำจัดกิเลส)** เพราะทรงทำลายเข้าศึกได้ก็ชี้กำทั้งหมดแห่งสังสารจักร ซึ่งมีคุณทำด้วยอวิชชาและภวตัณหา มีอภิสังขารคือปุณฺณวิภังขารเป็นต้นเป็นกำ มีชราและมรณะเป็นกง อันธรรมชาติ สอดเข้าไว้ด้วยเพลาทำด้วยอาสวสมุทัย ประกอบเข้าในรถคือภพ ๓ แล่นไปตลอด กาลอันหาเบื้องต้นมิได้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ทรงยืนอยู่บนปฐพีคือศีล ด้วยพระบาทคืออริยยะ ทรงถือขวานคือญาณอันกระทำความสิ้นไปแห่งกรรม ด้วยพระหัตถ์คือศรัทธา ทรงหักได้แล้วที่โพธิมณฑล เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า **อรหัน (ผู้หักชี้กำ)** เพราะทรงหักงำ (แห่งสังสารจักร) ได้^{๒๗}

อิมินา ชมมภูจิติถาณน ภควา เต ชมเม ยถาภูตํ ฌตฺวา เตสุ นิพพินฺทนโต
วิรชฺชนโต วิมฺจฺจนโต วุตฺตปฺปการสฺส อิมสฺส สํสารจกฺกสฺส อเร หนิ วิหนิ วิพฺธํเสสิ, เอวมปิ อรานํ
หตฺตตฺตปิ **อรหัน**.^{๒๘}

พระผู้มีพระภาคทรงรู้สภาวะธรรมเหล่านั้น ตามความเป็นจริง ด้วยธรรมฐิติญาณนี้ ทรงเปื้อน่าย คายกำหนด หลุดพ้นในสภาวะธรรมมีอวิชชาเป็นต้นเหล่านั้น จึงได้ทรงหัก ทำลาย กำจัด กำแห่งสังสารจักรนี้ ซึ่งมีประการดั่งที่กล่าวแล้ว พระองค์จึงทรงพระนามว่า **อรหัน** เพราะทรงหักงำ (แห่งสังสารจักร) เสียได้ (อรานํ หตฺตตฺตปิ อรหัน) ด้วยประการอย่างนี้^{๒๙}

อคฺคทกฺขิณฺเอยตฺตา จ จีวราทิปฺจฺจเย อรหฺติ ปุชาวิเสสญฺจ, เตเนว จ อุปฺปนเน
ตถาคเต ये เกจิ มหฺเสกฺขา เทวมฺนุสฺสา, น เต อญฺญตฺถ ปุชฺชํ กโรนฺติ. ตถา หนี พฺรหฺมา สหฺมปฺติ สินฺเธ-
มตฺเตน รตนทาเมน ตถาคตํ ปุเยถาพลญฺจ อญฺเญปิ เทวา มฺนุสฺสา จ พิมพิสารโกสฺสราชาทโย. ปริ-
นิพฺพุตฺมปิ จ ภควนฺตํ อุกฺทิสฺส ฉนฺนวุติโกฏฺฐิณํ วิสขฺเชตฺวา อโสภมหาราชา สกฺลชฺมพฺุทีเป จตฺตราสีติ
วิหารสทฺสฺสาณิ ปติฏฺฐาเปสิ, โภ ปน วาโท อญฺเญสํ ปุชาวิเสสานนฺติ. เอวํ ปฺจฺจยาทีนํ อรหฺตฺตตฺตปิ
อรหัน.^{๓๐}

^{๒๗} วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๐๘ - ๘.

^{๒๘} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๕.

^{๒๙} วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๑๑.

^{๓๐} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๕ - ๖.

ก็พระผู้มีพระภาคย่อมควรรับปัจจัยมีจีวรเป็นต้นและการบูชาพิเศษเพราะทรงเป็นพระทักษิณบุคคผลผู้เลิศ เพราะเหตุนี้ เมื่อพระตถาคตทรงอุบัติ เทวดาและมนุษย์ผู้มีศรัทธาใหญ่เหล่าใดเหล่าหนึ่ง จึงไม่ทำการบูชาในที่อื่น จริงอย่างนั้น ท้าวสหัมบดีพรหมได้ทรงบูชาพระตถาคตด้วยพวงรัตน์มีขนาด เท่าภูเขาสินธุ เทวดาและมนุษย์เหล่าอื่นมีพระเจ้าพิมพิสารและพระเจ้าโกศลเป็นต้น ก็ได้ทรงบูชาตามกำลัง ก็พระเจ้าอโศกมหาราชทรงสละพระราชทรัพย์ถึง ๙๖ โกฎิ (๙๖๐ ล้าน) สร้างพระวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง ประดิษฐานไว้ทั่วชมพูทวีป อุทิศถวายพระผู้มีพระภาคแม้เสด็จปรินิพพานไปแล้ว ก็จะไม่กล่าวอะไรถึงการบูชาพิเศษอื่นๆ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า **อรหัง (ผู้ควรรับทักษิณา)** เพราะควรแก่สมณบริขารมีปัจจัยเป็นต้น (ปัจจัยที่หนึ่ง อรหตตปปี อรหัง)^{๓๑}

๒.๔.๑.๒ สมมาสมพุทโธ ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง

สมมา สามณฺจ สพฺพธมฺมานํ พุทฺธตฺตา ปน **สมมาสมพุทโธ**. ตถา เหส สพฺพธมฺเม สมมา สามณฺจ พุทฺโธ, อภิญฺเวยเย ธมฺเม อภิญฺเวยยโต พุทฺโธ, ปริญฺเวยเย ธมฺเม ปริญฺเวยยโต ปหาตพฺเพ ธมฺเม ปหาตพฺพโต สจฺฉิกาตพฺเพ ธมฺเม สจฺฉิกาตพฺพโต ภาเวตพฺเพ ธมฺเม ภาเวตพฺพโต.^{๓๒}

ก็พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า **สัมมาสัมพุทธะ (ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง)** เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวง โดยชอบและด้วยพระองค์เอง จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ธรรมทั้งปวง โดยชอบและด้วยพระองค์เอง คือ ตรัสรู้ธรรมที่ควรรู้อย่างโดยความเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง ตรัสรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้โดยความเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ ตรัสรู้ธรรมที่ควรละโดยความเป็นธรรมที่ควรละ ตรัสรู้ธรรมที่ควรทำให้แจ้งโดยความเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ตรัสรู้ธรรมที่ควรเจริญโดยความเป็นธรรมที่ควรเจริญ^{๓๓}

๒.๔.๑.๓ วิชชาจรณสมปन्नโน ผู้เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ (ความรู้และความประพฤติ)

วิชาหิ ปน จรณน จ สมปन्नตฺตา **วิชาจรณสมปन्नโน**. ตตฺถ วิชาติ ติสฺโสปี วิชา อฏฺฐปี วิชา. ติสฺโส วิชา ภยภราวสุตฺเต วุตฺตณฺเวยเนว เวทิตพฺพา, อฏฺฐ วิชา อมฺพฏฺฐสุตฺเต. ตตร หิ วิปสฺสนาภาณน มโนมยิทฺธิยา จ สห ฉ อภิญฺญา ปรีคฺคเหตุวา อฏฺฐ วิชา วุตฺตา. จรณนฺติ สีสฺสวโร อินฺทริเยสุ คฺคตฺทวารตา โภขเน มตฺตตฺถญฺจตา ชาคริยานุโยโค สตฺต สทฺธมฺมา จตฺตาริ รูปาวจรชฺฆานานีติ อิมเ ปนฺนรส ธมฺมา เวทิตพฺพา. อิมเวย หิ ปนฺนรส ธมฺมา, ยสฺมา เอเตหิ จรติ

^{๓๑} วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๑๑.

^{๓๒} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๖.

^{๓๓} วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๑๒.

อริยสาวโก คจฉติ อมตํ ทิสํ, ตสฺมา จรณนติ วุตฺตา, ยถาห “อิธ มหานาม อริยสาวโก สีลวา โหตี”ติ
 วิตถาโร. ภควา อิมาทิ วิชชาหิ อิมินา จ จรณน สมณนาคโต, เตน วุจฺจติ วิชชจรณสมปนฺโนติ ตตถ
 วิชชาสมปทา ภควโต สพฺพณฺณุตฺ ปุเรตฺวา จิตา, จรณสมปทา มหาคารุณิกตํ. โส สพฺพณฺณุตาย สพฺพ-
 สตตานิ อตถานตถํ ฌตฺวา มหาคารุณิกตาย อนตถํ ปรีวชเชตฺวา อตถเถ นิโยเชตี, ยถา ตํ วิชชาจรณ-
 สมปนฺโน. เตนสฺส สวากา สุปฺปฏิปนฺนา โหนตี, โน หุปฺปฏิปนฺนา, วิชชาจรณวิปนฺนानนฺนทิสฺส สวากา
 อตตฺนตฺปาทยโย วีย.^{๓๔}

ก็พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงพระนามว่า **วิชชาจรณสมปนฺโน**
(ผู้เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ) เพราะทรงถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ ในวิชาและจรณะ
 เหล่านั้น ที่ชื่อว่าวิชา (วิชา) ได้แก่ วิชา ๓ หรือวิชา ๘ วิชา ๓ พึงทราบตามนัยที่พระองค์ตรัสไว้
 ในภยเกราวสูตร^{๓๕} วิชา ๘ ตรัสไว้ในอัมพภูตสูตร^{๓๖} ที่จริงในอัมพภูตสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคตรัส
 วิชา ๘ เพราะทรงรวมอภิญา ๖ กับวิปัสสนาญาณและมโนมยิทธิเข้าไว้ด้วยกัน ธรรม ๑๕ ประการ
 นี้ คือ สีลสังวร ความเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีทั้งหลาย ความเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะ ความ
 หมั่นประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น สัทธรรม ๗ รูปร่างจรณาน ๔ พึงทราบว่า จรณะ

พึงทราบความพิสดารว่า ที่จริง ธรรม ๑๕ ประการนี้เท่านั้น พระผู้มีพระภาคตรัส
 เรียกว่าจรณะ เพราะเป็นเครื่องเที่ยวไป คือ ดำเนินไปสู่อมตทิศของพระอริยสาวก เหมือนที่พระผู้มี
 พระภาคตรัสไว้ว่า “มหานามะ อริยสาวกในศาสนานี้ เป็นผู้มึศีลเป็นต้น”^{๓๗} พระผู้มีพระภาคทรง
 ประกอบด้วยวิชาเหล่านี้และจรณะนี้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงถวายพระนามว่า วิชชาจรณสมปนฺโน
 ในความถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะเหล่านั้น ความถึงพร้อมด้วยวิชา ยืนยันความที่พระผู้มีพระ
 ภาคทรงบำเพ็ญความเป็นพระสัพพัญญู ความถึงพร้อมด้วยจรณะ ยืนยันความที่ทรงประกอบด้วยพระ
 มหารุณา พระองค์ทรงทราบสิ่งที่เป็นประโยชน์และมีใช่ประโยชน์แก่สรรพสัตว์ เพราะทรงเป็นพระ
 สัพพัญญู ทรงเว้นสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แล้วทรงชักนำไปในสิ่งที่เป็นประโยชน์ เพราะทรงประกอบด้วย
 พระมหารุณา เหมือนท่านผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ ดังนั้น พระสาวกของพระองค์จึงปฏิบัติดี
 ไม่ปฏิบัติชั่วเหมือนเหล่าสาวกของคนผู้มีวิชาและจรณะวิบัติที่ทำตนให้เดือดร้อนเป็นต้น^{๓๘}

^{๓๔} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๗ - ๘.

^{๓๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๔ - ๕๖/๓๓ - ๔๔.

^{๓๖} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๙/๑๐๐.

^{๓๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔/๒๖.

^{๓๘} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๑๓ - ๑๔.

๒.๔.๑.๔. สุคติ เสด็จไปดี

โสภณคมนตรี สุนทร จานั คตตดา สมมา คตตดา สมมา จ คตตดา **สุคติ**.
 คมนนปิ ทิ คตตติ วุจจติ. ตยจ ภควโต โสภนั ปริสุทฺธมนวชฺช. ก็ ปน ตนติ? อริยมคฺโค. เตน เหน
 คมนเนน เขมฺ ทิสํ อสชชมาโน คโตติ **โสภณคมนตรี สุนทร จานั คโต อมตํ นิพพานนติ**
สุนทร จานั คตตดาปี สุคติ. สมมา จ คโต เตน เตน มคเคน ปหิเนน กิเลส ปุน อปจจาจจณฺโต.
 วุตตยเจตํ “โสตาปตติมคเคน เย กิเลสา ปหิณา, เต กิเลส น ปุเนติ น ปจเจติ น ปจจาจจณฺตีติ สุคติ
 ... อรหตตมคเคน เย กิเลสา ปหิณา, เต กิเลส น ปุเนติ น ปจเจติ น ปจจาจจณฺตีติ สุคติ”ติ.^{๓๙}
 สมมา วา คโต, ที่ปงกรปาหมูลโต ปภุติ ยาว โภธิมณฺโฑ,^{๔๐} ดาว สมตตีสปารมิปริตาย สมมาปฏิปัตติ
 ยา สพฺพโลกสฺส หิตสุขเมว กโรนฺโต สสสฺตํ อจฺเจทํ กามสุขํ อตตกิลมณฺตี อิมเ จ อนฺเต อนฺุปจจณฺโต
 อาคโตติ **สมมา คตตดาปี สุคติ**. สมมา เจส คทติ ยุตตภูจฺาเน ยุตตเมว วาจํ ภาสตีติ **สมมา คตตดาปี**
สุคติ.^{๔๑}

พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า **สุคติ [เสด็จไปดี เสด็จสูนิพพาน เสด็จไปชอบ หรือเสด็จมาดี ตรีสวาจาชอบ]** เพราะมีการเสด็จดำเนินไปดงาม เสด็จไปยังสถานที่ดี เสด็จไปโดยชอบและเพราะตรีสวาจาชอบแม้การดำเนินไป ท่านก็เรียกว่าการไป การเสด็จไปของพระผู้มีพระภาคดงาม บริสุทธิ์ ไม่มีโทษ การเสด็จไปนั้นได้แก่อะไร ได้กำหนดทางอันประเสริฐ ความจริง พระผู้มีพระภาคเสด็จไปสู่ทิศอันเกษม ไม่ข้องแวะด้วยการเสด็จไปนั้น ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า **สุคติ** เพราะมีการเสด็จไปดงาม (โสภณคมนตรี **สุคติ**) ก็พระผู้มีพระภาคเสด็จไปสู่สถานที่ดี คืออมตนิพพาน ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า **สุคติ** เพราะเสด็จไปสู่สถานที่ดี (สุนทร จานั คตตดาปี **สุคติ**) พระผู้มีพระภาคเสด็จไปโดยชอบแล้ว คือเสด็จไปไม่หวนกลับมาหากิเลสทั้งหลายที่พระองค์ทรงละได้แล้วด้วยมรรคนั้นๆ อีก ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า **สุคติ** สมจริงดังที่พระองค์ได้ตรัสไว้ว่า “กิเลสเหล่านี้ได้อริยบุคคลละได้แล้วด้วยโสตาปตติมรรค อริยบุคคลนั้นก็ยอมไม่มา ไม่กลับมา ไม่หวนกลับมาหากิเลสเหล่านั้นอีก เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า ผู้เสด็จไปดี ... กิเลสเหล่านี้ได้อริยบุคคลละได้ด้วยอรหัตมรรค อริยบุคคลนั้นก็ยอมไม่มา ไม่กลับมา ไม่หวนกลับมาหากิเลสเหล่านั้นอีก”^{๔๒} เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงทรงพระนามว่า **สุคติ** อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จไปโดยชอบ คือเสด็จไปทรงบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่ชาวโลกทั้งมวล ด้วยสัมมาปฏิบัติที่พระองค์ทรงบำเพ็ญบารมี ๓๐ ประการให้บริบูรณ์มา ตั้งแต่บาทมูลของพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าที่ปงกร จนถึงโคนต้นโพธิ์ และไม่ทรงข้องแวะที่สุดเหล่านี้ คือ สัสสตทิวฏฐิ อจฺเจททิวฏฐิ กามสุขัลลิกานุโยค อตตกิลมณฺธานุโยค ดังนั้น จึงทรงพระ

^{๓๙} ขุ.ม.ท. ๒๙/๑๘๐/๑๓๗ (สยา).

^{๔๐} โภธิมณฑา สัพพตฺถ.

^{๔๑} วิ.ม.ท.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๘.

^{๔๒} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๐/๒๓๘.

นามว่า สุคติ เพราะเสด็จไปโดยชอบ (สมมา คตตตปิ สุคติ) พระผู้มีพระภาคยอมตรัสโดยชอบ คือ
 ตรัสพระวาจาที่ควรในฐานะที่ควร ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า สุคติ เพราะตรัสชอบ (สมมา คตตตปิ
 สุคติ)^{๔๓}

๒.๔.๑.๕ โลกวิทู ทรงรู้แจ้งโลก

สพพลา วิทิตโลกตตต ปน โลกวิทู, โส ทิ ภควา สภาวโต สมุทยโต นิโรธโต
 นิโรธูปายโตติ สพพลา โลกํ อเวทึ อณฺณาสึ ปฏิวิวิชฺชิตฺติ. ยถาห :- ยตถ โข อาวุโส น ชายติ น ชียติ น มียติ
 น จวติ น อุปฺปชฺชติ, นาหนตํ คมเนน โลกสฺส อนตํ ญาเตยฺยํ ทฏฺเญยฺยํ ปตฺเตยฺยนติ วทามิ. น จาหํ
 อาวุโส อุปฺปตฺตวาว โลกสฺส อนตํ ทุกฺขสฺส อนตฺทิกิริยํ วทามิ. อปิ จาหํ อาวุโส อิมสฺมีเยว พฺยามมตเต
 กเลวเร สสณฺณิมฺหิ สมนเก โลกณฺจ ปณฺณเปมิ โลกสมุทยณฺจ โลกนิโรธณฺจ โลกนิโรธคามินิณฺจ
 ปฏิปทํ.^{๔๔}

ก็พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า โลกวิทู (ทรงรู้แจ้งโลก) เพราะทรงรู้แจ้งโลก
 โดยประการทั้งปวง จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงรู้คือทรงทราบ ได้แก่ ทรงแทงตลอด โลก
 โดยประการทั้งปวง คือ โดยสภาวะ โดยเหตุเกิด โดยความดับ โดยอุบายแห่งความดับ สมดังที่
 พระองค์ตรัสไว้ว่า “เทพบุตร เราไม่กล่าวที่สุตแห่งโลก ที่สัตว์ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติว่า
 “พึงรู้ พึงเห็น พึงถึงได้” ด้วยการไป เราไม่กล่าวว่าการที่บุคคลยังไม่ถึงที่สุดแห่งโลกจะทำที่สุดแห่ง
 ทุกข์ได้ อนึ่ง เราบัญญัติโลก ความเกิดแห่งโลก ความดับแห่งโลก และข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่ง
 โลก^{๔๕} ในร่างกายที่มีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญาใจนี้เอง^{๔๖}

๒.๔.๑.๖ อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ ทรงฝึกบวชที่ควรฝึกอย่างยอดเยี่ยม

อตฺตโน ปน कुณฺเหทึ วิสิฏฺฐตรสฺส กสฺสจि อภาวา นตฺถิ เอตฺสส อุตฺตโรติ อนุตฺตโร.
 ตถา เหส สึลคฺคณฺนาปิ สพฺพํ โลกํ อภิภวติ, สมာธิ ... ปณฺณา. วิมุตฺติ. วิมุตฺติญาณทสฺสนคฺคณฺนาปิ. สึล-
 คฺคณฺนาปิ อสโม อสมสโม อปฺภิมो อปฺภิกาโค อปฺภิปุคฺคโล ... วิมุตฺติญาณทสฺสนคฺคณฺนาปิ. ยถาห :- น
 โข ปนาหํ ภิกฺขเว สมฺนุสฺสामी สเทวเก โลเก ... สเทวมนุสฺสาย อตฺตนา สึลสมฺปนฺนตรนฺติ
 วิตถาโร เอวํ อคฺคปฺปสาทสฺสุดตฺตานิ “น เม อจฺริโย อตฺถิ” ติอาทิกา คาถาโย จ วิตถาเรตพฺพา.^{๔๗}

^{๔๓} วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๑๔ - ๑๕.

^{๔๔} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๙.

^{๔๕} คำว่า โลก ความเกิดแห่งโลก ความดับแห่งโลก และข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งโลก ในที่นี้
 หมายถึงทุกขสัง สมุทัยสัง นิโรธสัง และมัคคสัง (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๔๕/๓๔๕, ขุ.จ.อ. (บาลี) -/๖๕/๔๒).

^{๔๖} วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๑๕.

^{๔๗} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๓.

ก็พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า **อนุตตโร (ผู้ประเสริฐสุด)** เพราะไม่มีบุคคลผู้ยิ่งกว่า เหตุ ไม่มีใครๆ วิเศษกว่าพระองค์ โดยคุณของตน จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาค ย่อมครอบงำโลกทั้งหมด ด้วยคุณคือศีลบ้าง ด้วยคุณคือสมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ พระผู้มีพระภาคไม่มีผู้เสมอ ไม่มีผู้เสมอเหมือน ไม่มีผู้เปรียบ ไม่มีผู้มีส่วนเปรียบ ไม่มีผู้ทัดเทียมได้ ด้วยคุณคือศีล ฯลฯ วิมุตติญาณทัสสนะ สมจริงดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นสมณะหรือพราหมณ์อื่น ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ... และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์เทวดาและมนุษย์ที่มีศีลสมบูรณ์กว่าเรา” ควรทราบความพิสดาร (แห่งพระสูตรนั้น) ฟังอธิบายอัศจรรย์ปสาทสูตร เป็นต้น และคาถาเป็นต้นว่า “เราไม่มีอาจารย์” ให้พิสดารตามนัยที่กล่าวแล้ว^{๔๘}

ปริสทมเม สาเรตตี **ปริสทมมสารถิ**, ทเมติ วิเนตตี วุตตํ โทติ. ตตถ ปริสทมมาติ อหนตา ทเมตฺถ ยุตตา ตีรจฉานปริสาปี มนุสฺสปริสาปี อมนุสฺสปริสาปี. ตถา หิ ภควตา ตีรจฉานปริสาปี อปลาโล นาคราชา จูโพรโธ มโหโธ อคคิลิโข ฐมสิโข อาลวาโผ นาคราชา ธนपालโก หตถิติ เอวมาทโย ทมิตา นิพพิสา กตา สรณสุ จ สีเลสุ จ ปติฏฐาปีตา, มนุสฺสปริสาปี สจจกนิคฺคณฺจ- ปุตตอมพฺภจฺจมาณวกโปกฺขรสาติโสณทณฺฑกฺกทนฺตาทโย. อมนุสฺสปริสาปี อาพวกสุจิโลมฺขรโลมยฺกข- สกฺกเทวราชาทโย ทมิตา วินีตา วิจิเตรหิ วินยฺนูปาเยหิ. “อหํ โข เกสิ ปริสทมมํ สเนหนปี วิเนมิ, ผรุเสนปี วิเนมิ, สณฺหผรุเสนปี วิเนมิ”ติ อิทฺถเจตถ สุตตํ วิตถาเรตพฺพํ. อถ วา วิสุทฺธสีลาทีนํ ปจฺมช- ฎานาทีนํ โสตาปนนาทีนญจ อุตฺตริมคฺคปฏิปทํ อาจิกฺขนฺโต ทนฺเตปี ทเมติเยว.^{๔๙}

พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า **ปริสทมมสารถิ (ผู้ทรงฝึกบุรุษที่ควรฝึก)** เพราะทรงแนะนำบุรุษผู้ควรฝึกให้สำนึก ท่านอธิบายไว้ว่า ทรงฝึก คือทรงแนะนำสัตว์ดิรัจฉานตัวผู้ มนุษย์ผู้ชาย หรือมนุษย์ผู้ชาย ผู้ยังมิได้รับการฝึกก็ควรจะฝึก ชื่อว่าฝึกผู้ที่ควรฝึกได้ ในคำว่า ทรงเป็นสารถิฝึกผู้ควรฝึกได้นั้น จริงอย่างนั้น แม้สัตว์ดิรัจฉานตัวผู้เป็นต้นอย่างนี้ คือ อปลาลนาคราชา จูโพรนาคราชา มโหทรนาคราชา อัคคิลินนาคราชา ฐมลินนาคราชา อาลวาพนนาคราชา และช้างธนपालกะ พระผู้มีพระภาคทรงฝึก คือทรงทำให้หายพยศ ได้แก่ทรงให้ตั้งอยู่ในสภาวะและศีล มนุษย์ผู้ชาย มีสังกนิกคณรูป อัมพัฏฐมาณพ โปกขรสาติพราหมณ์ โสณทณฑพราหมณ์ และกุกกทนตพราหมณ์เป็นต้น ก็ดี อมนุษย์ผู้ชายมีอาพวกยักข์ สุจิโลมยักข์ ขรโลมยักข์ และท้าวสักกเทวราชเป็นต้นก็ดี พระผู้มีพระภาคก็ทรงฝึก คือทรงแนะนำด้วยอุบายเป็นเครื่องแนะนำอันวิจิตร ก็ในความหมายนี้ ฟังอธิบาย พระสูตรนี้ให้พิสดารว่า “เกสิ เราฝึกผู้ที่ควรฝึกได้ด้วยวิธีแบบสุภาพบ้าง วิธีแบบรุนแรงบ้าง วิธีทั้งแบบสุภาพและแบบรุนแรงบ้าง” อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเมื่อตรัสบอกปฐมฌานเป็นต้นแก่บุคคลผู้มีศีลบริสุทธิ์เป็นต้น และปฏิบัติทาเพื่อมรรค อันยิ่งแก่เสขบุคคลมีพระโสตาบันเป็นต้น ชื่อว่าทรงฝึกผู้ที่ได้รับการฝึก

^{๔๘} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๑๘ - ๑๙.

^{๔๙} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๓.

แล้วโดยแท้^{๕๐}

๒.๔.๑.๗ สดถา เทวมนุสสถานํ เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

ทีฎฐธมมิกสมุปรายิกปรมตเถหิ ยถารหํ อนุสาสตีติ สดถา. อปี จ สดถา วียาติ สดถา, ภควา สดถวาโห. “ยถา สดถวาโห สดเถ กนตารํ ตาเรติ, โจรกนตารํ ตาเรติ, วาพกนตารํ ตาเรติ, พุพภิกขกนตารํ ตาเรติ, นิรุทกนตารํ ตาเรติ อุตตาราเรติ นิตตาราเรติ ปตาราเรติ เขมนตฎฐี สมปาเปติ, เอวเมว ภควา สดถา สดถวาโห สดเต กนตารํ ตาเรติ ชาติกนตารํ ตาเรติ”ติอาทีนา นิตเทสนเยนเปตถ อตถโถ เวทิตพโพ.^{๕๑}

พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า สดถา (ศาสดา หรือ ครู) เพราะทรงสั่งสอน (เวไนยสัตว์) ด้วยประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ในภพหน้า และประโยชน์อย่างยิ่งตามสมควร อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า สดถา เพราะทรงเป็นเหมือนผู้นำหมู่คือผู้นำหมู่เกวียน ในความหมายหลังนี้ พึงทราบเนื้อความแท้โดยนิตเทสนัยเป็นต้นว่า “เหมือนบุคคลผู้นำหมู่เกวียน ย่อมนำหมู่เกวียนข้ามที่กั้นดาร์ ข้าม คือ ข้ามขึ้น ข้ามออก ข้ามพ้นที่กั้นดาร์เพราะโจร ที่กั้นดาร์เพราะ สัตว์ร้าย ที่กั้นดาร์เพราะอดอยาก ที่กั้นดาร์เพราะขาดน้ำ ได้แก่ ให้ถึงถิ่นที่ปลอดภัยฉันทใด พระผู้มีพระ ภาคผู้ทรงนำหมู่ ย่อมทรงนำหมู่สัตว์ข้ามที่กั้นดาร์ ข้าม (คือ ข้ามขึ้น ข้ามออก ข้ามพ้น) ที่กั้นดาร์ เพราะความเกิด ฉันทนั้นเหมือนกัน”เป็นต้น^{๕๒}

เทวมนุสสถานนติ เทวานญจ มนุสสถานญจ, อุกกุฏฐปริจเฉทวเสเนตํ วุตตํ ภพพ-
บุคคลปริจเฉทวเสเน จ. ภควา ปน ตีระจฉานคตานิปี อนุสาสนิปปทาเนน สดถาเยว. เตปี หิ ภควโต
ธมมสสวเนน อุปนิสสยสมปตตี ปตวา ตาย เอว อุปนิสสยสมปตตียา พุติเย วา ตติเย วา อตตภาเว
มคคผลภาคินโน โหนติ. มณชุกเทวปุตตาทโย เจตถ นิตสสนํ. ภควติ กิร คคคราย โปกุขรณียา ตีเร
จมปานครวาสินี ธมมํ เทสยมาเน เอโก มณชุกโก ภควโต สเร นิมิตตํ อคคเหสี, ตํ เอโก วจฉปาลโก
ทณทโมลพภ ตีฎฐนโต ตสส สีเส สนนีรุหมภิตวา อฎฐาสี. โส ตาวเทว กาลํ กตวา ตาวตีสภวเน ทวาทส-
โยชนิเก กนกวิมานเน นิตพตติ, สุตตปปพุทโธ วีย จ ตตถ อจฉราสงฆปริวุตํ อตตานํ ทิสวา “อเร อหมปี
นาม อิช นิตพตโต. กิ นุ โข กมมํ อกาสิน”ติ อวชเชนโต น อถณํ กิณจิ อททส อถณตฺร ภควโต สเร
นินิตตคคาหา, โส ตาวเทว สห วิมานเนน อาคนตวา ภควโต ปาเท สิริสา วนทิ. ภควา ชานนโตว ปุจฉิ :-

โก เม วนทติ ปาทานิ

อิทธิยา ยสสา ชลํ

อภิกกนเตน วณเณน

สพพา โอภาสยํ ทิสาดิ.

มณชุกโกหํ ปุเร อาสี

อุทเก วาริโคจโร

^{๕๐} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๑๙.

^{๕๑} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๓ - ๑๔.

^{๕๒} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๒๐.

ตว ธมฺมํ สุนนตสฺส

อวธิ วจฺจปาลโกติ.

ภควา ตสฺส ธมฺมํ เทเสสิ. เทสนาวสาเน จตุราสีติยา ปาณสทสฺसानํ ธมฺมาภิสมโย
อโหสิ, เทวปุตฺโตปิ โสตาปตฺติผล ปติฏฺฐาย สิตํ กตฺวา ปกฺกามีติ.^{๕๓}

คำว่า **ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (เทวมนุสฺसानํ)** ได้แก่ ของเทวดาและ
มนุษย์ คำนี้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้ด้วยการกำหนดบุคคลชั้นสูง และกำหนดบุคคลผู้ควร ก็พระผู้มีพระภาค
ชื่อว่าทรงเป็นศาสดา (ครู) แม้ของพวกสัตว์ดิรัจฉานด้วย เพราะประทานอนุสาสนี จริงอยู่ สัตว์
ดิรัจฉานแม่เหล่านั้น ครั้นได้บรรลุอุปัชฌายสมบัติ^{๕๔} เพราะได้ฟังธรรมของพระผู้มีพระภาคแล้ว ย่อม
เป็นผู้มีส่วนแห่งมรรคและผล ในอรรถภาพ ที่ ๒ หรือที่ ๓ เพราะอุปัชฌายสมบัตินั้นเหมือนกัน ก็ในความ
เป็นศาสดาของพวกสัตว์ดิรัจฉานนี้ มีมณฑุกเทพบุตรเป็นอุทาหรณ์ ทราบว่า เมื่อพระผู้มีพระภาค ทรง
แสดงธรรมแก่ชาวจัมปานคร ณ ริมฝั่งสระโบกขรณีชื่อว่าคัคครา กบตัวหนึ่ง ถือเอานิมิต
ในพระสุรเสียงของพระผู้มีพระภาค คนเลี้ยงโคคนหนึ่งเมื่อยืนหย่อนท่อนไม้ลง ได้กटकบตัวนั้นลงตรง
ศีรษะ กบนั้นตายไปเกิด ณ วิมานทองประมาณ ๑๒ โยชน์ ในภพชั้นดาวดึงส์ในทันทีทันใด เหมือน
หลับแล้วตื่นขึ้น ณ ภพดาวดึงส์ มณฑุกเทพบุตรเห็นตนเองที่มีหมูนางอัปสรแวดล้อม จึงใคร่ครวญดูว่า
“ประหลาดแท้ แม้เราเองยังมาเกิดที่นี่ได้ ได้ทำกรรมอะไรไว้” ไม่เห็นกรรมอะไรๆ อย่างอื่น นอกจาก
การถือนิมิตในพระสุรเสียงของพระผู้มีพระภาค จึงมาพร้อมกับวิมานในทันทีทันใด ถวายอภิวัท
พระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาคด้วยเศียรเกล้า พระผู้มีพระภาคทรงทราบอยู่ จึงตรัสถามว่า

“ใครกันมีผิวพรรณงดงามยิ่งนัก

รุ่งเรืองด้วยฤทธิ์และบริวารยศ

เปล่งรัศมีสว่างไสวไปทั่วทุกทิศ

กราบเท้าทั้งสองของเราอยู่”^{๕๕}

มณฑุกเทพบุตรกราบทูลว่า

“ชาติก่อน ข้าพระองค์ได้เกิดเป็นกบ

เที่ยวหากินอยู่ในน้ำ ขณะที่ข้าพระองค์

กำลังฟังธรรมของพระองค์อยู่ คนเลี้ยงโคได้ฆ่าข้าพระองค์”^{๕๖}

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่มณฑุกเทพบุตร ในเวลาจบพระเทศนา สัตว์

^{๕๓} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๔ - ๑๕.

^{๕๔} อุปัชฌายสมบัติ หมายถึงความพร้อมในการบรรลุมรรคผล มีติเหตุกปฏิสนธิ เป็นต้น (สารตถ.ฎีกา
(บาลี) ๑/๑/๓๖๖).

^{๕๕} ชุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๘๕๗/๑๐๐.

^{๕๖} ชุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๘๕๘/๑๐๐.

๘๔,๐๐๐ ได้บรรลุนิยาม ฝ่ายเทพบุตรดำรงอยู่ในโศดาปัตติผล ยิ้มแย้มแล้วจึงหลีกไป^{๕๗}

๒.๔.๑.๘ พุทฺโธ ทรงรู้แจ้ง

ยํ ปน กิณฺจิ อตฺถิ เณยฺยํ นาม, ตสฺส สพฺพสฺส พุทฺธตฺตา วิโมกฺขนตฺติกาณวเสน พุทฺโธ. ยสมฺมา วา จตฺตาริ สจฺจานิ อตฺตนาปิ พุชฺฌิ, อณฺเณปิ สตฺเต โปเธสิ, ตสมฺมา เอวมฺมาทีหิปี การเณหิ พุทฺโธ. อิมสฺส ปิตถสฺส วิญญาปนตฺถํ “พุชฺฌิตา สจฺจานิตฺติ พุทฺโธ, โปเธตา ปชายาติ พุทฺโธ”ติ เอวํ ปวตฺโต สพฺโพปิ นิทฺเทสนโย ปฏิสมฺภิทานโย วา วิตถาเรตพุโธ.^{๕๘}

ก็พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าพุทฺโธ (ทรงรู้แจ้ง) เพราะตรัสรู้ธรรมที่ควรรู้ซึ่งมีอยู่ทั้งหมด ด้วยอำนาจพระญาณอันมีในที่สุดแห่งวิโมกข์ อีกอย่างหนึ่ง เพราะพระองค์ตรัสรู้สัจจะ ๔ ด้วยพระองค์เองบ้าง ทรงสอนให้สัตว์อื่นๆ ตรัสรู้บ้าง เพราะเหตุนี้ จึงทรงพระนามว่า พุทฺโธ เพราะเหตุมีอย่างนี้เป็นต้นบ้าง เพื่อจะให้เข้าใจข้อความนี้ อย่างแจ่มแจ้ง ฟังทราบนิทเทศนัยหรือปฏิสมภิทานัยแม้ทั้งหมดที่เป็นไปให้พิสดารอย่างนี้ว่า “พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า พุทฺโธ เพราะตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย ทรงพระนามว่า พุทฺโธ เพราะทรงทำหมู่สัตว์ให้ตรัสรู้เป็นต้น”^{๕๙}

๒.๔.๑.๙ ภควา ทรงมีภคธรรม

ภควาติ อิทํ ปนสฺส คุณวิสิญฺจสฺตตฺตมครุคารวาทิวจฺจนํ. เตนาหุ โปธาณา :-

“ภควาติ วจฺนํ เสฏฺฐํ ภควาติ วจฺนมุตฺตมํ
ครุ คารวยุตฺโต โส ภควา เตน วุจฺจตี”ติ.^{๖๐}

ก็คำว่า **ภควา** นี้ เป็นคำเรียกด้วยความเคารพต่อพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ผู้พิเศษด้วยคุณ ผู้สุประเสริฐกว่าสัตว์และผู้เป็นครู ด้วยเหตุนี้ พระโบราณจารย์จึงกล่าวว่า

“คำว่า “พระผู้มีพระภาค” เป็นคำประเสริฐที่สุด คำว่า
“พระผู้มีพระภาค” เป็นคำสูงสุด เหตุนี้ บัณฑิตจึง
ถวาย พระนามพระองค์ผู้ทรงเป็นครูผู้ควรเคารพว่า
“พระผู้มีพระภาค”^{๖๑}

^{๕๗} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๒๐ - ๒๑.

^{๕๘} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๕.

^{๕๙} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๒๑.

^{๖๐} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๕.

^{๖๑} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๒๑.

ยสฺมา ปน โลกโทสโมหวิปริตมนสิการอิทริกาโนตตปโปกฐุปนาหมกขปฟา-
อิสฺสามจจริยามายาสาเจยยถมภสารมภมานาติมานมทปมาทตณหาวิชา ติวิธาคุสลมุลทุจจริตสงกิเลส
มลวิสมสญญาวิตกกปปญจจตุพิธวิปริเยสอาสวคณโรฆโยคาคคิตตณหุปาทุปาทานปญจเจโตศีล-
วินิพนธนีวรณานินนทณวิวาทมูลตณหากายสตาตานุสยอฏฐมิจจตตณวตณหามูลกทสากุสลมมปถ-
ทวาสภูจิทิฏฐิตตอฏฐสตาตณหาวิจริตปเปทสพพทรธปริพาหิเลสสตาสหาสนานิ, สงเขปโต วา ปญจ
กิเลสขนธอภิสขารมจจุเทวปุตตมาเร อภณชิ, ตสฺมา ภคคตตา เอเตสํ ปริสฺสยานํ **ภคควา**ติ วตตพเพ
ภคควาติ วุจจติ. อาห เจตถ :-

“ภคคราโค ภคคโทโส ภคคโมโห อนาสโว
ภคคสฺส ปาปกา ฐมมา ภควา เตน วุจจตี”ติ.^{๖๒}

ก็เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคทรงหักกิเลสเป็นเครื่องกระวนกระวาย และเร้าร้อน
ได้ตั้ง ๑๐๐,๐๐๐ แยกเป็นประเภทต่างๆ คือ โลกะ โทสะ โมหะ มนสิการที่วิปริต ความไม่ลายบาป
ความไม่เกรงกลัวบาป โกรธ ผูกโกรธ ลบลู่คุณท่าน ตีตนเสมอ ริษยา ตระหนี่ มารยา ใ้อวด
กระด้าง แข่งดี ถือตัว ถือตัวจัด มัวเมา ประมาท ตัณหา อวิชชา อกุศลมูล ๓ ทุจริต ๓ สังกิเลส ๓
มลทิน ๓ วิสมะ ๓ สัญญา ๓ วิตก ๓ ปญฺจะ ๓ วิปริเยส ๔ อาสวะ ๔ คัณฐะ ๔ โอะฆะ ๔ โยคะ ๔
อคติ ๔ ตัณหุปาทาน ๔ เจโตศีล ๕ วินิพนธ ๕ นิวรณ ๕ อภินันทนะ ๕ วิวาทมูล ๖ ตัณหากาย ๖
อนุสัย ๗ มิจฉัตตะ ๘ ตัณหามูลกะ ๙ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ทิฏฐิ ๖๒ และตัณหาวิปริต ๑๐๘ หรือโดย
ย่อ ทรงหัก (กำจัด) มาร ๕ คือ (๑) กิเลสมาร (๒) ขันธมาร (๓) อภิสขารมาร (๔) มัจจุมาร (๕)
เทวปุตตมาร ดังนั้น เมื่อควรจะถวายพระนามว่า “ภคควา” เพราะทรงหักอันตรายเหล่านี้ได้ กลับ
ถวายพระนามว่า “ภควา ผู้กำจัดมาร”

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พระโบราณจารย์กล่าวไว้ว่า

“พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงหักราคะ
ทรงหักโทสะ ทรงหักโมหะ หาอาสวะมิได้
พระองค์ทรงหักบาปธรรมได้ตั้งนั้น
บัณฑิตจึงถวายพระนามว่าภควา”^{๖๓}

ภควาวนตตาย จสฺส สตาปุลยชลกขณธรสฺส รูปกายสมปตติ ทีปิตา โหติ, ภคค-
โทสตาย ฐมมกายสมปตติ. ตถา โลกียปริกษกานํ พหุตภาโว, คหฏฐปพพิเตหิ อภิคมนียตา,
อภิคตานญจ เนสํ กายจิตตทุกขาปนยเน ปฏิพลภาโว. อามิสทานธมมทาเนหิ อุปการิตา. โลกีย-
โลกุตตรสุเขหิ จ สมปโยชนสมตถตา ทีปิตา โหติ.ยสฺมา จ โลกเอ อีสฺสรियธมมยสสิริกามปยตเตสฺสุ ฌสุ

^{๖๒} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๖ - ๑๗.

^{๖๓} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๒๓.

ธมเมสุ ภคสทโท วัตตติ. ปรมณจสส สกจิตเต อีสริยํ, อณิมาลขมิมาทิกํ วา โลกียสมมตํ สพพการ-
 ปริปุริ อตถิ, ตถา โลกุตตโร ธมโม, โลกุตตยพยาปโก ยถาภุจจคฺคาธิตอ อติวีย ปริสุทโธ ยโส,
 รูปกายทสสนพยาฆวนนยนปฺปสาทชนนสมตถา สพพการปริปุรา สพพกคฺคจจคฺคสิริ, ยํ ยํ เอเตน
 อิจฉิตํ ปตถิตํ อตตทิตํ พรหิตํ วา, ตสส ตสส ตเถว อภินิพฺพนตตา อิจฉิติจฉิตตถนนิพตติสณฺณิโต
 กาโม, สพพโลกครุภาวปตติเหตุฏฺโฐ สมนาวายามสงฺขาโต ปยตฺโต จ อตถิ, ตสฺมา อิเมหิ ภคเห
 ยุตตตตทาปี ภคา อสส สนฺตีติ อิมินา อตเถน “ภควา”ติ วุจจติ.

ยสฺมา ปน กุสลาทีหิ เกเทหิ สพพธมฺเม ขนฺธายตนธาทุสจจอินฺทริยปฏิจ-
 สมฺปปาทาทีหิ วา กุสลาทีธมฺเม ปีนฺสงฺขตสนฺดาปวิปริณามภูเณน วา ทุกขมริยสจจํ อายุหนนิตานสํ
 โยคปฺลิโพธฺภูเณน สมฺมุขํ นิสฺสรณวิเวกาสงฺขตอมตฺตภูเณน นิโรธํ นียานเหตุทสสนาธิปเตยฺยภูเณน มคฺคํ
 วิภตฺตวา, วิภชิตฺวา วิวริตฺวา เทสิตฺวาติ วุตฺตํ โหติ. ตสฺมา วิภตฺตวาติ วัตตพเพ “ภควา”ติ วุจจติ.

ยสฺมา จ เอส ทิพฺพพฺรหฺมอริยวิหारे กายจิตตอฺปธิวิเวเก สฺสณฺณตปฺปณฺนิตานิมิตฺต-
 วิโมกฺখে อณฺเณ จ โลกียโลกุตฺตเร อุตฺตริมนุสฺสธมฺเม ภชิ เสวิ พหุลมกาสิ, ตสฺมา ภตฺตวาติ วัตตพเพ
 ภควาติ วุจจติ.

ยสฺมา ปน ตีสุ ภเวสุ ตณฺหาสงฺขาตํ คมนํ อเนน วนฺตํ, ตสฺมา ภเวสุ วนฺตคฺมโนติ
 วัตตพเพ ภวสทฺทโต ภการํ คมนสทฺทโต คการํ วนฺตสทฺทโต วการณจ ทิฆิ กตฺวา อาทาย “ภควา”ติ
 วุจจติ, ยถา โลก “เมหนสฺส ขสฺส มาลา”ติ วัตตพเพ “เมขลา”ติ วุจจติ.^{๖๔}

ก็พระรูปกายสมบัติของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ผู้ทรงไว้ซึ่งพระลักษณะอัน
 เกิดแต่บุญตั้ง ๑๐๐ เป็นอันท่านได้แสดงไว้แล้ว เพราะทรงมีภาคยะ (พระวรกายสมส่วน)
 พระธรรมกายสมบัติ ก็เป็นอันท่านได้แสดงไว้แล้ว เพราะทรงหักโทสะเสียได้ อนึ่ง ความที่พระองค์
 อันโลกิยชนและอริยชนนับถือมาก ความที่พระองค์อันคุณุหัสต์และบรรพชิตพึงเข้าไปเฝ้าความที่
 พระองค์ทรงสามารถบำบัดทุกข์ทางกายและทางจิตของคุณุหัสต์และบรรพชิตเหล่านั้นผู้เข้าไปเฝ้า
 ความที่พระองค์ทรงมีอุปการะด้วยอำมิสทานและธรรมทาน และความที่พระองค์ทรงสามารถชักนำ
 ด้วยโลกิยสุขและโลกุตตรสุข ก็เป็นอันท่านได้แสดงไว้แล้ว ก็เพราะเหตุที่ภค-ศัพท์ เป็นไปในธรรม ๖
 ประการในโลก คือ (๑) อีสริยะ (๒) ธรรม (๓) ยศ (๔) สิรี (๕) ความปรารถนา (๖) ความเพียร คือ
 พระผู้มีพระภาค (๑) ทรงมีอีสริยะ (ความเป็นใหญ่) ในพระทัยของพระองค์เป็นอย่างยิ่ง หรือทรงมี
 อีสริยะที่เต็มไปด้วยอาการทั้งปวงที่ชาวโลกรู้ดี มีการทำให้พระวรกาย มีขนาดเล็กและลอยขึ้นได้เป็น
 ต้น (๒) ทรงมีโลกุตตรธรรม (๓) มีพระยศอันบริสุทธิ์อย่างยิ่ง ที่ได้ทรงบรรลุตามพระคุณที่เป็นจริง
 ปรากฏในโลกทั้ง ๓ (๔) มีพระสิรีแห่งองคาพยพน้อยใหญ่ทุกส่วน ที่บริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง
 สามารถให้เกิดความเลื่อมใสแก่นัยน์ตาและใจของคนผู้ชวนชวายในการชมพระรูปกาย (๕) ทรงมี

^{๖๔} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๗ - ๑๘.

ความปรารถนาที่เข้าใจกันว่าความสำเร็จแห่งประโยชน์ที่พระองค์ทรงต้องการปรารถนา เพราะไม่ว่าประโยชน์ใดๆ ที่พระองค์ทรงต้องการปรารถนา จะเป็นประโยชน์ตนหรือ ประโยชน์คนอื่นก็ตาม ประโยชน์นั้นๆ สำเร็จได้เหมือนอย่างนั้นเลยทีเดียว (๖) ทรงมีความเพียร กล่าวคือความพยายามชอบ ซึ่งเป็นเหตุให้ถึงความเป็นครูของชาวโลกทั้งมวล ดังนั้น บัณฑิตจึงถวายพระนามว่า “ภควา ผู้มีภคธรรมหรือผู้มีบุญ” โดยความหมายนี้ว่า “พระองค์ทรงมีภคธรรม เพราะทรงประกอบด้วยภคธรรมเหล่านี้”

ก็เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคทรงแจก อธิบายว่า ทรงจำแนก ทรงเปิดเผย ทรงแสดงธรรมทั้งปวง โดยประเภทมีกุศลเป็นต้น หรือธรรมมีกุศลเป็นต้น โดยประเภท มีขันธ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ และปฏิจักษุสมบัติเป็นต้น หรือทุกขอริยสัจ ด้วยอรรถว่าปีบคั้น ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ทำให้เดือดร้อนและแปรปรวน สมุทัยอริยสัจ ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุประมวลมา เป็นแดนมอบให้ซึ่งผล เป็นเหตุประกอบ และเป็นเหตุกังวล นิโรธสัจ ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องสลัดออก เป็นความสงบ ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งและเป็นอมตะ มรรคอริยสัจ ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องนำออก เป็นเหตุ เป็นที่สสนะ และเป็นใหญ่” ดังนั้น เมื่อควรจะถวายพระนามว่า “วิภคตวา” บัณฑิตจึงกลับถวายพระนามว่า “ภควา ผู้ทรงจำแนกธรรม”

ก็เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ทรงคบ อธิบายว่า ทรงเสพ ทรงทำให้มาก ซึ่งทิพพิหาร พรหมพิหาร และอริยพิหาร ซึ่งกายวิเวก จิตตวิเวก และอุปธิวิเวก ซึ่งสุญญตวิโมกข์ อัปภินิหิตวิโมกข์ และอนิมิตตวิโมกข์ และอุตตริมนุสสรธรรมเหล่าอื่นทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ ดังนั้น เมื่อควรจะถวายพระนามว่า “ภคตวา” บัณฑิตจึงกลับถวายพระนามว่า “ภควา ผู้ทรงเจริญธรรม”^{๖๕}

ส่วนเพราะเหตุที่การไปกล่าวคือค้นหาในภพทั้ง ๓ อันพระผู้มีพระภาคทรงคายได้ ดังนั้น เมื่อควรจะถวายพระนามว่า ภเวสุ วนตคฺมโน (ผู้มีการไปในภพทั้งหลาย อันคายแล้ว) บัณฑิตจึงกลับถวายพระนามว่า “ภควา ผู้ทรงคายค้นหา หรือผู้ทรงสำรวจค้นหา” เพราะถือเอา ภ-อักษร จาก ภว-ศัพท์ ค-อักษร จากคมน-ศัพท์ และว-อักษร จากวณต-ศัพท์ ทำให้ มีเสียงยาวเหมือนในทางโลกเมื่อควรกล่าวว่า “เมहनสฺส(คือองคชาติ) ขสฺส(แห่งสถานที่) มาลา(ดอกไม้)” แต่บัณฑิตกลับกล่าวว่า “เมขลา (เครื่องประดับเอวหรือเข็มขัด)”^{๖๖}

^{๖๕} พระพุทธคุณ ๙ ประการ ย่อเหลือ ๒ ประการ คือ อตตहितสมบัติ (ความถึงพร้อมแห่งประโยชน์ตน) และปรทิตตสมบัติ (การปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น) (สารทศ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๓๙๙).

^{๖๖} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๒๓ - ๒๕.

๒.๕ สัจจวรรณาของฎีกายุค

ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๘ พระฎีกาจารย์มีพระวชิรพุทธเถระผู้สังฆวรรณาอรรถกถาพระวินัย พระธัมมपालเถระผู้สังฆวรรณาอรรถกถาพระสูตร และพระอนันตาทาจารย์ผู้สังฆวรรณาอรรถกถาพระอภิธรรมได้แสดงสังฆวรรณาที่อธิบายความแห่งอรรถกถานั้นๆ ไว้ พระวชิรพุทธเถระได้อธิบายความสังฆวรรณาอรรถกถาไขความพระพุทฺธคุณ ๙ ประการในอรรถกถาที่พระพุทฺธโฆสาจารย์ได้อธิบายไว้ให้ชัดเจนขึ้นอีก มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๒.๕.๑ อธิบายความสังฆวรรณาพระพุทฺธคุณ ๙ ประการของพระฎีกาจารย์คือ พระวชิรพุทธเถระ

๒.๕.๑.๑ อรหํ ทรงเป็นผู้ไกลจากกิเลส

อารกตตฺตาติ สุวิหฺรุตฺตา.อรินฺนติ กิเลสํารินํ. อรานนฺติ สํสารจกฺกสฺส อรานํ.หตฺตตฺตาติ วิหฺรุตฺตตฺตา.ปจฺจยาทีนฺนติ จีวรําทิปจฺจยานญฺเจว ปุชฺชาวิเสสํานญฺจ.^{๖๗}

คำว่า เพราะไกล (อารกตตฺตา) ได้แก่ เพราะไกลยิ่ง (จากกิเลส) คำว่า ศัตรู (อริน) ได้แก่ ศัตรูคือกิเลสทั้งหลาย คำว่า ชึ่ง่า (อราน) ได้แก่ ชึ่ง่าแห่งสังสารจักร คำว่า เพราะกำจัด (หตฺตตฺตา) ได้แก่ เพราะกำจัด (กิเลส) คำว่า วัตถุมีปัจจัยเป็นต้น (ปจฺจยาทีน) ได้แก่ แก่ปัจจัยมีจีวร (ผ้า) เป็นต้น และแก่เครื่องบูชาพิเศษทั้งหลาย

๒.๕.๑.๒ สมมาสมพุทฺโธ ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง

สมมาติ อวิปริตํ. สามนฺติ สยเมว อปรเนยโย หุตฺวาติ อตฺโถ. สมพุทฺโธติ หิ เอตถ สํ-สพฺโท สยนฺติ เอตฺสฺส อตฺถสฺส โพรโกติ ทฺฐจฺจโพ. สพุทฺธมฺมานนฺติ อนวเสสํานํ เนยฺยธมฺมานํ.^{๖๘}

คำว่า ชอบ (สมมา) ได้แก่ ไม่ผิด คำว่า ด้วยพระองค์เอง (สาม) ความว่า ด้วยพระองค์เองเท่านั้น คือไม่มีผู้อื่นแนะนำ (สั่งสอน) ก็ สัพฺทพฺโธในคำนี้ว่า สมพุทฺโธ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นรู้ อรรถนี้ว่า พระองค์ คำว่า ธรรมทั้งปวง (สพุทฺธมฺมาน) ได้แก่ เนยธรรมไม่มีส่วนเหลือ

๒.๕.๑.๓ วิชชาจรณสมปนฺโน เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ (ความรู้และความประพฤติ)

วิชชาหีติ เอตถ วินฺทียํ วินฺทิตฺติ วิชชา ยถาวัต อุลลภกฺตฺติ อตฺโถ. อตฺตโน วา ปฏฺฐิกขสฺส วิชฺฌนญฺเจน วิชชา ตโมกฺขนฺธาติกสฺส ปทาสนญฺเจนาติ อตฺโถ. ตโตเอว อตฺตโน วิสยสฺส

^{๖๗} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๒๗๐.

^{๖๘} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๒๘๖.

วิทิตกรณฎฐเณปี วิชชา. **สมปนฺนตฺตาทิ** สมฺนนาคตฺตาทา ปรีปนฺนตฺตาทา วา อวิกตตฺตาทิ อตฺถโถ.^{๖๙}

ชื่อว่า วิชชา เพราะอรรถว่ารู้ธรรมที่ควรรู้ ความว่า ได้ตามความเป็นจริง ในคำว่า วิชชา นี้ อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า วิชชา เพราะอรรถว่ากำจัดศัตรูของตน อธิบายว่า เพราะอรรถว่า ทำลาย กองแห่งความมืด (อวิชชาคือความไม่รู้) เป็นต้น ชื่อว่า วิชชาแม้เพราะอรรถว่าทำอารมณ์ของตนให้ ปรากฏจากความมืดนั้นนั่นเอง คำว่า **เพราะถึงพร้อม (สมนฺนาคตา)** ได้แก่ เพราะถึงพร้อม หรือ เพียบพร้อม อธิบายว่า เพราะไม่บกพร่อง

วิชา ๓ คือ

- (๑) ปุพฺเพนิวาสานุสติญาณ ความรู้ที่ให้ระลึกชาติได้
- (๒) จุตฺตูปปาตญาณ ความรู้จุตติ (ตาย) และอุบัติ (เกิด) ของสัตว์
- (๓) อาสวักขยญาณ ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ^{๗๐}

วิชา ๘ คือ

- (๑) วิปัสสนาญาณ ญาณที่เป็นวิปัสสนา
- (๒) มโนมยิทธิ มีฤทธิ์ทางใจ
- (๓) อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ
- (๔) ทิพฺพโอสถ หูทิพย์
- (๕) เจโตปริยญาณ รู้จักกำหนดจิตผู้อื่นได้
- (๖) ปุพฺเพนิวาสานุสติญาณ ความรู้ที่ให้ระลึกชาติได้
- (๗) ทิพฺพจักขุ ตาทิพย์ (= จุตฺตูปปาตญาณ)
- (๘) อาสวักขยญาณ ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ^{๗๑}

จรรยา ๑๕ คือ

- (๑) สีลสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล
- (๒) อินทริยสังวร การสำรวมอินทริย
- (๓) โภชนมัตตัญญุตตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค
- (๔) ชาคริยานุโยค การหมั่นประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น
- (๕) มีศรัทธา (สัทธรรม ๗ ประการ)
- (๖) มีหิริ

^{๖๙} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๒๗๐.

^{๗๐} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑/๑.

^{๗๑} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑/๑.

- (๗) มีโอตตัมปะ
- (๘) เป็นพหูสูต
- (๙) วิริยารัมภะ ปรรวณความเพียร
- (๑๐) มีสติมั่นคง
- (๑๑) มีปัญญา
- (๑๒) ปฐมฌาน
- (๑๓) ทุตติยฌาน
- (๑๔) ตติยฌาน
- (๑๕) จตุตถฌาน^{๗๒}

๒.๕.๑.๔ สุคโต เสด็จไปดี [เสด็จสู่निพพาน เสด็จไปโดยชอบ ตรัสวาจาชอบ]

อิทานิ **สุคโต**ติ อิมสฺส อตฺถํ ทสฺเสนโต อาห “**โสภณคฺมนตฺตา**”ติอาทิ. “คเต จิตะ”ติ อาทิสฺส คฺมนมปิ คตฺนติ วุจฺจตีติ อาห “**คฺมนมปิ ทิ คตฺนติ วุจฺจตี**”ติ. **โสภณนฺติ** สฺภํ, สฺภภาโว วิสฺสุทฺตาย, วิสฺสุทฺตา โทสฺวิคฺเขนาติ อาห “**ปริสฺสุทฺธมนวชฺช**”นติ.^{๗๓}

บัดนี้ พระอรุณกถาจารย์ประสงค์จะแสดงอรรถของบทว่า **สุคโต** นี้จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า “เพราะเสด็จไปดี” ท่านกล่าวว่า **จริงอยู่ แม้การไป ก็เรียกว่า คตะ** เพื่อแสดงว่า แม้การไปในคำเป็นต้นว่า “ขณะเดิน ขณะยืน” เรียกว่า คตะ การไป คำว่า **งาม (โสภณ)** ได้แก่ งาม คือ ความดีงาม เพราะบริสุทธิ์ พระอรุณกถาจารย์กล่าวว่า “**บริสุทธิ์ คือ ไม่มีโทษ**” เพื่อจะแสดงว่า ชื่อว่า ความบริสุทธิ์ เพราะปราศจากโทษ

๒.๕.๑.๕ โลกวิทู รู้แจ้งโลก

โลกวิทู รู้แจ้งโลก เพราะทรงรู้แจ้งโลก เหตุเกิดโลก ความดับโลก วิธีปฏิบัติให้ถึงความดับโลก (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) และทรงรู้แจ้งโลกทั้ง ๓ คือ สังขารโลก (โลกคือสังขาร ได้แก่ ชั้น ๕) สัตว์โลก (โลกคือหมู่สัตว์) โอกาสโลก (โลกคือแผ่นดินที่อยู่อาศัย)

โลกวิทูติ สภาวาทิโต สพฺพํ โลกํ วิชานนโต.^{๗๔}

คำว่า **รู้แจ้งโลก (โลกวิทู)** ได้แก่ ทรงรู้โลกทั้งปวงโดยสภาวะ (โดยความเป็นทุกข์)

เป็นต้น

^{๗๒} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑/๒.

^{๗๓} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๒๙๖.

^{๗๔} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๓๐๐.

โลก ๓ คือ (๑) สัตวโลก โลกคือหมู่มสัตว์ (๒) สังขารโลก โลกคือสังขาร (ชั้น ๕)
(๓) โอกาสโลก โลกคือแผ่นดิน^{๗๕}

ติสโส เวทนาติ สุขทุกข์อุpekขวเสน. จตตารอ อาหาราติ กพฬการาหาโร ผสสา-
หาโร มโนสญเจตนาหาโร วิญญาณาหาโรติ จตตารอ อาหารา. ตตถ กพฬการาหาโร โอิชฎุมกั รูป
อาหารตีติ อาหาโร. ผสโส ติสโส เวทนา อาหารตีติ อาหาโร. มโนสญเจตนา ติสสุ ภเวสุ ปฏิสนธิ อาหารตีติ
อาหาโร. วิญญาณั ปฏิสนธิกขณ นามรูป อาหารตีติ อาหาโร.^{๗๖}

คำว่า เวทนา ๓ (ติสโส เวทนา) คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนาและอุเบกขาเวทนา คำ
ว่า อาหาร ๔ (จตตารอ อาหารา) ได้แก่ อาหาร ๔ คือ กพฬการาหาร ผัสสาหาร มโนสญเจตนาหาร
วิญญาณาหาร ในอาหาร ๔ เหล่านี้ กพฬการาหาร ชื่อว่า อาหารเพราะอรรถว่า นำมาซึ่งรูปมีโอชาเป็น
ที่ ๘ ผัสสะ ชื่อว่า อาหาร เพราะอรรถว่า นำมาซึ่งเวทนา ๓ มโนสญเจตนา ชื่อว่าอาหาร เพราะอรรถ
ว่า นำมาซึ่งปฏิสนธิในภพ ๓ วิญญาณ ชื่อว่า อาหารเพราะอรรถว่า นำมาซึ่งนามรูปในขณะที่ปฏิสนธิ.

๒.๕.๑.๖ อนุตตรโร ปุริสทมมสารถิ ทรงฝึกบุรุษที่ควรฝึกอย่างยอดเยี่ยม

ทรงฝึกบุรุษที่ควรฝึกได้อย่าง (ยอดเยี่ยม ประเสริฐสุด) ไม่มีใครยิ่งกว่า เพราะทรง
ฝึกฝนคนที่ควรฝึกฝนทั้งเทวดา มนุษย์ อมนุษย์ สัตว์ดิรัจฉานด้วยอุบายต่างๆ

อิทานิ อนุตตรโรติ ปทสส อตถั สัณเณนโต อาห “อตตโน ปน कुณหิ” ตีอาทิ. ตตถ
อตตโนติ นิสสกุทเถ สามีวจนเมต, อตตโตติ อตถโถ. कुณหิ อตตโน วิสิฎฐตรสสาติ สมพนโธ.^{๗๗}

บัดนี้พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะอธิบายอรรถของบทว่า อนุตตรโร (ผู้ประเสริฐ
สุด) จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า “ก็กว่าตนด้วยคุณทั้งหลาย” ในคำเหล่านี้ คำว่า อตตโน นี้เป็นฉัฎฐี
วิภัตติลงในอรรถปัญจมี อธิบายว่า กว่าตน พึงสัมพันธ์ว่า ประเสริฐยิ่งกว่าตนด้วยคุณทั้งหลาย

ปุริสทมมสารถิตีอาทิสู ทมิทพพาติ ทมมา, ทมิตุ อรหรูปา. ปุริสา จ เต ทมมา จาติ
ปุริสทมมา. วิเสสนสส เจตถ ปณิปาต กตวา นิทเทโส, ทมมปุริสาติ อตถโถ.^{๗๘}

ในคำว่า ผู้ฝึกบุรุษที่ควรฝึกเป็นต้น ชื่อว่าผู้ควรฝึก เพราะอรรถว่าพึงฝึกได้ ได้แก่
ผู้มีสภาพควรเพื่อฝึก ชื่อว่าบุรุษที่ควรฝึก เพราะอรรถว่า เป็นบุรุษด้วยและเป็นผู้ควรฝึกด้วย ก็ในคำว่า
ปุริสทมม นี้ อธิบายขยายโดยวางวิเสสนะไว้หลัง ความว่า บุรุษผู้ควรฝึก

^{๗๕} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๘๔/๔๔๙.

^{๗๖} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๓๐๓.

^{๗๗} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๓๕๙.

^{๗๘} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๓๖๒.

๒.๕.๑.๗ สตถา เทวมนุสฺसानํ ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะทรงสั่งสอนเทวดาและมนุษย์ ด้วยประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และประโยชน์อย่างยิ่งคือพระนิพพาน ตามสมควรแก่ประโยชน์ที่เทวดาและมนุษย์จะพึงได้รับ และเพราะทรงช่วยพาหุสัตว์ให้พ้นความกัณดารคือความ เกิด ดุจสัตว์พาหะคือพ่อค้าผู้เป็นหัวหน้ากองเกวียนพาบริวารข้ามทางกัณดาร

ทิวฏฐมมิกสมปรายิกปรมตเถหิตีอาทิสฺส ทิวฏฐมโม วุจจติ ปจฺจกฺโข อตฺตภาโว, ตตฺถ นิยุตฺโตติ ทิวฏฐมมิโก, อธิโลกตฺโถ. กम्मกิลสวเสน สมปรตตพฺพโต สมฺมา คนฺตพฺพโต สมปรายโ, ปรโลโก. ตตฺถ นิยุตฺโตติ สมปรายิโก, ปรโลกตฺโถ. ปรโม อุตฺตโม อตฺโถ ปรมตฺโถ, นิพพานํ. เตหิ ทิวฏฐ- ฐมมิกสมปรายิกปรมตเถหิ. ยถารหนฺติ ยถานรฺรูป, เตสุ เตสุ อตฺเตสุ โย โย ปุคฺคโล ยํ ยํ อรหฺติ, ตพฺพนรฺรูป. **อนุสาสติติ** วิเนติ ตสฺมี ตสฺมี อตฺเต ปติฏฺฐาเปติ.^{๗๙}

ในคำว่า **ด้วยประโยชน์ในโลกนี้** โลกหน้า**ประโยชน์อันยิ่งเป็นต้น** อรรถภาพที่เห็น ประจักษ์อยู่ เรียก ปัจจุบัน ชื่อว่า ประโยชน์ปัจจุบันเพราะอรรถว่า ประกอบในปัจจุบันนั้น ได้แก่ ประโยชน์ในโลกนี้ ชื่อว่า ภาพหน้า คือ โลกหน้า เพราะจำต้องไปด้วยดี เหตุสัตว์พึงไปด้วยอำนาจกรรม กิเลส ชื่อสัมปรายิกภพ เพราะอรรถว่า ประกอบในภพหน้านั้น ได้แก่ ประโยชน์ในโลกหน้า ประโยชน์ อันยิ่ง คือ ประเสริฐ ชื่อประโยชน์อันประเสริฐสุด ได้แก่ นิพพาน ด้วยประโยชน์ในโลกนี้ โลกหน้าและ ประโยชน์อันยิ่งเหล่านั้น คำว่า **ยถารหฺ** ได้แก่ ตามสมควร ในประโยชน์เหล่านั้น บุคคลใดๆ สมควรแก่ ประโยชน์ใดๆ ตามสมควรแก่ประโยชน์นั้นๆ คำว่า **สั่งสอน (อนุสาสติ)** ได้แก่ ย่อมแนะนำ คือ ให้สัตว์ ทั้งหลายตั้งอยู่ในประโยชน์นั้น

๒.๕.๑.๘ พุทฺโธ ทรงรู้แจ้ง

พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า**ผู้ทรงรู้แจ้ง** เพราะรู้ธรรมที่ควรรู้ซึ่งมีอยู่ทั้งหมด ด้วยอำนาจพระญาณอันมีในที่สุดแห่งวิโมกข์ (อรหัตตมรรค) ด้วยพระองค์เองและทรงสอนให้ ผู้อื่นรู้ตาม

วิโมกฺขนตฺกถาณวเสนาติ เอตฺถ สพฺพโส ปฏฺฐิปกฺเขหิ วิมุจฺจติติ วิโมกฺโข, อคฺคมคฺโค, ตสฺส อนฺโต, อคฺคผลํ, ตสฺมี ลทฺเธ ลทฺธพฺพโต ตตฺถ ภาวํ **วิโมกฺขนตฺกํ**, ญาณํ สพฺพญฺญตฺถยาณน สทฺธิ สพฺพมปิ พุทฺธญาณํ.^{๘๐}

^{๗๙} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๓๐๓.

^{๘๐} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๓๖๘.

คำว่า ในคำว่า **ด้วยอำนาจแห่งญาณที่เกิดจากวิโมกข์** (คืออหัตมรรค) นี้ ชื่อว่า วิโมกข์ เพราะอรรถว่า หลุดพ้นจากศัตรูโดยประการทั้งปวง ได้แก่ อหัตมรรค ที่สุดแห่งอหัตมรรคนั้น ได้แก่ อหัตผล อันเกิดในอหัตผลนั้น เพราะพึงได้เมื่อได้อหัตผลนั้นแล้ว ชื่อว่า **วิโมกข์ขั้นติกะ** (ปัญญาที่เกิดจากอหัตผล) ญาณของพระพุทธเจ้าแม่ทั้งปวงพร้อมกับ สัพพัญญุตญาณ ชื่อว่า **ญาณ**.

๒.๕.๑.๙ ภควา ผู้มีภคธรรม (ผู้มีบุญ)

พระนามว่า **ผู้มีภคธรรม** เพราะ (๑) ทรงมีโชค (๒) ทรงทำลายข้าศึกคือกิเลส (๓) ทรงประกอบด้วยภคธรรม ๖ ประการ (คือ ความเป็นใหญ่เหนือจิตของตน, โลกุตตรธรรม, ยศ, ลีลา, ความสำเร็จ ประโยชน์ตามต้องการ และความเพียร) (๔) ทรงจำแนกแจกแจงธรรม (๕) ทรงเสพอริยธรรม (๖) ทรงคายตัณหาในภพทั้งสาม (๗) ทรงเป็นที่เคารพของชาวโลก (๘) ทรงอบรมพระองค์ดีแล้ว (๙) ทรงมีส่วนแห่งปัจจัย ๔ เป็นต้น (ตามนัย วิ.อ. ๑/๑/๑๐๓-๑๑๘, สารตถ.ฎีกา. ๑/๒๗๐-๔๐๐) อนึ่ง พุทธคุณนี้ ท่านแบ่งเป็น ๑๐ ประการ โดยแยกพุทธคุณข้อ ๖ เป็น ๒ ประการ คือ (๑) เป็นผู้ยอดเยี่ยม (๒) เป็นสารถิฝีกผู้ที่ควรฝีกได้ (วิสุทฺธิ. ๑/๒๖๕, วิ.อ ๑/๑/๑๑๒-๑๑๓)

ภคยนต์ิ กุสลํ. ตตถ มคคกุสลํ โลกุตตรสุขนิพพตตํ, อิตฺรํ โลกียสุขนิพพตตํ, อิตรมปิ วา วิวภูฏปนิสสยํ ปริยายโต โลกุตตรสุขนิพพตตํ ลียา.^{๘๑}

คำว่า **บุญ (ภาคย์)** ได้แก่ กุศล ในกุศลนั้น มรรคกุศलयังโลกุตตรสุขให้บังเกิด กุศลนอกนี้ยังโลกียสุขให้บังเกิด อีกนัยหนึ่ง แม้กุศลนอกนี้ พึงเป็นเหตุแห่งวิวิภูฏะโดยล้อมยังโลกุตตรสุขให้บังเกิด

๒.๕.๒ สรุปล พระพุทธคุณ ๙ ประการพร้อมทั้งเหตุผล

พระพุทธคุณ คือ **ทรงไกลจากกิเลส** แสดงถึงประโยชน์ตนของพระผู้มีพระภาคด้วยอำนาจการละกิเลส พระพุทธคุณ คือ **ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง และทรงรู้แจ้งโลก** แสดงถึงประโยชน์ตนของพระผู้มีพระภาคด้วยอำนาจพระญาณ คือ พระพุทธคุณ คือ **ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง** แสดงถึงพระสัพพัญญุตญาณ พระพุทธคุณ คือ **ทรงรู้แจ้งโลก** แสดงถึงพระญาณมีอาสยานุสยญาณ (ปัญญาที่รู้อัยาศัยและอนุสัย) ของสัตว์ทั้งหลายเป็นต้น พระพุทธคุณ คือ **ทรงเพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ** แสดงประโยชน์ตนของพระผู้มีพระภาคทั้งหมด พระพุทธคุณ คือ **ทรงเสด็จไปดี** แสดงถึงประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น พระพุทธคุณ คือ **ทรงฝีกบुरुขที่ควรฝีกได้อย่างยอดเยี่ยม และเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย** แสดงถึงประโยชน์ผู้อื่นของพระผู้มีพระภาค พระพุทธคุณ คือ **ทรงรู้แจ้ง** แสดงถึงประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นของพระผู้มีพระภาค พระพุทธคุณ

^{๘๑} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๓๗๔.

คือ **ผู้มีภคธรรม** แสดงถึงประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นทั้งหมดของพระผู้มีพระภาค สรุปละเอียดพระพุทธรูปทั้งหมด แสดงถึงประโยชน์ ๒ ประการ คือ ประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นของพระผู้มีพระภาค^{๘๒}

๒.๖ สรุปล้ำยบท

สมัยพุทธกาล เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าทรงพระชนม์อยู่ พระองค์ทรงอธิบายขยายความพระดำรัสที่ย่อหรือตรงที่ยากด้วยพระองค์เอง พระดำรัสที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไขความไว้ด้วยพระองค์เอง เรียกว่า ปกิณณกเทศนา ต่อมาภายหลังพระสงฆ์สาวกจึงได้ถือเอาเป็นแบบอย่างในการอธิบายความสืบทอดต่อๆ กันมา จริงอยู่ ปกิณณกเทศนาเช่นนี้ เป็นมูลเหตุแห่งอรรถกถา ครั้งสมัยพุทธกาล พระอรหันต์สาวกทั้งหลายมีพระมหากัสสปะ พระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ พระอุบาลี และพระอานนท์เป็นต้นผู้เข้าใจพุทธประสงค์เป็นอย่างดีได้อธิบายความสังวรรณนาพระบาลีให้กระจ่างแจ้งชัดเจนไว้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ พระอรรถกถาจารย์มีพระพุทธโฆสาจารย์เป็นต้นอธิบายความสังวรรณนาบทพระบาลีที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยย่อเข้าใจยากให้กระจ่างแจ้ง ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๘ พระภิกษุจารย์มีพระวชิรพุทธิมหาเถระเป็นต้นก็ได้อธิบายความสังวรรณนาอรรถกถานั้นๆ ไว้พัฒนาการสังวรรณนาเป็นมาตั้งสมัยพุทธกาลจนถึงปัจจุบันอย่างนี้

^{๘๒} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๔๐๐.

บทที่ ๓

ศึกษาประเภทสังวรรณนาในวรรณคดีบาลียุคอังวะของพม่า

ผู้วิจัยได้พบชื่อต่างๆ ของสังวรรณนา ไม่มีปรากฏในพระบาลี อรรถกถาและฎีกาโดยตรง แต่เป็นชื่อที่พระเถระชาวพม่าชื่อว่า พระญาณวรมหาเถระตั้งขึ้น ในสมัยกรุงอังวะ ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒ เพื่อเป็นเครื่องมือในการศึกษาพระบาลี อรรถกถาและฎีกา ประเภทสังวรรณนาในวรรณคดีบาลี ยุคอังวะของพม่า มี ๒ ประเภท คือ (๑) อธิบายความทั่วไป ได้แก่ อธิบายความของบทโดยประกอบ อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง, อธิบายความของบทแบบต่อเนื่องกันไป และอธิบายความของบทโดยแสดงความสัมพันธ์กันของบท (๒) อธิบายความของบท ๔ บท คือ อธิบายความของบทนาม อธิบายความของบทอุปสรรค อธิบายความของบทนิบาตและอธิบายความของบทอาชยาต มีผลการวิจัยโดยละเอียดดังต่อไปนี้

๓.๑ ชื่อของสังวรรณนา

๓.๒ ประเภทสังวรรณนาโดยทั่วไป

๓.๓ ประเภทสังวรรณนาโดยบท

๓.๔ สรุปรายบท

๓.๑ ชื่อของสังวรรณนา

ส่วนชื่อต่างๆ ของสังวรรณนาไม่มีปรากฏในพระบาลี อรรถกถา และฎีกาโดยตรง แต่เป็นชื่อที่พระเถระชาวพม่าชื่อว่า พระญาณวรมหาเถระตั้งขึ้น ในสมัยกรุงอังวะ ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒ เพื่อเป็นเครื่องมือในการศึกษาพระบาลี อรรถกถาและฎีกา^๑ สังวรรณนาเป็นสิ่งสำคัญมากในการศึกษาพระธรรมคำสอนในตอนที่พระอรรถกถาจารย์อธิบายพระพุทธรพจน์และพระฎีกาจารย์อธิบายอรรถกถา ถ้าเข้าใจสังวรรณนาดีก็จะสามารถเข้าใจพระพุทธรพจน์ได้ถูกต้องตามพุทธประสงค์ ดังนั้นผู้สนใจศึกษาพระธรรมให้เข้าใจถ่องแท้จึงจำเป็นต้องเรียนรู้สังวรรณนาให้เข้าใจเป็นอย่างดี

^๑ พระคันธสาราภิกขุ, สังวรรณนามัญชรีและสังวรรณนานิยาม, พิมพ์ครั้งแรก, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕), คำนำ หน้า (ญ).

พระญาณวรมหาเถระได้แต่งคัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นด้วยภาษาพม่า เพื่อให้กุลบุตรชาวพม่าศึกษาและทรงจำได้โดยสะดวก คัมภีร์นี้ว่าด้วยแนวทางการวิเคราะห์รูปศัพท์และความหมายในอรรถกถาฎีกา แม้กฎเกณฑ์ที่คัมภีร์นี้ได้บัญญัติขึ้น จะไม่มีชื่อปรากฏโดยตรงในอรรถกถาและฎีกา แต่เป็นกฎสำคัญที่ช่วยให้เข้าใจจุดมุ่งหมายในการอธิบายความของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ ฉะนั้น โบราณจารย์ชาวพม่า จึงยกย่องคัมภีร์นี้ตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน แม้การเรียนการสอนหลวงของรัฐบาลสหภาพพม่าและสมาคมเอกชน ก็ได้บรรจุคัมภีร์นี้เป็นหลักสูตรในชั้นธรรมมาจริยะ (ครูสอบธรรม = เปรียญธรรม ๙ ประโยคในประเทศไทย) ซึ่งเป็นชั้นสูงสุดของการศึกษาในประเทศสหภาพพม่า คัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์ มี ๗ หมวด อุทาหรณ์ส่วนใหญ่ที่ท่านแสดงในคัมภีร์นี้เป็นสาธกที่นำมาจากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี

คำนำของคัมภีร์สังวรรณนามัญชรีได้เล่าประวัติของพระญาณวรมหาเถระไว้ดังต่อไปนี้ว่า พระญาณวระผู้รจนาคัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์มีนามเดิมว่า ปะยอ (สำราญ) เกิดเมื่อวันเพ็ญเดือน ๖ ใน พ.ศ. ๒๒๖๕ ที่หมู่บ้านปะตีโกง เมืองตองตะวิน ชาวพม่า จึงเรียกท่านว่าตองตะวินชยาตอ (อาจารย์ตองตะวิน) หรือเรียกตามชื่อว่าชินจีปะยอชยาตอ (อาจารย์ปะยอ) ท่านพรพชาเป็นสามเณรเมื่ออายุ ๑๐ ขวบ ณ วัดกันโย เมืองตองตะวิน ภายหลังได้พำนักอยู่วัดมินคลาโกงตาอันเป็นวัดที่พระเจ้ากรุงอังวะพระนามว่า พระเจ้านองต่อจีทรงสร้างถวาย ท่านดำรงสมณศักดิ์คือญาณวิธัมมราชครูเป็นสังฆราชาปกครองคณะสงฆ์ใน พ.ศ. ๒๒๙๗ ในสมัยที่พระเจ้านองต่อจีผู้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติใน พ.ศ. ๒๓๐๓-๒๓๐๖ ยังทรงเป็นมหาอุปราชอยู่ ชาวพม่ายกย่องท่านว่าเป็นผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎกภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต และวิชาโหราศาสตร์เป็นต้น จึงได้รับสมญาว่า มการโลปะชยาตอ (อาจารย์ผู้ลบ ม อักษร คือ ไม่มีศาสตร์ที่ไม่รู้) ท่านมรณภาพ พ.ศ. ๒๓๐๕ เมื่อมีอายุเพียง ๓๙ ปี ผลงานของท่านมีทั้งหมด ๓๙ คัมภีร์ คัมภีร์ที่สร้างชื่อเสียงแก่ท่านอย่างมาก นอกจากคัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์ คือ คัมภีร์ปทวิจารณ์ ต่อมาภายหลังคัมภีร์สัทศาสตร์ตอลาณี และคัมภีร์กัจจายนเภทะ ได้นำข้อความบางตอนที่คัดจากคัมภีร์ปทวิจารณ์มาผูกขึ้นเป็นคาถา

คัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์ มี ๗ หมวด อุทาหรณ์ส่วนใหญ่ที่ท่านแสดงในคัมภีร์นี้เป็นสาธกที่นำมาจากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี อาทิเช่น นยาสะ นยาสปทีปิกา และสุดตนิทเทส สังวรรณนาทุกประเภทมีอุทาหรณ์เพียงอุทาหรณ์เดียวดังตัวอย่างต่อไปนี้

๑. สังวรรณนานันย วิธีอธิบายบทตั้ง ๕ ประเภท คือ

- ก) อุลลิ่งคณัย เช่น อคคณติ อุตตมัม
- ข) วุตตินัย เช่น ทยา เมตตตา
- ค) สัมพันธนัย เช่น อุตตมัม คณนติ สมพนฺโธ
- ฆ) อุลลิ่งคสัมพันธนัย เช่น อุตตมนฺติ อุทตตมตตตา
- ง) วุตตีสัมพันธนัย เช่น ทยา เมตตตา ลินฺนสภาวา

๒. ปทาธิสังวรณนา วิธีอธิบายรูปศัพท์เป็นต้น ๓ ประเภท คือ

- ก) ปทสังวรณนา เช่น อสสาติ ตสส
- ข) อรรถสังวรณนา เช่น อสสาติ ฌมมสส
- ค) ปทัตถสังวรณนา เช่น ตีโลกมทิตนติ ตีโลเกน ปุชิตัม

๓. ปทปเภทะ ประเภทของปทสังวรณนา ๘ อย่าง คือ

- ก) ลิงคปทสังวรณนา เช่น อสสาติ ตสส
- ข) วิภัตติปทสังวรณนา เช่น ปุริโสติ ปจเมกวจนัม
- ค) ทุตติยลึงคปทสังวรณนา เช่น เสฏฺฐจฺจนฺติ ปสฺตถตฺโร
- ฌ) ปัจจัยปทสังวรณนา เช่น ปาปิโยติ ปาปโตร
- ง) ธาตุปทสังวรณนา เช่น กาทตฺตีติ กริสฺสติ
- จ) ทุตติยวิภัตติปทสังวรณนา เช่น ภาสิสฺสนฺติ ภาสิสฺสามิ
- ฉ) ทุตติยธาตุปทสังวรณนา เช่น ฆาตโกติ หนโก
- ช) ทุตติยปัจจัยปทสังวรณนา เช่น อภิวนฺทียาติ อภิวนฺทิตฺวา

๔. ลึงคปทเภทะ ประเภทของลึงคปทสังวรณนา ๖ อย่าง คือ

- ก) สันธิลึงคปทสังวรณนา เช่น ตตฺรายนฺติ ตตฺร อยัม
- ข) นามลึงคปทสังวรณนา เช่น อสสาติ ตสส
- ค) การกลึงคปทสังวรณนา เช่น ยสฺสาติ สมฺปทานวจนัม
- ฌ) สมาสลึงคปทสังวรณนา เช่น จตฺตาริ สจฺจานิ สฺมาหฺวานิ จตฺตฺสจฺจัม, สฺมาหาเร ทิคฺ
- ง) อุปสัคคลึงคปทสังวรณนา เช่น อภีติ อุปสคฺโค
- จ) นิปาตลึงคปทสังวรณนา เช่น อิตฺตี นิปาโต

๕. อรรถปเภทะ ว่าด้วยประเภทอรรถสังวรณนา ๙ อย่าง คือ

- ก) ลึงคัตถสังวรณนา เช่น อสสาติ ตสส
- ข) วิภัตยัตถสังวรณนา เช่น เอกัม สมยฺนฺติ เอกสฺมิมิ สมเย
- ค) ทุตติยลึงคัตถสังวรณนา เช่น ปาปโตรติ สฺลามกตฺโร
- ฌ) ปัจจัยัตถสังวรณนา เช่น วสิฏฺฐจฺสส อปฺจจัม วาเสฏฺฐโ
- ง) ธาตวัตถสังวรณนา เช่น สมฺปวตฺตยฺตีติ กเถสิ
- จ) ทุตติยวิภัตยัตถสังวรณนา เช่น สฺนฺธาวิสฺสนฺติ สฺสฺริ
- ฉ) ทุตติยธาตุวัตถสังวรณนา เช่น ฆานฺนฺโตติ พุทฺโ
- ช) ทุตติยปัจจัยัตถสังวรณนา เช่น พุชฺณตฺตีติ พุทฺโ
- ณ) อภิเษยัตถสังวรณนา เช่น อรี ทเมตฺตี อรินฺทโม, ราชา

๖. ลึงคัตถปเภทะ ว่าด้วยประเภทลึงคัตถสังวรณนา ๕ อย่าง คือ

- ก) นามลึงค์ตถสังฆวรรณา เช่น อสสาติ ฌมมสส
- ข) การกลึงค์ตถสังฆวรรณา เช่น พุทธนติ กम्मตถนิตุเทโส
- ค) สมาสลึงค์ตถสังฆวรรณา เช่น รณโณ ปุริโส ราชปุริโส
- ฌ) อุปสัคคลึงค์ตถสังฆวรรณา เช่น นครสส สมีเป ปวตตติ กถา อิติ อุปนคร
- ง) นิปาตลึงค์ตถสังฆวรรณา เช่น ขลุตติ อนุสสวนตเถ นิปาโต

๗. ปกิณณกประเภทะ ว่าด้วยประเภทของสังฆวรรณาต่างๆ ไป ท่าน จำแนกออกเป็น ๑๕ อย่างดังต่อไปนี้

- ก) นีตัตถสังฆวรรณา เช่น ปวตติถาติ อุปปชชิตถ
- ข) เนยยัตถสังฆวรรณา เช่น อธิวาเสสุติ สมปฏิจจตุ
- ค) ปกัตยัตถสังฆวรรณา เช่น สมปวตตยீติ กเถสิ
- ฌ) ปัจจยัตถสังฆวรรณา เช่น สนธาวิสสนติ สัสรี
- ง) สัททัตถสังฆวรรณา เช่น อาจิกขนตตี เทเสนติ
- จ) ภาวัตถสังฆวรรณา เช่น อาจิกขนตตี อุตทานี กโรนติ
- ฉ) อภิเษยัตถสังฆวรรณา เช่น รติชนนตเถน รตน
- ช) สภาวัตถสังฆวรรณา เช่น อติทุลลภตเถน รตน
- ฌ) สกัตถสังฆวรรณา เช่น เกนญฺเฐน อภิธมโม ฌมาติเรกธมมวิเสสญฺเฐน
- ญ) ทัพพัตถสังฆวรรณา เช่น อภิวิสิญฺฐา ฌมา เอตถาติ อภิธมโม อภิธมมปิฏก
- ฎ) ลึงค์ตถสังฆวรรณา เช่น เอสสาถียนติ เอวันนเม อิตถิลิงควเสน ปวตตโวหาเร นคร
- ฐ) สังขยัตถสังฆวรรณา เช่น ฌมาติเรกธมมวิเสสญฺเฐนาติ ทวินนมปิ อตถาน

อภิธมมสททสส อตถภาเวน สามณฺเวยโต เอกวจนนิทเทโส กโต

- ๗) การกัตถสังฆวรรณา เช่น พุทธนติ กम्मตถนิตุเทโส
- ๘) อภิธานัตถสังฆวรรณา เช่น พุชฌตตี พุทโธ
- ๙) อภิเษยัตถสังฆวรรณา เช่น คำว่า ภควา ในประโยคที่ว่า พุชฌตตี พุทโธ, ภควา

คัมภีร์สังฆวรรณาวิจารณ์มีคำอธิบายเป็นภาษาพม่าชื่อสังฆวรรณาวิจารณ์ฐิ รัตนโดยพระจาริตตะ เมื่อวันแรม ๓ ค่ำเดือน ๒ พ.ศ. ๒๔๕๔ ท่านพำนักอยู่ที่วัดวิสุทธาราม จังหวัดมณฑลเป็นศิษย์ของพระวิสุทธาจารย์ (มหาวิสุทธารามชายาต่อ = พระอาจารย์วัดมหาวิสุทธาราม) เจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม คัมภีร์นี้ได้อธิบายความที่เข้าใจยากในสังฆวรรณาวิจารณ์ไว้อย่างแจ่มแจ้ง^๒

^๒ พระคันธสาราภิวังศ์, สังฆวรรณานัมมูขีและสังฆวรรณานนิยาม, พิมพ์ครั้งแรก, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕), คำนำ หน้า (ข) – (ณ).

๓.๒ ประเภทสังวรรณนาโดยทั่วไป

หมายถึงประเภทแห่งสังวรรณนา คือ ประเภทแห่งการอธิบายความของบทสามัญทั่วไป ได้แก่ การอธิบายความของบทโดยประกอบ อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง เรียกว่า อุลลึงคสังวรรณนา การอธิบายความของบทแบบต่อเนื่องกันไป เรียกว่า วุตติสังวรรณนาและการอธิบายความของบทโดยแสดงความสัมพันธ์กันของบทต่างๆ เรียกว่า สัมพันธสังวรรณนา โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๓.๒.๑ อุลลึงคสังวรรณนา

หมายถึง การอธิบายความของบทโดยประกอบ อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง เพื่อให้บทตั้งปรากฏชัดเจน ทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจได้ง่าย แสดงอธิบายบท วิเคราะห์บท อธิบายตัดบทสนธิ บอกธาตุ ปัจจัย วิภัตติและสรุปความหมาย วิธีนี้เป็นวิธีที่พระอรรถกถาจารย์และพระภิกษุจารย์ใช้มากที่สุด

นนฺติ ตี.^๓

คำว่า นี ได้แก่ ซึ่ง (รถ) คันนั้น

คำว่า ตี อธิบายให้รู้ว่า น อักษรของคำว่า นี ในที่นี้แปลงมาจาก ต สรรพนาม^๔ ทั้งนี้เพราะตามหลักไวยากรณ์ ท่านอธิบายว่า น อักษรในคำว่า นี, เน เนน, เนหิ เป็นต้น เป็นรูปที่แปลงมาจาก ต สรรพนาม^๕ คำว่า นี เป็นบทตั้งโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า อุลลึงคสังวรรณนา

ปริยาเยนาติ การณน.^๖

คำว่า ปริยาเยน ได้แก่ ด้วยเหตุ

คำว่า การณน อธิบายให้รู้ว่า ปริยาเยน ในที่นี้มีความหมายว่า เหตุ ทั้งนี้ เพราะปริยายศัพท์ มีความหมาย ๖ อย่าง คือ เหตุ, เทศนา, วาระ, คำไวพจน์, ประเภท และโอกาส ท่านไขเปลี่ยนคำนามว่า ปริยาย เป็น การณ แสดงว่าท่านไข หรืออธิบายความหมายของคำนามนั้น คือ คำว่า ปริยาย แปลว่า เหตุ การอธิบายความหมายของบทนามในลักษณะนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรรณนา

อิมินาปิ ปริยาเยนาติ อิมินาปิ วิภชิตวา วุตเตน การณน.^๗

คำว่า เพราะเหตุแม้ (อิมินาปิ ปริยาเยน) ได้แก่ (พระรัตนตรัย ชื่อว่าเป็นที่พึ่ง) เพราะเหตุที่จำแนกกล่าวมาแล้วแม้

^๓ ชุ.ชา.ม.อ. (บาลี) ๙/๕๐/๓๑.

^๔ ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๑๒/๑๒๖.

^๕ ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๑๒/๑๒๖.

^๖ ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๙๘/๙๕.

^๗ ที.สี.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๕๐/๓๓๙.

อิมินาปิ ปริยาเยนาติ รตนตตยสฺส ปจฺเจกํ หีสกภาวการณทสฺสนวเสณ วิภชิตฺวา วุตฺเตน อิมินาปิ การณเณ.^๘

คำว่า เพราะเหตุแม้นี้ (อิมินาปิ ปริยาเยน) ได้แก่ เพราะเหตุแม้นี้ที่ท่านจำแนกกล่าวด้วยอำนาจการแสดงเหตุคือความที่พระรัตนตรัยแต่ละข้อเป็นผู้กำจัด (ภัย) เฉพาะตน

ทเวปานนท, เวทนา วุตฺตา มยา ปริยาเยน,ติสฺโสปี เวทนา วุตฺตา มยา ปริยาเยน.^๙

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า) อานนทฺ เรากล่าวเวทนา ๒ ประการไว้โดยบรรยายก็มี กล่าวเวทนา ๓ ประการไว้โดยบรรยายก็มี^{๑๐}

ปริยาเยนติ การณํ. ทเวปานนทาติ เทวปี อานนท. ปริยาเยนาติ การณเณ. เอตถ จ กายิก-เจตสิกวเสณ เทว เวทิตพฺพา. สุขาทิวเสณ ติสฺโส.^{๑๑}

คำว่า บรรยาย (ปริยาเย) ได้แก่ เหตุ คำว่า อานนทฺ ... ๒ ประการ (ทเวปานนท) ตัดบทเป็น เทวปี อานนท คำว่า โดยปริยาเย (ปริยาเยน) ได้แก่ โดยเหตุ ก็บรรดาเวทนาเหล่านี้ พึงทราบเวทนา ๒ ด้วยอำนาจเวทนาทางกายและทางจิต พึงทราบเวทนา ๓ ด้วยอำนาจสุขเวทนาเป็นต้น^{๑๒}

สพฺเพสํ โว ภิกฺขเว สฺภาสิตํ ปริยาเยน.^{๑๓}

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า) ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหมดกล่าวดีแล้วตามเหตุนี้ ๆ^{๑๔}

ปริยาเยนาติ เตน เตน การณเณ.^{๑๕}

คำว่า ตามเหตุนี้ ๆ (ปริยาเยน) ได้แก่ ตามเหตุนี้ ๆ เอง^{๑๖}

อเนกปริยาเยนาติ ปริยาเย-สทฺโท ตาว วารเทสนาการณสุ วุตฺตติ. “กสฺส นฺ โข อานนท อชช ปริยาโย ภิกฺขุณฺโง โอรทิตฺ”นติอาทิสฺส ทิ วาเร ปริยาเยสทฺโท วุตฺตติ. “มรฺอุปฺนตฺติกปริยาโยตฺเวว นํ ธาเรหิ”ติอาทิสฺส เทสนายํ. “อิมินาปิ โข เต ราชญฺณ ปริยาเยน เอวํ โหตุ”ติอาทิสฺส การณเณ. สวายมิธวาปี การณเณ วุตฺตติ, ตสฺมา อยเมตถ อตฺถโธ “อเนกวิธเณ การณเณนา”ติ “พฺพหิ การณเห”ติ วุตฺตํ โหติ.^{๑๗}

^๘ ที.สี.อภินวฎีกา (บาลี) ๒/๒๕๐/๒๒๐.

^๙ ม.ม. (บาลี) ๑๓/๘๙/๖๗.

^{๑๐} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๘๙/๙๑.

^{๑๑} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๘๙/๘๖.

^{๑๒} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๘๙/๗๖.

^{๑๓} อัง.ฉก. (บาลี) ๒๒/๖๑/๓๘๕.

^{๑๔} อัง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๖๑/๕๖๓.

^{๑๕} อัง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๖๑/๑๔๘.

^{๑๖} อัง.ฉก.อ. (ไทย) ๓/๖๑/๑๔๙.

^{๑๗} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑/๓๖.

ปริยาย-ศัพท์ ในคำว่า **อนนภิปริยาย** (หลายอย่าง) นี้ ใช้ในความหมายว่า **วาระ เทศนา และเหตุ ปริยาย-ศัพท์** ใช้ในความหมายว่า **วาระ** ในประโยค เป็นต้นว่า “อานนทฺ วันนํ วาระให้โอวาท ภิกษุณีเวียนมาถึงใครหนอ” ใช้ในความหมาย ว่า **เทศนา** ในประโยค เป็นต้นว่า “เธอจงทรงจำไว้ว่า ธรรมบรรยายนี้ชื่อ **มรฺุปีณตฺกเทศนา**” ใช้ในความหมายว่า **เหตุ** ในประโยค เป็นต้นว่า “มหาบพิตร ด้วยเหตุแห่งพระดำรัสของพระองค์นี้แล จึงแสดงอย่างนี้”^{๑๘} แม้ในที่นี้ **ปริยาย-ศัพท์** นี้ นั้น ใช้ในความหมายว่า **เหตุ** เพราะฉะนั้น ในที่นี้จึงมีเนื้อความว่า โดยเหตุมีใช้น้อย (หลายอย่าง) มีคำอธิบายว่า โดยเหตุเป็นอันมาก^{๑๙}

ปริยายโยติ การณ์. อัยฺ ทิ ปริยายสทฺโท เทสนาวารการณฺสุ วตตติ. “มรฺุปีณตฺกปริยายโย เตว นํ ธาเรทฺ”ติอาทิสฺ^{๒๐} ทิ เตสฺ เอส เทสนายํ วตตติ. “กสฺส นฺ โข อานนทฺ อชฺช ปริยายโย ภิกฺขุณฺเอย โอวทิตฺนุ”ติอาทิสฺ^{๒๑} วาเร. “สาธฺ ฆนฺเต ภาควา อณฺณํ ปริยายํ อัจจฺชตฺ, ยถา ยํ ภิกฺขุสฺส โฆ อณฺณาย สณฺจฺเหยยา”ติอาทิสฺ^{๒๒} การณฺ. สุวายมิธฺ การณฺ วตตติ. ตสฺมา เอตถฺ เอวมนฺตฺโก ทฎฺฐพฺโพ :อตฺถิ โข พราหมณฺ เอตฺ การณ์ เยน การณฺน มํ “อรฺสฺรูปฺ ภาวํ โคตฺโม”ติ วทฺมานฺ ปุคฺคฺโล สมนฺมา วเทยฺ, อวิตถวาทิตฺติ สงฺขยํ คจฺเจยฺ.^{๒๓}

เหตุ ชื่อว่า **ปริยาย** ปริยาย-ศัพท์ นี้ เป็นไปในความหมายว่า **เทศนา วาระ และเหตุ** จจริงอยู่ในเทศนา วาระและเหตุเหล่านั้น ปริยาย-ศัพท์ ย่อมเป็นไปในเทศนาเช่นในประโยค เป็นต้นว่า “เธอจงทรงจำไว้ว่า ธรรมเทศนาชื่อ **มรฺุปีณตฺกเทศนา**”^{๒๔} เป็นไปในวาระเช่นในประโยค เป็นต้นว่า “อานนทฺ วันนํ วาระให้โอวาท ภิกษุณีเวียนมาถึงใครหนอ”^{๒๕} เป็นไปในเหตุเช่นในประโยค เป็นต้นว่า “ขอประทาน พระวโรกาส ขอพระองค์โปรดตรัสบอกเหตุอย่างอื่นที่ภิกษุสงฆ์จะพึงดำรงอยู่ใน อรหัตตผลเกิด พระพุทธเจ้าข้า”^{๒๖} แต่ในที่นี้ ปริยาย-ศัพท์ เป็นไปในเหตุ เพราะฉะนั้น ในคำว่า ปริยาย นี้ พึงเห็นเนื้อความอย่างนี้ว่า “พราหมณ์ เหตุที่บุคคลกล่าวหาเราว่า ท่านพระโคตมเป็นคนไม่มีรส ชื่อว่า พึงกล่าวหาได้ถูกต้อง คือนับได้ว่า เป็นผู้พูดไม่ผิด นี้มีเหตุอยู่”^{๒๗}

^{๑๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๑๑/๓๔๔.

^{๑๙} ที.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/๔๔.

^{๒๐} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๐๕/๑๗๕.

^{๒๑} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๔๘/๓๔๔.

^{๒๒} วิ.ม.ท. (บาลี) ๑/๑๖๔/๙๕.

^{๒๓} วิ.ม.ท.อ. (บาลี) ๑/๓/๑๒๖.

^{๒๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๕/๒๑๗.

^{๒๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๘/๔๕๒.

^{๒๖} วิ.ม.ท. (ไทย) ๑/๑๖๔/๑๓๖.

^{๒๗} วิ.ม.ท.อ. (ไทย) ๑/๓/๑๓๒.

โบราณจารย์ได้แนะนำวิธีสังเกตการไขเช่นนี้ไว้ว่า เปลี่ยนตัวไหน ไขตัวนั้น หมายความว่า ถ้าท่านเปลี่ยนค่านาม ก็แสดงว่า ท่านไขความหมายของค่านามนั้น ถ้าเปลี่ยนวิภัตติก็ไขความหมายของวิภัตตินั้น ถ้าเปลี่ยนธาตุหรือปัจจัย ก็ไขความหมายของธาตุ หรือปัจจัยนั้นเป็นต้น

นนติ ต่ อุปชฌาย์.^{๒๘}

คำว่า **น** ได้แก่ ซึ่งอุปชฌาย์นั้น

คำว่า ต่ อธิบายให้รู้ว่า น อักษรของคำว่า น ในที่นี้ แผลงมาจาก ต สรรพนาม ส่วนคำว่า อุปชฌาย์ อธิบายให้รู้ว่า น หมายถึงอุปชฌาย์ทั้งนี้ เพราะคำว่า น เป็นสรรพนามที่ใช้แทนนามทั่วไป การอธิบายบทตั้งโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

อิตติ อุปสคคमतต์.^{๒๙}

คำว่า **อติ** เป็นเพียงบทอุปสัค

คำว่า อุปสคคमतต์ อธิบายให้รู้ว่า อติ เป็นบทอุปสัค เพื่อห้ามบทธินิบาท เพราะ อติ เป็นบทธินิบาทก็มี^{๓๐} เช่น **อิตติ** อัจจนตตเถ นิปาโต คำว่า อติ เป็นบทธินิบาทลงในอรรถ อัจจันตะ (ตลอด, ล้น) การอธิบายบทอุปสัคลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคปทสังวรณนา

ปฏินโน โหตติ เอตถ ปฏิติ อุปสคคปท.^{๓๑}

คำว่า **ปฏิ** ในคำว่า **ปฏินโน โหติ** นี้ เป็นบทอุปสัค

คำว่า อุปสคคปท อธิบายให้รู้ว่า ปฏิ ในคำว่า ปฏินโน โหติ เป็นบทอุปสัคที่จริง คำว่า ปฏิ นี้แผลงมาจากอุปสัค คือ ปติ เหมือนคำว่า ปฏุคฺคิ มาจาก ปติ + อคฺคิ (ไฟตอปโต) ปฏินนฺตติ มาจาก ปตินนฺตติ (เปียดเปียน)^{๓๒} การอธิบายบทอุปสัคลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคปทสังวรณนา

เอวนฺติ นิปาตปท.^{๓๓}

คำว่า **เอว** เป็นบทธินิบาท

คำว่า **นิปาตปท** อธิบายให้รู้ว่า คำว่า **เอว** เป็นบทธินิบาท การอธิบายบทธินิบาทลักษณะเช่นนี้ เรียกว่านิปาตปทสังวรณนา การอธิบายบทโดยประกอบด้วยอิติ ศัพท์ ชื่อว่าอิลลึงคสังวรณนา

^{๒๘} ปาจิต. (บาลี) ๑/๖๔/ ๒๒๒.

^{๒๙} ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๔๔๗/๑๓๑.

^{๓๐} อัง.ทุก.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๗/๔๕.

^{๓๑} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓/๒๖.

^{๓๒} ปทรูป. (บาลี) ๑/๔๓/๔๓.

^{๓๓} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓/๒๖.

อิตติ นิปาตปท.^{๓๔}

คำว่า อิติ เป็นบทนิบาต

คำว่า นิปาตปท อธิบายให้รู้ว่า อิติ เป็นบทนิบาต เพราะ อิติ เป็นได้ทั้งบทนาม เช่น อิตินิปาต อิทํ รูป.^{๓๕} คำว่า อิติ รูป ได้แก่ รูปนี้ และอาชยาตบ การอธิบายบทนิบาตลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทสังวรรณนา

อตถิติ ปุตุตถวิสยํ นิปาตปท.^{๓๖}

คำว่า อตถิติ เป็นบทนิบาตมีอรรถพหูพจน์

คำว่า ปุตุตถวิสยํ นิปาตปท อธิบายให้รู้ว่า อตถิติ เป็นบทนิบาต เพราะ อตถิติ เป็นทั้งบทนิบาต^{๓๗} เป็นทั้งกริยาตบอาชยาต^{๓๘} การอธิบายบทนิบาตลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทสังวรรณนา

คำว่า ปุตุตถวิสยํ อธิบายให้รู้ว่า อตถิติ เป็นนิบาตลงในอรรถพหูพจน์ เพราะอตถิตินิบาต เป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์

นิบาต คือ คำที่ใช้นำหน้า, ไว้กลาง หรือต่อท้ายคำอื่น เพื่อให้สละสลวย หรือมีความชัดเจนขึ้น คัมภีร์นยาสะแสดงรูปวิเคราะห์ว่า ปทานมาทิมชฌาวสาเนสุ นิปตฺนตฺติ นิปาตา (นิ บทหน้า + ปต ธาตุ + ณ ปัจจัย) คำใดลงเบื้องต้น, ท่ามกลาง และท้ายสุดของบท เพราะเหตุนั้น คำนั้น จึงชื่อว่า นิบาต^{๓๙}

นิบาตที่อยู่ต้นบท เช่น มา ศัพท์

มา โว ฆณํ วิราเธถ.^{๔๐}

พวกเธอ อย่าให้โอกาสดีล่วงเลยไป

นิบาตที่อยู่กลางบท เช่น โข ศัพท์

โหติ โข โส ภิกฺขเว.^{๔๑}

ภิกษุทั้งหลาย สมัยนั้นมีอยู่แล

^{๓๔} ชุ.อิตติ.อ. (บาลี) ๑/๓.

^{๓๕} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๖๓/๕๘.

^{๓๖} ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๙๐/๒๖๙.

^{๓๗} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๘๒/๑๖๒.

^{๓๘} ปทรูป. (บาลี) ๑/๔๙๕/๓๕๘.

^{๓๙} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๘๒/๑๖๐.

^{๔๐} ชุ.อุป. (บาลี) ๓๒/๕๗๘/๖๗.

^{๔๑} ที.ส. (บาลี) ๙/๓๙/๑๘.

นิบาตที่อยู่ท้ายบท เช่น จ ศัพท์

อายุสมา จ สารีปุตโต อายุสมา จ อานนโท.^{๔๒}

ท่านพระสารีบุตรและท่านพระอานนท์

นิบาตที่อยู่ท้ายบท เช่น วา ศัพท์

สมโณ วา พุราหฺมโณ วา.^{๔๓}

สมณะหรือพราหมณ์

ปริยาเยนาติ การณน.^{๔๔}

คำว่า ปริยาเยน ได้แก่ ด้วยเหตุ

คำว่า การณน อธิบายให้รู้ว่า ปริยาเยน หมายถึง เหตุ เพราะว่า ปริยาเย ศัพท์ มีความหมาย ๓ อย่าง คือ เหตุ, เทศนา, วาระ^{๔๕} การอธิบายความหมายของบทนามลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

สุโณติ สุนทโร.^{๔๖}

คำว่า สุโณ ได้แก่ (แก้วไพฑูรย์)อันสวยงาม

คำว่า สุนทโร อธิบายให้รู้ว่า สุโณ มีความหมายว่า งาม เพราะสุภ-ศัพท์มีอรรถว่า งดงาม, มีสิริ, สวยงาม, ดี การอธิบายความหมายของบทนามลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

อภิติ ลกขณตเถ อุปลศโค.^{๔๗}

คำว่า อภิ เป็นอุปสรรคลงในอรรถลักษณะเครื่องหมายจดจำ

คำว่า ลกขณตเถ อุปลศโค อธิบายให้รู้ว่า อภิ เป็นอุปสรรคมีอรรถลักษณะเครื่องหมายจดจำ เพราะอภิ อุปสรรค มีอรรถมาก^{๔๘} การอธิบายความหมายของบทอุปสรรคเช่นนี้ เรียกว่า อุปสรรคปทัตถสังวรณนา

เสยยเถนาติ โอปมมตเถ นิปาโต.^{๔๙}

คำว่า เสยยเถ เป็นนิบาตลงในอรรถอุปมา

^{๔๒} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๘๗/๓๓๗.

^{๔๓} ที.สี. (บาลี) ๙/๓๔/๑๖.

^{๔๔} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๙๘/๙๕.

^{๔๕} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑/๔๔.

^{๔๖} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๓๕/๑๙๙.

^{๔๗} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๔๗/๑๒๘.

^{๔๘} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๘๒/๑๕๗ - ๑๕๘.

^{๔๙} ส.ช.อ. (บาลี) ๒/๑๐๑/๓๕๗.

คำว่า โอปมมตเถ นิปาโต อธิบายให้รู้ว่า เสยยถา เป็นนิบาตมีอรรถว่า อุปมา เพราะนิบาตมีอรรถมาก การอธิบายความหมายนิบาตเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตตถสังวรณนา

ปัสสนัตติ วรรณยนติ.^{๕๐}

คำว่า **ปัสสนติ** แปลว่า ย่อมสรรเสริญ

คำว่า วรรณยนติ อธิบายให้รู้ว่า ปัสสนติ แปลว่า สรรเสริญ เพราะ สัส ธาตุ ในปัสสนติ มีอรรถมาก เรียกว่า อาขยาตปทตถสังวรณนา

อภิวนทียาติ วิเสสโต วนทิตวา.^{๕๑}

คำว่า **อภิวนทีย** ได้แก่ ไหว้โดยพิเศษแล้ว

คำว่า วิเสสโต อธิบายให้รู้ว่า อภิ อุปสัค มีความหมายว่า พิเศษ คำว่า วนทิตวา อธิบายให้รู้ว่า ย ในคำว่า วนทีย แปลงมาจาก ตวา ปัจจัย^{๕๒} การอธิบายความหมายของบทอุปสัคเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคคปทตถสังวรณนา ส่วนการอธิบายการแปลง ตวา ปัจจัยใน วนทีย เป็น ย เรียกว่า นามปทตถสังวรณนา

สโตติ วิชขมานสส.^{๕๓}

คำว่า **สโต** ได้แก่ มีอยู่

คำว่า วิชขมานสส [**วิชขมาน** (ติ) วิท + ย + มาน. วิทฺยมาน-ส, วิชขมาน-ปฺรา, อทฺธมาคธี แปลว่า มีอยู่, มีปรากฏอยู่^{๕๔}] อธิบายให้รู้ว่า สโต สำเร็จรูปมาจาก สนต ศัพท์ + ส วิภัตติ แปลง นต กับ ส เป็น โต^{๕๕} สำเร็จรูป เป็น สโต สนต[อส = มี, เป็น + อ + อนต] ศัพท์ในที่นี่ มีความหมายว่า มีอยู่ การอธิบายการแปลง นต ศัพท์กับ ส วิภัตติเป็น โต เรียกว่า นามปทตถสังวรณนา ส่วนการอธิบายความหมายของบทนาม คือ สนต แปลว่า มีอยู่ เรียกว่า นามปทตถสังวรณนา

อภิณฺวาตาติ เอตถ อภีติ ลกฺขณตเถ อุปสคฺโค.^{๕๖}

คำว่า อภิ ในคำนี้ว่า **อภิณฺวาตา** เป็นบทอุปสัคลงในอรรถลักษณะ (เครื่องจดจำ)

^{๕๐} ชุ.ช.อ. (บาลี) ๑/๑๖/๒๐๖.

^{๕๑} วิกาวินี. (บาลี) ๑/๑/๖๕.

^{๕๒} ปทรูป. (บาลี) ๑/๖๔๑/๔๖๕.

^{๕๓} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๘๔/๑๑๐.

^{๕๔} ติปิ. ๑๘/๓๒๘.

^{๕๕} ปทรูป. (บาลี) ๑/๑๐๒/๗๐.

^{๕๖} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๔๙/๑๒๘.

คำว่า อุปสัคโค อธิบายให้รู้ว่า อภิ ในคำว่า อภิณณาตาเป็นบทอุปสัคและคำว่า ลกฺขณตเถ อธิบายให้รู้ว่า อภิ มีความหมายว่า เครื่องจดจำ เป็นการอธิบายความหมายของบทอุปสัค เพราะ อภิ อุปสัคมีความหมายมาก^{๕๗} การอธิบายบทอุปสัคพร้อมทั้งความหมายลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคปทัตถสังวรณนา คำว่า อิกฺขติ อธิบายให้รู้ว่า อัจจยลงในอรรถกัถสูตรานะ

อุปปตฺติโต อิกฺขตฺติ อุกฺเขขา.^{๕๘}

ที่ชื่อว่า **อุกฺเขขา** เพราะอรรถว่า คอยดูอยู่โดยเหมาะสม

คำว่า อุปปตฺติโต อธิบายให้รู้ว่า อุป อุปสัคในคำว่า อุกฺเขขา มีความหมายว่า เหมาะสม เพราะ อุป มีความหมายมาก^{๕๘} อุกฺเขขา มาจาก อุปบพหน้า อิกฺข ธาตุ อ ปัจจัย และอา-อิติถึงค์ โชตก-ปัจจัย (อุป + อิกฺข + อ + อา) การอธิบายบทอุปสัคพร้อมทั้งความหมายลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคปทัตถสังวรณนา

วตฺตาติ ปตฺถนตเถ นิปาโต.^{๖๐}

คำว่า **วต** เป็นบทนิบาต มีความหมายว่าปรารณา

คำว่า นิปาโต อธิบายให้รู้ว่า วต เป็นบทนิบาต ส่วนคำว่า ปตฺถนตเถ อธิบายให้รู้ว่า วต บรรดา นิบาต ๒ ประเภท คือ ปทปุรณะ และอັตถปุรณะ เป็นอັตถปุรณนิบาต มีความหมายว่า ปรารณา การอธิบายบทนิบาตพร้อมทั้งความหมายลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทัตถสังวรณนา

๓.๒.๒ วุตติสังวรณนา

หมายถึง การอธิบายความบทตั้งโดยไม่ประกอบ อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง คือ บางครั้งท่านก็ อธิบายโดยยกบทตั้งขึ้นตั้งไว้ แล้วอธิบายไปเลยคืออธิบายความต่อเนื่องกันไป โดยไม่ประกอบ อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง บางครั้งก็วาง นาม ศัพท์ ไว้ที่บทตั้งบ้าง บางครั้งก็ใช้เหตุบทยธิบายบทตั้ง บทตั้งกับบท ขยายนั้น มีวิภัตติและพจน์เหมือนกันโดยส่วนมาก มีผลการวิจัยโดยละเอียดต่อไปนี้

ปริเยสนา นาม รูปาทีอารมณปริเยสนา.^{๖๑}

การแสวงหาอารมณ์มีรูปเป็นต้น ชื่อว่าการแสวงหา

^{๕๗} ปทฺรูป. (บาลี) ๑/๒๘๒/๑๕๗ - ๑๕๘.

^{๕๘} ชุ.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๐/๑๓๔.

^{๕๙} ปทฺรูป. (บาลี) ๑/๒๘๒/๑๕๙.

^{๖๐} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๗/๔.

^{๖๑} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๐๓/๙๗.

คำว่า ปรีเยสนาเป็นบทตั้ง คำว่า รูปาทีอารมณปรีเยสนา เป็นบทขยาย อธิบายว่า การแสวงหา หมายถึงการแสวงหาอารมณมีรูปเป็นต้น บทตั้งกับบทขยายนี้นั้นมีวิภัตติและพจน์เหมือนกัน ส่วนลिंगคั้นต่างกันได้ตามลिंगคของบทขยาย

จีวราทีสุ จตุสุ ปจเจเยสุ รูปาทีสุ วา ฉสุ อารมณเณสุ อนนาทีสุ วา ทสสุ ทานวตถุสุ ตํ ตํ เทนตสส เตสํ เตสํ อูปาทนโต ปฏฺฐาย ปุพฺพภาเค ปริจจาคกาเล ปจฉา โสมนสฺสจิตเตน อนุสฺสรณกาเล จาติ ตีสุ กาลेषु ปวตฺตา เจตนา **ทานมยํ ปุณฺณกิริยวตฺถุ** นาม.^{๖๒}

เจตนาที่เป็นไปในกาล ๓ นี้ คือ ก่อนให้ เริ่มตั้งแต่ยังทานเหล่านั้นๆ ให้เกิดขึ้น, เวลากำลังให้, เวลาที่ระลึกถึงด้วยจิตที่โสมนัสในภายหลัง แห่งผู้ให้ทานนั้นๆ อยู่ในปัจจัย ๔ มีผ้าเป็นต้น หรือ อารมณ ๖ มีรูปเป็นต้น หรือว่า ในทานวตถุ ๑๐ มีข้าวเป็นต้น ชื่อว่า **บุญญกิริยวตถุคือทาน**

คำว่า ทานมยํ ปุณฺณกิริยวตฺถุ นาม เป็นบทตั้ง ส่วนคำว่า จีวราทีสุ ... ปวตฺตา เจตนาเป็นบทขยาย บทตั้งเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ ปฐมาวิภัตติ ส่วนบทขยาย เป็นอิตถิลิงค์ เอกพจน์ ปฐมาวิภัตติ เห็นได้ว่า ลิงค์ต่างกัน ส่วนวิภัตติและพจน์นั้นเหมือนกัน

สุวณฺณตา นาม สุนฺทรจฉววิณฺณตา.^{๖๓}

ความมีผิวพรรณสวยงาม ชื่อว่า **ความมีผิวงาม**

คำว่า สุวณฺณตา เป็นบทตั้ง ส่วนคำว่า สุนฺทรจฉววิณฺณตา เป็นบทขยาย ทั้งบทตั้งและบทขยายนี้นั้นมีวิภัตติ คือ ปฐมาวิภัตติ พจน์ คือ เอกพจน์ และลिंगค คือ อิตถิลิงค์เหมือนกัน เพราะขึ้นอยู่กับลिंगคของบทขยาย หากบทขยายนี้นั้นมีลึงค์เหมือนกับบทตั้ง ลิงค์ก็เหมือนกัน หากบทขยายนี้นั้นมีลึงค์ไม่เหมือนกับบทตั้ง ลิงค์ก็ไม่เหมือนกัน แต่วิภัตติและพจน์นั้นเหมือนกันโดยมากส่วนมาก

สุสฺรตา นาม พฺรหฺมสุสฺรตา.^{๖๔}

ความมีเสียงไพเราะดังเสียงพรหม ชื่อว่า**ความมีเสียงไพเราะ**

ตัวอย่างที่ยกมาทั้งหมด เห็นได้ว่า บทตั้งกับบทขยายนี้นั้นมีวิภัตติและพจน์เหมือนกันและยังมีนาม-ศัพท์ที่บทตั้งด้วย เพื่อให้บทตั้งปรากฏชัดเจน และที่ทานไม่อธิบายโดยประกอบ อิติ ศัพท์ที่บทตั้งนั้นก็เพื่อความสะดวกในการอธิบายความของบท เพราะบางครั้งต้องอธิบายความบทตั้งรวมไปพร้อมๆ กันหลายบท หากใส่ อิติ ศัพท์เข้ามาด้วย ก็จะทำให้การอธิบายความไม่สะดวก

^{๖๒} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๔๖ - ๙/๒๐๘.

^{๖๓} ชุ.ชู.อ. (บาลี) ๑/๑๑/๒๐๑.

^{๖๔} ชุ.ชู.อ. (บาลี) ๑/๑๑/๒๐๒.

น โจรเหติ อาหารโณ **อโจราทรโณ**.^{๖๕}

(ขุมทรัพย์) ที่พวกโจรลักเอาไปไม่ได้ ชื่อว่า **อโจราทรณะ** (ขุมทรัพย์ที่โจรลักไปไม่ได้)

บทตั้ง คือ อโจราทรโณ ส่วนบทขยาย คือ น โจรเหติ อาหารโณ ท่านอธิบายบทตั้งโดยไม่ประกอบ อิติ ศัพท์ อธิบายโดยแสดงรูปวิเคราะห์และแสดงบทตั้งกับบทขยายว่ามีวิภัตติและพจน์เหมือนกัน คือ สิบปฐมาวิภัตติเอกพจน์ในอาหารโณ กับ อโจราทรโณ

อิสสรภาโว **อิสสรีย์**.^{๖๖}

ความเป็นแห่งผู้เป็นใหญ่ ชื่อว่า**ความเป็นอิสระ**

คำว่า อิสสรีย์ เป็นบทตั้ง ส่วนคำว่า อิสสรภาโว เป็นบทขยาย วิภัตติ ปฐมาวิภัตติเหมือนกัน ส่วนลिंगคั้นต่างกัน คือ บทตั้ง คือ อิสสรีย์ เป็น นปุงสกลิงค์ บทขยาย คือ อิสสรภาโว เป็น ปุงลึงค์ การอธิบายความแบบต่อเนื่องกันไปเช่นนี้ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

เทเวสุ รชชํ **เทวรชชํ**.^{๖๗}

ความเป็นพระราชานในหมู่เทพ ชื่อว่า **ความเป็นพระราชเทพ**

คำว่า เทวรชชํ เป็นบทตั้ง ส่วนคำว่า เทเวสุ รชชํ เป็นบทขยาย อธิบายบทตั้งโดยแสดงรูปวิเคราะห์พร้อมทั้งความหมาย ผู้วิจัยพบเห็นวิธีการอธิบายว่า ท่านยกบทตั้งขึ้นตั้งแล้วก็อธิบายไปเลย เช่น อิสสรภาโว **อิสสรีย์** บทตั้ง คือ อิสสรีย์ (ความเป็นอิสระ) บทขยาย คือ อิสสรภาโว (ความเป็นใหญ่) มีวิภัตติและ พจน์เหมือนกัน ส่วนลึงคั้นไม่เหมือนกัน ต่างกันตามสมควรแก่ลึงค์ของบทขยาย คือ บทขยาย เป็นลึงค์อะไร ก็ต้องเป็นลึงคั้นั้นตามบทขยาย ตัวอย่างนี้ บทขยาย คือ อิสสรภาโว เป็น ปุงลึงค์ ส่วนบทตั้ง คือ อิสสรีย์ เป็นนปุงสกลิงค์ บทตั้งกับบทขยายนั้นประกอบด้วยวิภัตติได้ทั้ง ๗ หมวด ๑๔ ตัว คือ ตั้งแต่ สิบ ปฐมาวิภัตติจนถึง สิบ สัตตมีวิภัตติ ตามสมควร เช่น **อตถกุสเลน** **อตถเฉเกณ**^{๖๘} **ผู้ฉลาดในอรรถ** คือ ผู้ฉลาดในประโยชน์ คำว่า **อตถกุสเลน** เป็นบทตั้งประกอบด้วย นา ตติยาวิภัตติ ส่วนบทขยายคือ **อตถเฉเกณ** ก็ประกอบด้วย นา ตติยาวิภัตติเช่นกัน

อถสส ภควา **เอตทโวจ** **เอตํ** **อโวจ**.^{๖๙}

ในเวลานั้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระดำรัสนี้แก่เขา

^{๖๕} ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑/๑๑/๒๐๒.

^{๖๖} ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑/๑๒/๒๐๓.

^{๖๗} ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑/๑๒/๒๐๓.

^{๖๘} ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑/๑/๒๑๒.

^{๖๙} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๕๕/๓๗.

คำว่า เอต อโวจ อธิบายให้รู้ว่า เอตทโวจ ตตบพสนธิเป็น เอต อโวจ การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ เช่นนี้ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

สุเมธ สุนทรปณณ.

ข้าแต่พระองค์ผู้มีปัญญาตีคือผู้มีปัญญางดงาม(แหลมคม)

คำว่า **สุนทรปณณ** อธิบายให้รู้ว่า **สุเมธ** มีความหมายว่า ผู้มีปัญญาตี การอธิบายบทตั้งโดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุตติสังวรณนา คำว่า สุนทร อธิบายความหมายของ สุ อุปสรรค ในคำว่า สุเมธ มีความหมายว่า ดี เรียกว่า อุปสัคพทัตถสังวรณนา คำว่า ปณณ อธิบายความหมายของ เมธ ศัพท์ ได้แก่ ปัญญา เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า สุนทรปณณ แสดงรูปวิเคราะห์พหุพพิหิสมาสว่า สุนทรธา เมธา อสชาติ สุเมโธ ปัญญาตีของบุคคลนั้น มีอยู่ เพราะเหตุฉะนั้นบุคคลนั้นจึงชื่อว่า สุเมธะ (ผู้มีปัญญาตี) การแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานตถสังวรณนา

หมายเหตุ วุตติสังวรณนา บางทีแสดงถึงคำแปล บางทีแสดงถึงคำอธิบาย หากแสดง ถึงคำแปล ควรแปลคำเดียว เพราะอีกคำหนึ่งมีความหมายเหมือนกัน

สุเมธ สุนทรปณณ.

ข้าแต่พระองค์ผู้มีปัญญาตี

สนโต วา **ปสโต**...ธมโมติ **สทฺธมโม**.^{๗๐}

อีกนัยหนึ่ง ธรรมที่ประเสริฐ ชื่อว่า**พระสัทธรรม**

คำว่า ปสโต อธิบายให้รู้ว่า สนต-ศัพท์แปลว่า ประเสริฐ เพราะ สนต-ศัพท์แปลว่า สงบ, สงบเย็น, เมื่อยล้า, คนดี, สัตบุรุษ, มีอยู่, ดี, ประเสริฐ, คนลำบาก และมีที่สุด เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา และอธิบายบทตั้ง คือ สนโต โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง เรียกว่าวุตติสังวรณนา

ธมมมย ปณณามย ปาสาทมารุยห.^{๗๑}

เสด็จขึ้นปราสาท**ธรรมคือปัญญา**

คำว่า ปณณามย อธิบายให้รู้ว่า ธมม ในที่นี้ หมายถึงปัญญา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุตติสังวรณนา การอธิบายความของบทนาม คือ ธมม ได้แก่ ปัญญา เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า ธมม เป็นศัพท์ที่มีความหมายมาก พระภิกษุจารย์จึงอธิบายว่า ปณณามย เพื่ออธิบายให้รู้ว่า ธมม หมายถึงปัญญา อีกนัยหนึ่ง อธิบายให้รู้ว่า ธมม-ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของปัญญา

^{๗๐} วิกาวินี. (บาลี) ๑/๑/๖๕.

^{๗๑} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๘/๑๙๐.

ปณฺณาปริยาโย วา อธิ ฌมฺมสทฺโท.^{๗๒}

อีกนัยหนึ่ง ฌมม-ศัพท์ในที่นี้เป็นคำไวพจน์ของปัญญา

อภิวนฺทีย อภิวนฺทิตฺวา.^{๗๓}

กราบไหว้แล้ว

คำว่า อภิวนฺทิตฺวา อธิบายให้รู้ว่า แปลง ตฺวา ปัจจัยในคำว่า อภิวนฺทีย (อภิวนฺทีย มาจาก อภิ + วฺนฺท + อิ + ตฺวา) เป็น ย^{๗๔} เรียกว่า นามปทสังวรณนา และการอธิบายบทตั้งคืออภิวนฺทีย โดยไม่ประกอบ ด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา.

กริสฺสํ กริสฺสามิ.^{๗๕}

จักกระทำ

คำว่า กริสฺสามิ อธิบายให้รู้ว่า กริสฺสํ มาจาก กร ธาตุ สฺสํ ภาวีสสันตวิภัตติ และการอธิบาย บทตั้ง คือ กริสฺสํ โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

วिरาษเต ทิปฺปติ.^{๗๖}

ย่อมรุ่งเรือง

คำว่า ทิปฺปติ อธิบายคำว่า วิราษเต [**วिरาษเต** (กริ) วิ + ราษ + อ + เต. แปลว่า รุ่งเรือง, สว่าง, งดงาม^{๗๗}] ว่า แปลว่า รุ่งเรือง การอธิบายความแบบต่อเนื่องเช่นนี้ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

วีริยํ อชฺเชว กิจฺจํ กาทพฺพํ.^{๗๘}

ควรกระทำความเพียร (ละชั่วและทำความดี) ตั้งแต่วันนี้

คำว่า กาทพฺพํ อธิบายให้รู้ว่า กิจฺจํ มาจาก กรธาทู ริงจปัจจัย ริงจปัจจัยลงในอรรถกรรรม วิเคราะห์ว่า กาทพฺพนฺติ กิจฺจํ^{๗๙} การอธิบายบทตั้ง คือ กิจฺจํ แบบต่อเนื่องกันไปเรียกว่าวุตติสังวรณนา

บทตั้งกับบทขยายสลับกัน

การอธิบายบทตั้งโดยมากบทขยายอยู่หลังบทตั้งแต่บางกรณีก็มีบทขยายอยู่หน้าบทตั้งก็ได้

^{๗๒} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๘/๑๙๐.

^{๗๓} ปทรูป.ฎีกา (บาลี) ๑/๒.

^{๗๔} ปทรูป. (บาลี) ๑/๖๔๑/๔๖๕.

^{๗๕} ปทรูป.ฎีกา (บาลี) ๑/๓.

^{๗๖} สุโพ.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๒/๔๕.

^{๗๗} ติป. ๑๙/๘๔๘.

^{๗๘} เนตฺติวิ. (บาลี) ๑/๑๐๓/๓๗๓.

^{๗๙} ปทรูป. (บาลี) ๑/๕๕๗/๔๐๘.

เอก อารมณ อคฺคํ อิมสฺสาติ เอกคฺคํ, จิตฺตํ.^{๘๐}

ชื่อว่า **เอกคฺค**(มีอารมณ์เดียว) ได้แก่ จิต (ที่มีอารมณ์เดียว) เพราะอรรถวิเคราะห์ว่ามีอารมณ์หนึ่งเดียว

คำว่า อารมณ อธิบายให้รู้ว่า อคฺคํ หมายถึง อารมณ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา บทขยาย คือ อารมณ อยู่หน้าบทตั้ง คือ อคฺคํ การอธิบายบทตั้งแบบต่อเนื่องกันไปเช่นนี้ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

โบราณจารย์ทั้งหลายถือว่า ศัพท์หลังเป็นคำแปลของศัพท์หน้าตามหลักสังวรณนา คำหลังเป็นคำแปล หรืออธิบายของศัพท์หน้า ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ ปุริมสฺส ปุริมสฺส อตฺถโถ.^{๘๑}” คำหลังเป็นคำแปลความหมายของคำหน้า”

โส ภควา พหุชนหิตาย ปฏิปนฺโน พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺसानํ.^{๘๒}

พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงปฏิบัติเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูล และความสุขแก่มนุษย์และเทวดาทั้งหลาย

คำหลัง ๓ คำ คือ อตฺถาย หิตาย สุขาย เป็นคำแปลของคำหน้า ๓ คำ คือ พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย ดังพระฎีกาจารย์กล่าวว่า

“เสสฺพทานีติ “พหุชนสุขายาติอาทีนํ ปทานิ. **ปจฺฉิมฺนติ** “อตฺถาย หิตาย สุขายาติ ปทตฺตยํ. **ปุริมสฺสาติ** ตโต ปุริมสฺส ปทตฺตยสฺส. **อตฺถโถติ** อตฺถนิตฺเทโส.^{๘๓}

คำว่า **เสสฺพทานิ** ได้แก่ บทมี พหุชนสุขายเป็นต้น คำว่า **ปจฺฉิมํ** ได้แก่ บท ๓ บท คือ อตฺถาย หิตาย สุขาย คำว่า **ปุริมสฺส** ได้แก่ บท ๓ บทข้างหน้า (พหุชนสุขายเป็นต้น) จากนั้น (อตฺถาย) คำว่า **อตฺถโถ** เป็นคำแสดงความหมาย”

อเวกฺขสฺสุ อุปฺচারย อุปฺปริกฺข.^{๘๔}

คำว่า **โปรตฺต** คือ โปรตฺไครฺครวณฺญ ได้แก่ โปรตฺพิจารณา

คำว่า อุปฺচারย[**อุปฺচারย** (กฺริ) อุป + ฌร + ฌย + หิ แปลว่า จงไตร่ตรอง-พิจารณา^{๘๕}] ขยายความว่า การดู คือ การไครฺครวณฺญด้วยจิต มิใช่ดูด้วยตา คำว่า อุปฺปริกฺข [**อุปฺปริกฺข** (กฺริ) อุป +

^{๘๐} วิกิวิณี. (บาลี) ๑/๒๑/๘๖.

^{๘๑} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๙๖/๒๖๔.

^{๘๒} ที.ม. (บาลี) ๒/๒๘๕/๑๘๑ - ๒.

^{๘๓} ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๙๖/๒๒๑.

^{๘๔} สารตฺถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๘/๑๙๐.

^{๘๕} ตี.ปี. ๔ (ข) /๒๕๕.

ปริ + อิกข + ทิ แปลว่า จงใคร่ครวญ, จงพิจารณา, จงดู, จงเห็น^{๘๖}] ขยายความว่า การใคร่ครวญ คือ การพิจารณาเหตุผลที่เหมาะสม การอธิบายขยายความของบทให้ชัดเจน เรียกว่า ภาวัตตสังวรรณนา การอธิบายบทตั้งโดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตตีสังวรรณนา

อเวกขสสุ (กิริ) [อว + อิกข + อ + สสุ] จงดู-เห็น, เห็นได้, ไตร่ตรอง, พิจารณา^{๘๗}

บางที ในอรรถกถาและฎีกา ประโยคบาลีบางประโยคก็มี นาม ศัพท์ ร่วมอยู่กับบทตั้ง แทน อิติ ศัพท์ วิธีนี้ จัดว่าเป็นวุตตีสังวรรณนาเช่นกัน

วินโย นาม อคาริกวินโย จ อนคาริกวินโย จ.^{๘๘}

อคาริยวินัย (วินัยคฤหัสถ์) และอนคาริยวินัย (วินัยของพระ) **ชื่อว่า วินัย**

คำว่า อคาริกวินโย จ อนคาริกวินโย จ อธิบายให้รู้ว่า วินัยมี ๒ ประเภท คืออคาริยวินัย (วินัยฆราวาส คือ คนทั่วไปที่ไม่ใช่ภิกษุ, ผู้อยู่ครองเรือน)และ อนคาริยวินัย (วินัยของภิกษุ) การอธิบายความหมายของบทนาม เรียกว่า นามปทัตตสังวรรณนา การอธิบายบทตั้งที่ประกอบด้วย นาม ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุตตีสังวรรณนา

วินโยติ อุกโตวิภังโก.^{๘๙}

อุกโตวิภังค์ **ชื่อว่าวินัย**

คำว่า อุกโตวิภังค์ อธิบายให้รู้ว่า วินัย ในที่นี้ หมายถึงอุกโตวิภังค์เท่านั้น เรียกว่า นามปทัตตสังวรรณนา การอธิบายความหมายของบทโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่บทตั้งเช่นนี้ เรียกว่า อุลลึงคสังวรรณนา ข้อสังเกต การอธิบายความของบทแห่งพระอรรถกถาจารย์และ พระฎีกาจารย์นั้นจะเป็นแบบไหนนั้นขึ้นอยู่กับความเหมาะสมและความประสงค์ คือจะอธิบายแบบที่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง ที่เรียกว่า อุลลึงคสังวรรณนา อธิบายแบบต่อเนื่องกันไป โดยไม่มี อิติ ศัพท์ อาจ มี นาม ศัพท์ เรียกว่า วุตตีสังวรรณนา หรืออธิบายแบบแสดงความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันของ บท เรียกว่า สัมพันธสังวรรณนา ก็ขึ้นอยู่กับความเหมาะสม

สุภาสิตา วาจา นาม มุสาวาทาทิโทสวิริหิตา.^{๙๐}

วาจาที่เว้นโทษมีการกล่าวเท็จเป็นต้น **ชื่อว่า วาจาสุภาสิต (คำพูดที่ดี)**

^{๘๖} ดิ.ปี. ๔ (ข) /๓๑๑.

^{๘๗} ดิ.ปี. ๓/๘๙๗.

^{๘๘} ชุ.ชู.อ. (บาลี) ๑/๕/๑๑๗.

^{๘๙} อัง.ทสก. (บาลี) ๓/๑๗/๓๒๖.

^{๙๐} ชุ.ชู.อ. (บาลี) ๑/๕/๑๑๗.

คำว่า มุสาวาทาทิโทสวริหิตา อธิบายให้รู้ว่า วาจาสุภาสิต หมายถึง วาจาที่ไม่มีโทษมีการกล่าวเท็จเป็นต้น วาจาไม่มีโทษ คือ วาจาประกอบด้วยองค์ ๕ ประการ คือ

๑. พุดถูกกาล
๒. พุดคำจริง
๓. พุดคำอ่อนหวาน
๔. พุดคำประกอบด้วยประโยชน์
๕. พุดด้วยเมตตาจิต^{๙๑}

การอธิบายความหมายของบทนาม เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา การอธิบายบทตั้งแบบต่อเนื่องกันไป โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง เรียกว่า วุตติสังวรณนา

อคาริกวินโย นาม ทสอกุสลกมมปถวิรมณิ.^{๙๒}

การเว้นอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ชื่อว่า **อคาริยวินัย** (วินัยคนทั่วไป)

คำว่า ทสอกุสลกมมปถวิรมณิ อธิบายให้รู้ว่า อคาริยวินัย หมายถึง การเว้นอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ การอธิบายความหมายของบทนามเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา การอธิบายบทตั้งแบบต่อเนื่องกันไป เรียกว่า วุตติสังวรณนา

อนคาริกวินโย นาม สตตะปาตติกขณธอนาปชชนิ.^{๙๓}

การไม่ต้องอาบัติ ๗ กอง ชื่อว่า **อนคาริยวินัย** (วินัยพระภิกษุ)

คำว่า สตตะปาตติกขณธอนาปชชนิ อธิบายให้รู้ว่า อนคาริยวินัย หมายถึง การไม่ต้องอาบัติ ๗ กอง การอธิบายความหมายของบทนามเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา การอธิบายบทตั้งแบบต่อเนื่องกันไป เรียกว่า วุตติสังวรณนา

ผลกปีจํ นาม ผลกมยํ ปีจํ.^{๙๔}

ตั้งที่กระทำด้วยแผ่นกระดาน ชื่อว่า **ผลกปีฐะ** (ตั้งกระดาน)

คำว่า ผลกมยํ ปีจํ อธิบายให้รู้ว่า ผลกปีฐะ หมายถึงตั้งที่กระทำด้วยแผ่นกระดาน และอธิบายให้รู้ว่า ผลกปีฐะ วิเคราะห์เป็น มัชฌิมโลปิตติยาตปุริสสมาส (ตติยาตปุริสสมาสที่ลบบทกลาง) ผลเกหิ กตํ ปีจํ ผลกปีฐํ แปล : ตั้งที่เขากระทำด้วยแผ่นกระดานทั้งหลาย ชื่อว่า ตั้งกระดาน การอธิบายความหมายของบทนามเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

^{๙๑} อจ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๔๘/๓๓๘.

^{๙๒} ชุ.ชู.อ. (บาลี) ๑/๕/๑๑๗.

^{๙๓} ชุ.ชู.อ. (บาลี) ๑/๕/๑๑๗.

^{๙๔} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๒/๑๑๒/๓๐๑.

ในประโยคบาลี บางครั้ง บางแห่ง ท่านก็ใช้เหตุบทยธิบายบทตั้ง เพื่อแสดงรูปวิเคราะห์บทตั้งโดยอ้อมดังต่อไปนี้

สมมา สามณฺจ สพฺพธมฺมานํ พุทฺตตฺตา **สมมาสมฺพุทฺเณ**.^{๙๕}

พระนามว่าสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบและด้วยพระองค์เอง

คำว่า สมมา สามณฺจ สพฺพธมฺมานํ พุทฺตตฺตา อธิบายให้รู้ว่า สมมาสมฺพุทฺเณ มาจาก สมมา + ส + พุช ธาตุ + ต ปัจจัย ต ปัจจัยลงในอรรถกถ์ตฺตฺสาธนะและวิเคราะห์ว่า สมมา สามณฺจ สพฺพธมฺเม พุชฺชตีติ สมมาสมฺพุทฺโ (สมมา + ส + พุช + ต) การแสดงอธิบายรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา การอธิบาย บทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

ปชาตตฺตา **ปชา**.^{๙๖}

ชื่อว่า **ปชา** เพราะเป็นผู้เกิดแล้ว (เพราะกรรมและกิเลส)

คำว่า **ปชาตตฺตา** อธิบายให้รู้ว่า ปชา มาจาก ป บทหน้า + ชน ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย (สัตว์เกิด) วิเคราะห์ว่า กम्मกิลเสหิ ชาตตติ ปชา (ป + ชน + กฺวิ) สัตว์เหล่าใดเกิดเพราะกรรมและกิเลส เพราะเหตุฉะนั้น สัตว์เหล่านั้นจึง ชื่อว่า ปชา (หมู่สัตว์) การอธิบายแสดงรูปวิเคราะห์เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ ประกอบที่บทตั้ง เรียกว่า วุตติสังวรณนา

เอเตสํ มชฺเฌ ภาวตฺตา **มชฺฌิมมา**.^{๙๗}

ชื่อว่า **มชฺฌิม (สายกลาง)** เพราะมีในท่ามกลาง [แห่งอรรถกถาญาณุโยค คือ การทรมานตนเองมีการนอนบนหนามเป็นต้นและกามสุขัลลิกานุโยค คือ การปรนเปรอตนให้เกิดความสุขด้วยกาม] เหล่านั้น

คำว่า เอเตสํ มชฺเฌ ภาวตฺตา อธิบายให้รู้ว่า มชฺฌิมมา มาจาก มชฺฌ ศัพท์ + อิม ปัจจัย วิเคราะห์ว่า มชฺเฌ ภาว มชฺฌิมมา (ปฏิปทา) ที่มีในท่ามกลาง การแสดงรูปวิเคราะห์ว่า มชฺเฌ ภาว มชฺฌิมมา เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา ส่วนการอธิบายความบทตั้ง แบบต่อเนื่องกันไป เรียกว่า วุตติสังวรณนา

๓.๒.๓ สัมพันธสังวรณนา

หมายถึงการอธิบายความบทตั้งที่ใช้ สมพนฺโธ ห้ายประโยค เพื่อแสดงความเชื่อมสัมพันธ์กันแห่งบทที่ห่างไกลกัน, เพื่อเพิ่มเติมปาฐเสสะ (บทที่ขาดไป) เข้ามาแปล เพื่อเชื่อมความสมบูรณ์และเพื่อสัมพันธ์บทที่สลับกัน คือ บทที่กลับหน้ากลับหลังกันอยู่ มีผลการวิจัยโดยละเอียดดังต่อไปนี้

^{๙๕} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓/๔๔.

^{๙๖} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๘.

^{๙๗} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๓/๒๐๖.

๓.๒.๓.๑ เชื่อมสัมพันธ์บทห่างไกลกัน

บทตั้ง

นาหฺ ภิภุชเว อณฺณํ เอกรูปมฺปิ สมฺนุสฺสสามิ.^{๙๘}

ภิภุชฺทั้งหลาย เราไม่เห็นแม้รูปหนึ่งอื่น

บทขยาย

อิมสฺส ปน ปทสฺส นกาเรน สมฺพนฺโธ เวทิตฺตฺโพ.^{๙๙}

ก็ พึงทราบสัมพันธ์บทว่า สมฺนุสฺสสามิ นี้ กับ น อักษร (น สมฺนุสฺสสามิ)

น นิบาต อยู่ห่างไกลจากกิริยา คือ สมฺนุสฺสสามิ มาก โดยมีบทอื่นมาคั่นถึง ๔ บท คือ อหฺ ภิภุชเว อณฺณํ เอกรูปมฺปิ เพื่อแสดงความเชื่อมสัมพันธ์กันของ น นิบาตกับกิริยาบท คือ สมฺนุสฺสสามิ พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายบทตั้งโดยใช้ สมฺพนฺโธ เพื่อแสดงความสัมพันธ์กันของบทนั้นๆ ทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจความหมายได้ง่าย

บทตั้ง

เตนาวุโส ปุคฺคเลน โส ปุคฺคโล รตฺติภาคํ วา ทิวสฺภาคํ วา สงฺขาปี อนาปุจฺฉา ปกฺกมิตฺตฺพํ, นานุพนฺธิตฺตฺโพ.^{๑๐๐}

ท่านทั้งหลายบุคคลผู้รู้นั้นแม้รู้บุคคลนั้นในเวลากลางคืนหรือกลางวันก็ตาม ก็ไม่ต้องบอกกลางจากไปได้เลย ไม่ควรติดตามบุคคลนั้นไป

บทขยาย

โส ปุคฺคโลติ ปทสฺส ปน “นานุพนฺธิตฺตฺโพ”ติ อิมินา สมฺพนฺโธ.^{๑๐๑}

ก็พึงทราบสัมพันธ์บทว่า โส ปุคฺคโล กับบทนี้ว่า นานุพนฺธิตฺตฺโพ (ไม่ควรติดตามบุคคลนั้น)

โส ปุคฺคโล อยู่ห่างไกลจากกิริยา คือ นานุพนฺธิตฺตฺโพ มาก โดยมีบทอื่นมาคั่นถึง ๗ บท คือ รตฺติภาคํ วา ทิวสฺภาคํ วา สงฺขาปี อนาปุจฺฉา ปกฺกมิตฺตฺพํ เพื่อแสดงความเชื่อมสัมพันธ์กันของ โส ปุคฺคโล กับกิริยา คือ นานุพนฺธิตฺตฺโพ พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายบทตั้งโดยใช้ สมฺพนฺโธ เพื่อแสดงความสัมพันธ์ที่ห่างกันนั้นให้ใกล้กันทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจได้ง่าย

^{๙๘} อจ.เอกก. (บาลี) ๑/๑/๑.

^{๙๙} อจ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๗.

^{๑๐๐} อจ.นวก. (บาลี) ๒๓/๖/๓๐๗.

^{๑๐๑} อจ.นวก.อ. (บาลี) ๓/๖/๒๙๒.

บทตั้ง

ยาวณจิที โภโต โคตมสส วิปสนนานิ อินทริยานิ.^{๑๐๒}

(พราหมณ์วิจฉโคตรชาวเวนาคปุระกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า)

อินทริย์ของท่านพระโคตมผ่องใสยิ่งนัก

บทขยาย

ตสส วิปสนนปเทน สหธิ สมพนฺโธ.^{๑๐๓}

พึงทราบสัมพันธ์บทว่า ยาวณจิที นั้นกับบทว่า วิปสนน

บทว่า ยาวณจิที อยู่ห่างไกลจากบทว่า วิปสนนนิ มีบทอื่นมาคั่น ๒ บท คือ โภโต โคตมสส ความจริง เวลาแปล ต้องแปลเข้ากับ วิปสนนว่า ยาวณจิที วิปสนนนิ = ผ่องใสยิ่งนัก

บทขยาย

ตสส “อตถึ ปกาสยิสสามิ”ติ เอเตน สมพนฺโธ.^{๑๐๔}

พึงทราบสัมพันธ์บทว่า หุตฺวา นั้น กับบทนี้ว่า อตถึ ปกาสยิสสามิ

บทตั้งพระบาลี

วรํ เต โมฆปุริส อาสีวิสสส โฆรวิสสส มุเข องคชาตํ ปกฺขิตตํ.^{๑๐๕}

โมฆบุรุษ การสอดใส่องคชาติของเธอในปากของอสรพิษที่มีพิษแรงกล้า ประเสริฐ
[กว่าการสอดใส่ในองคชาติของมาตุคาม]

บทขยายอรรถกถา

ปกฺขิตตฺนติ เอตสส วรฺนติ อิมินา สมพนฺโธ.^{๑๐๖}

ควรสัมพันธ์บทว่า **ปกฺขิตตํ** นั้นกับบทว่า วรํ นี้

คำว่า วรํ ... ปกฺขิตตํ เป็นบทที่มีความหมายสัมพันธ์กันว่า การใส่ ... ประเสริฐ บทสองบทนี้ อยู่ห่าง กันมาก เพราะมีบท ๖ บทคั่นอยู่ เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายประโยคนี้โดยใช้คำว่า สมพนฺโธ ทำยประโยค การอธิบายบทตั้งโดยมีคำว่า สมพนฺโธ ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สัมพันธ์สังวรรณนา

^{๑๐๒} อัง.ติก. (บาลี) ๒๐/๖๔/๑๗๘.

^{๑๐๓} อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๖๔/๑๙๒.

^{๑๐๔} อัง.เกกก.ฎีกา (บาลี) ๑/๔/๒๑.

^{๑๐๕} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๓๙/๒๕.

^{๑๐๖} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๓๙/๒๓๐.

บทตั้งอรรถกถา

พุทโธปี พุทธภาวึ ภาเวตวา เจว สจฉิกตวา จ
 ยั อุกโต คตมลึ วนเท ตมนุตตริ ธมมิ.^{๑๐๗}
 ข้าพเจ้าขอกราบไหว้พระธรรมอันล้ำเลิศไร้มลทินที่
 พระพุทธเจ้า ทรงบำเพ็ญ กระทำให้แจ้ง บรรลุความ
 เป็นพระพุทเจ้า (สัพพัญญุตญาณ) แล้ว.

บทขยายฎีกา

เอตสส “พุทธานุตติ เอเตน สมพนฺโธ.^{๑๐๘}
 อุกตต ศัพท์นี้สัมพันธ์กับบทว่า พุทธภาวึ นี้

คำว่า อุกโต อยู่ห่างจากบทว่า พุทธภาวึ มาก เพราะมีบทอื่นหลายบทคั่นอยู่
 ดังนั้น พระฎีกาจารย์จึงใช้ สมพนฺโธ ท้ายประโยค เพื่อแสดงความสัมพันธ์กันของ อุกโต กับ พุทธ-
 ภาวึ ว่า บรรลุ สัพพัญญุตญาณ การอธิบายความสัมพันธ์ของบทเช่นนี้ เรียกว่า สัมพันธสังวรณนา

บทตั้งพระบาลี

เสยฺยถาปี คหบดีกุกฺกุโร ชิฆจฉา ทุพฺพลยปเรโต โคฆาตกสนฺนิ ปจฺจุปฏฺฐิจิโต อสส.
 ตเมณฺ ทกฺโข โคฆาตโก วา โคฆาตกนฺเตวาสี วา อฏฺฐิจกฺกฬํ สุนิกฺกนฺตํ นิกฺกนฺตํ นิมนฺสํ โลหิตมกฺขิตํ
 อุกฺสุมฺเภยฺย.^{๑๐๙}

คหบดี เปรียบเหมือนสุนัขที่กำลังหิวโซ ยืนอยู่ใกล้เชิงของคนฆ่าโค คนฆ่าโค หรือ
 ลูกมือของคนฆ่าโคผู้ชำนาญ โยนโครงกระดูกที่เชือดชำแหละเนื้อออกหมดแล้ว แต่มีเลือดติดอยู่บ้างไป
 ให้มัน.

บทขยายอรรถกถา

ตเมณฺ ทกฺโขติ ปทสฺส อุกฺสุมฺเภยฺยาคิ อิมินา สทฺธิ สมพนฺโธ เวทิตพฺโ.^{๑๑๐}
 บัณฑิตพึงทราบสัมพันธ์บทว่า ตเมณฺ ทกฺโข (โครงกระดูกนั้น ผู้ฉลาด)
 กับบทนี้ว่า อุกฺสุมฺเภยฺย (พึงโยนไปใกล้)

คำว่า ตเมณฺ ทกฺโข...อุกฺสุมฺเภยฺย มีความหมายสัมพันธ์กันว่า คนฆ่าโคผู้ฉลาดโยน
 โครงกระดูกไปให้สุนัขนั้น แต่อยู่ห่างกันมาก เพราะมีบทอื่นหลายบทคั่นอยู่ เพราะเหตุนี้ พระอรรถ-

^{๑๐๗} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑.

^{๑๐๘} ที.สี.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๒.

^{๑๐๙} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๔๒/๒๙.

^{๑๑๐} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๒/๓๓.

กถาจารย์จึงอธิบายประโยคนี้ โดยใช้คำว่า สมพฺนโธ ท้ายประโยค การอธิบายความบทตั้งโดยมีคำว่า สมพฺนโธ ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สัมพันธ์สังวรณนา ในภาษาบาลีมีบางประโยค ที่มีบทห่างไกลกัน เหมือนประโยคนี้ แต่ท่านไม่จัดว่าเป็นโทษที่เป็นเหตุให้เข้าใจได้ยาก เพราะมีสัมพันธ์ชัดเจนไม่สับสน ดังพระอาจารย์นยาสะกล่าวว่

“เยน ยสฺส ทิ สมพฺนโธ ทูรฎฺฐมฺปิ จ ตสฺส ตํ
อตฺถโต หยสมานํ อาสนนตฺตมการณํ.”^{๑๑๑}

มีการสัมพันธ์บทใดกับบทที่ถูกสัมพันธ์ใดบทนั้น สามารถอยู่ไกลกับบทที่ถูกสัมพันธ์นั้นได้ทั้งนี้เพราะ ความใกล้กันแห่งบทที่ไม่มีความหมายสัมพันธ์กัน มิใช่เป็นสิ่งสำคัญ [ในการเข้าใจความหมาย]”

๓.๒.๓.๒ เชื่อมสัมพันธ์บทประธานกับบทขยายสลับกัน

บทตั้งพระบาลี

วิเนยฺย โลกํ อภิชฺฌาโทมนสฺสํ.”^{๑๑๒}

ต้องกำจัดอภิชฌาและโทมนัส (ความโลภและความโกรธ) ในโลก (กายและใจ)

บทขยายอรรถกถา

ตสฺมี โลกํ อภิชฺฌาโทมนสฺสํ วิเนยฺยาติ เอวํ สมพฺนโธ ทฎฺฐพฺโพ.”^{๑๑๓}

บัณฑิตพึงทราบสัมพันธ์อย่างนี้ว่า ต้องกำจัดอภิชฌาและโทมนัส (ความโลภ และ ความโกรธ) ในโลก (กายและใจ) นี้

คำว่า วิเนยฺย อยู่หน้าอาธารบท คือ โลก และกรรมบทคือ อภิชฌาโทมนสฺสํ สลับ หน้าหลังกันอยู่ เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์เมื่อประสงค์จะแสดงความสัมพันธ์กันของบทที่ สลับกันจึงอธิบายประโยคนี้โดยใช้คำว่า สมพฺนโธ ท้าย ประโยค การอธิบายบทตั้งโดยมีคำว่า สมพฺนโธ ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สัมพันธ์สังวรณนา

บทตั้งพระบาลี

วตฺถุํ วิปตฺตี อปตฺตี นินานํ อการอโกวิทํ

ปุพฺพพาปรี น ชานาติ.”^{๑๑๔}

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดใน นยาสะ อธิบายสูตร ๓๑๖.

^{๑๑๒} ส.ม. (บาลี) ๑๘/๓๖๗/๑๒๔.

^{๑๑๓} ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๓๖๗/๒๕๑.

^{๑๑๔} วิ.ป. (บาลี) ๘/๓๖๗/๓๔๕.

ภิกษุใด ผู้ไม่ฉลาดในอาการ ย่อมไม่รู้วัตรปฏิบัติ อาบัติ
นิทาน คำต้น คำหลัง

บทขยายอรรถกถา

“วตถุนติอาทีนิ “น ชานาตีติ ปเทน สมพนฺโธ.”^{๑๑๕}

ควรสัมพันธ์บทมี วตถุ เป็นต้น กับบทว่า น ชานาติ (ย่อมไม่รู้)

คำว่า วตถุ เป็นต้น มีความเกี่ยวข้องกับภิกษุไม่รู้ คือ น ชานาติ แต่เนื่องจากมี
กรรมหลายบท และ อาการอโกวิท คั่นอยู่ เพื่อแสดงความสัมพันธ์ให้ชัดเจนขึ้น ดังนั้น พระอรรถ-
กถาจารย์จึงอธิบายประโยคนี้โดยใช้คำว่า สมพนฺโธ ทำประโยค การอธิบายความสัมพันธ์กันของบท
เช่นนี้ เรียกว่า สัมพันธสังวรณนา

บทตั้งพระบาลี

จาตุทฺทสี ปญจทฺสี ยา จ ปกฺขสฺส อฏฺฐมี

ปาฎิหาริยฺยกฺขณฺจ อฏฺฐงฺคสุสฺมาคตฺ.^{๑๑๖}

ดิฉันเข้าจำอุโบสถศีล ซึ่งประกอบด้วยองค์ ๘ ทุกวัน

๑๔ คำ ๑๕ คำและ ๘ คำแห่งปักษีและตลอด

ปาฎิหาริยปักษี.

บทขยายอรรถกถา

จาตุทฺทสี ปญจทฺสินฺติ ปกฺขสฺสาตี สมพนฺโธ.”^{๑๑๗}

สัมพันธ์บทว่า จาตุทฺทสี ปญจทฺสี กับบทนี้ว่า ปกฺขสฺส

คำว่า ปกฺขสฺส มีความสัมพันธ์กับบทว่า จาตุทฺทสี ปญจทฺสี แต่เพราะมี ยา จ ศัพท์
คั่นอยู่ เพื่อให้สัมพันธ์ชัดเจนขึ้น ดังนั้นพระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายโดยใช้คำว่า สมพนฺโธ ทำ
ประโยค การอธิบายความสัมพันธ์ของบทลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สัมพันธสังวรณนา

บทตั้ง

วิเนยฺย โลกฺเก อภิชฺฌาโทมนสฺส.^{๑๑๘}

ต้องกำจัดอภิชฌานและโทมนัสในโลก

^{๑๑๕} วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๓๖๗/๕๐๕.

^{๑๑๖} ชุ.วิ. (บาลี) ๒๖/๒๙/๒๐.

^{๑๑๗} ชุ.วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๒๙/๗๖.

^{๑๑๘} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๖๗/๑๒๖.

บทขยาย

ตสมิ โลก อภิขณาโหมนสส วิเนยยาติ เอว **สมพนโ** ทฏฐพโพ.^{๑๑๙}

พึงทราบ**สัมพันธ**อย่างนี้ว่า ต้องกำจัดอภิขณาและโหมนสในโลกลนั้น

วิเนยย กิริยา อยู่หน้า ส่วนบทรกรรม คือ อภิขณาโหมนสส อยู่ข้างหลัง สลับกันอยู่ พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะแสดงสัมพันธของ วิเนยย กับ อภิขณาโหมนสส โดยใช้ สมพนโ ว่า อภิขณาโหมนสส วิเนยย เพื่อให้ความหมายชัดเจน เพราะตามปกติบทรกรรมกับบทกิริยา บทรกรรมต้อง อยู่หน้า บทกิริยาต้องอยู่หลังเสมอ เวลาอ่าน หรือแปล ความหมายจึงจะชัดเจน

๓.๒.๓.๓ เชื่อมสัมพันธแบบใส่ปาฐเสสคือเพิ่มคำอื่นเข้ามาเพื่อความ สมบูรณ์

หมายถึงการเชื่อมสัมพันธโดยเพิ่มกัตตา กรรม หรือ กิริยาเป็นต้นเข้ามาเพื่อให้ ข้อความในประโยคชัดเจนขึ้น

บทตั้ง

อิเม ฌมมา ตทา สมุทาคตา.^{๑๒๐}

[พระโยคาวจรออกจากสมาบัติ แล้วพิจารณาว่า] ธรรมเหล่านี้ เกิดขึ้นในขณะนั้น

บทขยาย

อิเม วุตตปปการา ฌมมา มคคกขณ ผลกขณ จ สมุทาคตาติ **ปจจเวกขติติ อิติ-สทท์ ปาฐเสส** กตวา **สมพนโ** เวทิตพโพ.^{๑๒๑}

พึงทราบ**สัมพันธ**โดยเพิ่มปาฐเสส คือคำที่ใส่เพิ่มเติมเข้ามา แปลว่า **พิจารณา (ปจจเวกขติ)** ว่า ธรรมเหล่านี้มีประการที่กล่าวแล้ว เกิดขึ้นในขณะมรรคและผล

บทว่า ปจจเวกขติ เป็นปาฐเสส คือ บทที่ต้องเพิ่มเข้ามาแปลถึงความหมายจึงจะ สมบูรณ์ ท่านใช้ สมพนโ เข้ามาแสดงปาฐเสสเพื่อแสดงความสัมพันธ์ให้ความหมายสมบูรณ์ขึ้น เพราะหากไม่ใส่ปาฐเสสเข้ามาความหมายจะขาดหายไป คือ ไม่สมบูรณ์

บางทีก็ไม่จำเป็นต้องใส่ สมพนโ ประกอบท้ายประโยค เพื่อแสดงปาฐเสส แต่ สามารถใส่ปาฐเสสเข้ามาเพื่อแสดงความสัมพันธ์ความหมายได้เลย ตัวอย่างดังต่อไปนี้

^{๑๑๙} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๖๗/๓๗๓.

^{๑๒๐} ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๖๕/๘๐.

^{๑๒๑} ชุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๖๕/๓๐๕.

บทตั้ง

มา ภาณุนิ.^{๑๒๒}

เธอย่ำบาดหมาง

บทขยาย

มา ภาณุนิ นติอาทีสุ อกตถาติ ปาฐเสสสิ คเหตุวา มา ภาณุนิ อกตถาติ เอวมตุโถ

ทฎฐพโพ.^{๑๒๓}

ในคำเป็นต้นว่า มา ภาณุนิ ฟังถือเอาปาฐเสสสะว่า อกตถ แล้วทราบอรรถอย่างนี้ว่า
อย่าทำความบาดหมางกัน

บทตั้งพระบาลี

อวิชชา ภิกขเว ปุพพกมา อุกุสลาณิ ธมมานิ สmapตติยา.^{๑๒๔}

ภิกษุทั้งหลาย อวิชชา เป็นหัวหน้าแห่งการเกิดขึ้นของอกุศลธรรมทั้งหลาย.

บทขยายอรรถกถา

สา ปเนสา วุตตาทกาเรน อุกุสลาณิ ปุพพกมภูตา อวิชชา อูปุชชติติ สมพนโธ.^{๑๒๕}

สัมพันธว่า ก็อวิชชา นั้นเป็นหัวหน้าของอกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นตามวิธีที่
กล่าวแล้ว

พระอรรถกถาจารย์ใส่ปาฐเสสสะ คือ อูปุชชติ (คำบาลีที่เพิ่มเติมเข้ามา) เพื่อให้
ประโยค หรือข้อความสมบูรณ์ เพราะหากไม่มีกิริยา ประโยคหรือข้อความก็ไม่สมบูรณ์ การอธิบาย
ความประโยคนี้ โดยใช้คำว่า สมพนโธ ท้ายประโยคเช่นนี้ เรียกว่า สัมพันธสังวรณนา

สรรพนามสองตัวที่ซ้อนกัน ตัวหลังไม่มีความหมาย ไม่ต้องแปล ซ้อนเข้ามา เพื่อให้
ถ้อยคำสละสลวยเท่านั้น เช่น สา ปเนสา แปลว่า ก็อวิชชา นั้น ไม่ต้องแปลว่า ก็อวิชชา นั้น เพราะ
สรรพนามตัวหลังไม่มีความหมาย

ภุตศัพท์

ภุตศัพท์ ใช้อธิบายความว่า บทที่ ภุต ประกอบอยู่ด้วย เป็นวิเสสนะของบทหลัง
เช่น ปุพพกมภูตา อวิชชา แปลว่า อวิชชาที่เป็นหัวหน้า ในตัวอย่างนี้ บทที่ประกอบอยู่ด้วย คือ
ปุพพกม แสดงว่า ปุพพกม เป็นวิเสสนะของบทหลัง คือ อวิชชา

^{๑๒๒} วิ.ม. (บาลี) ๕/๔๕๗/๒๓๗.

^{๑๒๓} วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๔๕๗ - ๘/๒๔๕.

^{๑๒๔} ส.ม. (บาลี) ๑/๑/๑.

^{๑๒๕} ส.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๑ - ๒/๔๖๒.

บทตั้ง

ปรสมณณา ปโยเค.^{๑๒๖}

เมื่อนักศึกษาประสงค์จะใช้ชื่อจากไวยากรณ์สันสกฤตอื่นก็สามารถใช้ได้

บทขยาย

ตสมิ ปโยเค สติติ สมพฺนโร.^{๑๒๗}

ควรสัมพันธ์ว่าเมื่อมีการประกอบใช้

คัมภีร์ก็จ่ายนะตั้งสูตรว่า ปรสมณณา ปโยเค (เมื่อต้องการใช้ชื่อจากไวยากรณ์สันสกฤตอื่น นักศึกษาก็สามารถใช้ได้) ส่วนคัมภีร์นยาสะได้อธิบายว่า คำว่า ปโยเค สัมพันธ์กับบทว่า สติ ที่โยคเข้ามา โดยลงสัทตมีวิภัตติในอรรถลักษณะ คำว่า ปโยเค เรียกว่า ลักษณะกตตา คือ กตตาเป็นเครื่องกำหนดรู้ ส่วนคำว่า สติ เรียกว่า ลักษณะกิริยา คือ กิริยาเป็นเครื่องกำหนดรู้ ฉะนั้นคัมภีร์นยาสะจึงอธิบายประโยคนี้ โดยใช้คำว่า สมพฺนโร ท้ายประโยค การอธิบายความบทตั้งแบบเชื่อมสัมพันธ์เช่นนี้ เรียกว่า สัมพันธ์สังวรณนา

๓.๓ ประเภทสังวรณนาโดยบท

ผู้วิจัยพบว่า พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ได้อธิบายขยายความของบทพระบาลีอรรถกถาต่างๆ โดยอธิบายบทนาม บทอุปสรรค บทนิบาต บทอาขยาต บรรดาบทนามเป็นต้นเหล่านั้นทำนยกบทตั้งที่ยากขึ้นมาตั้งไว้ แล้วอธิบายไปที่ละบทบ้าง สองบทบ้าง หลายบทบ้าง แสดงวิเคราะห์บท, แยกธาตุ, ปัจจัย และวิภัตติตามสมควร โดยแยกประเภทการอธิบายในพระบาลีและอรรถกถาแยกออกเป็น ๔ ประเภท ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า

เอวนฺติ นิปาตปทํ. เมตฺติอาทินิ นามปทานิ. ปฏฺิปนฺโน โหติติ เอตฺถ ปฏฺิตี อุปสคฺคปทํ.โหติติ อาขยาตปทํ. อิมินา ตาว นเยน ปทฺวิภาโค เวทิตพฺโพ.^{๑๒๘}

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า เอว เป็นบทนิบาต คำว่า เม เป็นต้น เป็นบทนาม คำว่า ปฏฺิ ใน คำว่า ปฏฺิปนฺโน โหติ เป็นบทอุปสรรค คำว่า โหติ เป็นบทอาขยาต บัณฑิตพึงทราบการจำแนกบทตามวิธีนี้ก่อน

การอธิบายความของบทนาม บทอุปสรรค บทนิบาต บทอาขยาตให้กระจ่างแจ้ง โดยยกบทยากขึ้นตั้งไว้ แล้วก็อธิบายไปที่ละบทบ้าง สองบทบ้าง หลายบทบ้าง อธิบายความหมายของบท,

^{๑๒๖} กจ. (บาลี) ๑/๙/๙.

^{๑๒๗} ดูรายละเอียดใน นยาสะอธิบายสูตร ๙.

^{๑๒๘} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑/๒๖.

วิเคราะห์, ชาติ, ปัจจัย, วิภัติ โดยแยกออกเป็น ๔ ประเภทตามบท ตามความเหมาะสม มีผลการวิจัย โดยละเอียดดังต่อไปนี้

๓.๓.๑ การอธิบายความบทราม (นามสังวรณนา)

หมายถึง การอธิบายความบทรามโดยแสดงถึงวิธีทำตัวรูปศัพท์ เช่น แปลง มหนต์ ศัพท์ เป็น มหา หรือ แปลงสระ เป็นสระ ก็มี เช่น แปลง อ เป็น เอ ในคำว่า ปุริเสหิ ปุริเสสุ และอธิบาย ความหมายของบทราม ว่าบทรามนี้ แปลงอย่างนี้ หมายถึงอรรถนี้ และการอธิบายความหมายของบทราม ว่า บทรามนี้มีอรรถนี้ อรรถนั้น แสดงคำแปล และความหมายของบทรามนั้นๆ

๓.๓.๑.๑ การอธิบายบทราม

หมายถึง การอธิบายบทราม โดยแสดงถึงการอาเทศของนามที่ลงวิภัติแล้ว การอาเทศของบทรามนี้ เป็นการแปลงศัพท์ทั้งศัพท์ก็มี เช่น แปลง มหนต์ ศัพท์ เป็น มหา หรือ แปลงสระ เป็นสระ ก็มี เช่น แปลง อ เป็น เอ ในคำว่า ปุริเสหิ ปุริเสสุ

มหาตี มหตี. समासे विय हि वाक्येपि महन्तसत्तसु महातेऽसौ.^{๑๒๙}

คำว่า **มหา** ได้แก่ มาก, เจริญ แปลง มหนต์ ศัพท์ เป็น มหา แม้นในคำ [ที่ไม่ใช่ समासก็แปลงได้] เหมือนในสมาส

คำว่า มหตี समाเส วिय हि वाक्येपि महन्तसत्तसु महातेऽसौ อธิบายให้รู้ว่า มหา แปลงมา จาก มหนต์ ศัพท์ เหมือนคำว่า มหาปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ)^{๑๓๐} การอธิบายความบทรามโดย แสดงวิธีทำตัวรูปเช่นนี้ เรียกว่า นามปทสังวรณนา

ยถยิหนฺติ ยถา อิห.^{๑๓๑}

คำว่า **ยถยิหฺ** ตัดบทเป็น ยถา อิห.

ยาวณฺยจิหนฺติ ยาว จ อิห.^{๑๓๒}

คำว่า **ยาวณฺยจิหฺ** ตัดบทสนธิเป็น ยาว จ และ อิห

คำว่า ยาวณฺยจิหฺ สำเร็จรูปมาจาก ยาว จ และ อิห ลงนิคคหิตอาคมและแปลง นิคคหิต เป็น ณ อันเป็นที่สุดของ จ-วรรค^{๑๓๓} คำว่า ยาวณฺยจิหฺ เป็นบทตั้งท่านประกอบด้วย อิติ ศัพท์

^{๑๒๙} ที.สี.อภิณหวิภา (บาลี) ๒/๑๕๐/๘.

^{๑๓๐} ปทรูป. (บาลี) ๑/๓๔๐/๒๒๔.

^{๑๓๑} อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๗.

^{๑๓๒} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓/๔๓.

^{๑๓๓} ปทรูป. (บาลี) ๑/๔๙/๔๖.

ส่วนคำว่า ยาว จ อิทํ เป็นบทขยาย คือ คำอธิบาย การอธิบายบทนามโดยแสดงวิธีทำตัวรูปและตัดบทสนธิเช่นนี้ เร็วกว่า นามปทสังฆวรรณา

๓.๓.๑.๒ การอธิบายความของบทนาม

หมายถึง การอธิบายความหมายของบทนามว่า บทนี้ มีอรรถนี้ อรรถนั้น แสดงคำแปล และความหมายของบทนามนามนั้นๆ

เทวนติ อากาส^{๑๓๔}.

คำว่า **เทว** ได้แก่ ท้องฟ้า

คำว่า อากาส อธิบายให้รู้ว่า เทว หมายถึงท้องฟ้า เพราะ เทว-ศัพท์มีความหมาย ๔ อย่าง คือ เทพ ฝน ท้องฟ้า และความตาย^{๑๓๕} การอธิบายความหมายของบทนามลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทสังฆวรรณา

ธมโมติ เหตุ^{๑๓๖}.

คำว่า **ธมโม** ได้แก่ เหตุ^{๑๓๗}

คำว่า เหตุ อธิบายให้รู้ว่า ธมโม หมายถึง เหตุ เพราะ ธมม ศัพท์มีความหมาย ๑๔ ประการ คือ สภาวะ ปริยัติธรรม ปัญญา ญาณะ (ความถูกต้อง,ความเหมาะสม) สัจจะ ปกติ (ธรรมดา) บุญ ญะยธรรม (ธรรมที่ควรรู้) คุณธรรม ความประพฤติ สมาธิ ความไม่ใช้สัตว์บุคคล อาบัติ และเหตุ^{๑๓๘}

ธมโม สภาเว ปริยตติปัญญา-

ธายesu สจจบุปคตีสู ปุณเณ

เณเยย คุณาจาร สมาธิสูปิ

นิสสตตตตตตตตตตตต การณาโท.

ธมม-ศัพท์มีอรรถ ๑๔ อย่าง คือ

(๑) สภาวะ สภาวะธรรม เช่น กุสลา ธมมา อกุสลา ธมมา อพยากตา ธมมา^{๑๓๙}
สภาวะธรรมอันเป็นกุศล สภาวะธรรมอันเป็นอกุศล สภาวะธรรมอันเป็นอัพยากฤต

^{๑๓๔} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๓/๕/๑๐.

^{๑๓๕} อภิธาน.ว. (ไทย) ๑/๘๔๒/๙๙๐.

^{๑๓๖} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๐.

^{๑๓๗} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๒๕.

^{๑๓๘} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓/๔๓.

^{๑๓๙} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑/๑.

(๒) **ปริยตติ** ปริยัติ เช่น อธิ ภิกขเว ภิกขุ ธมฺมํ ปริยาปุณาติ สุตตํ เคยยํ ...^{๑๔๐}
ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเล่าเรียนปริยัติธรรม คือ สุตตะ เคยยะ ...

(๓) **ปัญญา** ปัญญา เช่น สจฺจํ ธมฺโม ธิตติ จาโค ทิฏฺฐจํ โส อติวตฺตติ^{๑๔๑} ผู้มีสัจจะ
ปัญญา ความเพียร การสละ เหมือนท่านนั้น ย่อมล่วงพ้นศัตรูได้

(๔) **ญายะ** ความสมควร เช่น สัจจะและปกติ บุญ ญายะธรรม ๕ อย่าง (คือ สังขาร
ลักษณะ นิพพาน วิการ และบัญญัติ) คุณ ความประพฤดี สมာธิ ความไม่ไขสัจธรรม อาบัติ และเหตุ
เป็นต้น.

(๕) **สัจจะ** สัจจะ เช่น ทิฏฺฐธมฺโม ปตฺตธมฺโม วิทิตธมฺโม^{๑๔๒} ได้เห็นสัจธรรม บรรลุ
ธรรม ได้รู้ธรรมแจ่มแจ้งแล้ว

(๖) **ปกติ** ปกติ, ธรรมดาเช่น ชาติธมฺมานํ ภิกขเว สุตตานํ เอวํ อิจฺฉา อุปฺปชฺช
ติ^{๑๔๓} ความปรารถน่าย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา อย่างนี้

(๗) **บุญญะ** บุญ เช่น ธมฺโม สุจิณฺโณ สุขมาวหาติ^{๑๔๔} บุญที่บุคคลบำเพ็ญดีแล้ว
ย่อมนำสุขมาให้

(๘) **ญายะ** ญายะธรรม ๕ อย่าง (คือ สังขาร ลักษณะ นิพพาน วิการ และบัญญัติ)
เช่น สพฺเพ ธมฺมา สพฺพากาเรน พุทฺธสฺส ภควโต ญาณมุขเ อาปาธมาคจฺจนฺติ^{๑๔๕} ญายะธรรมทั้งปวงย่อม
มาปรากฏชัดในญาณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า โดยอาการทุกอย่าง

(๙) **คุณะ** คุณ เช่น ฉนฺนํ พุทฺธธมฺมานํ^{๑๔๖} พุทธคุณ ๖

(๑๐) **อาจารย์** ความประพฤดี

(๑๑) **สมาธิ** สมาธิ เช่น เอวํธมฺมา เต ภควนฺโต อหสิ^{๑๔๗} พระผู้มีพระภาคเหล่านั้น
ทรงมีสมาธิเช่นนี้

(๑๒) **นิสสัตตตา** ความไม่ไขสัจธรรม เช่น ธมฺเมสุ ธมฺมานุปฺสสิ วิหริติ^{๑๔๘} มีปกติเห็น
ธรรมในธรรมอยู่

^{๑๔๐} อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๙๑/๒๑๐.

^{๑๔๑} ชุ.ชา. เอกก. (บาลี) ๒๗/๕๗/๑๔.

^{๑๔๒} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๘/๒๓.

^{๑๔๓} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๙๕/๒๔๓.

^{๑๔๔} ชุ.ชา.ทสก. (บาลี) ๒๗/๑๐๒/๒๙๐.

^{๑๔๕} ม.อุ. (บาลี) ๗/๑/๑๘.

^{๑๔๖} ชุ.ม. (บาลี) ๒๙/๒๓๑/๑๗๔.

^{๑๔๗} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๐/๙.

^{๑๔๘} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๙๐/๑๑๒.

(๑๓) **อาบัติ** อาบัติ เช่น จตตารุ ปาราชิกา ธมมา^{๑๔๙} อาบัติปาราชิก ๔

(๑๔) **การณะ** เหตุ เช่น เหตุมทิ ฌาณิ ธมมปฏิสัมภทา^{๑๕๐} ความรู้แตกฉานในเหตุ
ชื่อว่า ธัมมปฏิสัมภทา. อุตตโน ลกขณิ ธาเรตีติ ธมโม สภาวะที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน ชื่อว่า
ธัมมะ.^{๑๕๑}

อณุมตเตสุติ อปฺปมตฺตเกสุ.^{๑๕๒}

คำว่า **แม่เพียงเล็กน้อย (อณุมตเตสุ)** ได้แก่ มีประมาณเล็กน้อย^{๑๕๓}

คำว่า อปป ในอปฺปมตฺตเกสุ อธิบายให้รู้ว่า อณู ใน อณุมตเตสุ มีความหมายว่า
น้อย เพราะอปป มีอรรถ น้อย, เบา และปฏิเสธ (ไม่มี) การอธิบายความหมายของบทนามลักษณะ
เช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

อปป-ศัพท์กล่าวอรรถว่า น้อย, เบา

เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา สาวตถิยํ วิหริติ เขตฺวาเน อนาถปิณฺฑิกิสฺส อารามเ. เตน
โฆ ปน สมเยน ฉพฺพคคิยา ภิกฺขุ อุจฺจาสทฺทํ มหาสทฺทํ กโรนฺตา อนฺตรมเร คจฺฉนฺติ

“**อปปสทฺโท** อนฺตรมเร คมิสฺสามิตี ลิกฺขา กรณียา”ติ.

อปปสทฺเทน อนฺตรมเร คนฺตพฺพํ. โย อนาทรียํ ปฏิจฺจ อุจฺจาสทฺทํ มหาสทฺทํ
กโรนฺโต อนฺตรมเร คจฺฉนฺติ, อาปฺตติ ทุกฺกภูสฺส.^{๑๕๔}

สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถ
ปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ตะโกนเสียงดังไปในละแวกบ้าน ...

พระบัญญัติ

“พึงทำความสำเหนียกว่า เราจักพูดเสียงเบา ไปในละแวกบ้าน”

สิกขาบทวิภังค์

ภิกษุพึงพูดเสียงเบาไปในละแวกบ้าน ภิกษุใดไม่เอื้อเพื่อ ตะโกนเสียงดังไปใน
ละแวกบ้าน ต้องอาบัติทุกกฏ^{๑๕๕}

^{๑๔๙} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๓๐๐/๒๒๐.

^{๑๕๐} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๔/๗๗๙/๓๙๙.

^{๑๕๑} อภิธาน.ว. (ไทย) ๑/๗๘๔/๙๔๕ - ๙๔๖.

^{๑๕๒} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๙๓/๑๖๔.

^{๑๕๓} ที.สี.อ. (ไทย) ๒/๑๙๓/๑๗๙.

^{๑๕๔} วิ.มหา. (บาลี) ๒/๕๘๘/๓๘๖ - ๓๘๗.

^{๑๕๕} วิ.มหา. (ไทย) ๒/๕๘๘/๖๖๒.

เตน สมเยน พุทโธ ภควา สวตถีย์ วิหริติ เขตเวเน อนาถปิณฑิกสส อารามะ. เตน โข ปน สมเยน ฉพพคคิยา ภิกขุ อัจจาสหท มหาสหท กโรนตา อนตรมเร นิสิตนติ

“อปปสทโท อนตรมเร นิสิตสสามิ’ติ สิกขา กรณียา”ติ.

อปปสทเทน อนตรมเร นิสิตตพพ. โย อนาทรียํ ปฏิจจ อัจจาสหท มหาสหท กโรนโต อนตรมเร นิสิตติ, อาปตติ ทุกกฏสส.

อนาปตติ: อสญจิจจ, อสติยา, อชานนตสส, คิลานสส, อาปทาสุ, อุมมตตกสส, อาทิกมมิกสสชาติ.^{๑๕๖}

สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น พวกภิกษุฉัพพัคคีย์นั่งตะโกนเสียงดังในละแวกบ้าน ...

พระบัญญัติ

“พึงทำความสำเหนียกว่า เราจักนั่งพูดเสียงเบาในละแวกบ้าน”

สิกขาบทวิภังค์

ภิกษุพึงนั่งพูดเสียงเบาในละแวกบ้าน ภิกษุใดไม่เอื้อเพื่อ นั่งตะโกนเสียงดังในละแวกบ้าน ต้องอาบัติทุกกฏ

อนาปัตติวาร

ภิกษุต่อไปนี้ ไม่ต้องอาบัติ คือ

๑. ภิกษุไม่จงใจ
๒. ภิกษุไม่มีสติ
๓. ภิกษุผู้ไม่รู้
๔. ภิกษุผู้เป็นไข้
๕. ภิกษุผู้มีเหตุขัดข้อง
๖. ภิกษุวิกลจริต
๗. ภิกษุต้นบัญญัติ^{๑๕๗}

อปปสทโท อนตรมเรติ เอตถ กิตตาวตทา อปปสทโท โหติ? ทวาทสหตเถ เคเห อาทิมหิ สัมตเถโร, มชเฆ ทุตติยเถโร, อนเต ตติยเถโรติ เอว นิสินเนสฺ สัมตเถโร ทุตติยเถเรน สหฺธิ มนฺเตติ, ทุตติยเถโร ตสส สททญฺเจว สุณาติ, กถญจ ววตถเปติ. ตติยเถโร ปน สททเมว สุณาติ, กถํ น ววตถเปติ. เอตตาวตทา อปปสทโท โหติ. สเจ ปน ตติยเถโร กถํ ววตถเปติ, มหาสทโท นาม โหติ.^{๑๕๘}

ในคำนี้ว่า พุดเสียงเบาในละแวกบ้าน(อปปสทโท อนตรมเร)พึงทราบวินิจฉัยดังนี้

ถามว่า ด้วยเหตุเท่าไรจึงจัดว่ามีเสียงเบา

ตอบว่า บรรดาพระเถระผู้นั่งในเรือนขนาด ๑๒ ศอก คือ พระสังฆเถระนั่ง ข้างต้น

^{๑๕๖} วิ.มหา. (บาลี) ๒/๕๘๙/๓๘๗.

^{๑๕๗} วิ.มหา. (ไทย) ๒/๕๘๘/๖๖๓.

^{๑๕๘} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๒/๕๘๘/๔๕๐.

พระเถระรูปที่ ๒ นั่งท่ามกลาง พระเถระรูปที่ ๓ นั่งข้างท้าย พระสังฆเถระปรึกษากับพระเถระรูปที่ ๒ พระเถระรูปที่ ๒ ได้ยินเสียงและกำหนดถ้อยคำได้ ส่วนพระเถระรูปที่ ๓ ได้ยินแต่เสียงเท่านั้นกำหนดถ้อยคำไม่ได้ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ จิตว่าผู้มีเสียงเบา แต่ถ้าพระเถระรูปที่ ๓ กำหนดถ้อยคำได้ ชื่อว่าผู้มีเสียงดัง^{๑๕๙}

มามมณเณถ ปุณณสส น มนทํ อากมิสสตี.
 อุทพินทุนิปาเตน อุทกมุโภปิ ปุรติ.
 อีโร ปุรติ ปุณณสส โลกํ โลกมปิ อาจिन”นติ.

ตสสโต ปณติตมนุสโส ปุณณํ กตวา “อปปกมตตํ มยา กตํ น มนทํ วิปากวเสน อากมิสสตี เอวํ ปริตตกํ กम्मํ กหํ มํ ทกขิสสตี อหํ วา ตํ กหํ ทกขิสสามิ กทา เอตํ วิปจจิสสตี”ติ เอวํ ปุณณํ มามมณเณถ น อวชานะยย. ยถา ทิ นิรนตฺรํ อุทพินทุนิปาเตน วิวริตวา จปิตํ กุลาตภาชนํ ปุรติ เอวํ อีโร ปณติตปุริโส โลกํ โลกมปิ ปุณณํ อาจिनโนโต ปุณณสส ปุรติตี.^{๑๖๐}

(เรื่องพิหารปทกเศรษฐี
 พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่เศรษฐีผู้อยู่เมืองสาวัตถิ)
 บุคคลอย่าสำคัญว่าบุญเล็กน้อยคงจักไม่มาถึง
 แม้หม้อน้ำยังเต็มด้วยน้ำที่ตกลงมา
 ที่ละลายๆ ได้ ฉันทใด คนมีปัญญาเมื่อสั่งสมบุญ
 แม้ที่ละลายที่ละน้อยก็เต็มด้วยบุญได้ ฉันทนั้น

เนื้อความแห่งพระคาถานั้นว่า “มนุษย์ผู้เป็นบัณฑิตทำบุญแล้วอย่าดูหมิ่น คือไม่ควรดูถูกบุญ อย่างนี้ว่า เราทำบุญมีประมาณน้อย บุญมีประมาณน้อยจักมาถึงก็หาไม่ ด้วยอำนาจแห่งวิบาก เมื่อเป็นเช่นนี้ กรรมนิคทนอยจกเห็นเราที่ไหน หรือว่าเราจกเห็นกรรมนั้นที่ไหน เมื่อไรบุญกรรมนั้นจักผลัดผล เหมือนอย่างว่า ภาชนะดินที่เขาเปิดฝาตั้งไว้ ย่อมเต็มด้วยหยาดน้ำที่ตกลงมา (ที่ละลายๆ) ไม่ขาดสายได้ ฉันทใด อีรชน คือบุรุษผู้เป็นบัณฑิต เมื่อสั่งสมบุญที่ละน้อยๆ ชื่อว่าเต็มด้วยบุญได้ ฉันทนั้น”^{๑๖๑}

อป-ศัพท์กล่าวอรรถว่า ไม่มี, ไม่

เสนาสนสูตร

ปญจคสมนนาโคโต ภิกขเว ภิกขุ ปญจคสมนนาคตํ เสนาสนํ เสวมาโน ภขมาโน นจิริสเสว อาสวานํ ขยา อนาสวํ เจโตวิมุตตี ปญญาวิมุตตี ทิฏฐาเจว ธมเม สยํ อภิญญา สจจิกตวา อุปสมปชช วิหเรยย.

^{๑๕๙} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๒/๕๘๘/๔๒๓.

^{๑๖๐} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๒๒/๑๕ - ๑๖.

^{๑๖๑} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๑๒๒/๑๓.

กถณจ ภิกขเว ภิกขุ ปณจกสมนนาโคโต โหติ? อธิ ภิกขเว ภิกขุ สทฺโธ โหติ สททหติ ตถาคตสส โพธิ์ “อติปิ โส ภควา อรหํ สมมาสมพุทฺโธ วิชชาจรณสมปนฺโน สุโคโต โลกวินฺโพนุตฺตโร ปุริสทมมสารถิ สตถา เทวมนุสสานํ พุทฺโธ ภควา”ติ. **อปปาพาโร** โหติ **อปปาตงโก** สมเวปากินิยา คหณิยา สมนนาโคโต นาตีสิตาย นาจจุนหาย มชฌิมาย ปธานกขมาย, อสโร โหติ อมายาวิ ยถาภูตํ อตตานํ อาวิกตตา สตถริ วา วิณฺญสุ วา สพุทฺทมจารีสุ, อารทฺธวีริโย วิหริติ อกฺขลานํ ฌมมานํ ปหานาย กุสลานํ ฌมมานํ อุปสมปทาย, ฌมมานา ทพฺพปรกโกโม อนิกฺขิตตฺตฺโร กุสเลสุ ฌมเมสุ, ปณฺณวา โหติ อุทฺยตถคามินิยา ปณฺณาย สมนนาโคโต อริยาย นิพเพธิกาย สมมาทฺทกฺขกขยคามินิยา. เอวํ โข ภิกขเว ภิกขุ ปณจกสมนนาโคโต โหติ.

กถณจ ภิกขเว เสนาสนํ ปณจกสมนนาคตํ โหติ? อธิ ภิกขเว เสนาสนํ นาติทฺฐโร โหติ นาจจาสนนํ คมนาคมนสมปนฺนํ ทิวา **อปปากิณฺณ**^{๑๖๒} รตตี **อปปสทท์** **อปปนิคฺโขส** **อปปตฺสมกสวาตาทปสิริสปสมพสฺส**, ตสฺมี โข ปน เสนาสนเน วิหฺรณตสส **อปปกสิเรน** อุปฺปชฺชนติ จิวฺรปินฺนทปาท-เสนาสนคิลาณปจฺจยเกสชชปริกขารา, ตสฺมี โข ปน เสนาสนเน เถรา ภิกขุ วิหฺรณติ พุทฺสสุตา อาคตาคมา ฌมมธฺรา วินยธฺรา มาติกาธฺรา, เต กาเลน กาลํ อุปสงกมิตฺวา ปริปุจฺจติ ปริปฺยหติ “อิทํ ภนฺเต กถํ อิมสส โก อตฺถโ”ติ. ตสฺส เต อายสมนฺโต อวิวฺญฺเจว วิวฺรณติ, อนุตฺตานิกตถจ อุตฺตานี กโรนฺติ, อนนฺทวิทิตฺส จ กงฺขาธาณิเยสุ ฌมเมสุ กงฺขํ ปฏฺวิโนเทนฺติ. เอวํ โข ภิกขเว เสนาสนํ ปณจกสมนนาคตํ โหติ. ปณจกสมนนาโคโต โข ภิกขเว ภิกขุ ปณจกสมนนาคตํ เสนาสนํ เสวมาโน ภขมาโน นจิริสฺเสว อาสวานํ ขยา ... สจฺฉิกิตฺวา อุปสมบชฺช วิหเรยยาติ.^{๑๖๓}

เสนาสนสูตร

ว่าด้วยองค์ประกอบของเสนาสนะ

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ อาศัยใช้สอย เสนาสนะอันประกอบด้วยองค์ ๕ ไม่นานนักก็จะทำให้แจ้งใจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน

ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เป็นผู้มีศรัทธา เชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคตว่า “แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชา และจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเป็นพระพุทฺธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค”

๒. เป็นผู้ไม่อาพาธ ไม่มีโรค ประกอบด้วยไฟธาตุสำหรับย่อยอาหารสม่ำเสมอ ไม่

^{๑๖๒} ฉ.ม. อปปากิณฺณ.

^{๑๖๓} อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๑/๑๒ - ๑๓.

เย็นจัด ไม่ร้อนจัด เป็นปานกลาง ควรแก่การบำเพ็ญเพียร

๓. เป็นผู้ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยา ทำตนให้เปิดเผยตามความเป็นจริงในศาสนาหรือในเพื่อนพรหมจารีผู้รู้ทั้งหลาย

๔. เป็นผู้ปรารถนาความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิดมีความเข้มแข็ง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่

๕. เป็นผู้ที่มีปัญญา คือประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ เป็นอย่างนี้

เสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ เป็นอย่างไร

คือ เสนาสนะในธรรมวินัยนี้

๑. อยู่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก มีทางไปมาสะดวก กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนไม่มีเสียง ไม่อึกทึบ ไม่มีเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน

๒. เมื่อภิกษุอยู่ในเสนาสนะนั้น มีจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชชบิหารที่เกิดขึ้นโดยไม่ผิดเคืองเลย

๓. ภิกษุผู้เถระทั้งหลาย เป็นพหูสูต เรียนจบคัมภีร์ ทรงธรรม ทรงวินัยทรงมาติกา อยู่ในเสนาสนะนั้น

๔. ภิกษุนั้นเข้าไปหาภิกษุผู้เถระเหล่านั้น ในเวลาที่สมควรแล้ว จึงสอบถามไต่ถามว่า “พุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร เนื้อความแห่งพุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร”

๕. ภิกษุผู้เถระเหล่านั้น ย่อมเปิดเผยข้อที่ยังไม่เปิดเผย ทำข้อที่เข้าใจยากให้เข้าใจง่าย และบรรเทาความสงสัยในธรรมที่น่าสงสัยหลายอย่างแก่ภิกษุนั้น เสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ เป็นอย่างนี้แล

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ อาศัยใช้สอยเสนาสนะอันประกอบด้วยองค์ ๕ ไม่นานนักก็จะทำให้แจ้ง ... เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ^{๑๖๔}

ปณฺจกสมนฺนาโคโตติ ปณฺจทิ คฺคณฺจเคหิ สมนฺนาโคโต. **นาตีทฺฐุโร โหติ** นาจฺจาสนนฺนติ ยถฺหิ อตีทฺฐุเร โหติ, ปิณฺฑทฺยา ยจฺริตฺวา ตตฺถ คจฺจนฺตสฺส กายจิตฺตทฺรโถ โหติ, ตโต อนฺุปฺปนฺนํ วา สฺมาธึ อฺุปฺปาเทตฺตุ อฺุปฺปนฺนํ วา ธิรํ กาคฺตุ น สกฺโกติ. อจฺจาสนนํ พุทฺชนากิณฺณํ โหติ. จตฺตาฬีสสุกฺกมตฺเต ปน ปเทเส วสตํ ตทฺถุยฺโทสฺวิมฺุตตฺถจ ^{๑๖๕} คมนาคมนสมฺปนฺนํ นาม โหติ. **ทิวา อฺุปฺปกิณฺณนฺติ** ทิวสฺภาเค มหฺาขเนน อนากิณฺณํ. ^{๑๖๖}

พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **ผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ (ปณฺจกสมนฺนาโคโต)**

^{๑๖๔} อจ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๑๙.

^{๑๖๕} ฉ.ม. ปเทเส วสตํ ทฺราสนนโทสฺวิมฺุตตํ จ.

^{๑๖๖} อจ.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๑/๓๒๓.

ได้แก่ ผู้ประกอบพร้อมด้วยองค์คุณทั้ง ๕ ประการ คำว่า **อยู่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก** (นาติทุริ โหติ **นาจจาสนนั**) ความว่า ก็สถานที่ใดอยู่ไกลเกินไป ในสถานที่นั้น เมื่อภิกษุเที่ยวบิณฑบาตไป ย่อมมีความลำบากกายและจิต เธอไม่สามารถทำสมาธิที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำสมาธิที่เกิดขึ้นแล้วให้มั่นคง สถานที่ที่ใกล้เกินไปก็มีคนมาก แต่ในประเทศประมาณ ๔๐ อสุภะ สถานที่ที่พ้นจากโทษทั้ง ๒ ประการนั้น ชื่อว่าสมบูรณ์ด้วยการคมนาคม คำว่า **กลางวันไม่พลุกพล่าน** (ทิวา **อปุปกิญณั**) ได้แก่ ในส่วนกลางวัน **ไม่มีมหาชนพลุกพล่าน**^{๑๖๗}

ทิวสภาค มหาชนสังกัณณตาภาเวน **ทิวา อปุปากิญณั**. อภาวตุโถ ทิ อัย อปุปสทโท “อปุปิจโจ”ติอาทิสุ วिय. รตติยั มนุสสสททาภาเวน **รตติ อปุปสททั**. สพพทาปิ ชนสนนิปาตนิคโฆสภาเวน **อปุปนิคโฆสั**.^{๑๖๘}

ชื่อว่า **กลางวันไม่พลุกพล่าน** เพราะในกลางวันไม่พลุกพล่านด้วยหมู่ชน จริงอยู่ อปุป-ศัพท์นี้มีอรรถว่าไม่มี, ไม่ เหมือนในคำเป็นต้นว่า “ไม่มักมาก” **ชื่อว่ากลางคืนไม่มีเสียง** เพราะในเวลากลางคืนไม่มีเสียงมนุษย์ **ชื่อว่าไม่อีกทีก** เพราะไม่มีเสียงอีกทีกเพราะชนประชุมกันแม้ในกาลทั้งปวง

ททโรติ ตรุโณ.^{๑๖๙}

คำว่า **ททโร** ได้แก่ คนหนุ่มคนสาว

คำว่า **ตรุโณ** อธิบายให้รู้ว่า **ททโร** ในที่นี้ แปลว่า คนหนุ่มคนสาว เพราะ ทท-ศัพท์ มีความหมายว่า (๑) เด็ก, (๒) คนหนุ่มคนสาว, วัยรุ่น (๓) มีอายุน้อย (๔) ผู้มีความรู้่น้อย, ผู้อ่อนหัด (๕) ช่วงเวลาวัยเด็ก (๖) ความเป็นเด็ก, ความอ่อนวัน, วัยเยาว์^{๑๗๐} การอธิบายความหมายของบทนาม เช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

ททร (ติ) [ทท + อร. (ชาน.ฎี.๒๕๓) ททติ ภาสมี กโรตติ ททโร (ชา.ฎี. ๒/๑๖๗) ททร + อ . (วิ.ชาน.) (ถึ) ททรา, ททริยา, ททริ] (๑) เด็ก, (๒) คนหนุ่มคนสาว, วัยรุ่น (๓) มีอายุน้อย (๔) ผู้มีความรู้่น้อย, ผู้อ่อนหัด (๕) ช่วงเวลาวัยเด็ก (๖) ความเป็นเด็ก, ความอ่อนวัน, วัยเยาว์^{๑๗๑}

^{๑๖๗} อัง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๑/๓๑๔.

^{๑๖๘} อัง.ทสก.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๑/๓๗๙.

^{๑๖๙} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๔๓/๒๐๑.

^{๑๗๐} ตีปิ. ๒๕๓/๒๕๔.

^{๑๗๑} ตีปิ. ๒๕๓/๒๕๔.

๓.๓.๑.๔ การอธิบายความของสรรพนาม

หมายถึงการอธิบายความหมายของสรรพนามว่า สรรพนามนี้ มีอรรถนี้ อรรถนั้น แสดงคำแปล

โส อิม โลกนติ โส ภควา อิม โลก^{๑๗๒}.

คำว่า โส อิม โลก^๑ ความว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น (ทรงกระทำให้แจ้งแล้ว) ซึ่งโลกนี้

คำว่า ภควา อธิบายให้รู้ว่า โส หมายถึงพระผู้มีพระภาค เพราะ โส เป็นสรรพนามที่ใช้แทนนามทั่วไป การอธิบายความหมายสรรพนามลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

เตติ พุทธาโท.^{๑๗๓}

คำว่า เต ได้แก่ บัณฑิตมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น

คำว่า พุทธาโท อธิบายให้รู้ว่า เต หมายถึง บัณฑิตมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เพราะ เต เป็นสรรพนามที่ใช้แทนนามทั่วไป การอธิบายความหมายของบทสรรพนามเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

๓.๓.๑.๕ การอธิบายความของสมาสนาม

หมายถึง การอธิบายความหมายของสมาสนามว่า บทสมาสนี้ มีอรรถนี้ อรรถนั้น แสดงคำแปล พร้อมทั้งบอกประเภทสมาสดด้วย

โสตาปนโนติ โสโต อापโน.^{๑๗๔}

คำว่า โสตาปนโน ได้แก่ ผู้เข้าถึงกระแส [มรรค]

คำว่า โสโต อापโน อธิบายให้รู้ว่า โสตาปนโน วิเคราะห์เป็นทุตียาตปุริสสมาสว่า โสโต อापโน โสตาปนโน แปล : ผู้เข้าถึงกระแส ชื่อว่า โสตาปนนะ (ผู้บรรลุมรรค) การอธิบายความหมายของสมาสนลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

สุเขโติติ สุขเณ เอโติ.^{๑๗๕}

คำว่า สุขโติ ได้แก่ ผู้เจริญด้วยสุข

^{๑๗๒} วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๕/๑๐.

^{๑๗๓} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๖/๑๙๑.

^{๑๗๔} วิ.ม.ห.อ. (บาลี) ๑/๒๑/๒๐๒.

^{๑๗๕} วิ.ม.ห.อ. (บาลี) ๑/๒๖/๒๑๑.

คำว่า สุขชน เอธิโต อธิบายให้รู้ว่า สุขเชติโต วิเคราะห์เป็นตติยาตปุริสสมาสว่า สุขชน เอธิโต สุขเชติโต ผู้เจริญด้วยความสุข ชื่อว่า สุขเชติตะ เอธิโต มาจาก เอธ ธาตุ + อี อาคม + ต ปัจจัย การอธิบายความหมายของสมาสบทลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

อิติกรุปนติ อิตถิยา รูปิ.^{๑๗๖}

คำว่า **รูปสตรී (อิติกรุป)** ได้แก่ รูปของผู้หญิง

คำว่า อิตถิยา รูปิ อธิบายให้รู้ว่า อิติกรุป ได้แก่ รูปของผู้หญิง พร้อมทั้งวิเคราะห์ เป็นฉัญฐิตปุริสสมาสว่า อิตถิยา รูปิ อิติกรุป รูปของผู้หญิง การอธิบายความหมายของบทสมาสนาม เช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

อิติสทโทติ อิตถิยา จิตตสมุฏจาโน กถิตคีตวาทิตสทโท.^{๑๗๗}

คำว่า **เสียงสตรī(อิติสทโท)** ได้แก่ เสียงพูด เสียงขับร้อง และเสียงประโคม ซึ่งเกิดขึ้นจากใจของสตรī

คำว่า กถิตคีตวาทิตสทโท อธิบายให้รู้ว่า อิติสทโท ได้แก่ เสียงพูด เสียงขับร้อง และเสียงประโคมของสตรī คำว่า จิตตสมุฏจาโน อธิบายเพิ่มเติมเข้ามาเพื่อให้ความหมายสมบูรณ์ยิ่งขึ้นว่า อิติสทโท เสียงสตรī หมายถึง เสียงพูด เสียงขับร้อง และเสียงประโคมที่เกิดจากใจของสตรī เพราะไม่ประสงค์เสียงลมที่เกิดจากอตุ คำว่า อิตถิยา ...วาทิตสทโท แสดงวิเคราะห์ อิติสทโท เป็น ฉัญฐิตปุริสสมาสว่า อิตถิยา สทโท อิติสทโท เสียงสตรī การอธิบายความหมายของบทนาม เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

อุตฺตสมุฏจาโนปิ อิตถิสนทานคโต สทโท ลพทติ โส อธิ นาธิเปโตติ “**จิตตสมุฏจาโน**”ติ วุตฺต. **กถิตสทโท** อาลาปาทิสทโท. **คิตสทโท** สเรน คายนสทโท.^{๑๗๘}

พระอรรถกถาจารย์กล่าวคำว่า “ที่เกิดจากใจ” เพื่อแสดงว่า ย่อมได้แม้เสียงที่อยู่ใน สันดาน(กาย)ของสตรīที่เกิดจากอตุ (เย็น, ร้อน) เสียงนั้นท่านไม่ประสงค์เอาในที่นี้ เสียงแห่งคำพูดเป็น ต้น ชื่อว่า **เสียงพูด** เสียงแห่งการขับร้องด้วยเสียง ชื่อว่า **เสียงขับร้อง**

อุทฺทจจกุกุกจจนติ อุทฺทจจณเจว กุกุกจจณจ. ตตถ **อุทฺทจจ** นาม จิตตสส อุทฺทตา-
กาโร. **กุกุกจจ** นาม ออกตกลยาณสส กตปาปสส ตบปจจยา วิปปฏิสาโร.^{๑๗๙}

^{๑๗๖} อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๗.

^{๑๗๗} อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒/๒๐.

^{๑๗๘} อัง.เอกก.ฎีกา. (บาลี) ๑/๒/๘๘.

^{๑๗๙} อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑๔/๓๐.

คำว่า **อุทัจจกุกุจจะ(อุทัจจกุกุจจ)** ได้แก่ ความฟุ้งซ่านและความเดือดร้อนใจ ใน ๒ อย่างนั้น อาการที่จิตฟุ้งซ่าน ชื่อว่า **ความฟุ้งซ่าน(อุทัจจ)** ความเดือดร้อนใจของบุคคลผู้ไม่ได้ ทำคุณความดี ทำแต่ความชั่ว เพราะข้อนี้เป็นปัจจัย ชื่อว่า **ความเดือดร้อนใจ(กุกุจจ)**

คำว่า อุทัจจณเจว กุกุจณจ อธิบายให้รู้ว่า อุทัจจกุกุจจ เป็นทวินทสมาส วิเคราะห์ว่า อุทัจจณเจว กุกุจณจ อุทัจจกุกุจจ ความฟุ้งซ่านและความเดือดร้อนใจ การอธิบาย ความวิเคราะห์เช่นนี้ เรียกว่า อภิธานตถสังขรณนา คำว่า จิตตสส อุทตกาโร อธิบายความฟุ้งซ่าน (อุทัจจ) หมายถึง อาการที่จิตฟุ้งซ่านไป การอธิบายความหมายของบทนามเช่นนี้ เรียกว่า นามปัทถสังขรณนา คำว่า อกตกลยาณสส กตปาปสส ตปปัจจยา วิปปฏิสาโร อธิบายความร้อนใจ หมายถึง ความเดือดร้อนใจเพราะคิดร้อนใจว่าเรายังไม่ได้ทำความดี แต่ได้ทำความชั่วไว้แล้วจึงเกิดความไม่ สบายใจขึ้น การอธิบายความหมายของบทนามเช่นนี้ เรียกว่า นามปัทถสังขรณนา

๓.๓.๑.๖ การอธิบายความของตัทธิตนาม

หมายถึง การอธิบายความของตัทธิตบทนามว่า บทตัทธิตนี้ มีอรรถนี้ อรรถนั้น แสดงคำแปล พร้อมประเภทของตัทธิตและอรรถของปัจจัยตัทธิตด้วย

ปาปमितตตาดิ ยสส ปาปา ลามกา มิตตา, โส ปาปमितโต. ปาปमितตสส ภาโว ปาป-
मितตตา, เตนากาเรน ปวตตานํ จตุนนํ ขนธานเมเวตํ นามิ.^{๑๘๐}

คำว่า **ความมีมิตรชั่ว(ปาปमितตตา)** ความว่า มิตรชั่ว คือเลวทรามมีอยู่แก่ผู้ใด ผู้ นั้นชื่อว่าผู้ที่มีมิตรชั่ว ความเป็นผู้ที่มีมิตรชั่ว ชื่อว่าความมีมิตรชั่ว คำว่า **ความมีมิตรช้วนัน(ปาปमितตตา)** นี้เป็นชื่อของชั้น ๔ ที่เป็นไปโดยอาการนั้น

คำว่า ยสส ... ปาปमितโต อธิบาย ปาปमितตว่า เป็นฉฐฐีพหุพีหิสมาส วิเคราะห์ว่า ปาปา มิตตา ยสสาดิ ปาปमितโต ชื่อว่าผู้ที่มีมิตรชั่ว เพราะอรรถว่ามีเพื่อนชั่ว คำว่า ปาปमितตสส ภาโว อธิบายว่า ตาปัจจัยในคำว่า ปาปमितตตา เป็นภาวตัทธิต วิเคราะห์ว่า ปาปमितตสส ภาโว ปาปमितตตา ความเป็นแห่งบุคคลผู้ที่มีมิตรชั่ว ชื่อว่า ความมีมิตรชั่ว การอธิบายความบทตัทธิตนาม เรียกว่า นามปัทถสังขรณนา คำว่า เตนากาเรน ... นามิ เป็นคำอธิบายคำว่า ความมีมิตรชั่ว เป็นชื่อของ นามธรรมชั้น ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน หมายถึง อุกุศลจิตอุปบาท การอธิบาย ความหมายเพิ่มเติมเช่นนี้ เรียกว่า ภาวตถสังขรณนา

^{๑๘๐} อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๗๐/๗๒.

กฤษณมิตตตาติ กฤษณา มิตตา อสุธาติ กฤษณมิตโต, ตสฺส ภาโว
กฤษณมิตตตา.^{๑๘๑}

คำว่า **ความมีกฤษณมิตร(กฤษณมิตตตา)** ได้แก่ ชื่อว่ามีกฤษณมิตร
เพราะมีมิตรดี ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีกฤษณมิตรนั้น ชื่อว่าความมีกฤษณมิตร

โกสชชนฺติ กุสิตภาโว.^{๑๘๒}

ความเป็นแห่งบุคคลผู้เกียจคร้าน ชื่อว่า**ความเกียจคร้าน(โกสชช)**

คำว่า กุสิตภาโว อธิบายไข โกสชชว่า เป็นภาวะตถิต ญยปัจจัยในคำว่า โกสชช ลง
ในอรรถภาวะ(ความเป็น หรือกิริยาอาการ แปลว่า ความ, การ) วิเคราะห์ว่า กุสิตสส ภาโว โกสชช
(กุสิต + ญย) ความเป็นผู้เกียจคร้าน ชื่อว่าความเกียจคร้าน วุทธิ อุ ที่กุสิต เป็น โอ แปลง อี ที่กุสิต
เป็น อ แปลง ต เป็น ท แปล ทย เป็น ชช สำเร็จรูป โกสชช^{๑๘๓} การอธิบายความพร้อมทั้งแสดง
วิเคราะห์ตถิต เรียกว่านามปัทถสังวรณนา

โกสชช (น) [กุสิต + ญย. กุสิต + ญย. (โมค.๔/๑๒๗. รุ.๓๘๗)] ความเป็นผู้เกียจ
คร้าน, ความเกียจคร้าน, ความท้อแท้^{๑๘๔}

สมปชฌณฺติ สมปชานภาโว, ปญญาเยตํ นามิ.^{๑๘๕}

คำว่า **ความมีปัญญา(สมปชฌณ)** ได้แก่ ความเป็นแห่งบุคคลผู้รู้ คำว่า สมปชฌณ
นี้ เป็นชื่อของปัญญา

คำว่า สมปชานภาโว อธิบายให้รู้ว่า สมปชฌณ เป็นภาวะตถิต แปลว่า ความรู้
วิเคราะห์ว่า สมปชานสส ภาโว สมปชฌณ ความเป็นแห่งผู้รอบด้าน ชื่อว่า สัมปชฌณ(ความรู้รอบ
ด้าน) สมปชาน [ส + ป + ณา + นา + อ] วิเคราะห์ว่า สมปชานาตีติ สมปชานา ชื่อว่าผู้รู้เพราะอรรถ
ว่ารู้ดีโดยประการต่างๆ

คำว่า ปญญาเยตํ นามิ อธิบายไขความ สมปชฌณว่า ได้แก่ ปัญญา เพราะคำว่า
ความเป็นผู้รู้ อันที่จริง ได้แก่ ปัญญานั้นเอง

^{๑๘๑} อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๗๑/๗๓.

^{๑๘๒} อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๖๐/๖๕.

^{๑๘๓} ปทรูป. (บาลี) ๑/๓๘๗/๒๘๘.

^{๑๘๔} ตปิ. ๖/๓๘๕.

^{๑๘๕} อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๖๙/๗๒.

วินาย ฌมมฺ เทเสตีติ เวนยโก.^{๑๘๖}

บุคคลผู้แสดงธรรมเพื่อกำจัด [กิเลส] เรียกว่า เวนยิกะ

คำว่า เวนยโก มาจาก วินย ศัพท์ + ฌก ปัจจัย วิเคราะห์ศัพท์คิดว่า วินาย ฌมมฺ เทเสตีติ เวนยโก แปล: บุคคลผู้แสดงธรรมเพื่อกำจัด [กิเลส] เรียกว่า เวนยิกะ เพราะ ฌกปัจจัยมีความหมายมาก การอธิบายความหมายของศัพท์บทรูปลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

อสมปชยณฺติ อสมปชานภาโว, โมหสเสตํ อธิวจนฺ.^{๑๘๗}

คำว่า **ความไม่รู้(อสมปชยณฺ)** ได้แก่ ความเป็นผู้ไม่รู้ตัว คำว่า **ความไม่รู้** นี้ เป็นชื่อของโมหะ(ความหลง)

คำว่า อสมปชานภาโว อธิบายให้รู้ว่า อสมปชยณฺ แปลว่า ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่รู้ เป็นภาวศัพท์ วิเคราะห์ว่า อสมปชานสฺส ภาโว อสมปชยณฺ [น + สมปชาน + ฌย^{๑๘๘}] แปล: ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่รู้ ชื่อว่าความไม่รู้ การอธิบายความหมายบทเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา การอธิบายแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา คำว่า โมหสเสตํ อธิวจนฺ อธิบายให้รู้ว่า อสมปชยณฺ นั้น หมายถึง โมหะ(ความหลง)

ชยณฺ^๒ (ติ) [ฌา + นา + ฌย] พิงฺภูรู้, ควรรู้, นำรู้^{๑๘๙}

๓.๓.๑.๗ การอธิบายความบทรูป

หมายถึง การอธิบายความหมายของบทรูป เพื่อให้เข้าใจความหมายของบทรูปอย่างกระจ่างชัด

อสมปชานสฺสชาติ อชานนตสฺส สมฺมุฬสฺส.^{๑๙๐}

คำว่า **ผู้ไม่รู้(อสมปชานสฺส)** ได้แก่ ผู้ไม่รู้ที่อยู่ คือผู้หลง

คำว่า อชานนตสฺส ผู้ไม่รู้ที่อยู่ อธิบายไข อสมปชานสฺสว่า แปลว่า ผู้ไม่รู้ และอธิบายให้รู้ว่า มาณปัจจัยในอสมปชานสฺส กล่าวกัตตฺสธานะ แปลว่า ผู้ เพราะมาณปัจจัยกล่าวกัตตฺสธานะ, กรรมสิ่งที่ถูกกระทำ ดังนั้นท่านจึงอธิบายไขด้วย อนตปัจจัยว่า อชานนตสฺส แปลว่า ผู้ไม่รู้ที่อยู่

^{๑๘๖} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๙๓/๑๖๔.

^{๑๘๗} อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๖๘/๗๑.

^{๑๘๘} ปทฺฐป. (บาลี) ๑/๓๘๗/๒๘๗ - ๘.

^{๑๘๙} ตปิ. ๘/๗๖.

^{๑๙๐} อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๖๘/๗๑.

เนื่องจาก อนาคตปัจจัยกล่าวถึงกัตตาผู้กระทำ คำว่า สมมุหุสส [ส + มุห + ต] อธิบายไขความ
อชานนตส ผู้ไม่รู้ หมายถึงผู้หลง การอธิบายความของบทนามเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

อชานนต (ติ) [น + ชานนต = ณา + นา + อนต (ถิ) อชานนตี] ผู้ไม่รู้^{๑๙๑}, ผู้ไม่รู้^{๑๙๑}

ชานนต (ติ) [ณา + นา + อนต. ชานาตีติ ชานัน, ชานมาโน ชาเทโส. (ร.๖๔๖) (ถิ)

ชานนตี] (ก) ผู้รู้^{๑๙๒}, ผู้รู้ (ข) ผู้ทรงจำ-ทรงไว้^{๑๙๒}

มุหุส (ติ) [มุห + ต.อมุยหิตี มุหโห. (ร. หน้า ๓๗๙) มุห + ล. (ชาน.ฎิ.๗๒๑)] ผู้หลง, ผู้
ไม่รู้.^{๑๙๓}

สมปชานสสาติ สมปชานนตส.^{๑๙๔}

คำว่า **ผู้รู้(สมปชานส)** ได้แก่ ผู้รู้^{๑๙๔}

คำว่า สมปชานนตส[ส + ป + ณา + นา + อนต] อธิบาย สมปชานส[ส + ป +
ณา + นา + อ]ว่า แปลว่า รู้^{๑๙๕} และ อปัจจัยในสมปชานส กล่าวอรรถกัตตฺสาธนะ แสดงวิเคราะห์ว่า
สมปชานาตีติ สมปชานโน[ส + ป + ณา + นา + อ] ผู้รู้ การอธิบายความบทนามเช่นนี้ เรียกว่า
นามปทัตถสังวรณนา

ชาน^๑ (ติ) [ณา + นา + อ. (ดู วิ.ปิ.ชาน.) ณา + นา + มาน. ลบ นา แปลง มาน เป็น
อาน (ดู ร.๖๔๖) อีกนัยหนึ่ง ลบ นา และลบ ม อักษรของ มาน (ดู โมค.๕/๑๖๒)] (๑) ผู้รู้, ผู้สามารถรู้ได้,
ผู้รู้ได้ (๒) (ธรรม)ที่ควรรู้^{๑๙๕}

ชาน^๒ (กริ) [ณา + นา + หิ] จงรู้ ดู ชานาติ (ย่อมรู้)^{๑๙๖}

ชานน^๑ (น) [ณา + นา + ณุ] (๑) การรู้, (๒) อันรู้, รู้ได้ (๓) ถูกรู้ (๔) อันเป็นเหตุรู้,
เหตุรู้ (๕) อันเป็นที่รู้, ที่รู้.^{๑๙๗}

^{๑๙๑} ตปิ. ๑/๒๑๔.

^{๑๙๒} ตปิ. ๘/๒๙๕.

^{๑๙๓} ตปิ. ๑๖/๗๙๒.

^{๑๙๔} อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๖๙/๗๒.

^{๑๙๕} ตปิ. ๘/๒๘๙.

^{๑๙๖} ตปิ. ๘/๒๘๙.

^{๑๙๗} ตปิ. ๘/๒๘๙.

ขานน^๒ (น) [นา + นา + ณ + ญ] (๑) การให้รู้. (๒) (ติ) อันให้รู้, อันสามารถให้รู้, อันให้รู้ได้^{๑๙๘}

บาลี: อปฺปมตฺติกา เอสา ภิกฺขเว ปริหานิ ยทิตฺถิ ภาตฺติปริหานิ. เอตํ ปฏิกิณฺณจฺจ ภิกฺขเว ปริหานินิ ยทิตฺถิ ปญญาปริหานิ.^{๑๙๙}

บาลีแปล: ภิกษุทั้งหลาย ความเสื่อมญาติเป็นเรื่องเล็กน้อย แต่ความเสื่อมปัญญา เลวร้ายกว่าความเสื่อมทั้งหลาย

อรรถกถาบาลี: อปฺปมตฺติกาติ ปริตฺตา ปริตฺตปฺปมาณา. เอตาย ทิ ปริหานิยา สคฺคโต วา มคฺคโต วา ปริหานิ นาม นตฺถิ, ทิณฺณธมฺมิกปฺริหานิมตฺตเมเวตฺนตฺติ อาห. **เอตํ ปตฺติกิณฺณตฺติ** เอตํ ปจฺฉิมิ เอตํ ลามกํ. **ยทิตฺถิ ปญญาปริหานินิ**ติ ยา เอสา มม สาสเน กมฺมสฺสกตฺตปญญา ฌานปญญา วิปัสสนาปญญา มคฺคปญญา ผลปญญา จ ปริหานิ, เอสา ปจฺฉิมา เอสา ลามกา เอสา ฉทฺทนียาติ อตฺถโถ.^{๒๐๐}

อรรถกถาแปล: คำว่า **เป็นเรื่องเล็กน้อย(อปฺปมตฺติกา)** ได้แก่ เล็กน้อย คือมี ประมาณนิดหน่อย พระผู้มีพระภาคตรัสว่าว่า “จริงอยู่ ชื่อว่าความเสื่อมจากสวรรค์หรือจากมรรค ย่อมไม่มี ด้วยความเสื่อมญาตินี้ ความเสื่อมญาตินี้เป็นเพียงความเสื่อมในปัจจุบันเท่านั้น” คำว่า **นี้ เลวร้าย(เอตํ ปตฺติกิณฺณจฺจ)** ได้แก่ ความเสื่อมปัญญานี้เป็นเรื่องที่ต่ำสุด คือ ความเสื่อมปัญญานี้เป็นเรื่อง ต่ำทราม คำว่า **ความเสื่อมปัญญานี้ใด(ยทิตฺถิ ปญญาปริหานิ)** ความว่า ความเสื่อมกัมมัสสกตฺตปญญา ฌานปัญญาในศาสนาของเรา วิปัสสนาปัญญา มคฺคปัญญา และผลปัญญานี้ใด ความเสื่อมปัญญานี้ เป็นเรื่องที่ต่ำสุด คือ ความเสื่อมปัญญานี้เป็นเรื่องต่ำทราม อธิบายว่า ความเสื่อมปัญญานี้เป็นเรื่อง ต้องละทิ้ง[ประวัติย่อเรื่องนี้ว่ามีว่า ภิกษุมารูบนั่งสนทนากันในโรงธรรม ปรรากพันธมฺลลเสนาบดีว่า “คุณ ตระกูลชื่อนั้น ในกาลก่อนมีญาติมาก มีพรรคพวกมาก บัดนี้ตระกูลนั้นเกิดมีญาติน้อย มีพรรค พวกน้อย” ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบวาระจิตของภิกษุเหล่านั้น แล้วทรงทราบว่า “เมื่อเรา ไปจักมีเทศนาภณฺฑีใหญ่” จึงเสด็จออกจากพระคันธกุฎี ประทับนั่งบนบวรพุทธอาสน์ที่เขาปุลาตไว้ใน โรงธรรมแล้วตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เวลานี้พวกเธอนั่งสนทนากันด้วยเรื่องอะไร” ลำดับนั้น พวกภิกษุ กราบทูลว่า “ข้าพระองค์ทั้งหลายเป็นผู้นั่งสนทนากันว่า ‘ตระกูลชื่อนั้น ในกาลก่อนมีญาติมาก มีพรรค พวกมาก บัดนี้ตระกูลนั้นเกิดมีญาติน้อย มีพรรคพวกน้อย’ เพราะเกิดเรื่องขึ้น พระศาสดาจึงทรง ปรรากสูตรนี้ว่า **ภิกษุทั้งหลาย ความเสื่อมนี้เป็นเรื่องเล็กน้อย(อปฺปมตฺติกา เอสา ภิกฺขเว ปริหานิ)**]

^{๑๙๘} ติปิ. ๘/๒๘๙.

^{๑๙๙} อง.เอกก. (บาลี) ๒๐/๗๖/๑๓.

^{๒๐๐} อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๗๖/๗๔.

วิเคราะห์สังวรรณนาในอรรถกถา: คำว่า ปริตตา อธิบายให้รู้ว่า อปฺปในอปฺป-มตฺติกา ในที่นี้ แปลว่า น้อย เพราะอปฺป-ศัพฺทฺ แปลว่า น้อย, เบา, ไม่, ไม่มี คำว่า ปมาณในคำว่า ปริตตปมาณ อธิบายให้รู้ว่า คำว่า มตฺติกในคำว่า อปฺปมตฺติกา แปลว่า ประมาณ คำว่า ปริตตปมาณ อธิบายไขคำว่า อปฺปมตฺติกา ให้แปลว่า มีประมาณน้อย เพราะอปฺปมตฺติก แปลว่า (๑) มีประมาณน้อย (๒) มีดินเหนียวน้อย การอธิบายไขความบทนามเช่นนี้ เรียกว่า นามปทฺตสังวรรณนา

อปฺปมตฺติก (ติ) [(๑) อปฺปมตฺต + อิก. (๒) อปฺป + มตฺติกา] (๑) มีประมาณน้อย, น้อย, น้อยนิด (๒) มีดินเหนียวน้อย, มีก้อนดินน้อย^{๒๐๑}

อปฺปมตฺตก (ติ) [(๑) อปฺป + มตฺตา + ก. (ถี) อปฺปมตฺติกา] (๑) มีประมาณน้อย, น้อย, น้อยนิด (๒) มีดินเหนียวน้อย, มีก้อนดินน้อย^{๒๐๒}

อปฺปมตฺต^๑ (ติ) [อปฺป + มตฺตา] (๑) มีประมาณน้อย, น้อย, น้อยนิด (๒) อันไม่มีประมาณ^{๒๐๓}

อปฺปมตฺต^๒ (ติ) [น + ปมตฺต] ผู้ไม่หลงลืม, ผู้ไม่ประมาทแล้ว, ผู้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท, ผู้มีสติ^{๒๐๔}

คำว่า ปจฺฉิมฺ อธิบายไข ปตฺติกฺจฺจํ แปลว่า ต่ำทราวม เพราะปตฺติกฺจฺจ-ศัพฺทฺมีอรรถว่า เลวทราม, เลวร้าย, ต่ำทราวม, ถูกตีเตียน^{๒๐๕} การอธิบายความบทนาม เรียกว่า นามปทฺตสังวรรณนา คำว่า ลามกํ อธิบายไขความ ปจฺฉิมํ ว่า แปลว่า เลวทราม

ปจฺฉิม (ติ) ปจฺฉา + อิม. ปจฺฉา ชาโต ปจฺฉิม (กจ.๓๕๓, รุ.๓๗๘, นิตฺ.สุตฺต.๗๖๗) (๑) เกิดในภายหลัง-ท้ายสุด, เล็ก-น้อยสุด, อันน้อยสุด, อันเลวทราม, เลวร้าย (๒) เกิดในทิศตะวันตก^{๒๐๖}

คำว่า ยา เอสา อธิบายความให้รู้ว่า ยทฺทํ ใน ยทฺทํ ปญฺญาปริหานิ เป็นนิบาตที่มีความหมาย เป็นอดีตถึงค์ ปฐมาวิภคฺติ เอกพจน์ เพราะนิบาตเป็นได้ ๓ ถึงค์ วิภคฺติ ๗ หมวด ๒ พจน์

^{๒๐๑} ติปิ. ๒/๗๔๒๕.

^{๒๐๒} ติปิ. ๒/๗๔๒ - ๔๓.

^{๒๐๓} ติปิ. ๒/๗๔๒.

^{๒๐๔} ติปิ. ๒/๗๔๒.

^{๒๐๕} ติปิ. ๑๓/๖๓๙ - ๔๐.

^{๒๐๖} ติปิ. ๑๓/๓๖๓ - ๔.

คำว่า มม สาสเน(ในศาสนาของเรา) อธิบายใส่เพิ่มเติมเข้ามาเพื่อให้ความหมายสมบูรณ์ยิ่งขึ้นไป และเป็นวิเสสนะเฉพาะของ กัมมัฏสสกตปัญญา ฌานปัญญา เพราะเป็นเหตุนำสัตว์ออกจากการเวียนว่ายตายเกิด เรียกว่าภาวัตถสังขารณนา

คำว่า กมมสสกตปณฺญา ... ผลปณฺญา อธิบายให้รู้ว่า ปัญญาในคำว่า ยทิทปณฺญาปริหานิ ได้แก่ ปัญญา ๕ ประการ คือ กัมมัฏสสตปัญญา(ปัญญาที่รู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของของตน ทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว) ฌานปัญญา(ปัญญาที่ประกอบด้วยฌาน) วิปัสสนาปัญญา(ปัญญาประกอบด้วยวิปัสสนา) มรรคปัญญา(ปัญญาที่ประกอบด้วยมรรค) ผลปัญญา(ปัญญาที่ประกอบด้วยผล) การอธิบายความของบทนามเช่นนี้ เรียกว่า นามปทตถสังขารณนา

คำว่า กมมสสกตปณฺญา ผลปณฺญา จ ปริหานิ อธิบายให้รู้ว่า ปณฺญาปริหานิ เป็นฉัฏฐีตปปริสสมาส วิเคราะห์ว่า ปณฺญา ปริหานิ ปณฺญาปริหานิ แปล: ความเสื่อมแห่งปัญญา ชื่อว่าความเสื่อมปัญญา การอธิบายแสดงรูปวิเคราะห์เช่นนี้ เรียกว่า อภิธานัตถสังขารณนา จ-ศัพท์ท่านใส่เข้ามาเพื่ออธิบายให้ความหมายชัดเจนขึ้น เรียกว่า ภาวัตถสังขารณนา

คำว่า ฉพฺพณียา อธิบายไซ ลามกา ที่เลวทราม หมายถึงต้องละทิ้งไปเสีย การอธิบายความหมายให้ชัดเจน เรียกว่า ภาวัตถสังขารณนา

ฎีกาบาลี: **เอตยาติ** ยถาวุตตตาย ปริหานียา. **ปติกฺกฺุณฺติ** นิหิณฺ. **มม สาสเนติ** อิทิ กมมสสกตชฌานปณฺญานมปิ วิเสสนเมว. ตถุภยมปิ หิ พาหิรกาณํ ตปปณฺญาทวยโต สาทิสยเมว สพฺพณฺญพฺพุทานํ เทสนาย ลหฺุวิเสสโต วิวญฺญฺุณฺนิสฺสยโต จ.^{๒๐๗}

ฎีกาแปล: คำว่า **ด้วยความเสื่อมนั้น (เอตยาติ)** ได้แก่ ด้วยความเสื่อมตามที่กล่าวมาแล้ว คำว่า **เลวร้าย (ปติกฺกฺุณฺติ)** ได้แก่ เลวทราม คำว่า **ในศาสนาของเรา (มม สาสเน)** นี้เป็นวิเสสนะแม้ของกัมมัฏสสกตปัญญาและฌานปัญญาเท่านั้น จริงอยู่ ปัญญาแม้ทั้ง ๒ นั้น เป็นปัญญาที่ดียิ่งกว่าปัญญาทั้ง ๒ นั้นของนักบวชภายนอกศาสนานั้นเอง เพราะได้เทศนาพิเศษของพระสัมพันธูปุทธเจ้าทั้งหลายและเพราะเป็นเหตุที่มีกำลังต่ออนิพพาน

วิเคราะห์สังขารณนาในฎีกา: คำว่า ยถาวุตตตาย ปริหานียา อธิบาย เอตสรพฺพณามว่า โยค ปริหานียา ด้วยความเสื่อมตามที่กล่าวมาแล้ว หมายถึงความเสื่อมญาติ การอธิบายตัวโยคของ

^{๒๐๗} อัง.เอกก.ฎีกา (บาลี) ๑/๗๖/๑๔๙.

เอต-สรรพนามเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตตสังวรณนา คำว่า นิหิณ อธิบายให้รู้ว่า ปติกิณฺฐ แปลว่า ต่ำ
ทราม, เลวร้าย การอธิบายความบทรามเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตตสังวรณนา

คำว่า กम्मสสกตชฎานปญฺญานมปิ วิเสสนเมว อธิบายให้รู้ว่า มม สาสเน เป็นบท
ขยายเฉพาะปัญญา ๒ ประการ คือกัมมัสสกตปัญญาและฌานปัญญา เพราะปัญญา ๒ ประการมีทั้ง
ในพระพุทธศาสนาและนอกพระพุทธศาสนา แต่ในที่นี้หมายถึงปัญญา ๒ ประการ ในพระพุทธศาสนา
เท่านั้น เนื่องจากนำเหล่าสัตว์ให้พ้นทุกข์ได้ จริงอยู่ บุคคลเมื่อเชื่อกรรมฝึกสมาธิจนได้ฌานออกจาก
ฌานเจริญวิปัสสนาต่อทำให้หลุดพ้นจากทุกข์ได้ตามสมควรแก่สติปัญญาของแต่ละคน

ยทิทํ นิบาตที่มีความหมายและไม่มี ความหมาย

๑. ยทิทํ นิบาตที่มีความหมาย เป็นได้ ๓ ลิงค์ คือ ปุงลึงค์ อิตถิลิงค์ วิภัตติ ๗
หมวด มี ปฐมาวิภัตติเป็นต้น นปุงสกลึงค์ และ ๒ พจน์ คือ เอกพจน์และพหูพจน์ ตามสมควรแก่ตัว
นามที่เป็นประธานนั้นๆ มีรายละเอียดต่อไปนี้

ยทิทนต์ติ นิปาโต, โย อยนต์ติ อตโถ.^{๒๐๘}

ศัพท์ว่า ยทิทํ เป็นนิบาต อธิบายว่า โย อย (มทนิมมทโน) ธรรมที่กำลังจะความเมาใด
(อตถิ มีอยู่)

ยทิทนต์ติ นิปาโต สพฺพลิงฺควิภตฺตวิจฺจนฺสุ ตาทิโสว ตตถ ตตถ อตถโต ปริณามตพฺโพ.
อิธ ปนสส โย เอโสติ อตโถ.^{๒๐๙}

ศัพท์ว่า ยทิทํ เป็นนิบาต เป็นเช่นนั้นคือเป็นรูปยทิทํนั้นนั่นเอง ในลิงค์ วิภัตติ
และวจนะทั้งปวง บัณฑิตพึงปรับเปลี่ยนไปตามเนื้อความในที่ของบทบาลีนั้น ๆ แต่ในที่(ยทิทํ
ปิณฺฑชปาโต)นี้ คำว่า ยทิทํ นั้นมีความหมายว่า โย เอโส (ปิณฺฑชปาโต) บิณฺฑชปาโต (อตถิ มีอยู่)

ยทิทนต์ติ นิปาโต เย อิเมติ อยมสส อตโถ.^{๒๑๐}

ศัพท์ว่า ยทิทํ เป็นนิบาต คำว่า ยทิทํ นั้นมีความหมายนี้ว่า เย อิเม (จตฺตารโ
สติปฺภูจฺจนา) สติปฺภูจฺจนา ๔ เหล่าใด (อตถิ มีอยู่)

^{๒๐๘} อัง.จตุกก.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๔/๓๖๑.

^{๒๐๙} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๐/๑๐๙.

^{๒๑๐} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๐๖/๒๖๑.

อิม-ไม่ได้แปลเพราะเป็นเพียงสรรพนามที่ระดับถ้อยคำให้สละสลวยเท่านั้น ดังนั้น จึงแปลตัวหน้าตัวเดียว การแปลสรรพนามที่ซ้อนกัน ๒ ตัว แปลเฉพาะตัวหน้าเท่านั้นในที่มีสรรพนามซ้อนกัน ๒ ตัว ในอรรถกถาและฎีกาทั้งหมดก็เป็นเช่นนี้

ยทิตฺต นิปาโต ตสฺส จานํ สนธาย “ยํ อิทฺท”ติ ปฏิจฺจสมฺมุปาทํ สนธาย “โย อยฺน”ติ เอวฺมตฺถ โท ฎฺฎุทฺทโพ.^{๒๑๑}

ศัพท์ว่า **ยทิตฺ** เป็นนิบาต อาศยฺ จาน-ศัพท์(เหตุ)แห่งนิบาตว่า ยทิตฺ นั้น บัณฑิตพึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า **ยํ อิทฺ** (จานํ) แปลว่า เหตุใด (อตฺถิ มีอยู่) อาศยฺปฏิจฺจสมฺมุปาทํ พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า **โย อยฺ**(ปฏิจฺจสมฺมุปาโท) แปลว่า ปฏิจฺจสมฺมุปาทใด (อตฺถิ มีอยู่)

ยทิตฺ ชาตฺติ เอตฺถ **ยทิตฺต** นิปาโต. ตสฺส สพฺพปเทสุ ลิงฺคานรूपโต อตฺถโถ เวทิตฺทโพ. อธิ ปน “ยา เอสา ชาตฺ”ติ อยฺมสฺส อตฺถโถ.^{๒๑๒}

ศัพท์ว่า **ยทิตฺ** ในบาลีนี้ว่า **ยทิตฺ** **ชาต** (ก็คือชาตินั่นเอง) เป็นนิบาต บัณฑิตพึงทราบเนื้อความแห่งนิบาตนั้นโดยสมควรแก่ลึงค์ในบททั้งปวง ก็ในบาลีว่า ยทิตฺ ชาตฺ นี้ อรรถนี้ว่า “ยา เอสา **ชาต** แปลว่า **ความเกิดใด (อตฺถิ มีอยู่)**” เป็นอรรถของบทว่า ยทิตฺ นั้น

ยทิตฺต ยานิ อิมานิ. (จตฺตาริ ปุริสยฺคานิ)^{๒๑๓}

คำว่า **ยทิตฺ** ตตฺบทเป็น ยานิ อิมานิ แปลว่า คู่บุรุษ ๔ เหล่าใด (อตฺถิ มีอยู่)

ยทิตฺต วุฑฺฒิการณนิทฺสสนตฺเถ นิปาโต. เตน “ยํ อิทํ อณฺณมณฺณสฺส หิตฺวจฺนํ อาปตฺติโต วุฑฺฐาปนณฺจ, เตน อณฺณมณฺณวจฺเนน อณฺณมณฺณวุฑฺฐาปนเนน จ สํวฑฺฒา ปริสา”ติ เอวํ ปริสาย วุฑฺฒิการณํ ทสฺสิตํ โหติ.^{๒๑๔}

ศัพท์ว่า **ยทิตฺ** เป็นนิบาตลงในอรรถที่แสดงเหตุแห่งความเจริญ ด้วยคำศัพท์นั้น เป็นอันท่านได้แสดงเหตุแห่งความเจริญแห่งบริษัทอย่างนี้ว่า “การพูดแนะนำประโยชน์แก่กัน และการให้กันและกันออกจากอาบัติใด ด้วยการพูด แนะนำประโยชน์แก่กันกับด้วยการให้กันและกันออกจากอาบัตินั้น บริษัทจึงเจริญขึ้น”

^{๒๑๑} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๖๔/๖๑.

^{๒๑๒} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๙๘/๙๖.

^{๒๑๓} อง.จตฺกุก.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๔/๓๖๑.

^{๒๑๔} วิ.ม.หา.อ. (บาลี) ๒/๔๒๕ - ๖/๑๑๕.

ยทิตนติ ยา อัย(อกตณฺญตฺตา).^{๒๑๕}

คำว่า **ยทิต** ตัดบทเป็น ยา อัย แปลว่า ความเป็นผู้ออกตณฺญตฺตา (อตฺถิ มีอยู่)

ยทิต (ยา เอสา) ปุณฺณสมปทา.^{๒๑๖}

บุญสัมปทาใด (อตฺถิ มีอยู่)

ยทิตนติ ...ยา เอสา (ปุณฺณสมปทา).^{๒๑๗}

คำว่า **ยทิต** ตัดบทเป็น ... ยา เอสา แปลว่า บุญสัมปทาใด (อตฺถิ มีอยู่)

“โฆโสปิ โข เอโส ทฺลลโภ โลกสมฺมึ **ยทิต** พุทฺโธ”ติ.^{๒๑๘}

[เสลพราหมณ์คิดว่า]“แม้แต่เสียงประกาศว่า พระพุทธเจ้า นี้แลก็หาได้ยากในโลก”

ยทิตนติ นิปาโต โย เอโสติ วุตฺตํ โหติ.^{๒๑๙}

ศัพท์ว่า **ยทิต** เป็นนิบาต มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า โย เอโส (พุทฺโธ) แปลว่า พระพุทธเจ้าพระองค์ใด (อตฺถิ มีอยู่)

ยทิตนติ เย เอเต สพฺเพปิ สตฺตา.^{๒๒๐}

คำว่า **ยทิต** ได้แก่ สัตว์แม่ทั้งปวงเหล่าใด (อตฺถิ มีอยู่)

๒. นิบาตที่ไม่มีความหมาย

หมายถึง บทนิบาตที่ไม่มีความหมายพิเศษอะไร คือเป็นนิบาตระดับถ้อยคำให้ สละสลวยเท่านั้น นิบาตประเภทนี้มีข้อสังเกต คือมีคำว่า มตฺต อยู่ในบทขยายของอรรคกถาและฎีกามี รายละเอียดดังต่อไปนี้

ยทิตนติ นิปาตมตฺตํ.^{๒๒๑}

คำว่า **ยทิต** เป็นเพียงนิบาต

^{๒๑๕} อัง.ทุกก.อ. (บาลี) ๒/๓๓/๓๑.

^{๒๑๖} ชุ.ช. (บาลี) ๒๕/๑๖/๑๓.

^{๒๑๗} ชุ.ช.อ. (บาลี) ๑/๑๖/๒๐๑.

^{๒๑๘} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๙๘/๓๘๔.

^{๒๑๙} ชุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๕๕๓/๒๗๔.

^{๒๒๐} ชุ.ชา.อ. (บาลี) ๘/๑๒๐/๒๔๖.

^{๒๒๑} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๓๕/๑๒๑.

ยทิท อิทธิวิธาสูติ เอตถ ยทิทนต์ นิปาตมตตํ. อิทธิวิธาสู ภควตา อุตฺตริตโร
นตฺถิ.^{๒๒๒}

ในคำนี้ว่า ในเรื่องการแสดงฤทธิ์ (ยทิท อิทธิวิธาสู) คำว่า ยทิท เป็นเพียงนิบาต
บุคคลผู้ยิ่งกว่าพระผู้มีพระภาค ในประเภทอิทธิย่อมไม่มี

ยทิท กุสเลสุ ฐมเมสุติ เอตถ ยทิทนต์ นิปาตมตตํ กุสเลสุ ฐมเมสุ ภควตา อุตฺตริตโร
นตฺถิตฺติ อยเมตฺถตฺถโถ.^{๒๒๓}

ในปาฐะนี้ว่า ในเรื่องคุณธรรมทั้งหลาย (ยทิท กุสเลสุ ฐมเมสุ) คำว่า ยทิท เป็น
เพียงนิบาต ในกุสเลสุ ฐมเมสุนี้มีคำอธิบายตั้งนี้ว่า “สมณะหรือพราหมณ์ผู้ยิ่งกว่าพระผู้มีพระภาค
(เพราะ)ในฝ่ายคุณธรรม ย่อมไม่มี”

เสยฺยถาปี ภิกฺขเว ยานิ กานิจิ รุกฺขชาตานิ, ฆนฺทโน เตสํ อคฺคมกฺขายติ, ยทิทํ
มุกฺคตาย เจว กมฺมณฺณตฺตาย จ. เอวเมว โข อหํ ภิกฺขเว นาณญํ เอกธมฺมปิ สมนฺุสฺสามิ, ยํ เอวํ ภาวิตํ
พหุสฺสีกตํ มุฑุ จ โทติ กมฺมณฺณณฺจ, ยถยิทํ จิตฺตํ. จิตฺตํ ภิกฺขเว ภาวิตํ พหุสฺสีกตํ มุฑุ จ โทติ กมฺมณฺณณฺจ
โทติ.^{๒๒๔}

บัณฑิตกล่าวว่าต้นจันทน์เป็นต้นไม้ที่เล็กกว่าต้นไม้ทุกชนิด เพราะเป็นของอ่อนและ
ใช้งานได้ดี แม้นั้นใด เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่ได้เจริญทำให้มากแล้ว เป็นของอ่อนและควรแก่
การใช้งานเหมือนจิตนี้ จิตที่ได้เจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นของอ่อนและควรแก่การใช้งาน

ยทิทนต์ นิปาตมตตํ.^{๒๒๕}

คำว่า ยทิท เป็นเพียงนิบาต

๓.๓.๑.๗ การอธิบายความบพกิต

หมายถึง การอธิบายความหมายของบพกิต เพื่อให้เข้าใจความหมายของบพกิต
อย่างกระจ่างชัด

^{๒๒๒} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๑๖๐/๘๔.

^{๒๒๓} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๑๔๕/๗๒.

^{๒๒๔} อัง.เอกก. (บาลี) ๒๐/๔๗/๘.

^{๒๒๕} อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๔๗/๕๒.

พุชฌตีติ พุทฺโธ.^{๒๒๖}

บุคคลใดรู้อยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้นจึงชื่อว่า ผู้รู้

คำว่า พุชฌตีติ (พุช + ย + ตี) อธิบายให้รู้ว่า คำว่า พุทฺโธ มาจาก พุช ธาตุ + ต ปัจจัย มีความหมายว่า รู้ เพราะ พุช ธาตุมีความหมาย ๔ ประการ คือ รู้, เบิกบาน, ไป และตื่น^{๒๒๗} ดังนั้น ความหมายของ พุช ธาตุในที่นี้ ท่านประสงค์เอาอรรถว่า รู้ การอธิบายความหมายของบทกิตก์ ลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

คัมภีร์มณีสารมัญญูสาได้กล่าวไว้ว่า

ญาณ วิกสเน เจว	คมเน จาปี ซาคเร
จตุเสวเตสุ อตเตสุ	พุชฌาตุ ปวตตติ. ^{๒๒๘}

พุชฌาตุมีความหมาย ๔ ประการ คือ รู้ เบิก
บาน ไปและตื่น.

ขุสเสนโตติ ฆฎฺฏณโต.^{๒๒๙}

คำว่า เมื่อจะข่ม (ขุสเสนโต) ได้แก่ กล่าวเสียดสี^{๒๓๐}

คำว่า ฆฎฺฏณโต อธิบายให้รู้ว่า ขุสเสนโต มาจาก ขุส ธาตุ + อ ปัจจัย + อนต-ปัจจัย มีความหมายว่า กล่าวเสียดสี เพราะขุส ธาตุ มีอรรถว่า (ก) ต่ำ (ข) กระทบ, เสียดสี^{๒๓๑} การอธิบายความหมายของบทกิตนามลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

ภุตตาวินติ ภุตตวนต.^{๒๓๒}

คำว่า เสวยเสร็จแล้ว (ภุตตาวี) ได้แก่ เสวยภัตตาหารเสร็จ^{๒๓๓}

คำว่า ภุตตวนต อธิบายให้รู้ว่า ตาวี ปัจจัยในคำว่า ภุตตาวี ลงในกัตตุสาธนะและอดีตกาล เหมือน ตวนต ปัจจัยในคำว่า ภุตตวนต ซึ่งมาจาก ภุช ธาตุ + ตวนต ปัจจัย วิเคราะห์ว่า ภุตตวาติ

^{๒๒๖} พระมหานิมิต ธรรมสารโร ป.ธ.๙, **ปทวิจาร์ทีปนี**, พิมพ์ครั้งแรก, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗), หน้า ๔๔๒.

^{๒๒๗} นมก.ฎีกา. (บาลี) ๑/๓๒.

^{๒๒๘} มณิมัญญู. (บาลี) ๑/๗๙.

^{๒๒๙} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๖๔/๒๓๐.

^{๒๓๐} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๒๖๔/๒๔๔.

^{๒๓๑} ตีป. ๖/๕๙๘.

^{๒๓๒} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๒๓/๒๐๗.

^{๒๓๓} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๒๓/๒๑๖.

ภุตตาวี (ภุช + ตาวี) ผู้บริโภครแล้ว การอธิบายความหมายของปัจจัยกิตก์ ลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

๓.๓.๑.๘ การอธิบายความของกิตก์ปัจจัย

การอธิบายความของกิตก์ปัจจัย คือ สาธนะทั้ง ๗ ประการ มีกัตตุสาธนะเป็นต้น เพื่อให้เข้าใจความหมายกระจ่างชัด **สาธนะ** คือ คำที่ช่วยให้กิริยาสำเร็จสมบูรณ์ เพื่อกำจัดความสงสัย ของนักศึกษา เช่น คำว่า **ทานิ** มาจาก ทา ธาตุ แปลว่า ให้ + ยู ปัจจัย แปลว่า การ หรือ ความ ซึ่ง เป็นตัวสาธนะ คือ คำที่ช่วยให้กิริยาสำเร็จสมบูรณ์ว่า คำว่า ให้ นั้น หมายถึง การให้ ไม่ใช่ สิ่งของที่ถูก ให้ เพราะ คำว่า ให้ มีความหมายได้หลายอย่าง เช่น ผู้ให้, สิ่งที่ถูกให้, การให้ และที่ให้ แต่เมื่อลง ยู ปัจจัย มา เป็นรูปว่า ทานิ ก็หมายถึง การให้ หรือ สิ่งของที่ให้เท่านั้น ก็กำจัดความสงสัยไปได้

คเตติ คมเน.^{๒๓๔}

คำว่า **คเต** ได้แก่ การไป(ขณะเดิน)

คำว่า คมเน อธิบายให้รู้ว่า ต ปัจจัยในคำว่า คเต ลงในอรรถภาวสาธนะ แปลว่า การไป(การเดิน) เพราะ ต ปัจจัยเป็นได้ ๔ สาธนะ คือ กัตตุสาธนะ กัมมสาธนะ ภาวสาธนะ และ อธิกรณสาธนะ คำนี้วิเคราะห์ว่า คมนิ คตฺ การไป ชื่อว่า คตะ(การเดิน) การอธิบายความหมายของบท กิตก์ลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

ภุตตาวินติ ภุตตวนตฺ.^{๒๓๕}

คำว่า **เสวยเสร็จแล้ว (ภุตตาวี)** ได้แก่ เสวยภัตตาหารเสร็จ^{๒๓๖}

คำว่า ภุตตวนตฺ อธิบายให้รู้ว่า ตาวี ปัจจัยในคำว่า ภุตตาวี ลงในกัตตุสาธนะและ อดีตกาล^{๒๓๗} เหมือน ตวนตฺ ปัจจัยในคำว่า ภุตตวนตฺ ซึ่งมาจาก ภุช ธาตุ + ตวนตฺ ปัจจัย วิเคราะห์ว่า ภุตตวาติ ภุตตาวี (ภุช + ตาวี) ผู้บริโภครแล้ว การอธิบายความหมายของบทกิตก์ลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

๓.๒.๒ การอธิบายความบทอุปสัค (อุปสัคสังวรณนา)

หมายถึง การอธิบายบทอุปสัคโดยบ่งบอกว่าเป็นเพียงบทอุปสัค และอธิบายความหมาย ของบทอุปสัค เพื่อห้ามบทนาม บทอาขยต หรือบทนิบาต เพื่อให้ความหมายกระจ่างแจ้ง

^{๒๓๔} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๑๔/๑๘๒.

^{๒๓๕} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๒๓/๒๐๗.

^{๒๓๖} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๒๓/๒๑๖.

^{๒๓๗} ปทรูป. (บาลี) ๑/๖๑๒/๔๔๔.

๓.๒.๒.๑ การอธิบายบทอุปสรรค

หมายถึง การอธิบายบทอุปสรรคโดยบ่งบอกว่าเป็นเพียงบทอุปสรรคเท่านั้นไม่มีความหมายอะไรพิเศษ

อติติ อุปสรรคมตต์.^{๒๓๘}

คำว่า **อติ** เป็นเพียงบทอุปสรรค

คำว่า อุปสรรคมตต์ อธิบายให้รู้ว่า อติ เป็นบทอุปสรรค เพื่อห้ามบทนิบาต เพราะ อติ เป็นนิบาตบทที่มี^{๒๓๙} เช่น **อติติ** อัจจนตตเถ นิปาโต คำว่า อติ เป็นบทนิบาตลงในอรรถ อัจจันตะ (ตลอด, สิ้น) การอธิบายบทอุปสรรคลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสรรคปทสังวรรณนา

ปฏิปนโน โหติติ เอตถ **ปฏิติ** อุปสรรคปท.^{๒๔๐}

คำว่า **ปฏิ** ในคำว่า **ปฏิปนโน โหติ** นี้ เป็นบทอุปสรรค

คำว่า อุปสรรคปท อธิบายให้รู้ว่า ปฏิ ในคำว่า ปฏิปนโน โหติ เป็นบทอุปสรรคจริง อยู่ คำว่า ปฏิ นี้แปลงมาจากอุปสรรค คือ ปติ เหมือนคำว่า ปฏุกคิ มาจาก ปติ + อคคิ (ไฟตอบได้) ปฏิหณฺณติ มาจาก ปติหณฺณติ (ย่อมเบียดเบียน)^{๒๔๑} การอธิบายความบทอุปสรรคลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสรรคปทสังวรรณนา

๓.๒.๒.๒ การอธิบายความของบทอุปสรรค

หมายถึง การอธิบายบทอุปสรรคพร้อมทั้งความหมายของบทอุปสรรคควบคู่กัน หมายความว่า อธิบายบอกว่า บทนี้ เป็นบทอุปสรรคพร้อมทั้งอธิบายความหมายของบทอุปสรรคว่ามีความหมายนี้

อภิณฺณตาทิ เอตถ **อภิติ** ลกฺษณฺตเถ อุปสรรคโค.^{๒๔๒}

คำว่า **อภิ** ในคำนี้ว่า **อภิณฺณตาทิ** เป็นบทอุปสรรคลงในอรรถลักษณะ (เครื่องจดจำ)

คำว่า อุปสรรคโค อธิบายให้รู้ว่า อภิ ในคำว่า อภิณฺณตาทิ เป็นบทอุปสรรค และคำว่า ลกฺษณฺตเถ อธิบายให้รู้ว่า อภิ มีความหมายว่า เครื่องจดจำ เป็นการอธิบายความหมายของบทอุปสรรค

^{๒๓๘} ชุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๔๔๗/๑๓๑.

^{๒๓๙} อัง.ทุก.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๗/๔๕.

^{๒๔๐} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓/๒๖.

^{๒๔๑} ปทรูป. (บาลี) ๑/๔๓/๔๓.

^{๒๔๒} ม.มู.อ. (บาลี) ๑/๔๙/๑๒๘.

เพราะอภิอุปสรรคมีความหมายมาก^{๒๔๓} การอธิบายบทอุปสรรคพร้อมทั้งความหมายลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสรรคปทัตถสังวรณนา

สนธิ สหตเถ อุปสคโค.^{๒๔๔}

คำว่า สํ เป็นอุปสรรคบท มีความหมายว่า พร้อมกัน, กับ, ด้วย.

คำว่า อุปสคโค แสดงให้รู้ว่า สํ เป็นอุปสรรคบท เพราะ สํ ที่เป็นนาม แปลว่า ทรัพย์, สุนัข ก็มี เป็นนิบาต ก็มี ส่วนคำว่า สหตเถ อธิบายให้รู้ว่า สํ อุปสรรคบทมีความหมายว่า พร้อม, กับ เพราะ สํ อุปสรรคบท มีความหมายมากมาย^{๒๔๕} การอธิบายอุปสรรคบทพร้อมทั้งความหมายลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสรรคปทัตถสังวรณนา

๓.๓.๓ การอธิบายความนิบาต (นิปาตสังวรณนา)

หมายถึง การอธิบายบทนิบาตโดยบอกให้รู้ว่า เป็นบทนิบาตและอธิบายความหมายของ นิบาตบท เพื่อห้ามบทนาม บทอาขยัต หรือบทอุปสรรคและเพื่อให้ความหมายชัดเจน

๓.๓.๓.๑ การอธิบายบทนิบาต

หมายถึง การอธิบายบทนิบาตโดยบอกให้รู้ว่า เป็นบทนิบาตเท่านั้น ไม่มีความหมายอะไรเป็นพิเศษ

เอวนติ นิปาตปทํ.^{๒๔๖}

คำว่า เอวํ เป็นบทนิบาต

คำว่า นิปาตปทํ อธิบายให้รู้ว่า คำว่า เอวํ เป็นบทนิบาต การอธิบายบทนิบาต ลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทสังวรณนา

อิตติ นิปาตปทํ.^{๒๔๗}

คำว่า อิติ เป็นบทนิบาต

คำว่า นิปาตปทํ อธิบายให้รู้ว่า อิติ เป็นบทนิบาต เพราะ อิติ เป็นได้ทั้งบทนาม และบทอาขยัต การอธิบายบทนิบาตลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทสังวรณนา

^{๒๔๓} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๘๒/๑๕๗ - ๑๕๘.

^{๒๔๔} กงขา.ปุรณ-อภิวินฎีกา ๑/๒๑๐.

^{๒๔๕} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๘๑/๑๕๖.

^{๒๔๖} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓/๒๖.

^{๒๔๗} ขุ.อิตติ.อ. (บาลี) ๑/๓.

๓.๓.๓.๒ การอธิบายความของบทนิบาต

หมายถึง การอธิบายบทนิบาตพร้อมทั้งความหมายของบทนิบาต หมายความว่า อธิบายว่า บทนี้ เป็นบทนิบาตและมีความหมายอย่างไร เพราะบทนิบาตมีความหมายมาก

วตาคติ ปตถนตเถ นิปาโต.^{๒๔๘}

คำว่า **วต** เป็นบทนิบาต มีความหมายว่า **ปรารภนา**

คำว่า นิปาโต อธิบายให้รู้ว่า **วต** เป็นบทนิบาต ส่วนคำว่า **ปตถนตเถ** อธิบายให้รู้ว่า **วต** บรรดานิบาต ๒ ประเภท คือ **ปทปุรณะและอรรถปุรณะ** เป็นอรรถปุรณนิบาต มีความหมายว่า **ปรารภนา** การอธิบายบทนิบาตพร้อมทั้งความหมายลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า **นิปาตปัทถสังวรรณนา**

ยตฺร ทิ นามาติ อจฺจฺริยตเถ นิปาโต.^{๒๔๙}

คำว่า **ยตฺร ทิ นาม** เป็นบทนิบาต มีความหมายว่า **นำอัครจรรย**

คำว่า นิปาโต อธิบายให้รู้ว่า **ทิ** ในคำว่า **ยตฺร ทิ นาม** เป็น **บทนิบาต** เพราะ **ทิ** เป็น **ทั้ง ทิ วิภัตตินาม, ทิ วิภัตติอาชยาค** และ **ทิ นิบาต** ส่วนคำว่า **อจฺจฺริยตเถ** อธิบายให้รู้ว่า **นาม นิบาต** มีความหมายว่า **นำอัครจรรย** เป็นอรรถปุรณนิบาต และคำว่า **ยตฺร** เป็นอรรถปุรณนิบาตลงในอรรถปฐมาวิภัตติ แปลว่า (อันว่า พระตถาคตพระองค์ใด) เพราะ **นิบาต** มี ๒ ประเภท คือ **ปทปุรณนิบาต** (นิบาตที่ระดับบทให้ออกเสียงสละสลวยไม่มีความหมายอะไร) และ **อรรถปุรณนิบาต** (นิบาตที่มีความหมาย)^{๒๕๐} ดังพระภิกษุจารย์กล่าวไว้ว่า “**ยตฺร** วตติ, **นามาติ** อจฺจฺริยตเถ นิปาโต, **ทิ-สทฺโท** อนตฺถโก. เตนาท “**โย นาม ตถาคโตติ.**”^{๒๕๑} คำว่า **ยตฺร** เป็นนิบาต ลงในอรรถปฐมาวิภัตติ คำว่า **นาม** เป็นนิบาตมีความหมายว่า **นำอัครจรรย** **ทิ ศัพท์** ไม่มีความหมาย เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า “**พระตถาคตผู้นำอัครจรรยพระองค์ใด**” การอธิบายบทนิบาตพร้อมทั้งความหมายลักษณะเช่นนี้ เรียก **นิปาตปัทถสังวรรณนา**

ขลฺลติ อนุสฺสวณตเถ นิปาโต.^{๒๕๒}

คำว่า **ขลฺล** เป็นบทนิบาต มีความหมายว่า **ได้ยินมาว่า**

คำว่า นิปาโต อธิบายให้รู้ว่า **ขลฺล** เป็นบทนิบาต ส่วนคำว่า **อนุสฺสวณตเถ** อธิบายให้รู้ว่า **ขลฺล** บรรดา นิบาต ๒ ประเภท คือ **ปทปุรณะ และอรรถปุรณะ** เป็นอรรถปุรณะ มีความหมายว่า

^{๒๔๘} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๗/๔.

^{๒๔๙} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๓/๒๐.

^{๒๕๐} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๘๒/๑๖๑.

^{๒๕๑} ที.ม.ภิกษา (บาลี) ๒/๑๓/๒๑.

^{๒๕๒} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๕๕/๒๒๑.

ได้ยินมาว่า เพราะ บทนิบาต มีความหมายมาก เป็นนิบาตปทัตถสังวรณา ดังพระภิกษุจารย์กล่าวว่า “อเนกตถตตา นิปาตานํ อธิ อนุสสวตโถ อธิเปโตติ อาห “**ขลุตติ อนุสสวตเถ นิปาโตติ**”^{๒๕๓} พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “**คำว่า ขลุตติ เป็นนิบาตลงในความหมายว่า ได้ยินมาว่า**” เพื่อประสงค์ จะแสดงว่า [ขลุตติ นิบาต] ในที่นี้ ท่านประสงค์ว่า มีความหมายว่า ได้ยินมาว่า เพราะบทนิบาต มีความหมายมาก” การอธิบายบทนิบาตพร้อมทั้งความหมายลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิบาตปทัตถ-สังวรณา

๓.๓.๔ การอธิบายบทอาขยาต (อาขยาตสังวรณา)

หมายถึง การอธิบายวิภัติบทอาขยาตและอธิบายความหมายของบทอาขยาตตามสมควร

๓.๓.๔.๑ การอธิบายความบทอาขยาต

หมายถึง การอธิบายวิธีทำตัวรูปบทอาขยาต คือ เมื่อลงวิภัติบทอาขยาตท้ายธาตุแล้ว มีการเปลี่ยนแปลงอักษรในธาตุบ้าง กล่าว คือ เปลี่ยน พยัญชนะ เหมือนแปลง ม เป็น จฉ ในคำว่า คจฉติ = คมฺ ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัติ (ย่อไป) หรือเปลี่ยน พยางค์เหมือนแปลง ทา ธาตุ เป็น ทชช ในคำว่า ทชชติ = ทา ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัติ (ย่อให้)

อุจเจฉณามิติ อุจฉินทิสสามิ.^{๒๕๔}

คำว่า **อุจเจฉณามิ** ได้แก่ จักตัด

คำว่า อุจฉินทิสสามิ อธิบายให้รู้ว่า อุจเจฉณามิ สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ฉิ ธิ ธาตุ + สสามิ วิภัติ แปลง สส ในคำว่า สสามิ เป็น ฉ^{๒๕๕} แปลง ท ที่สุดธาตุ เป็น จ วุทธิ อี ใน ฉิ ธิ เป็น เอ ซ้อน จ อักษรที่ อุ บทหน้า การอธิบายวิธีทำตัวรูปบทอาขยาตเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาต-ปทัตถสังวรณา

มนตฺวโหติ มนตยถ.^{๒๕๖}

คำว่า **มนตฺวโห** ได้แก่ จงปริกษา

คำว่า มนตยถ แสดงอธิบายให้รู้ว่า วโห วิภัติในคำว่า มนตฺวโห เป็นปัญจมีวิภัติ เพราะไขด้วย ถ ปัญจมีปรัสบท การอธิบายอาขยาตลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาตปทัตถสังวรณา

^{๒๕๓} ที.สี.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๕๕/๓๕๕.

^{๒๕๔} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๓๑/๑๑๕.

^{๒๕๕} ปทรูป. (บาลี) ๑/๕๐๘/๓๖๗.

^{๒๕๖} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๖๘/๒๓๗.

อาชยาด คือ คำที่เชื่อมธาตุและวิภัติ เพื่อสร้างคำแสดงกิริยา ดังคัมภีร์ปทรูปสิทธิ ไวยากรณ์แสดงรูป วิเคราะห์ว่า “กิริย อัจกษตีติ อาชยาด (อา + ชยา + ต)^{๒๕๗}” คำใดกล่าวกิริยา เพราะเหตุนั้น คำนั้นจึงชื่อว่า อาชยาด (คำแสดงกิริยา)”

เย น กาหนดิติ เย น กริสสนติ.^{๒๕๘}

คำว่า **เย น กาหนดิ** ได้แก่ คนเหล่าใด จักไม่กระทำ.

คำว่า กริสสนติ อธิบายให้รู้ว่า กาหนดิ สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + สสนติ วิภัติ แปลง กร ธาตุ เป็น กาหุ และลบ สส ใน สสนติ^{๒๕๙} การอธิบายบทอาชยาดลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาชยาดปทสังวรรณนา

ทชเชติ ทเทยย์ ททามิ วา.^{๒๖๐}

คำว่า **ทชเช** ได้แก่ พึงให้ หรือยอมให้

คำว่า ทเทยย์ อธิบายให้รู้ว่า ทชเช สำเร็จมาจาก ทา ธาตุ + อ ปัจจัย + เอยย์ วิภัติ แปลง ทา ธาตุ เป็น ทชช, แปลง เอยย์ เป็น เอ^{๒๖๑} ส่วนคำว่า ททามิ อธิบายให้รู้ว่า ทชเช สำเร็จรูปมาจาก ทา ธาตุ + อ ปัจจัย + มิ วิภัติ แปลง ทา ธาตุ เป็น ทชช แปลง มิ วิภัติ เป็น เอ^{๒๖๒} การอธิบายวิธีทำตัวรูปบทอาชยาดลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาชยาดปทสังวรรณนา

๓.๓.๔.๒ การอธิบายความหมายของบทอาชยาด

หมายถึง การอธิบายบทอาชยาดพร้อมทั้งความหมายควบคู่กัน หมายความว่า อธิบายขยายว่า บทนี้ เป็นบทอาชยาดและมีความหมายอย่างนี้ แปลว่าอย่างนี้ เพราะบทอาชยาด กล่าวความหมายมาก

โยนิโส วิจิเน ธมมนติ อุปาเยน จตุสจจธมม วิจินาติ.^{๒๖๓}

บาทคาถาว่า **พิจารณาธรรมโดยแยกคาย (โยนิโส วิจิเน ธมม)** ความว่า ย่อมพิจารณา สัจธรรม ๔ ด้วยปัญญา

^{๒๕๗} ปทรูป. (บาลี) ๑/๔๒๔/๓๑๓.

^{๒๕๘} ชุ.ชา.ทุก.อ. (บาลี) ๓/๙๑/๑๓๐.

^{๒๕๙} ปทรูป. (บาลี) ๑/๕๒๔/๓๘๑.

^{๒๖๐} ปาจิต. (บาลี) ๑/๑๙๙/๓๑๙.

^{๒๖๑} ปทรูป. (บาลี) ๑/๔๕๔/๓๒๘.

^{๒๖๒} ปทรูป. (บาลี) ๑/๕๒๔/๓๘๑.

^{๒๖๓} อง.สตต.ก.อ. (บาลี) ๓/๑ - ๕/๑๕๙.

คำว่า วิจิณาติ อธิบายให้รู้ว่า วิจเน เป็นบทอาขยาต แปลง ตี วัตตมานาวิภัตติ เป็น เอ และแปลว่า พิจารณา เพราะธาตุมีความหมายมาก ดังพระภิกษุเจ้าจารย์กล่าวไว้ว่า “อเนกตถตตาวธาตุนี^{๒๖๔} ธาตุมีความหมายมาก” การอธิบายบทอาขยาตพร้อมทั้งความหมายลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาตปทัตถสังวรณนา

ลียาติ ภาเวยยาติ อตโธ.^{๒๖๕}

คำว่า ลียา อธิบายว่า ภาเวยย (ฟังมี)

คำว่า ภาเวยยาติ อตโธ อธิบายให้รู้ว่า ลียา เป็นบทอาขยาตมีความหมายว่า ฟังมี และบอกว่า ลียา มาจาก อส ธาตุ เอยย สัตตมีวิภัตติ แปลง เอยย เป็น อียา และ ลบ อ อักษรที่ อส ธาตุ^{๒๖๖} การอธิบายว่าเป็นบทอาขยาต และ การอธิบายการแปลงวิภัตติ เรียกว่า อาขยาตปทัตถสังวรณนา ส่วนการอธิบายความหมายของ อส ธาตุว่า แปลว่า มี เรียกว่า อาขยาตปทัตถสังวรณนา

๓.๔ สรุปท้ายบท

สรุปประเภทสังวรณนาในวรรณคดีบาลียุคอังกวะของพม่ามี ๒ ประเภท (๑) การอธิบายความของบทโดยทั่วไป คือ อธิบายความของบทโดยประกอบ อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง, อธิบายความของบทแบบต่อเนื่องกันไปโดยไม่ประกอบ อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง, อธิบายความของบทโดยแสดงความสัมพันธ์กันของบทต่างๆ (๒) การอธิบายความของบท ๔ บท คือ อธิบายความของบทนาม อธิบายของบทอุปสรรค อธิบายความของบทนิบาตและอธิบายความของบทอาขยาต ส่วนชื่อของสังวรณนา ไม่มีปรากฏในพระบาลี อรรถกถาและฎีกาโดยตรง แต่เป็นชื่อที่พระเถระชาวพม่าชื่อว่า พระญาณวรมหาเถระตั้งขึ้นในสมัยกรุงอังวะราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒ เพื่อเป็นเครื่องมือในการศึกษาพระบาลี อรรถกถาและฎีกา ถ้าเข้าใจสังวรณนาดีก็จะสามารถเข้าใจพระพุทพจน์ได้ถูกต้องตามพุทธประสงค์ ดังนั้นผู้สนใจศึกษาพระธรรมให้เข้าใจถ่องแท้จึงจำเป็นต้องเรียนรู้สังวรณนาให้เข้าใจเป็นอย่างดี

^{๒๖๔} ที.สี.ฎีกา (บาลี) ๑/๓๙/๑๘๘.

^{๒๖๕} อภ.ปณจ.อนฎีกา (บาลี) ๓/๒๕ - ๓๔/๓๑๖.

^{๒๖๖} ปทรูป. (บาลี) ๑/๕๐๐/๓๖๐.

บทที่ ๔

ศึกษาวิเคราะห์อธิบายความสังวรรณนาในธรรมบทอรรถกถา และธรรมบทมหาฎีกา

ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์อธิบายความสังวรรณนาในธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกาโดยศึกษาการอธิบายความของบท วิเคราะห์ศัพท์ แยกบท ปัจจัย วิภัติ และธาตุของบทต่างๆ ตามสมควร มีผลการวิจัยโดยละเอียดดังต่อไปนี้

- ๔.๑ ศึกษาวิเคราะห์อธิบายความสังวรรณนาในธรรมบทอรรถกถา
- ๔.๒ ศึกษาวิเคราะห์อธิบายความสังวรรณนาในธรรมบทมหาฎีกา
- ๔.๓ สรุปท้ายบท

๔.๑ ศึกษาวิเคราะห์อธิบายความสังวรรณนาในธรรมบทอรรถกถา

ผู้วิจัยได้พบว่า พระอรรถกถาจารย์คือพระพุทโธโสสาจารย์ได้อธิบายความสังวรรณนาบทโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง อธิบายความของบทแบบต่อเนื่องกันไป อธิบายความของบทแบบเชื่อมความสัมพันธ์กันของบท อธิบายความบทนาม บทอุปสัค บทนิบาตและบทอาชยาต บทตั้งกับบทขยายส่วนมากมีวิภัติและพจน์เหมือนกันแต่ลิงค์นั้นต่างกันและเหมือนกันก็มี ตามสมควรแก่ลิงค์ของบทขยาย มีผลการวิจัยโดยละเอียดต่อไปนี้

มโนติ กามาวจรกุสลาทีเภาที สพพมปิ จตุฎุมิกจิตต์^๑

คำว่า **มโน** ได้แก่ จิตเกิดในภุมิ ๔ แม้ทั้งหมดมีประเภทกามาวจรกุศลจิตเป็นต้น

คำว่า จตุฎุมิกจิตต์ เป็นคำอธิบาย มโน (จิต) ว่า หมายถึงจิตที่เกิดในภุมิทั้ง ๔ ทั้งหมด เพราะบางคนอาจหมายถึงจิตที่เกิดในกามภุมิเพียงอย่างเดียวก็ได้ ดังนั้นพระอรรถกถาจารย์จึงได้อธิบายความให้ชัดเจนว่า หมายถึงจิตที่เกิดในภุมิ ๔ ทั้งหมด เรียกว่า นามปทัตถสังวรรณนา คำว่า กามาวจรกุสลาทีเภาที เป็นคำแสดงอธิบายถึงประเภทของจิตว่า มีกามาวจรกุศลจิต เป็นต้น เรียกว่า ภาวัตถสังวรรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ มโน โดยประกอบด้วยอิติ ศัพท์ที่บทตั้ง เรียกว่า อุลลึงค์สังวรรณนา บทตั้งและบทขยายโดยมากวิภัติและพจน์เหมือนกัน

^๑ ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๗.

จตุภูมิ (น) [จตุ + ภูมิ] (๑) ภูมิ ๔ , ๔ ภูมิ (๒) ภูมิ ๔ ชั้น^๒

จตุภูมิก (น) [จตุภูมิ + ก. กอักษรมไม่มีวรรณ] ภูมิ ๔ , ๔ ภูมิ^๓

จตุภูมิก (ติ) [จตุภูมิ + อิก. แปลง อิ เป็น อ] (๑) อันเกิดในภูมิ ๔ (๒) อัมมีภูมิ ๔ ชั้น^๔

จตุภูมิก (ติ) [จตุภูมิ + อิก] (๑) อันเกิดในภูมิ ๔ (๒) อัมมีภูมิ ๔ ชั้น^๕

จตุภูมิก (ติ) [จตุภูมิ + อิก] (กุศลจิต)อันเกิดในโลกุตตระอวัตถาภูมิที่ ๔^๖

จตุภูมิกจิตต (น) [จตุภูมิก + จิตต] (๑) จิตที่เกิดในภูมิ ๔ (๒) กุศลจิตอันเกิดในโลกุตตระอวัตถาภูมิที่ ๔^๗

การอธิบายความบทตั้งนั้น หากบทตั้งเป็นวิภัติและพจน์ใด บทที่ขยายออกไปโดยมาก ต้องมีวิภัติ และพจน์ตรงกัน เช่น ตัวอย่างนี้ มโนติ กามาวจรกุสลาภิเภท สัพพมปิ จตุภูมิกจิตต มโน เป็นบทตั้ง ปฐมวิภัติ เอกพจน์และประกอบด้วย อิติ ศัพท์ บทขยาย คือ จตุภูมิกจิตต ซึ่งก็เป็นปฐมวิภัติเอกพจน์เช่นกัน เห็นได้ว่า วิภัติและพจน์ตรงกัน เหมือนกัน ควรสังเกตให้ดีจะทำให้เข้าใจวิธีการอธิบายความของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์เป็นอย่างดี

ปุพฺพคมฺมาติ เตน ปมฺคามินา หุตฺวา สมฺนาคตา.^๘

คำว่า **ปุพฺพคมฺมา** ได้แก่ (ธรรม) ที่ประกอบด้วยจิตโคจรดวงนั้นอันเป็นหัวหน้า [ในการรับอารมณ์]

คำว่า เตน ปมฺคามินา หุตฺวา สมฺนาคตา เป็นคำอธิบาย (มโน) ปุพฺพคมฺมา (มีใจเป็นหัวหน้า) ว่า หมายถึง ธรรมที่มีใจเป็นประธานในการรับอารมณ์ คือ เจตสิกชั้น ๓ อันเป็นหมู่ธรรมที่เกิดพร้อมกันกับใจ ได้แก่ เวทนา สัญญา และสังขาร ธรรม ๓ ประการเหล่านี้ เกิดพร้อมกันกับใจแต่มีใจเป็นประธาน คือ เป็นผู้นำในการรับรู้อารมณ์ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

ตเทตฺ ลกฺขณาทิวเสน อนวชฺชสุขวิปากลกฺขณํ, อุกฺสลวิทฺธสนฺรสี, โวทานปจฺจุปฺภูจฺจานํ, โยนิโสมนสิการปฺภูจฺจานํ. อวชฺชปฺปิกฺขตฺตา วา อนวชฺชลกฺขณเมว กุสลํ, โวทานภาวฺรสี, อิกฺกุจฺวิปาก- ปจฺจุปฺภูจฺจานํ, ยถาวุตฺตปฺภุจฺจานเมว. ลกฺขณาทีสุ ทิ เตสํ เตสํ รมฺมานํ สภาโว วา สามณฺณํ วา **ลกฺขณํ**

^๒ ตปิ. ๗/๑๕๕.

^๓ ตปิ. ๗/๑๕๔.

^๔ ตปิ. ๗/๑๕๔.

^๕ ตปิ. ๗/๑๕๕.

^๖ ตปิ. ๗/๑๕๔.

^๗ ตปิ. ๗/๑๕๔.

^๘ ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๗.

นาม. กิจจํ วา สมปตติ วา รโธ นาม. อุปุฏฐานากาโร วา ผลํ วา **ปัจจุပ္ปฏฐานํ** นาม. อาสนนการณํ ปฏฐานํ.^๙

กุศลนั้นว่าด้วยอำนาจลักษณะเป็นต้นกุศลมีลักษณะที่ไม่มีโทษและมีผลเป็นสุข มีหน้าที่(กิจ) กำจัดอกุศล มีความผ่องแผ้วเป็นผล มีโยนิโสมนสิการเป็นเหตุใกล้ อีกอย่างหนึ่ง กุศลมีลักษณะที่ไม่มีโทษนั่นเอง เพราะตรงข้ามต่อธรรมที่มีโทษ มีรสคือสมบัติคือความผ่องแผ้ว มีอาการที่ปรากฏคือผลคือ วิบากที่ดี มีโยนิโสมนสิการตามที่ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสจารย์) ได้กล่าวไว้แล้วเป็นเหตุใกล้เหมือนกัน จริงอยู่ บรรดาลักษณะเป็นต้น สภาวะ(ลักษณะเครื่องจดจำเฉพาะของตน สภาวะ=ส=ของตน + ภาวะ= เครื่องหมายจดจำ) หรือเครื่องจดจำที่ทั่วไปกับธรรมหมู่มากแห่งปรมาตถธรรมนั้นๆ ชื่อว่า**ลักษณะ** กิจ หรือความสมบูรณ์(ความเกิดขึ้นเพราะเหตุพร้อมเพียง) ชื่อว่า**ารส** อาการที่ปรากฏหรือผล ชื่อว่า **ปัจจุပ္ปฏฐาน** เหตุอันใกล้ ชื่อว่า**ปฏฐาน**

สภาโว กกุขหาทิพฺสุสนาทิโก อสธารโณ. **สามณณํ** สาธารโณ อนิจจาติสภาโว. อธิ จ กุสลลกขณํ สพฺพกุสลสาธาณสภาวตฺตา สามณณํ ทฎฺฐพฺพํ, อกุสลาทีหิ อสธาธาณตฺยา สภาโว วา. **อุปุฏฐานากาโร**ติ คเหตุพฺพภาเวณ ญาณสฺส อุปุฏฺฐนากาโร. **ผลํ** ปน อตตโน การณํ ปฏิจฺจ ตปปฏิพิมฺพภาเวณ, ปฏิมุขํ วา อุปุฏฺฐาตีติ ปจฺจุပ္ปฏฺฐานํ.^{๑๐}

ลักษณะที่ไม่ทั่วไป(กับธรรมอื่น)มีลักษณะแข็งเป็นต้น(สำหรับดิน)และลักษณะถูกต้อง สัมผัส(สำหรับผัสสะ)เป็นต้น ชื่อว่า**ลักษณะเฉพาะตน** ลักษณะที่ทั่วไปกับธรรมอื่นมีความไม่เที่ยงเป็นต้น ชื่อว่า**ลักษณะทั่วไป** ก็ในที่แสดงลักษณะเป็นต้นนี้ ลักษณะของกุศลพึงทราบว่าเป็นลักษณะทั่วไป เพราะมีลักษณะที่ทั่วไปกับกุศลทั้งหมด หรือพึงทราบว่า ลักษณะเฉพาะตนเพราะไม่ทั่วไปธรรมอื่นมี อกุศลเป็นต้น อาการที่ปรากฏต่อญาณโดยความเป็นธรรมที่ควรถือเอาด้วยญาณ ชื่อว่า **อาการที่ปรากฏ** ส่วน ผลชื่อว่าปัจจุပ္ปฏฐาน เพราะอรรถว่าอาศัยเหตุของตนแล้วตั้งอยู่(ปรากฏ)โดยความเป็น เหมือนกับเหตุ นั้น หรือตั้งอยู่(ปรากฏ)เฉพาะหน้าต่อเหตุ

เตสํ เตสํ ฐมฺมานํ สภาโว วา สามณณํ วา **ลกฺขณํ** นาม.^{๑๑}

ลักษณะเฉพาะตนหรือลักษณะที่ทั่วไปกับธรรมหมู่มาก(ลักษณะทั่วไป เช่น อนิจจตา)แห่ง ปรมาตถธรรมเหล่านั้นๆ ชื่อว่า**ลักษณะ**

^๙ อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๐.

^{๑๐} อภ.สง.มุลฎีกา (บาลี) ๑/๑/๗๙.

^{๑๑} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๐.

คำว่า เตสํ เตสํ ธมมานํ สภาโว वा สามณ्यं वा อธิบาย ลักษณะ มี ๒ ประการ เช่น ดินมี (๑) ลักษณะเฉพาะตัวคือแข็ง (๒) มีลักษณะทั่วไป คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน หรือ กุศล มีลักษณะทั่วไป คือ ไม่มีโทษและให้ผลเป็นสุข (๒) ลักษณะเฉพาะตน ไม่ทั่วไปกับอกุศลทั้งหมด การอธิบายความของบทที่ไม่มี อิติ ศัพท์ที่บทตั้งเช่นนี้ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

กิจจํ वा सम्पत्ति वा रโส नाम.^{๑๒}

หน้าที่ หรือสมบัติ (คุณที่เพียบพร้อม) ชื่อว่า **รส**

คำว่า กิจจํ वा सम्पत्ติ वा อธิบายให้รู้ว่า รส มี ๒ ประการ คือ หน้าที่ และสมบัติ การอธิบายความของบทแบบต่อเนื่องกันไป เรียกว่า วุตติสังวรณนา

รโสติ สภาโว รสितपो ขานิตपोติ กตวา.^{๑๓}

ลักษณะเฉพาะตนชื่อว่า **รส** เพราะกระทำวิเคราะห์(วจนตถ)ว่าพึงถูกรู้

อุภูฏานากาโร वा ผลं वा **ปจฺจุภูฏานํ** नाम.^{๑๔}

อาการที่ปรากฏ(ต่อญาณของโยคีบุคคล) หรือผล ชื่อว่า **ปจฺจุภูฏาน**

คำว่า อุภูฏานากาโร वा ผลं वा อธิบายให้รู้ว่าปจฺจุภูฏาน หมายถึง อาการที่ปรากฏต่อ ญาณของผู้ปฏิบัติ และที่เป็นผล (๑) ปจฺจุภูฏานของ กุศล ที่เป็นอาการที่ปรากฏขึ้นต่อญาณผู้ปฏิบัติ คือ ความผ่องแผ้ว ความใสสะอาด(ไวทานปจฺจุภูฏาน) (๒) ปจฺจุภูฏานของ กุศล ที่เป็นผลคือให้ผลที่ดีที่เป็นสุข(อิฏฺฐวิปากปจฺจุภูฏาน) การอธิบายความของบทแบบต่อเนื่องไม่มี อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

อาสนนการณं **ปทฺฏานํ** नाम.^{๑๕}

เหตุใกล้ ชื่อว่า **ปทฺฏาน**

คำว่า อาสนนการณํ อธิบาย ปทฺฏานํ ได้แก่ เหตุใกล้ เพราะเหตุมีทั้งเหตุใกล้และเหตุไกล เช่น เหตุใกล้ของ กุศล คือการพิจารณาอย่างถี่ถ้วนแยกกาย(โยนิโสมนสิการปทฺฏาน) เหตุไกล คือ นวมัขณะคือช่วงเวลาที่พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นทรงแสดงธรรม บุคคลนั้นก็มิศรัทธามีอยู่ในสถานที่ดี

^{๑๒} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๐.

^{๑๓} ที.สี.อภิธรรมฎีกา (บาลี) ๒/๒๔๘/๑๘๔.

^{๑๔} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๐.

^{๑๕} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๐.

(มัชฌิมชนบท) มีปัญญา ได้ฟังธรรมและปฏิบัติด้วย^{๑๖} จักร ๔ คือ การอยู่ในที่ที่ดี การคบบัณฑิต การตั้งตนไว้ชอบ การเคยทำบุญไว้แต่ชาติปางก่อน^{๑๗} การอธิบายความของบทที่ต่อเนื่องกันไปเช่นนี้ เรียกว่าวุตติสังวรรณา

จิตตุนติ อารมมณฺ์ จินฺเตตฺติ จิตฺตํ; วิชาเนตฺติ อตฺถโ. ^{๑๘}

ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า รู้อารมณ์ อธิบายรู้อารมณ์โดยพิเศษ แห่งบทว่า **จิตตํ**.

คำว่า วิชาเนติ(รู้พิเศษ) อธิบายให้รู้ว่า จินเตติ แปลว่า รู้พิเศษ ก็การรู้มี ๓ คือ รู้แบบจดจำ เรียกว่า สัญญารู้ รู้ตามเป็นจริง เรียกว่าปัญญารู้ รู้แบบรับอารมณ์ เรียกว่าจิตรู้ ที่ว่ารู้พิเศษ หมายถึงรู้แบบรับอารมณ์ เรียกว่าจิตรู้ซึ่งต่างจากสัญญารู้และปัญญารู้นั้นเอง **จิตต** มาจาก จินตธาตุ + ต ปัจจัย เป็นนปุงสกลิงค์กัตตุสาธนะ^{๑๙} แปลว่า ผู้รู้ หมายถึงจิตที่รู้อารมณ์คือรับอารมณ์ต่างๆ ได้ การอธิบายแสดงรูปวิเคราะห์จิตว่า จินเตตฺติ จิตฺตํ เรียกว่า อภินันตลสังวรรณา การอธิบายความบทอาขยาต คือ จินเตติ ว่า วิชาเนติ แปลว่ารู้ เรียกว่า อาขยาตปทัตลสังวรรณา

วิชาเนตฺติ สณฺญาปณฺณากิจฺจวิสิญฺจํ วิสยคฺคหณฺ์ อาห. ^{๒๐}

พระอรรถกถาจารย์กล่าวกิจคือการรับอารมณ์ที่แตกต่างจากสัญชานนกิจ(หน้าที่จำรู้)แห่งสัญญาและปชานนกิจ(หน้าที่รู้จริง)แห่งปัญญาด้วยบทว่า วิชาเนติ(ย่อมรู้พิเศษ)

พระฎีกาจารย์ อธิบายคำว่า วิชาเนติ (รู้พิเศษ) หมายถึงการรับอารมณ์ต่างๆ ได้ อันแตกต่างจาก สัญญารู้และปัญญารู้ การอธิบายความให้ชัดเจนขึ้นเช่นนี้ เรียกว่าภาวตลสังวรรณา

คำว่า สมนฺนาคตา [ส + อนุ + อา + คมฺ + ต] อธิบายให้รู้ว่า มโนปุพฺพงคมา เป็นพหูพพิทิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า มโน ปุพฺพงคโม เอเตสนติ มโนปุพฺพงคมา ได้แก่ เจตสิก (เวทนา สัญญา และสังขาร) ชื่อว่ามีใจเป็นประธาน เพราะมีใจเป็นผู้นำในการรับอารมณ์

สมนฺนาคตา มาจาก ส + อนุ + อา + คมฺธาตุ + ตปัจจัย แปลว่า ประกอบ, มี ลบ อุในอนุ แล้วซ้อน น แปลงนิกคหิตเป็น ม สำเร็จรูปเป็น สมนฺนาคต

^{๑๖} ดูรายละเอียดใน อง.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๒๙/๒๗๔ - ๓๘.

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๑/๕๐.

^{๑๘} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๐.

^{๑๙} ตปิ. ๗/๓๔๕.

^{๒๐} อภ.สง.มุลฎีกา (บาลี) ๑/๑/๗๙.

สมนฺวาคตา มาจาก ส + อนุ + อา + คฺมุธาตุ + ตปัจจยฺ แปลว่า ประกอบ, มี แปลงอุใน อนุ เป็น ว ซ้อน น แปลง นิคคหิต เป็น ม สำเร็จรูปเป็น สมนฺวาคตา

สมนฺนิตา มาจาก ส + อนุ + อิธาตุ + ตปัจจยฺ แปลว่า ประกอบ, มี ลบ อุในอนุ แล้วซ้อน น แปลง นิคคหิต เป็น ม สำเร็จรูป เป็นสมนฺนิตา^{๒๑}

บทตั้งที่เป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วยศัพท์เหล่านี้ คือ **สมนฺนาคต, สมฺปนฺน, ปริปุณฺณ, สมฺปุณฺณ, สมฺงคิ, อุปฺปนฺน** แสดงอธิบายความว่าบทตั้งเป็นพหูพหิสมาส

มทฺทฺธโนติ มหตา ธเนน สมนฺนาคโต.^{๒๒}

คำว่า **มทฺทฺธโน** (ผู้มีทรัพย์มาก) ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยทรัพย์มาก

คำว่า มทฺทฺธโน (ผู้มีทรัพย์มาก) ท่านขยายว่า มหตา ธเนน สมนฺนาคโต อธิบายความโดยใช้ สมนฺนาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “มหนฺตํ ธนํ เอตสฺสชาติ มทฺทฺธโน” (มหนฺต + ธน)

ในพระบาลี และอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ ในบางแห่งได้อธิบาย ขยายบทตั้งที่เป็นสมาสด้วย สมนฺนาคต ศัพท์ ฯลฯ เพื่อแสดงบทตั้งว่าเป็นพหูพหิสมาส เพราะเหตุว่า สมนฺนาคต ศัพท์ ฯลฯ หมายถึงบุคคลผู้ประกอบ (ด้วยทรัพย์มาก) ฯลฯ เหมือนพหูพหิสมาส คือ มทฺทฺธโน ที่หมายถึงบุคคลผู้มีทรัพย์มาก เนื่องจากว่า คำว่า ผู้ประกอบ (สมนฺนาคต) กับ ผู้มี (พหูพหิ) มีความหมายเหมือนกันใช้อธิบายกันและกันได้

มฺหามตฺโตติ มหตฺติยา อีสฺสรียมตฺตตาย สมนฺนาคโต.^{๒๓}

คำว่า **มฺหามตฺโต** ได้แก่ บุคคลผู้ประกอบด้วยประมาณคือความใหญ่ยิ่ง

คำว่า มฺหามตฺโต (ผู้มีประมาณยิ่งใหญ่) ท่านขยายว่า มหตฺติยา อีสฺสรียมตฺตตาย สมนฺนาคโต โดยใช้ สมนฺนาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “มหตี มตฺตา อสฺสชาติ มฺหามตฺโต.” (มหา + มตฺต)

อนลสฺสชาติ อฺภูฐานวิริยสมฺปนฺนา.^{๒๔}

หญิงสาวผู้ถึงพร้อมด้วยความเพียงทางกาย ชื่อว่า **อนลสา** (ผู้ไม่เกียจคร้าน)

^{๒๑} พระชนกามีวงศ์, **เพื่อบุคลากรศึกษาอรรถกถา**, (อมรปุระ: โรงพิมพ์นະຍຸກມາປີຖັດ, ๒๕๓๑), หน้า ๘-๑๐.

^{๒๒} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓๐๓/๒๕๓.

^{๒๓} วินย.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๒๔/๓๑๗.

^{๒๔} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๒/๒๕๖/๔๓.

คำว่า อนลสา (ผู้ไม่เกียจคร้าน) ท่านขยายว่า อัญฐานวีริยสมปนนา โดยใช้ สมปนฺน ศัพท์ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหีสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “นตฺถิ อลฺโส เอตฺตีสสาติ อนลสา, กุมาริกา” (น + อลส)

สุப்புตฺตโถติ สุนฺทเรหิ ติตฺเถหิ อุปนฺโน.^{๒๕}

คำว่า **สุப்புตฺตโถ** ได้แก่ (แม่น้ำ) ที่ประกอบด้วยทำน้ำอันสวยงาม

คำว่า สุப்புตฺตโถ (มีทำน้ำอันสวยงาม) ท่านขยายว่า สุนฺทเรหิ ติตฺเถหิ อุปนฺโน โดยใช้ อุปนฺน ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหีสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “สุนฺทรํ ปตฺตถํ อสฺสาติ สุப்புตฺตโถ.” (สุ + ปตฺตถ) การอธิบายความบทตั้ง คือ ปุพฺพคฺมา โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

หมายเหตุ มโน ใน อภิธาน (พจนานุกรมภาษาบาลี) เป็น ปุณฺจลึงคฺและนปฺงสกลึงคฺ^{๒๖} แต่เป็นนปฺงสกลึงคฺโดยมาก ส่วนในสันสกฤตเป็นนปฺงสกลึงคฺ ดังนั้นในตัวอย่างนี้จึงใช้เป็นปุณฺจลึงคฺ มโน ปุพฺพคฺโม เอเตสนฺติ มโนปุพฺพคฺมา (เจตสิกที่มีใจเป็นประธาน)

วิเคราะห์ มี ๒ ประเภท คือ ลหุภิกคหะ คือ วิเคราะห์เบา หมายถึงการแสดงรูปวิเคราะห์ย่อโดยอ้อมไม่ได้แสดงโดยตรง ครุภิกคหะ คือ วิเคราะห์หนัก หมายถึงการแสดงรูปวิเคราะห์โดยละเอียดพิสดาร

๑) ลหุภิกคหะวิเคราะห์เบา เช่น มนโต นิปฺพนฺตตา มโนมยา ชื่อว่ามโนมยะ เพราะสำเร็จจากใจ คำว่า มนโต นิปฺพนฺตตา เป็นวิเคราะห์เบา เพราะแสดงรูปวิเคราะห์โดยอ้อม หรือวิเคราะห์ปลอม หากแสดงรูปวิเคราะห์โดยตรง หรือวิเคราะห์จริง ต้องวิเคราะห์ว่า มนโต นิปฺพนฺตติ มโนมยา ธรรมที่เกิดจากใจ ผู้วิจัยพบว่า ลหุภิกคหะมีมากในอรรถกถาและฎีกาเพราะเป็นการแสดงเหตุพร้อมทั้งแสดงรูปวิเคราะห์ไปพร้อมกันเป็นการง่ายต่อการอธิบายความของบทต่างๆ

๒) ครุภิกคหะวิเคราะห์หนัก เช่น มโน ปุพฺพคฺโม เอเตสนฺติ **มโนปุพฺพคฺมา** ชื่อว่า**มีใจเป็นหัวหน้า** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่าเป็นธรรมมีใจเป็นประธาน คำว่า มโน ปุพฺพคฺโม เอเตสนฺติ มโนปุพฺพคฺมา เป็นคำที่แสดงอธิบายรูปวิเคราะห์นี้บัญญัติพหูพหีสมาสโดยตรงเป็นวิเคราะห์จริง หากแสดงรูปวิเคราะห์โดยอ้อมจะเป็น มโนปุพฺพคฺมตฺตา เพราะมีใจเป็นหัวหน้า สัมดังที่พระญาณวรมหาเถระกล่าวไว้ว่า “**วิเคราะห์** มี ๒ ประเภท คือ ลหุภิกคหะวิเคราะห์เบาหรือวิเคราะห์ปลอมคือวิเคราะห์โดยย่อ เช่น กิเลส มาเรนโต คจฺจตฺติ มคฺโค ชื่อว่ามรรค เพราะฆ่ากิเลสเข้าสู่ (นิพพาน) ครุภิกคหะวิเคราะห์หนักหรือวิเคราะห์อย่างละเอียดพิสดาร เช่น กิเลส มาเรตฺติ โม,

^{๒๕} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๒๓๑/๕๕๕.

^{๒๖} อภิธาน.ว. (ไทย) ๑/๑๕๒/๒๐๘.

นิพพาน คจจตตี มคโค ชื่อว่า มะ ได้แก่ นิพพาน เพราะอรรถว่าฆ่ากิเลส ชื่อว่า มรรค เพราะอรรถว่าเข้าสู่นิพพาน^{๒๗}

วิเคราะห์ ๓ ประเภท คือ วิเคราะห์ปลอม วิเคราะห์ย่อ วิเคราะห์พิสดาร

๑) วิเคราะห์ปลอม หมายถึงการแสดงวิเคราะห์โดยอ้อมคือไม่ได้แสดงรูปวิเคราะห์ไว้โดยตรง เช่น สาสนโต สตถา ชื่อว่า ครู เพราะสั่งสอน (ศิษย์) คำว่า สาสนโต แสดงรูปวิเคราะห์ สตถา (ครู) ไว้โดยอ้อม หากแสดงโดยตรงก็จะแสดงว่า สาสตีติ สตถา (สาสธาทู + รตถูปัจจย)

๒) วิเคราะห์ย่อ หมายถึง การแสดงรูปวิเคราะห์ไว้โดยย่อ เช่น กิเลส มาเรตติ คจจตตี มคโค ชื่อว่า มรรค เพราะอรรถว่า ฆ่ากิเลสเข้าสู่นิพพาน

๓) วิเคราะห์พิสดาร หมายถึง แสดงรูปวิเคราะห์อย่างละเอียดพิสดาร เช่น กิเลส มาเรตติ โม, นิพพาน คจจตตี โค, โม จ โส โค จาติ มคโค ชื่อว่า มะ (นิพพาน) เพราะอรรถว่า ฆ่ากิเลส ชื่อ คะ เพราะอรรถว่า เข้าสู่นิพพาน ชื่อว่า มรรค เพราะอรรถว่า เป็นผู้ฆ่ากิเลสและเข้าสู่นิพพาน”^{๒๘}

ธมมาติ คุณเทศนาปริยตตินิสสตตนิชชีวเสน จตตาโร ธมมา นาม.^{๒๙}

ธรรม ๔ ประการ คือ คุณธรรม เทสนาธรรม ปริยัติธรรมและนิสสัตตนิชชีวธรรม [สภาวะธรรมที่ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่สิ่งที่มีชีวิต] ชื่อว่าธรรม ในคำว่า **ธมมา** (นี้)

คำว่า ธมมา นี้ท่านอธิบายขยายความว่า หมายถึงธรรม ๔ ประการ คือ คุณธรรม เทสนาธรรม ปริยัติธรรมและนิสสัตตนิชชีวธรรม แต่ในที่นี้ท่านหมายเอาเฉพาะนิสสัตตนิชชีวธรรมเท่านั้น โดยความหมาย ได้แก่ เวทนา สัญญา และสังขารนั่นเอง เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ ธมมา โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

ปฏุกุเณนาติ อากนตุเกหิ อภิขณาทีหิ โทเสหิ ปฏุกุเณน.^{๓๐}

คำว่า **ปฏุกุเณน** (มีใจอันโทษประทุษร้ายแล้ว) ได้แก่ ผู้มีใจอันโทษที่มีอภิขณา [ความโลภอยากได้ทรัพย์ผู้อื่นมาเป็นของตน]เป็นต้นเข้ามาประทุษร้ายแล้ว อีกนัยหนึ่ง (ด้วยใจที่) เสียไปเพราะโทษมีอภิขณาเป็นต้นที่เข้ามา

^{๒๗} พระญาณวาระ, สังฆวรรณนาวิจารณ์, ในปทวิจาร, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวดี, ๒๕๒๓), หน้า ๒๔๘.

^{๒๘} พระญาณวาระ, สังฆวรรณนาวิจารณ์, ในปทวิจาร, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวดี, ๒๕๒๓), หน้า ๒๔๘.

^{๒๙} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๗.

^{๓๐} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๘.

คำว่า โทเสหิ ปฏฺฐาเจน อธิบายให้รู้ว่า ปฏฺฐาเจน หมายถึงใจที่มุ่งร้ายเพราะโทษมีอภิขณา เป็นต้น เรียกว่า อภิเชยยัตถสังวรวรรณา การอธิบายความบพตั้ง คือ ปฏฺฐาเจน โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรวรรณา

ตโต นํ ทุกขมนเวตติ ตโต ติวิจทฺวจจริตโต ตํ ปุคฺคํ ทุกฺขํ อนเวติ.^{๓๑}

คำว่า **ตโต นํ ทุกขมนเวติ** ความว่า ทุกข์ย่อมติดตามบุคคลนั้นไป เพราะทฺวจริต ๓ ประการนั้น

คำว่า ติวิจทฺวจจริตโต อธิบายให้รู้ว่า ตโต โยค ติวิจทฺวจจริตโต หมายถึงทฺวจริต ๓ ประการ เรียกว่า อภิเชยยัตถสังวรวรรณา คำว่า ตํ อธิบายให้รู้ว่า นํ แปลงมาจาก ต ศัพท์ เรียกว่า สรรพนามปทสังวรวรรณา คำว่า ปุคฺคํ อธิบายให้รู้ว่า นํ โยค ปุคฺคํ หมายถึงบุคคล เพราะสรรพนามใช้แทนนามทั่วไป^{๓๒} เรียกว่า สรรพนามปทตถสังวรวรรณา คำว่า ทุกฺขํ อนเวติ แสดงอธิบายการตัดบทสนธิว่า ทุกขมนเวติ ตัดบทสนธิเป็น ทุกฺขํ + อนเวติ [อนุ + อี + อ + ติ] เรียกว่า สนธิปทสังวรวรรณา (การอธิบายตัดบทสนธิ) การอธิบายความบพตั้ง คือ ตโต นํ ทุกขมนเวติ โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรวรรณา

จกฺกํ วหโต ปทฺนติ ชฺเร ยุตฺตสฺส ชฺรํ วหโต พลิตฺททฺสส ปทํ จกฺกํ วีย.^{๓๓}

คำว่า **จกฺกํ วหโต ปทํ** ความว่า เหมือนวงล้อหมุนไปตามรอยเท้าโคตัวมีกำลังที่เขาเทียมไว้ที่แอกนำธนูไปอยู่

คำว่า พลิตฺททฺสส อธิบายให้รู้ว่า ตัวนำไปอยู่ (วหโต) หมายถึงโคนู่มที่มีกำลัง และโยคว่า วหโต พลิตฺททฺสส เรียกว่า อภิเชยยัตถสังวรวรรณา (การอธิบายความหมายของบทนาม) คำว่า ชฺเร ยุตฺตสฺส ท่านใส่เพิ่มเข้ามาเพื่ออธิบายความหมายให้กระจ่างชัดเจนยิ่งขึ้น เรียกว่า ภาวตถสังวรวรรณา คำว่า ปทํ จกฺกํ อธิบายให้รู้ว่า จกฺกํ วหโต ปทํ ต้องสัมพันธ์ว่า ปทํ จกฺกํ อิว เรียกว่า สันธิปทสังวรวรรณา คำว่า จกฺกํ วีย อธิบายตัดบทสนธิว่า จกฺกํ ต้องตัดบทสนธิว่า จกฺกํ อิว เรียกว่า สันธิปทสังวรวรรณา และ อิว มีอรธอุปมา แปลว่า เหมือน เรียกว่า นิปาตปทตถสังวรวรรณา การอธิบายความบพตั้ง คือ จกฺกํ วหโต ปทํ โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรวรรณา

ธมฺมาติ เวทนาทโย ตโย ชฺนธา.^{๓๔}

คำว่า **ธมฺมา** ได้แก่ ชันธ ๓ มีเวทนาชันธเป็นต้น

^{๓๑} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๔.

^{๓๒} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๐๐/๑๒๐.

^{๓๓} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๔.

^{๓๔} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๓/๓๕.

คำว่า เวทนาทโย ตโย ขนธา อธิบายให้รู้ว่า ฌมมา หมายถึงชั้น ๓ มีเวทนาชั้นนี้เป็นต้น ไม่ได้หมายเอาวิญญานชั้นและรูปชั้น เรียกว่า อภิเษยัตถสังฆวรรณา การอธิบายบทตั้ง คือ ฌมมา โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังฆวรรณา

อกโกจฉิติ อกโกสิ.^{๓๕}

คำว่า **อกโกจฉิ** แปลว่า ต่ำ (เรา) แล้ว

คำว่า อกโกสิ อธิบายให้รู้ว่า อกโกจฉิ มาจาก อาบทหน้า + กุสธาตุ + อี อัจฉัตตนิวิภัตติ แปลง อี เป็นจฉิและลบ ส ที่สุดธาตุ^{๓๖} วุทธิ [การทำให้เจริญขึ้น] อุเป็นโอ ซ้อน ก เข้ามาตัวหนึ่ง รัสสะ อา เป็น อ สำเร็จรูป เป็น อกโกจฉิ แปลว่า ต่ำแล้ว การอธิบายบทอาขยาต เรียกว่า อาขยาตปทสังฆวรรณา การอธิบายความบทตั้ง คือ อกโกจฉิ โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกอุลลึงคสังฆวรรณา

อวริตี ปหริ.^{๓๗}

คำว่า **อวริ** แปลว่า ประหารแล้ว

คำว่า ปหริ เป็นคำอธิบาย อวริ แปลว่า ฆ่าแล้ว ประหารแล้วมาจาก อ อาคม + หนธาตุ + อี อัจฉัตตนิวิภัตติ แปลง หนธาตุ เป็น วธ^{๓๘} และรัสสะอี เป็น อี^{๓๙} สำเร็จรูปเป็นอวริ เรียกว่า อาขยาตปทสังฆวรรณา การอธิบายความบทตั้ง คือ อวริ โดยประกอบด้วยอิติศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังฆวรรณา

อหาลิ เมติ มม สนตกั ปตตาทิสู กิณฺจิทเว อวหริ.^{๔๐}

คำว่า **อหาลิ** เม (ลักทรัพย์เราแล้ว) ความว่า ลักทรัพย์ที่เป็นของเราบางอย่างนั้นเอง บรรดา บาตรเป็นต้น

คำว่า มม เป็นคำอธิบาย เม ลงฉฐวิวิภัตติ ว่า แปลว่า ของเรา ไม่ได้แปลว่า แก่เรา เรียกว่า อภิเษยัตถสังฆวรรณา คำว่า สนตกั ปตตาทิสู กิณฺจิทเว เป็นคำที่ท่านใส่เพิ่มเข้ามาเพื่ออธิบายความหมายให้ชัดเจนขึ้นว่า คำว่า อหาลิ (ลัก) หมายถึงลักอะไร หมายถึงลักทรัพย์มีบาตรเป็นต้นของตนความหมายก็ชัดเจนขึ้น เรียกว่า ภาวัตถสังฆวรรณา คำว่า เหว เป็นคำแสดงอธิบายทรัพย์ว่า

^{๓๕} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๓/๓๕.

^{๓๖} ปทรูป. (บาลี) ๑/๔๘๐/๓๔๗.

^{๓๗} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๓/๓๕.

^{๓๘} ปทรูป. (บาลี) ๑/๕๐๓/๓๖๑.

^{๓๙} ปทรูป. (บาลี) ๑/๕๐๓/๓๖๑.

^{๔๐} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๓/๓๕.

หมายถึงทรัพย์ของตนมีบาตรเป็นต้นเท่านั้น ไม่ใช่ทรัพย์ของผู้อื่น เรียกว่า นิปาตปัทธสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ อหาสี เม โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

เวร **น สมมติ** น อุปสมมติ.^{๔๑}

เวร **ย่อมไม่ระงับ** คือ ย่อมไม่สงบลง

คำว่า อุปสมมติ[อุป + สมุ + ย + ตี] อธิบายให้รู้ว่า สมมติ [สมุ + ย + ตี]^{๔๒} แปลว่า ย่อมสงบลง เพราะสมุธาตุมีอรรถว่าสงบ, ระงับ, สงบลง, เพียรพยายาม และอยู่ การอธิบายความของบทโดยไม่ประกอบ อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง คือ สมมติ แต่อธิบายต่อเนื่องกันไปเหมือนวิธีอธิบายวิธีแปลสูตรไวยากรณ์ การอธิบายความบทตั้ง คือ สมมติ โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

หมายเหตุ การอธิบายความบทตั้งนั้น หากบทตั้งเป็นบทใด คือ บทนาม บทอุปสัค บทนิบาตและบทอาขยาต บทขยายก็ต้องเป็นบทนั้นๆ ด้วย โดยส่วนมาก

พหุมีปี ปเรส **ภาสมาโน** วาเจนโต.^{๔๓}

บอกอยู่ คือ สอนอยู่ซึ่งพระพุทธรูปจนแม่มากแก่คนอื่น

คำว่า วาเจนโต อธิบายให้รู้ว่า ภาสมาโน บอกอยู่ หมายถึงสอนอยู่ เรียกว่า นามปัทธสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ ภาสมาโน โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา บทตั้ง คือ ภาสมาโน มาจาก ภาสธาตุ + อปัจจัย + มานปัจจัย มานปัจจัย ลงในอรรถกัตตุวาก กัมมวากและภาววาก บทขยาย คือ วาเจนโต มาจาก วจธาตุ + เณปัจจัย + อนตปัจจัย อนต ปัจจัยลงในอรรถ กัตตุวากเท่านั้น^{๔๔} ท่านไขด้วย อนต ปัจจัย ก็แสดงว่า ภาสมาโน เป็นกัตตุวากเท่านั้น การอธิบายมานปัจจัยของบทตั้งว่า ลงในอรรถกัตตุวากด้วยอนตปัจจัยในคำว่า วาเจนโต เรียกว่า นามปัทธสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ ภาสมาโน โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

นุทติ นีหริติ.^{๔๕}

ย่อมขับไล่ คือ ย่อมนำออกไป

คำว่า นีหริติ [นี + หร + อ + ตี] เป็นคำอธิบาย นุทติ[นุท + อ + ตี] แปลว่า ขับไล่ คือ ผลักดัน(น้ำหรือความประมาท)ออกไป เพราะ นุทธาตุ แปลว่า (๑) นำออกไป, ผลักดันออกไป, ละ,

^{๔๑} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๔/๓๕.

^{๔๒} ปทรรูป. (บาลี) ๑/๕๑๐ - ๑๑/๓๗๐.

^{๔๓} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๙/๑๒๑.

^{๔๔} ปทรรูป. (บาลี) ๑/๑๖๔/๔๖๙.

^{๔๕} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๘/๑๕๕.

ละทิ้ง, ขับไล่ (๒) บด, ทำให้แหลกหรือละเอียดเป็นผง^{๔๖} การอธิบายความบทตั้ง คือ นุทติ โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา บทตั้งเป็นอาขยาต คือ นุทติ ส่วนบทขยายก็เป็นอาขยาตด้วยกัน คือ นิหริติ

ปชฺ สตตนิกาย.^{๔๗}

ปชา คือ หมูสัตว์

คำว่า สตตนิกาย อธิบายให้รู้ว่า ปชฺ หมายถึงหมูสัตว์ เพราะ ปชา-ศัพท์มีความหมายหลายอย่าง เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา บทตั้ง คือ ปชฺ ส่วนบทขยาย คือ สตตนิกาย อธิบายต่อกันไป การอธิบายความบทตั้ง คือ ปชฺ การอธิบายความบทแบบต่อเนื่องกันไปเช่นนี้ เรียกว่า วุตติสังวรณนา **ปชา** เป็นอิตถิลิงค์ มาจาก ปบทหน้า + ชนินฺชาตุ + กวิปัจจย + อาปัจจย. สันสกฤต เป็น พรชา แปล (๑) สัตว์ หมูสัตว์ คน เทพ รากษส อริยบุคคล พราหมณ์ ปุณฺชนบุคคล (๒) บุตร ธิดา เด็ก ลูกโค^{๔๘}

ข้อสังเกต บทตั้งเป็นบทนามส่วนบทขยายก็เป็นบทนามด้วยกัน บทตั้งและบทขยายส่วนมาก จะมีวิภัติและพจน์เหมือนกัน ส่วนลิงค์นั้นต่างกัน เพราะต้องตามลิงค์ของบทขยาย

อเวกฺขติ ปสฺสติ.^{๔๙}

ดูอยู่ คือ เห็นอยู่

คำว่า ปสฺสติ อธิบายให้รู้ว่า อเวกฺขติ มาจาก อว บทหน้า + อิกฺช ชาติ + อ ปัจจย + ติ วิภัติ แปลว่า เห็นอยู่ เพราะ อิกฺชชาติ แปลว่า ดู เห็น เห็นได้ พิจารณา ไตรตรง^{๕๐} เรียกว่า อาขยาตปทัตถสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ อเวกฺขติ แบบต่อเนื่องกันไปโดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

ปณฺณาย สมฺนาคโต **เมธาวิ**.^{๕๑}

ผู้ประกอบด้วยปัญญา ชื่อว่า **เมธาวิ** (ผู้มีปัญญา)

คำว่า ปณฺณาย อธิบายให้รู้ว่า เมธา ในเมธาวิ หมายถึงปัญญา นามปทัตถสังวรณนา หรือ อธิบายให้รู้ว่า เมธา เป็นคำไวพจน์ของ ปณฺณา เรียกว่า ปริยายสังวรณนา คำว่า สมฺนาคโต อธิบายให้รู้ว่า วิปัจจย ในเมธาวิ ลงในอรรถอัสสัถิตติตติต แปลว่า ผู้มี^{๕๒} เรียกว่า ปัจจยตถสังวรณนา คำว่า

^{๔๖} ติปิ. ๑๒/๑๐๐๔.

^{๔๗} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๘/๑๙๕.

^{๔๘} ติปิ. ๑๓/๓๙๒ - ๓.

^{๔๙} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๘/๑๙๕.

^{๕๐} ติปิ. ๓/๘๙๗ - ๘.

^{๕๑} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๕/๑๙๒.

^{๕๒} ปทรูป. (บาลี) ๑/๓๙๘/๒๙๔.

ปณฺณาย สมฺนนาโคโต [สฺ + อนุ + อาคต ประกอบแล้ว, ถึงพร้อมแล้ว] อธิบายให้รู้ว่า เมธาวิ เป็น อัสสัถิตีตฺทิตฺติ โดยวิเคราะหฺว่า เมธา อสฺส อตฺถิตฺติ เมธาวิ เรียกว่า อภิธานํตถสํวรวรรณนา บทขยาย คือ ปณฺณาย สมฺนนาโคโต ส่วนบทตั้งคือ เมธาวิ การอธิบายความบทตั้ง คือ เมธาวิ แบบต่อเนื่องกันไป โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์นี้ เรียกว่า วุตติสํวรวรรณนา

อรหตฺตผลํ ทิปิ.^{๕๓}

เกาะ คือ อรหัตผล

คำว่า อรหตฺตผลํ อธิบายให้รู้ว่า ทิปิ หมายถึง อรหัตผล เพราะทิปิ-ศัพท์มีอรรถมาก เรียกว่า นามปทฺตถสํวรวรรณนา บทตั้ง คือ ทิปิ บทขยาย คือ อรหตฺตผลํ การอธิบายความบทตั้ง คือ ทิปิ โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุตติสํวรวรรณนา **ทิปิ** เป็น ปุงลึงค์และนปุงสกลึงค์ มาจาก ทิปฺธาตุ + ฌปฺจจฺย (ธาน.ฎิ.๓๑๖.นิตฺ.ธ.๒๓๖.) ทฺวิ + อาป. ทฺวิธา คตานิ อาปานิ อสฺมี เหตุฎฺเฏเตติ ทิปิ แปลว่า (๑) ประทีป (๒) เสาประทีป ถ้วยประทีป ฤงฺประทีป (๓) เกาะ เกาะกลางน้ำ (๔) (คน เป็นต้น)ผู้อยู่บนเกาะ (๕) (ดาว เป็นต้น) รุ่งเรือง, ส่องสว่าง (๖) (นิพพาน เป็นต้น) ปรากฏอยู่ (๗) เหมือนประทีป (๘) อันเป็นที่ตั้ง-อาศัย-ที่พึ่ง (๙) พระพุทธเจ้า, นิพพาน,อรหัตผลอันเหมือนเกาะที่อาศัย-ที่พึ่ง พระปัจเจกพุทธเจ้า คุณของตน(โลกียและโลกุตตรธรรม) บุญกุศล ญาณปัญญา แสงสว่าง อาจารย์ ธรรมที่แสดง หมู่คณะ ความเห็น(ถูกหรือผิด) ความประพฤติ ธรรมที่เป็นเหตุ(มรรค) ทิปิ-ศัพท์^{๕๔}

ข้อสังเกต โดยมาก บทตั้งจะอยู่หน้าบทขยายแต่ก็มีส่วนน้อยที่บทตั้งอยู่หลังบทขยาย เช่น ตัวอย่างนี้ ปณฺณาย สมฺนนาโคโต **เมธาวิ** แปล : ผู้ประกอบด้วยปัญญา ชื่อว่าเมธาวิ คือผู้มีปัญญา บทตั้ง คือ เมธาวิ อยู่หลังบทขยาย คือ ปณฺณาย สมฺนนาโคโต, อรหตฺตผลํ ทิปิ บทขยาย คือ อรหตฺตผลํ อยู่หน้าบทตั้ง คือ ทิปิ

กยิราถ กเรยฺย.^{๕๕}

พฺิงกระทำ คือ สามารถกระทำ (เกาะ) ได้

คำว่า กเรยฺย อธิบายให้รู้ว่า กยิราถ มาจาก กรธาตุ + ยิรฺปฺจจฺย + เอยฺย วิภตฺติ ลป ร อักษร ที่กรธาตุ แปลง เอยฺย เป็น เอถ และแปลง เอ ของเอถ เป็น อา^{๕๖} สำเร็จรูป เป็น กยิราถ เรียกว่า อาชยาตปทสํวรวรรณนา บทตั้ง คือ กยิราถ ส่วนบทขยาย คือ กเรยฺย การอธิบายความบทตั้ง คือ กยิราถ โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสํวรวรรณนา

^{๕๓} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๕/๑๙๒.

^{๕๔} ดิปิ. ๑๐/๕๕๙ - ๖๑.

^{๕๕} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๕/๑๙๒.

^{๕๖} ปทรูป. (บาลี) ๑/๕๒๒/๓๘๐.

หมายเหตุ เอยยวิภัตตินอกจากลงในอรรถกัณฑ์จากโดยตรงแล้วยังสามารถลงในอรรถอนุญาตเป็นต้นอีกด้วย ในตัวอย่างนี้ลงในอรรถสามารถ (สกก) เพราะพระอรรถกถาจารย์เชื่อว่า กยิราถ กเรยย กาคุ สกุกุณยยาติ อตโถ (ฟังกระทำ อธิบายว่า สามารถกระทำ) คำว่า กาคุ สกุกุณยย อธิบายให้รู้ว่า เอยย วิภัตติ ในกยิราถ ลงในอรรถสามารถ (สกก) ดังนั้น เวลาจะแปลว่า ลงในอรรถไหน ควรดูอรรถกถาอธิบายด้วยจึงจะดี

วิริยสงฆาเตน **อุฏฐาเนน**.^{๕๗}

ความบากบั่น คือ ความเพียร

คำว่า วิริยสงฆาเตน อธิบายให้รู้ว่า อุฏฐาเนน หมายถึงความเพียร เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา บทตั้ง คือ อุฏฐาเนน ส่วนบทขยาย คือ วิริยสงฆาเตน การอธิบายความบทตั้ง คือ อุฏฐาเนน โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ แต่ใช้ สงฆาต แทน อิติ ศัพท์ เช่นในคำว่า วิริยสงฆาเตน เรียกว่า วุตติสังวรณนา

ในอรรถกถา บางที ก็ใช้ สงฆาต ขยายบทตั้ง เพราะท่านประสงค์จะอธิบายขยายความไปพร้อมกันทีเดียว เพื่อความเข้าใจง่ายกระจำแจ้ง การอธิบายความบทตั้ง โดยใช้ สงฆาต ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา สงฆาต-ศัพท์ แปลว่า กล่าวคือ, คือ, ได้แก่

โบราณจารย์ทั้งหลายถือว่า ศัพท์หลังเป็นคำแปลของศัพท์หน้าตามหลักสังวรณนา คำหลังเป็นคำแปล หรืออธิบายของศัพท์หน้า ดังพระฎีกาจารย์และพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

ปจฉิมิ ปจฉิมิ ปทํ ปุริมสส ปุริมสส อตถวจนํ.^{๕๘}

คำหลัง แสดงความหมายของคำหน้า

ปจฉิมิ ปจฉิมิ ปุริมสส ปุริมสส อตโถ.^{๕๙}

คำหลังเป็นคำแปลของคำหน้า

โส ภควา พหุชนหิตาย ปฏิปนโน พหุชนสุขาย โลกานุกมปาย อตถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสสานิ^{๖๐}

พระผู้มีพระภาค พระองค์ทรงปฏิบัติเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข เพื่ออนุเคราะห์ ชาวโลก เพื่อประโยชน์แก่อกุศลและความสุขแก่มนุษย์และเทวดาทั้งหลาย

^{๕๗} ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๕/๑๙๒.

^{๕๘} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๖๕/๒๓๕.

^{๕๙} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๙๖/๒๖๔.

^{๖๐} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๘๕/๑๘๑ - ๒.

คำหลัง ๓ คำ คือ อตถาย หิตาย สุขาย เป็นคำแปลของคำหน้า ๓ คำ คือ พหุชน-
 หิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมปาย ดังพระฎีกาจารย์กล่าวว่า **เสสพทานิ**ติ “พหุชนสุขายา” ติอาทีนิ
 ปทานิ. **ปจฉิมนฺติ** “อตถาย หิตาย สุขายา”ติ ปทตฺตยํ. **ปุริมสฺสชาติ** ตโต ปุริมสฺส ปทตฺตยสฺส. **อตฺถโถ**
 อตถนินฺทเทโส.^{๖๑} คำว่า **เสสพทานิ** ได้แก่ บทมี พหุชนสุขาย เป็นต้น คำว่า **ปจฉิม** ได้แก่ บท ๓ บท คือ
 อตถาย หิตาย สุขาย คำว่า **ปุริมสฺส** ได้แก่ บท ๓ บทข้างหน้า (พหุชนสุขาย เป็นต้น) จากนั้น
 (อตถาย) คำว่า **อตฺถโถ** เป็นคำแสดงความหมาย” ส่วนในกรณีทีอธิบายความหมายตามหลักภาวัตถ-
 สังวรณนา ต้องแปลทีละศัพท์ หมายถึง แปลไขไปว่า คือ ได้แก่

อสุสฺสึตี สุณิ อุปฺลภิ โสตทวารสมฺปตฺตวจนินฺคโฆसानุสาเรน อณฺณาสึ.^{๖๒}

คำว่า **อสุสฺสึ** ความว่า สดับแล้ว คือ ได้แล้ว กล่าว คือ รู้แล้วโดยคล้อยตามเสียงพูดที่
 เข้าถึงโสตทวาร

คำว่า สุณิ อธิบายให้รู้ว่า อสุสฺสึ สำเร็จรูปมาจาก สุ ธาตุ + นาปัจจัย + อี อัชชัตตนีวิภัติ
 ลบนาปัจจัย^{๖๓} การอธิบายธาตุอาขยาต เรียกว่า อาขยาตธาตุสังวรณนา คำว่า อุปฺลภิ ขยายความว่า
 การสดับ คือ การได้ (ได้ยินเสียง) เรียกว่า อาขยาตปทัตถสังวรณนา คำว่า โสตทวารสมฺปตฺตวจนิน-
 คโฆसानุสาเรน อณฺณาสึ ขยายความว่า การได้ (รับเสียง) คือ การรู้โดยคล้อยตามเสียงพูดที่เข้าถึง
 โสตทวาร การอธิบายขยายความของศัพท์ให้ชัดเจน เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา

อนึ่งประโยคบาลีบางประโยคก็มี นาม ศัพท์ รวมอยู่กับบทตั้งแทน อิติ ศัพท์ วิธีนี้ จัดว่า
 เป็นวุตติสังวรณนาเช่นกัน คือ วิธีอธิบายความของบทแบบต่อเนื่องกันไปเพื่อความสะดวกต่อการ
 อธิบายความ

วินโย นาม อคาริกวินโย จ อนคาริกวินโย จ.^{๖๔}

อคาริยวินัย (วินัยคฤหัสถ์) และอนคาริยวินัย (วินัยของพระ) **ชื่อว่าวินัย**

คำว่า อคาริกวินโย จ อนคาริกวินโย จ อธิบายให้รู้ว่า วินัยมี ๒ ประเภท คือ อคาริยวินัย
 (วินัยของผู้ครองเรือน) และ อนคาริยวินัย (วินัยของนักบวชหรือพระภิกษุ) การอธิบายความหมายของ
 บทนาม เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา การอธิบายความบทตั้งโดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง
 เรียกว่า วุตติสังวรณนา

^{๖๑} ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๙๖/๒๒๑.

^{๖๒} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๑.

^{๖๓} ปทรูป. (บาลี) ๑/๕๑๒/๓๗๒.

^{๖๔} ชุ.ช.อ. (บาลี) ๑/๕/๑๑๗.

ในประโยคบาลี บางครั้งท่านก็ใช้เหตุุบทเป็นตัวขยายอธิบายบทตั้งที่ไม่มี อิติ ศัพท์ ทั้งนี้ เพื่อแสดงรูปวิเคราะห์บทตั้งโดยอ้อม

มนโต นิปพนนตตา **มโนมยา** นาม.^{๖๕}

ชื่อว่า (เจตสิกชั้น ๓ คือ เวทนา สัญญา และสังขาร) **เกิดจากใจ** เพราะสำเร็จจากใจ

คำว่า มนโต นิปพนนตตา อธิบายให้รู้ว่า มโนมยา มาจาก มน + มย ปัจจัย เป็นนิปผันน-
ตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า มนโต นิปพนนตติ มโนมยา ธรรมที่เกิดจากใจ เพราะสำเร็จจากใจ เรียกว่า
อภิธานัตถสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ มโนมยา โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า
วุดตีสังวรณนา คำว่า มนโต นิปพนนตตา เป็นบทเหตุที่อธิบายพร้อมทั้งแสดงวิเคราะห์ มโนมยาว่า
มนโต นิปพนนตติ มโนมยา เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา

ปหีนโสภสสลดตาย **อโสโก**.^{๖๖}

ชื่อว่า **ผู้ไม่เศร้าโศก** เพราะละลูกศรคือความโศกได้แล้ว

คำว่า ปหีนโสภสสลดตาย อธิบายให้รู้ว่า อโสโก มาจาก น + โสภ เป็นนนิปาทบุพพท-
พหุพพิหีสมาส โดยวิเคราะห์ว่า นตถิ เอตสส โสภกติ อโสโก ผู้ไม่มีความเศร้าโศก เรียกว่า อภิธานัตถ-
สังวรณนา การอธิบายความบทแบบต่อเนื่องกันไปเช่นนี้ เรียกว่า วุดตีสังวรณนา

อปปหีนโสภสสลดตาย **โสภินี ปช**.^{๖๗}

หมู่สัตว์ผู้มีความเศร้าโศก เพราะยังละความเศร้าโศกคือลูกศรไม่ได้

คำว่า อปปหีนโสภสสลดตาย อธิบายให้รู้ว่า โสภินี มาจาก โสภ + อิปปัจจัย + อินีปัจจัย^{๖๘}
เป็นอัสสัถิตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า โสภ โสภส อตถิติ โสภินี หมู่สัตว์ผู้มีความเศร้าโศก เรียกว่า
อภิธานัตถสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ โสภินี โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุดติ-
สังวรณนา การอธิบายว่า อินี ปัจจัยลงในอรรถอัสสัถิตัทธิต เรียกว่า ปัจจัยตถสังวรณนา การ
อธิบายแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา

ภาษาบาลีบางประโยคก็มีบทขยายอยู่หน้าบทตั้งบ้าง มีอยู่ในวุดตีสังวรณนาเท่านั้น
วิธีดังกล่าวมานี้มีใช้น้อยมากในวรรณคดีบาลี

^{๖๕} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๘.

^{๖๖} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๘/๑๙๕.

^{๖๗} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๘/๑๙๕.

^{๖๘} ปทรูป. (บาลี) ๑/๓๙๘/๒๙๕.

เอก อารมณ อคฺคํ อิมสสาติ เอกคฺคํ.^{๖๙}

อารมณเดียวของจิตดวงนี้ มีอยู่ เพราะเหตุที่จิตดวงนี้จึงชื่อว่า เอกคจิต (จิตที่มีอารมณเดียว)

คำว่า เอก อารมณ อคฺคํ อิมสสาติ อธิบายความให้รู้ว่า เอกคค ศัพท์ วิเคราะห์เป็นฉฺฐี-พหุพีหิสมาสว่า เอก อคฺคํ อิมสสาติ เอกคฺคํ (จิตต) จิตที่มีอารมณเดียวเรียกว่า อภิธานตถสังวรณนา คำว่า อารมณ อธิบายให้รู้ว่า อคฺคํ ในที่นี้ หมายถึง อารมณ เพราะ อคค มีความหมาย ๕ ประการ คือ เบื้องต้น เบื้องปลาย ประเสริฐ ส่วน และอารมณ การแสดงรูปวิเคราะห์สมาส เรียกว่า อภิธานตถสังวรณนา การอธิบายความหมายของบทนาม เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา การอธิบายความบทตั้งโดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง เรียกว่า วุตติสังวรณนา เห็นได้ว่า บทตั้ง คือ อคฺคํ อยู่หลัง บทขยาย คือ อารมณ ในคัมภีร์มณีสารมัญจุสาได้กล่าวไว้ว่า

อคคสทโท อาทิกโฏ-เสฏฺฐ-โกฏฺฐาส-อารมณวเสน ปลายสุ อตฺเตสุ วุตติ. อิท ปน อารมณเถติ ทสเสนโต “อารมณ อคคน”ติ อาท.^{๗๐}

พระอรธกถาจารย์เมื่อประสงค์จะแสดงว่า อคค ศัพท์ มีความหมาย ๕ ประการคือ เบื้องต้น เบื้องปลาย ประเสริฐ ส่วน และอารมณ แต่ในที่นี้ ประสงค์เอาอรธว่า อารมณเท่านั้นจึงกล่าวคำว่า “อารมณ อคฺคํ”

บทตั้งพระบาลี

อวิชชา ภิกขเว ปุพฺพคมมา อกฺขลนํ ฌมมานํ สสมาปตติยา.^{๗๑}

ภิกษุทั้งหลาย อวิชชา เป็นหัวหน้าแห่งการเกิดขึ้นของอกุศลธรรมทั้งหลาย.

บทขยายอรธกถา

สา ปเนสา วุตตาทาเรน อกฺขลนํ ปุพฺพคมภูตา อวิชชา อุปฺปชฺชตีติ สมพฺนโธ.^{๗๒}

ควรสัมพันธ์ว่า ก็อวิชชานั้นเป็นหัวหน้าของอกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเกิดขึ้น ตามวิธีที่กล่าวไว้แล้ว

พระอรธกถาจารย์ใส่ปาฐเสสะ คือ อุปฺปชฺชตีติ (บาลีที่ใส่เพิ่มเติมเข้ามา) เพื่อให้ประโยคหรือข้อความสมบูรณ์ เพราะหากไม่มีกิริยาประโยคหรือข้อความก็ไม่สมบูรณ์ การอธิบายประโยคนี้โดยประกอบ สมพฺนโธ ท้ายประโยคเช่นนี้ เรียกว่า สัมพันธสังวรณนา

สรรพนามสองตัวที่ซ้อนกัน ตัวหลังไม่มีความหมาย ไม่ต้องแปล ซ้อนเข้ามาเพื่อประดับ ถ้อยคำให้สละสลวยเท่านั้น เช่น สา ปเนสา แปลว่า ก็อวิชชานั้น ไม่ต้องแปลว่า อวิชชานั้น

^{๖๙} วิกาวินี. (บาลี) ๑/๒๑/๘๖.

^{๗๐} วิกาวินี. (บาลี) ๑/๒๑/๘๖.

^{๗๑} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑/๑.

^{๗๒} ส.ม.ฎีกา. (บาลี) ๒/๑ - ๒/๔๖๒.

ความจริง บทหลังเป็นคำช่วยให้บทหน้าสละสลวยขึ้นไม่มีความหมายเป็นพิเศษ จึงไม่จำเป็นต้องแปลบทหลังตั้งกฎทั่วไปที่โบราณจารย์กล่าวว่า

“ทวิสุ สพพนาเมสุ ปุพพเมว ปธานิ. แปล : ในบรรดาสรพนาม ๒ บท บทหน้าเท่านั้นเป็นประธาน”

กฎข้อนี้คล้ายตามสีกักชั้นทวารวดีใหม่ว่า “ตเมนติ ตํ आयสมन्दํ อานนํ. เอตสทโท หิ ปทาลงการมตตํ. อยณฺหิ สททปกติ, ยทิทํ ทวิสุ สพพนาเมสุ ปุพพทสเสว อตถปทตา.”^{๗๓}

แปล : คำว่า ตเมน[ต + เอน] ได้แก่ ท่านพระอานนที่นั่น อนึ่ง เอต ศัพท์เป็นเพียงเครื่องประดับบท โดยแท้จริงแล้ว การที่บทหน้าเท่านั้น ในสรพนาม ๒ บท เป็นบทแสดงอรรถได้นี้ เป็นธรรมเนียมของศัพท์”^{๗๔}

ตํ ปเนตฺนติ เอตถ เอตสทโท วจนาลงกาโร ทวิสุ สพพนาเมสุ ปุพพสเสว เยภุยเยน ปธานตฺตา.^{๗๕}

เอตศัพท์ในคำว่า **ตํ ปเนต** นี้ เป็นศัพท์ประดับถ้อยคำ (ให้สละสลวย) ในสรพนาม ๒ บท บทหน้าเท่านั้นเป็นประธานโดยมาก

โสติ ปทาลงกาโร. ทวิสุ หิ สพพนาเมสุ เยภุยเยน ปุพพเมว ปธานิ ปจฺฉิมิ ปน วจนาลงการํ. โย โส ภควา ปณฺณเปสีติ สมพฺนโร”^{๗๖}

คำว่า **โส** เป็นถ้อยคำประดับบท (ให้สละสลวยเท่านั้น) จริงอยู่ในสรพนาม ๒ บท บทหน้าเท่านั้นเป็นประธานโดยมาก ส่วน บทหลัง เป็นถ้อยคำประดับบท สัมพันธ์ว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์ใดทรงบัญญัติไว้แล้ว

ภุตศัพท์

ภุตศัพท์ ใช้อธิบายความบทรอบที่ภุตประกอบอยู่ด้วยเป็นวิเสสนะของบทหลัง เช่น ปุพพงคม-ภุตตา อวิชชา แปลว่า อวิชชาอันเป็นหัวหน้า บทที่ภุตประกอบอยู่ด้วย คือ ปุพพงคม เป็นบทวิเสสนะของ อวิชชา

^{๗๓} ที.สี.อภินวฎีกา (บาลี) ๑/๘๓.

^{๗๔} พระคันธสาราภิงค์, **สุโพธาลังการมัชฺฐี**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๓๙.

^{๗๕} ปาจิต. (บาลี) ๑/๒๑๘/๖๑.

^{๗๖} ปาจิต. (บาลี) ๑/๑/๕๔๘.

บทตั้ง

ปรสมณญา ปโยเค.^{๗๗}

เมื่อนักศึกษาประสงค์จะใช้ชื่อจากไวยากรณ์สันสกฤตอื่นก็สามารถใช้ได้

บทขยาย

ตสมิ ปโยเค สติติ สมพฺนโร.^{๗๘}

ควรสัมพันธ์ว่าเมื่อมีการประกอบใช้

คัมภีร์กัจจายนะตั้งสูตรว่า ปรสมณญา ปโยเค (เมื่อต้องการใช้ชื่อจากไวยากรณ์สันสกฤตอื่น นักศึกษาก็สามารถใช้ได้) ส่วนคัมภีร์นยาสะได้อธิบายว่า คำว่า ปโยเค สัมพันธ์กับบทว่า สติ ที่โยคเข้ามา โดยลงสัทธรรมวิวัตติในอรรถลักษณะ คำว่า ปโยเค เรียกว่า ลักษณะกัตตา คือ กัตตาเป็นเครื่องกำหนดรู้ ส่วน คำว่า สติ เรียกว่า ลักษณะกิริยา คือ กิริยาเป็นเครื่องกำหนดรู้ ฉะนั้นคัมภีร์นยาสะจึงอธิบายประโยคนี้ โดยใช้คำว่า สมพฺนโร ทำยประโยคเพื่อแสดงความสัมพันธ์กันของบทและความหมาย การอธิบายความบทตั้งโดยประกอบ สมพฺนโร ทำยประโยคเช่นนี้ เรียกว่า สัมพันธ-สังวรณนา

บทตั้งบาลี

อุโกปิ เต เปจฺจ สฺมา ภฺวานฺติ

นิหีนกมฺมา มนุชา ปรตฺถา.^{๗๙}

คน ๒ จำพวกนั้นต่างก็มีกรรมชั่ว

ตายไปแล้วมีคติเท่าเทียมกันในโลกลง

บทขยายอรรถถา

ปรตฺถาติ อิมสฺส ปน ปทสฺส ปุโรโต เปจฺจปเทน สมพฺนโร.^{๘๐}

ควรสัมพันธ์บทนี้คือ ปรตฺถ (สู่โลกลง) เข้ากับบทว่า เปจฺจ ข้างหน้า

คำว่า ปรตฺถ เป็นบทที่มีความหมายสัมพันธ์กันกับบทว่า เปจฺจ แต่บททั้งสองบทนี้ อยู่ห่างกันมาก เพราะมีบท ๔ บท คือ สฺมา ภฺวานฺติ นิหีนกมฺมา มนุชา คั่นอยู่ เพราะเหตุฉนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายประโยคนี้โดยใช้คำว่า สมพฺนโร ทำยประโยค การอธิบายความบทตั้งโดยมีคำว่า สมพฺนโร ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สัมพันธสังวรณนา

^{๗๗} กจ. (บาลี) ๙/๙.

^{๗๘} ดูรายละเอียดใน นยาสะ อธิบายสูตร ๙.

^{๗๙} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๐๖/๖๙.

^{๘๐} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๓๐๖/๓๕๑.

บทตั้งพระบาลี

วรํ เต โมฆปุริส อาสีวิสสส โฆริวิสสส มุเข องคชาตํ **ปกฺกิตฺตํ**.^{๘๑}

โมฆบุรุษ การสอดใส่องคชาตของเธอในปากของอสรพิษที่มีพิษแรงกล้าประเสริฐ [กว่าการสอดใส่ในองคชาตของมาตุคาม]

บทขยายอรรถกถา

ปกฺกิตฺตฺนฺติ เอตสฺส วรณฺติ อิมินา สมฺพนฺโธ.^{๘๒}

ควรสัมพันธ์บทว่า **ปกฺกิตฺตํ** นั้นกับบทว่า วรํ นี้

คำว่า วรํ ... ปกฺกิตฺตํ เป็นบทที่มีความหมายสัมพันธ์กันว่า การสอดใส่ ... ประเสริฐ บทสองบทนี้ อยู่ห่างกันมาก เพราะมีบท ๖ บทคั่นอยู่ เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายความประโยคนี้ โดยประกอบ สมฺพนฺโธ ท้ายประโยคเพื่อแสดงความสัมพันธ์กันของบท การอธิบายความบทตั้งโดยมีคำว่า สมฺพนฺโธ ท้ายประโยคในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สัมพันธสังวรณนา

บทตั้งอรรถกถา

พุทฺโธปิ พุทฺธภาวํ ภาเวตฺวา เจว สจฺจิกิตฺวา จ

ยํ **อุปกฺโต** คตฺมลํ วนฺเต ตมนฺตุตฺตรํ ฌมฺมํ.^{๘๓}

ข้าพเจ้าขอกราบไหว้พระธรรมอันล้ำเลิศไร้มลทินแม่ที่
พระพุทเจ้าทรงบำเพ็ญกระทำให้แจ้งบรรลุลุความเป็น
พระพุทเจ้า(สัพพัญญุตญาณ)แล้ว.

บทขยายฎีกา

เอตสฺส “พุทฺธภาวนฺติ เอเตน สมฺพนฺโธ.^{๘๔}

อุปกต ศัพท์นี้สัมพันธ์กับบทว่า พุทฺธภาวํ นี้

คำว่า อุปกโต อยู่ห่างจากบทว่า พุทฺธภาวํ มาก เพราะมีบทอื่นหลายบทคั่นอยู่ ดังนั้น พระฎีกาจารย์จึงใช้ สมฺพนฺโธ ท้ายประโยค เพื่อแสดงความสัมพันธ์กันของ อุปกโต กับ พุทฺธภาวํ ว่า พุทฺธภาวํ อุปกโต บรรลุสัพพัญญุตญาณ การอธิบายความสัมพันธ์ของบทเช่นนี้ เรียกว่า สัมพันธ-สังวรณนา

^{๘๑} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๓๙/๒๕.

^{๘๒} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๓๙/๒๓๐.

^{๘๓} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑.

^{๘๔} ที.สี.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๒.

บทตั้งพระบาลี

เสวยถาปิ คหบดี กุกกุโร ชิมจฉาทุพพลยปรเรโต โคฆาตกสนฺ ปจฺจุปฺปฏิโต อสส. **ตเมณํ ทกฺโข** โคฆาตโก วา โคฆาตกนฺเตวาสิ วา อฏฺฐิกงฺกฬํ สุนิกกนฺตํ นิกกนฺตํ นิมนฺสํ โลหิตมกฺขิตํ **อุปฺสุมฺเภยย.**^{๘๕}

คหบดี เปรียบเหมือนสุนัขที่กำลังหิวโซ ยืนอยู่ใกล้เขียงของคนฆ่าโค คนฆ่าโค หรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ชำนาญ โยนโครงกระดูกที่เชือดชำแหละเนื้อออกหมดแล้ว แต่มีเลือดติดอยู่บ้างไปให้มัน.

บทขยายอรรถกถา

ตเมณํ ทกฺโขติ ปทสฺส **อุปฺสุมฺเภยย**าติ อิมินา สหฺธิ สมฺพนฺโธ เวทิตฺตฺวา.^{๘๖}

บัณฑิตพึงทราบสัมพันธ์บทว่า ตเมณํ ทกฺโข (โครงกระดูกนั้น ผู้ฉลาด) กับด้วยบทนี้ว่า **อุปฺสุมฺเภยย** (พึงโยนไปใกล้)

คำว่า ตเมณํ ทกฺโข ... **อุปฺสุมฺเภยย** มีความหมายสัมพันธ์กันว่า **ตเมณํ ทกฺโข** โคฆาตโก... **อุปฺสุมฺเภยย** คนฆ่าโคผู้ฉลาด ... โยนโครงกระดูกไปให้สุนัขนั้น แต่อยู่ห่างกันมาก เพราะมีบทอื่น ๙ บทคั่นอยู่ เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายประโยคนี้โดยใช้คำว่า สมฺพนฺโธ ท้ายประโยค การอธิบายความบทตั้งโดยประกอบ สมฺพนฺโธ ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สัมพันธสังวรณนา

ทิสฺวา กมฺมกิลฺลฺลฺมตฺตโนติ อตฺตโน กิลฺลฺลฺกมฺมํ ปสฺสิตฺวา.^{๘๗}

บาทคาถาว่า **ทิสฺวา** **กมฺมกิลฺลฺลฺมตฺตโน** ความว่า เห็นกรรมชั่วของตนเองแล้ว

คำว่า อตฺตโน กิลฺลฺลฺกมฺมํ ปสฺสิตฺวา แสดงสัมพันธ์ของบทตั้งคือ **ทิสฺวา** **กมฺมกิลฺลฺลฺมตฺตโน** ว่า อตฺตโน กิลฺลฺลฺกมฺมํ **ทิสฺวา** เรียกว่า สัมพันธสังวรณนา ในคำว่า **กมฺมกิลฺลฺลฺ** บทวิเสสยะ คือ กิลฺลฺลฺ กัภิวิเสสยะ คือ **กมฺม** กลับหน้ากลับหลังกันอยู่ ท่านแสดงสัมพันธ์ว่า **กิลฺลฺลฺกมฺมํ** (กรรมชั่ว) ทำให้ความหมายกระจ่างชัดขึ้น เรียกว่า สัมพันธสังวรณนา

หมายเหตุ สัมพันธสังวรณนา บางครั้งก็ไม่มี สมฺพนฺโธ ศัพท์ อยู่ท้ายประโยค เพราะผู้อ่านสามารถเข้าใจ ความสัมพันธ์ได้ชัดเจนอยู่แล้วจึงไม่จำเป็นต้องใช้ สมฺพนฺโธ ไว้ท้ายประโยค วิธีนี้มีใช้มากควรสังเกตให้ดี เป็นประโยชน์มากในการศึกษาอรรถกถาและฎีกา

^{๘๕} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๔๒/๒๙.

^{๘๖} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๒/๓๓.

^{๘๗} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๕/๙๘.

ผู้วิจัยพบว่าในธรรมบทอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์คือพระพุทโธสาจารย์ได้อธิบาย
ความของบทเพียง ๔ บท คือ อธิบายความของบทนาม, อธิบายความของบทอุปสรรค, อธิบายความของ
บทนิบาต และอธิบายความของบทอาชยาต มีผลการวิจัยโดยละเอียดดังต่อไปนี้

บทตั้ง

จกุกั๋ว^{๘๘}

เพียงดั่งกงล้อ

บทขยาย

จกุกั๋ว วีย.^{๘๙}

ราวกะกงล้อ

คำว่า จกุกั๋ว วีย อธิบายให้รู้ว่า จกุกั๋ว ตัดบทสนธิเป็น จกุกั๋ว อิว^{๙๐} ไม่ใช่ตัดบทว่า จกุกั๋ว เหว
เรียกว่า สนธิปทสังวรณนา คำว่า วีย อธิบายให้รู้ว่า อิว กับ วีย เป็นคำไวพจน์ที่ใช้แทนกัน^{๙๑}
มีความหมายเหมือนกัน เรียกว่า ปริยายสังวรณนา อีกนัยหนึ่ง คำว่า วีย อธิบายให้รู้ว่า อิว ใน จกุกั๋ว
เป็นบทนิบาต แปลว่า เหมือน เรียกว่า นิบาตปทัตถสังวรณนา

บทตั้งพระบาลี

ฉายาว.^{๙๒}

เพียงดั่งเงา

บทขยายอรรถกถา

ฉายา วีย.^{๙๓}

ราวกะเงา

คำว่า ฉายา วีย อธิบายให้รู้ว่า ฉายาว ตัดบทสนธิเป็น ฉายา อิว เรียกว่า สนธิปท-
สังวรณนา คำว่า วีย อธิบายให้รู้ว่า อิว กับ วีย เป็นคำไวพจน์ที่ใช้แทนกันมีความหมายเหมือนกัน
เรียกว่า ปริยายสังวรณนา

^{๘๘} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕.

^{๘๙} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๙.

^{๙๐} ปทรูป. (บาลี) ๑/๕๕/๕๑.

^{๙๑} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๘๒/๑๖๓.

^{๙๒} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒/๑๕.

^{๙๓} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒/๒๘.

บทตั้งพระบาลี

รุกข์ว.^{๙๔}

เพียงดงต้นไม้

บทขยายอรรถกถา

ทพฺพลรุกข์ วย.^{๙๕}

ราวกะต้นไม้ที่ไม่มีกำลัง

คำว่า ทพฺพลรุกข์ วย อธิบายให้รู้ว่า รุกข์ว ตัดบทสนธิเป็น รุกข์ อิว เรียกว่า สันธิปทสังวรณนา คำว่า วย อธิบายให้รู้ว่า อิว กับ วย เป็นคำไวพจน์ที่ใช้แทนกัน มีความหมายเหมือนกัน เรียกว่า ปริยายสังวรณนา

บทตั้งพระบาลี

กาสาวมรหติ.^{๙๖}

ย่อมเหมาะสม (ใช้สอย) ฝ้ายอ่อนน้ำฝาด

บทขยายอรรถกถา

ติ กาสาววตถิ อรหติ.^{๙๗}

ย่อมเหมาะสม (ใช้สอย) ฝ้ายอ่อนน้ำฝาดนั้น

คำว่า กาสาววตถิ อรหติ อธิบายให้รู้ว่า กาสาวมรหติ ตัดบทสนธิเป็น กาสาว + อรหติ แปลง นิคคหิต เป็น ม เรียกว่า สันธิปทสังวรณนา

บทตั้งพระบาลี

กम्मกิลิฏฺฐมตฺตโน.^{๙๘}

กรรมเศร้าหมองของตน

บทขยายอรรถกถา

อตฺตโน กิลิฏฺฐกम्म.

กรรมเศร้าหมองของตน

^{๙๔} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๗/๑๖.

^{๙๕} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๗/๕๗.

^{๙๖} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๙/๑๖.

^{๙๗} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๙/๖๓.

^{๙๘} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๕/๑๗.

^{๙๙} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๕/๙๘.

คำว่า อตตโน กิลิฏฐกมมํ อธิบายให้รู้ว่า กมมกิลิฏฐมตตโน ตตบทสนธิเป็น อตตโน + กิลิฏฐกมมํ แปลง นิคคหิต เป็น ม^{๑๐๐} เรียกว่า สันธิปทสังวรณนา คำว่า กิลิฏฐกมมํ อธิบายให้รู้ สัมพันธ์ว่า กิลิฏฐ ในคำว่า กมมกิลิฏฐ เป็นวิเสสณะของ กมม เรียกว่า สัมพันธ์สังวรณนา

ยโสภิวฑฒติติ ... ยโส อภิวฑฒติ.^{๑๐๑}

คำว่า ยโสภิวฑฒติ ... ได้แก่ ยศ ย่อมเจริญยิ่ง

คำว่า ยโส อภิวฑฒติ อธิบายให้รู้ว่า ยโสภิวฑฒติ ตตบทสนธิเป็น ยโส + อภิวฑฒติ เรียกว่า สันธิปทสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงค-สังวรณนา

ปเรติ ปณตติเต รเปตวา ตโต อณเณ ภณทนาการกา ปเร นาม.^{๑๐๒}

คำว่า ปเร ได้แก่ ยกเว้นบัณฑิต ภิกษุผู้กระทำการทะเลาะเหล่าอื่นจากบัณฑิตนั้น ชื่อว่า คนเหล่าอื่น

คำว่า ตโต อณเณ ภณทนาการกา เป็นคำ อธิบายให้รู้ว่า ปเร โยค ภณทนาการกา หมายถึง ภิกษุผู้ทะเลาะเหล่าอื่นจากบัณฑิต เพราะสรรพนามใช้แทนนามทั่วไป^{๑๐๓} เรียกว่า สรรพนามปทัตถ-สังวรณนา คำว่า ปณตติเต รเปตวา ใส่เพิ่มเติมเข้ามา เพื่อแสดงอธิบายให้ความหมายชัดเจนขึ้น เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ ปเร โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

สรรพนาม ๒ ประเภท คือ วุตตาเปกขสรรพนาม และ วุจจมานาเปกขสรรพนาม

๑) วุตตาเปกขะ จาก วุตตะ = ข้อความที่กล่าวแล้ว + อาเปกขะ = มองหา รวมแปลว่า สรรพนามที่มองหาข้อความที่เคยกล่าวมาแล้ว หมายถึง สรรพนามที่กล่าวถึงนามที่เคยกล่าวมาแล้ว หรือ โยคบทนามที่ผ่านมา บทนามที่เคยกล่าวถึงมาแล้ว หรือ ข้อความที่เคยกล่าวถึงก่อนหน้านี้แล้ว เช่น ตโต นํ ทุกขมนเวติ ทุกขย่อมตามบุคคลนั้นไป เพราะทุจจริต ๓ ประการนั้น ต สรรพนาม ใน ตโต และ นํ โยคนามที่เคยกล่าวมาแล้ว คือ ทุจจริต ๓ ประการ และ บุคคลผู้คิดพูดทำชั่วนั้น เป็น ตโต ตวิธ-ทุจจริตโต นํ ปุคคล

๒) วุจจมานาเปกขะมาจาก วุจจมานะ = ข้อความที่จะกล่าวต่อไป อาเปกขะ = มองหา รวมแปลว่า สรรพนามที่มองหาข้อความที่จะกล่าวต่อไป หมายถึง สรรพนามที่กล่าวถึงข้อความอันจะ

^{๑๐๐} ปทรูป. (บาลี) ๑/๕๒/๔๔.

^{๑๐๑} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๔/๑๘๐.

^{๑๐๒} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๖/๕๐.

^{๑๐๓} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๐๐/๑๒๐.

กล่าวต่อไปข้างหน้า แปลว่า จะกล่าวต่อไปนี้ ดังพระโยชนาจารย์กล่าวไว้ว่า “**อิมิ อุทานน**”ติ เอตถ อิมสทโท วุจจมานาเปกโข.^{๑๐๔} อิม-ศัพท์ในคำว่า “**อิมิ อุทานน**”นี้ เป็นสรรพนามที่มองหาข้อความที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า”

ออยเมตถ สงเขปตโถ ออยนเตวตถ วิตถาโร.^{๑๐๕}

ความที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นเนื้อความย่อในคานานี้ ส่วนเนื้อความพิสดารในคานานี้ จะกล่าวต่อไปนี้

อิม ศัพท์ ในออยเมตถ เป็นวุตตาเปกขะ เพราะกล่าวถึงเนื้อความที่เคยกล่าวมาแล้ว ส่วน อิม ศัพท์ใน ออยนเตวตถ นี้ เป็นวุจจมานาเปกขะ เพราะกล่าวถึงเนื้อความที่จะกล่าวต่อไป

อิมิ อุทานนติ เอตถ อิมสทโท วุจจมานาเปกโข^{๑๐๖}

อิมศัพท์ ในคำว่า **อิมิ อุทานน** นี้ เป็นศัพท์ที่มองหาข้อความที่จะกล่าวต่อไป

ตโต นิ ทุกขมเนวตีติ ตโต ติวิจทุจจริตโต ตํ ปุคฺคํ ทุกขมเนวตี.^{๑๐๗}

คำว่า **ตโต นิ ทุกขมเนวตี** ความว่า ทุกข์ย่อมตามบุคคลนั้นไปเพราะทุจริต ๓ ประการนั้น

คำว่า ติวิจทุจจริตโต อธิบายให้รู้ความหมายของ ตโต สรรพนามว่า หมายถึงทุจริต ๓ ประการ เพราะต สรรพนามใช้แทนนามทั่วไป^{๑๐๘} เรียกว่า สรรพนามปทัตถสังวรณนา คำว่า ตํ อธิบายให้รู้ว่า นิ ในคำว่า ตโต นิ แปลงมาจาก ต สรรพนาม เรียกว่า สรรพนามปทสังวรณนา คำว่า ปุคฺคํ อธิบายให้รู้ว่า นิ ต้องโยค ปุคฺคํ หมายถึงบุคคล เพราะสรรพนามใช้แทนนามทั่วไป เรียกว่า สรรพ-นามปทัตถสังวรณนา

ข้อสังเกต บทตั้งกับบทขยายส่วนมาก วิภัตติและพจน์จะตรงกัน เหมือนกัน เช่น บทตั้ง คือ นิ บทขยาย คือ ตํ ปุคฺคํ คำว่า นิ เป็นหุติยาวิภัตติเอกพจน์ บทขยาย คือ ตํ ปุคฺคํ ก็เป็นหุติยาวิภัตติ เอกพจน์เหมือนกัน

เย จ ตนตี เย เกจิ เทวา วา มนุสฺสา วา คหฺมฺมฺจา วา ปพฺพชิตา วา ตํ ... โกรธ.^{๑๐๙}

คำว่า **เย จ ตํ** ได้แก่ บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เทวดา มนุษย์ คฤหัตถ์ หรือบรรพชิต (ผู้) โกรธ ... นั้น

^{๑๐๔} ปาจิต. (บาลี) ๑/๑/๑๘๗.

^{๑๐๕} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๔/๑๘๐.

^{๑๐๖} ปาจิต. (บาลี) ๑/๑/๑๘๘.

^{๑๐๗} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๔/๑๘๐.

^{๑๐๘} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๐๐/๑๒๐.

^{๑๐๙} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๓/๓๕.

คำว่า เย เกจิ อธิบายให้รู้ว่า ย ในคำว่า เย จ ต์ เป็นอนิยมสรรพนาม (สรรพนามที่มีอรรถ
ไม่แน่นอน คือ หมายถึงทั้งหมด) เรียกว่า สรรพนามปทัตถสังวรณนา คำว่า เทวา วา มนุสสา वा
คหฺภูธา वा ปพฺพชิตา वा อธิบายให้รู้ว่า เย หมายถึง เทวดาเป็นต้น เรียกว่า สรรพนามปทัต-
ถสังวรณนา คำว่า โกะ อธิบายให้รู้ว่า ต์ โยค โกะ หมายถึง ความโกธนั้น เรียกว่า สรรพนามปทัต-
ถสังวรณนา

ก) สรรพนาม มีวิธีใช้ดังต่อไปนี้

๑) ก) สรรพนาม อยู่โดดเดี่ยว เป็นคำถาม (บุคควาจก คือ กล่าวอรรถคำถาม) เช่น โก
ใคร, กา ใคร, กี่ อะไร

๒) มี จิ ต่อท้าย เป็น โกจิ, กาจิ, กิณจิ กล่าวอรรถน้อย (อปฺปวาจก คือ กล่าวอรรถน้อย)
โกจิ ใครบางคน, กาจิ ใครบางคน, กิณจิ อะไรบางอย่าง

๓) มี ย อยู่หน้า จิ อยู่ท้าย เป็น โยโกจิ, ยากาจิ, ยักิณจิ กล่าวอรรถทั้งปวง,ทั้งหมด (สกล-
วาจก กล่าวอรรถทั้งปวง)

โยโกจิ บุคคลใดคนหนึ่ง, ยากาจิ สตรีคนใดคนหนึ่ง, ยักิณจิ สิ่งใดสิ่งหนึ่ง (ทุกคน,
ทุกอย่าง, ทั้งหมด)

ข) เอตฺส โส เอวรูปํ ปุคฺคโล.^{๑๑๐}

คำว่า เอตฺส โส ได้แก่ บุคคลผู้มีรูปร่างนั้น

คำว่า ปุคฺคโล อธิบายให้รู้ว่า ส อันแปลงมาจาก ต สรรพนาม โยค ปุคฺคโล หมายถึงบุคคล
เพราะสรรพนามใช้แทนนามทั่วไป^{๑๑๑} เรียกว่า สรรพนามปทัตถสังวรณนา คำว่า โส อธิบายให้รู้ว่า ส
ในคำ เอตฺส โส เป็นพยัญชนสนธิ เพราะพยัญชนะหลังลภสระ โอ ในโส แล้วลง อ อาคม สำเร็จรูปเป็น
ส^{๑๑๒} เรียกว่า สันธิปทสังวรณนา คำว่า เอวรูปํ แสดงอธิบายความหมายของบุคคลให้ชัดเจนว่า
ได้แก่ บุคคลผู้สำรวมอินทรีย์ เป็นต้น เรียกว่า ภาวตถสังวรณนา

ค) สรรพนามที่ไม่มี ย ศัพท์มารับ มีวิธีใช้ ๓ ประการ คือ^{๑๑๓}

๑) ปลิตฺทวิสยะ คือ ต สรรพนามที่มีตัวนามประกอบอยู่ด้วย หรือที่มีตัวโยคอยู่ด้วย เช่น โส
จฺนฺทสุกริโก.^{๑๑๔} คนฆ่าหมูชื่อว่าจฺนฺทะนั้น ตัวอย่างนี้ โส อันแปลงมาจาก ต สรรพนามมีตัวนาม คือ
จฺนฺทสุกริโก ประกอบอยู่ด้วย

^{๑๑๐} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๐/๖๓.

^{๑๑๑} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๐๐/๑๒๐.

^{๑๑๒} ปทรูป. (บาลี) ๑/๓๔/๓๒ - ๓๓.

^{๑๑๓} สุโพ.ฎีกา. (บาลี) ๑/๑๒๒/๑๔๖.

^{๑๑๔} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๐/๖๓.

๒) **ปักกันตวิสยะ** คือ ต สรรพนามที่ต้องมองหาบทนามที่เคยกล่าวมาแล้ว หรือ ต สรรพนามที่ต้องโยคนามตัวหน้าที่เคยกล่าวมาแล้ว เช่น

โส อุกยตถ โสจติ.^{๑๑๕}

ผู้กระทำบาปนั้นย่อมเศร้าโศกในโลกทั้งสอง

ตัวอย่างนี้ โส ต้องโยคนามตัวหน้าที่เคยกล่าวมาแล้ว คือ ปาปการี เป็น โส ปาปการี (บุคคลผู้กระทำบาปนั้น)

๓) **อนุภูตวิสยะ** คือ ต สรรพนามที่โยคกิริยาตัวหน้าที่เคยกล่าวมาแล้วโดยทำให้เป็นกิริยานาม (กิริยานาม คือ นามที่ทำหน้าที่เหมือนกิริยา แปลว่า การ, ความ)

อดีต นานุโสจามิ นปชปปาமிนาคต

ปัจจุบันนเนน ยาเปมิ เตน วณโณ ปสิตติ.^{๑๑๖}

(พระเตมีย์โพธิสัตว์ทูลพระราชาว่า)

อาตมภาพมิได้เศร้าโศกถึงอารมณ์ที่ล่วงไปแล้ว มิได้ปรารถนา

อารมณ์ที่ยังไม่มาถึง ยังอรรถภาพให้เป็นไปด้วยสิ่งที่เกิดขึ้นเฉพาะ

หน้า เพราะฉะนั้นผิวพรรณของอาตมภาพจึงผ่องใส^{๑๑๗}

คำว่า เตน ผู้ศึกษาต้องโยคบทกิริยาที่เคยกล่าวมาแล้ว คือ กิริยา น อนุโสจติ เป็น เตน อนานุโสจเนน น ปชปปามิ เป็น เตน อปชปปาเนน ยาเปมิ เป็น เตน ยาปเนน เพราะการไม่เศร้าโศกถึงนั้น การไม่ปรารถนานั้น และการเลี้ยงชีพอยู่นั้น

ปมาโทติ ปมชชนภาโว.^{๑๑๘}

คำว่า ปมาโท (ความประมาท) ได้แก่ ความประมาท

คำว่า ปมชชนภาโว อธิบายให้รู้ว่า ปมาโท หมายถึงความประมาท มาจาก ปบทหน้า + มท ธาตุ + ณ ปัจจัย ณ ปัจจัยลงในอรรถภาวะ แปลว่า การ, ความ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา การอธิบายความบทตั้งที่เป็นกิตบท โดยประกอบด้วย ยุปัจจัยและภาวะศัพท์ คือ ปมชชนภาโว แสดงว่า บทตั้งเป็นภาวสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า ปมชชน ปมาโท ความประมาทชื่อว่า ปมาทะ การอธิบายความของบทแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา

^{๑๑๕} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๕/๙๘.

^{๑๑๖} ชุ.ชา.ม. (บาลี) ๒๘/๙๐/๑๓๕.

^{๑๑๗} ชุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๙๐/๑๓๗.

^{๑๑๘} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๑/๑๗๒.

มัจจุโนติ มรณสส.^{๑๑๙}

คำว่า **มัจจุโน** ได้แก่ ความตาย

คำว่า มรณสส อธิบายให้รู้ว่า มัจจุโน ได้แก่ ความตาย เพราะอธิบายความหมายของบทนาม เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

มัจจุ (ถิ/ปุ) [มร + จุ. มร + ตยุ. มรณฺ มัจจุ (โมค.๗/๔๐/ มรตีโต จุ มัจจุ. วษาทีนา วา ตยุ, ตโต มัจจุสทิสฺ ทวีสุ. (ชาน.ฎี.๔๐๔) มุส + ตยุ. ปาณฺ จชตีติ มัจจุ. (นีติ.สุตต.๑๒๕๓)] ความตาย, พญามัจจุราช^{๑๒๐}

ปทนต์ิ อุปาโย มคโค.^{๑๒๑}

คำว่า **ปท** ได้แก่ เหตุ คือ ทาง (แห่งความตาย)

คำว่า อุปาโย อธิบายให้รู้ว่า ปท ได้แก่ เหตุ คำว่า มคโค อธิบายให้รู้ว่า อุปาโย (เหตุ) หมายถึงทาง เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

ปท มาจาก ปทธาทุ + อ ปัจจัย เป็นนปุงสกลิงค์ แปลว่า นิพพาน อริยมรรค เหตุ อารมณฺ อิริยาบถ เท้า รอยเท้า สถานที่เท้าเหยียบไป รอยญาณปัญญา ขึ้นบันได ที่อาศัย-ที่พึ่ง ส่วน ที่ใกล้ บท หมู่อักษรที่ลงวิภัติ ประโยค หมู่บทที่มองหากันและกัน บาทคาถา อัถบพ อัถบพ ๖ ประการที่มา ในคัมภีร์เนตติ คัมภีร์ปะทะ บทบาลีที่มาในคัมภีร์เวท วัตรประพฤติ ข้อปฏิบัติ อาวุธ ตัวตน^{๑๒๒}

อุปาย (น) [อุป + อี + ณ.(ชาน.ฎี.๓๔๘)] (๑) ธรรมที่เข้าถึง(เตฏุมภคธรรมคือธรรมที่เกิดใน ภูมิ ๓ คือกามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ) (๒) เหตุอันควร, เหตุที่ถูกต้อง, ทาง, วิธี^{๑๒๓}

ธมฺมชีวินติ ... ธมฺเมน สเมน ภิกฺขวจริยาเย ชีวิกํ กปฺเปนตสฺส.^{๑๒๔}

คำว่า **ธมฺมชีวิน** ... ได้แก่ กระทำการเลี้ยงชีพ ด้วยการเที่ยวบิณฑบาต (ขออาหารอย่าง พระอริยะ) โดยธรรม คือ โดยเสมอเหมือนกันทั้งส่วนของตนและส่วนของผู้อื่น

คำว่า ธมฺเมน ... ชีวิกํ กปฺเปนตสฺส อธิบายให้รู้ว่า การเลี้ยงชีพโดยธรรม หมายถึง การเลี้ยงชีพ โดยเที่ยวบิณฑบาต เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า สเมน อธิบายให้รู้ว่า ธมฺเมน (โดย

^{๑๑๙} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๑/๑๗๒.

^{๑๒๐} ตีปิ. ๑๖/๙๓.

^{๑๒๑} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๑/๑๗๒.

^{๑๒๒} ตีปิ. ๑๔/๕๓๘ - ๕๒.

^{๑๒๓} ตีปิ. ๔ (ข) /๔๓๗.

^{๑๒๔} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๑/๑๗๒.

ธรรม) ได้แก่ การเลี้ยงชีพที่เหมาะสมกับพระวินัย และ พระสุตตันตตะ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า ฌมเมณ ชีวิกิ กปเปตตสส อธิบายให้รู้ว่า ฌมเมณ ชีวี วิเคราะห์ว่า ฌมเมณ ชีวตีติ ฌมเมณชีวี (ผู้เลี้ยงชีพโดยธรรม) เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา

อปปมตตสสชาติ อวิปวุตถสตีโน.^{๑๒๕}

คำว่า **อปปมตตสส** (ผู้ไม่ประมาท) ได้แก่ ผู้ไม่อยู่ปราศจากสติ (ผู้มีสติอยู่ตลอดเวลา)

คำว่า อวิปวุตถสตีโน อธิบายให้รู้ว่า อปปมตตสส (ผู้ไม่ประมาท) ได้แก่ ผู้มีสติอยู่ตลอดเวลา เป็นนนิปาตบุพพทกัมมธารยสมาส โดยวิเคราะห์ว่า น ปมตโต อปปมตโต (ผู้ไม่ประมาท) เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

อวิปวุตถสตี วิปวสตีติ วิปวุตถโถ วิปวุตถโถ วิยาติ วิปวุตถโถ วิปวุตถา สตี ยสสชาติ วิปวุตถสตี น วิปวุตถสตี อวิปวุตถสตี

ผู้อยู่ปราศจาก (สติ) ชื่อว่า วิปวุตถะ เหมือนผู้อยู่ปราศจาก ชื่อว่า วิปวุตถะ สตีอันเหมือนผู้อยู่ปราศจากของบุคคลใด มีอยู่ เพราะเหตุนี้ บุคคลนั้นจึงชื่อว่า วิปวุตถสตี (ผู้อยู่ปราศจากสติ หรือผู้ขาดสติ) ผู้ไม่อยู่ปราศจากสติ (ผู้ไม่ขาดสติ) ชื่อว่า อวิปวุตถสตี อวิปวุตถ มาจาก น + วิ + ป + วสธาตุ + ต ปัจจัย ส่วน สตี แปลว่า ความระลึกได้ มาจาก สร ธาตุ ตีปัจจัย^{๑๒๖} การอธิบายความแสดงอธิบายรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา

สุจิกมมสสชาติ นิทโทเสหิ นีรปราเธหิ กายกมมาทีหิ สมณนาคตสส.^{๑๒๗}

คำว่า **สุจิกมมสส** (ผู้มีกรรมอันงาม) ผู้ประกอบด้วยกายกรรมเป็นต้นอันไม่มีโทษ คือ ปราศจากความผิด

คำว่า นิทโทเสหิ ... กายกมมาทีหิ สมณนาคตสส[สั + อนุ + อาคต] อธิบายให้รู้ว่า สุจิกมมสส (ผู้มีกรรมอันงาม) ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยกายกรรมที่ไม่มีโทษเป็นต้น เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า นิทโทเสหิ อธิบายให้รู้ว่า สุจิ (สะอาด, งาม, ดี) ในคำว่า สุจิกมมสส หมายถึงไม่มีโทษ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า กายกมมาทีหิ อธิบายให้รู้ว่า กมม ในสุจิกมมสส ได้แก่ กรรมมีกายกรรม วจีกรรมและมโนกรรม เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า นีรปราเธหิ อธิบายให้รู้ว่า นิทโทเสหิ ได้แก่ โทษ (กรรมที่ปราศจากความผิด) ไม่ใช่หมายถึงโทษเจตสิก เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา อีกนัยหนึ่ง คำว่า นีรปราเธหิ เป็นคำไวพจน์ (คำที่ใช้แทนกันมีความหมายเดียวกัน) ของ คำว่า นิทโทเสหิ เรียกว่า ปริยายสังวรณนา

^{๑๒๕} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๔/๑๘๐.

^{๑๒๖} ปทรูป. (บาลี) ๑/๖๓๒/๔๕๗.

^{๑๒๗} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๔/๑๘๐.

นิสมมการิโนติ ... สพพกมมานิ นิสาเมตวา อุปชาเรตวา กโรนตสส.^{๑๒๘}

คำว่า **นิสมมการิโน** ... (พิจารณาแล้วจึงกระทำ) ได้แก่ ผู้พิจารณาแล้ว คือ ไตร่ตรองกรรมทั้งปวงแล้วจึงกระทำ

คำว่า นิสาเมตวา อุปชาเรตวา กโรนตสส อธิบายให้รู้ว่า นิสมมการิโน หมายถึง ผู้พิจารณากรรมทั้งปวงแล้วจึงกระทำ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า อุปชาเรตวา (ไตร่ตรองแล้ว) เป็นคำขยายของบทว่า นิสาเมตวา = นิ + สม ชาติ + เณ + ตวา กล่าวอรรถ พิจารณา^{๑๒๙} (พิจารณาแล้ว) โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา คำว่า นิสาเมตวา กโรนตสส อธิบายให้รู้ว่า นิสมมการิ วิเคราะห์ว่า นิสมม + การิ นิสมมการิ ผู้พิจารณาก่อนแล้วจึงกระทำ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา คำว่า กโรนตสส อธิบายให้รู้ว่า ณี ปัจจัย ในนิสมมการิโน ลงในอรรถกัถตา แต่ไม่มีอรรถตัสสีละ เรียกว่า ทุตติปัจจัยตถสังวรณนา

อุปชาเรตวา (กริ/วิ) [อุป + ธร + เณ + ตวา] (ก) พิจารณาแล้ว, ไตร่ตรองแล้ว แสวงหาแล้ว (ข) จดจำแล้ว (ค) รู้แล้ว^{๑๓๐}

อุฏฐานวโตติ อุฏฐานวิริยวนตสส.^{๑๓๑}

คำว่า **อุฏฐานวโต** (ผู้มีความเพียร) ได้แก่ ผู้มีความเพียรทางกาย

คำว่า อุฏฐานวิริยวนตสส อธิบายให้รู้ว่า อุฏฐานวโต ได้แก่ ความเพียรทางกาย เพราะความเพียร มี ๒ อย่าง คือ ความทางกายและความเพียรทางใจ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า อุฏฐานวโต มาจาก อุฏฐาน + วนตุ ปัจจัย แปลง นตุ ใน อุฏฐานวนตุ กับ สวิภัตติ เป็นโต สำเร็จรูปเป็น อุฏฐานวโต เป็นอัสสัถิตัทธิต วิเคราะห์ว่า อุฏฐานัน อสส อตถิติ อุฏฐานวนตุ (อุฏฐาน + วนตุ) ผู้มีความเพียร การอธิบายความแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา การอธิบายความแสดงว่า วนตุ ปัจจัยลงในอรรถอัสสัถิตัทธิต เรียกว่า ปัจจัยตถสังวรณนา

สติมโตติ สติสมปนนสส.^{๑๓๒}

คำว่า **สติมโต** (ผู้มีสติ) ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยสติ

คำว่า สติสมปนนสส (ผู้ประกอบด้วยสติ) อธิบายให้รู้ว่า สติมโต (ผู้มีสติ) หมายถึง ผู้ประกอบด้วยสติ เพราะคำว่า ผู้มี กับ ผู้ประกอบ มีความหมายเหมือนกัน อธิบายกันและกันได้

^{๑๒๘} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๔/๑๘๐.

^{๑๒๙} ตี.ปี. ๑๒/๘๕๐.

^{๑๓๐} ตี.ปี. ๔ (ข) /๒๕๗.

^{๑๓๑} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๔/๑๘๐.

^{๑๓๒} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๔/๑๘๐.

เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา และอธิบายให้รู้ว่า สตีมนโต มาจากสติ + มนตุปัจจัย เป็นอัสสตีตัทธิต วิเคราะห์ สติ อสส อตถิติ สตีมนตุ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา

สุเมธโสติ อุตตมปณโณ.^{๑๓๓}

คำว่า **สุเมธโส** (ผู้มีปัญญาดี) ได้แก่ ผู้มีปัญญาอันประเสริฐ

คำว่า อุตตมปณโณ อธิบายให้รู้ว่า สุเมธโส ได้แก่ ผู้มีปัญญาอันประเสริฐ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า อุตตม ในอุตตมปณโณ อธิบายให้รู้ว่า สุ อุปสัค ใน สุเมธโส มีอรรถว่า ดี, งาม, ประเสริฐ เรียกว่า อุปสัคปทัตถสังวรณนา คำว่า ปณณา ในอุตตมปณโณ อธิบายให้รู้ว่า เมธา ในคำว่า สุเมธโส มีอรรถว่า ปัญญา เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า อุตตมปณโณ เป็นฉัญฐัพพพิทิสมาส อธิบายให้รู้ว่า โส ปัจจัยในคำว่า สุเมธโส ลงในอรรถอัสสตีตัทธิต^{๑๓๔} เพราะอัสสตีตัทธิต แปลว่า ผู้มี พุพพิทิสมาสก็แปลว่า ผู้มี เหมือนกัน มีความหมายเดียวกัน อธิบายกันและกันได้ เรียกว่า ปัจจัยตถสังวรณนา การอธิบายแสดงวิเคราะห์ อัสสตีตัทธิตว่า สุเมธา อสส อตถิติ สุเมธโส ผู้มีปัญญา เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา

วณณวนตุนติ วณณสณฺฐานสมปนฺน.^{๑๓๕}

คำว่า (ดอกไม้) มีสี (**วณณวนต**) ได้แก่ ประกอบด้วยสีและสณฺฐาน

คำว่า วณณสณฺฐานสมปนฺน อธิบายให้รู้ว่า วณณวนต ได้แก่ มีสีและสณฺฐาน โดยวิเคราะห์ เป็นอัสสตีตัทธิตว่า วณโณ อสส อตถิติ วณณวนต เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา การลบ สณฺฐาน ในวณณวนต เพราะเวลาขยายท่านเพิ่ม สณฺฐาน เข้ามา เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา การอธิบายโดย แสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

สมปนฺน (ติ) [ส + ปท + ต] (๑) อันเหมาะสม, สมควร, ควร (๒) หวาน, อร่อย มีรสดี (๓) ถึงพร้อม, บริบูรณ์ (๔) เพียบพร้อม (๕) ถึง เข้าถึง (๖) เลือด (๗) สำเร็จแล้ว, เสร็จแล้ว (๘) (เวลา) ที่ถึงพร้อม, ที่พร้อม (๙) ดี, งาม (๑๐) เป็นไป, เกิด (๑๑) สัมปन्नสูตร^{๑๓๖}

สทฺธนติ กम्मสฺส เจว ผลสฺส จ สทฺทหนลกฺขณาย โลกิกาย สทฺธาย เจว ตีสุ วตฺถุสุ อเวจฺจปฺปสาทสงฺขาทาย โลกุตฺตรสทฺธาย จ สมณฺนาคติ.^{๑๓๗}

^{๑๓๓} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๙.

^{๑๓๔} ปทรูป. (บาลี) ๑/๓๙๘/๒๙๕.

^{๑๓๕} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๕๑/๒๘๔.

^{๑๓๖} ปาฬิปท. ๓/๖๔๖.

^{๑๓๗} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๘/๕๘.

คำว่า **สพธิ** (ผู้มีศรัทธา) ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยศรัทธาที่เป็นโลกียะที่มีลักษณะเชื่อกรรม และผลของกรรม และศรัทธาที่เป็นโลกุตตระ คือ ความเชื่อที่ไม่หวั่นไหว ในวัตถุ ๓ (คือพระพุทธ พระธรรมและพระสงฆ์)

คำว่า โลกิกาย สทฺธาย โลกุตฺตรสทฺธาย จ สมณนาคตฺ อธิบายให้รู้ว่า **สพธิ** (ผู้มีศรัทธา) หมายถึง ผู้ประกอบด้วยศรัทธาที่เป็นโลกียะและโลกุตตระ โดยแสดงวิเคราะห์เป็น อัสนัตถิตตฺทิตฺว่า สทฺธา อสฺส อตฺถิตฺติ สทฺโธ ผู้มีศรัทธา (สทฺธา + ณ) การอธิบายความบดตั้งที่เป็นตฺทิตฺติ ว่าผู้มีศรัทธาหมายถึงผู้มีศรัทธา ๒ ประการ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา การแสดงรูปวิเคราะห์ ตฺทิตฺติ เรียกว่า อภิธานตถสังวรณนา การแสดงบดตั้งโดยประกอบด้วย อิติศัพท์ เรียกว่า อุลลึงค-สังวรณนา คำว่า กมฺมสฺส เจว ผลสฺส จ สทฺทหนลกฺขณาย อธิบายให้รู้ว่า โลกียศรัทธา หมายถึงความ เชื่อกรรมและผลของกรรม เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า ตีสุ วตฺตุสุ อเวจฺจปฺปสาทสงฺขาทาย อธิบายให้รู้ว่า โลกุตฺตรศรัทธา หมายถึงความเชื่อที่ไม่หวั่นไหวในพระรัตนตรัย เรียกว่า นามปทัตถ-สังวรณนา

บดตั้งเป็นตฺทิตฺติ ส่วนบทยายประกอบด้วยศัพท์เหล่านี้ คือ สมณนาคต, ยุตฺต, อุเปต, โยค, ปริปุณฺณ, สมฺปุณฺณ, สมฺงคฺ แสดงอธิบายความว่าบดตั้งเป็นอัสนัตถิตตฺทิตฺติ^{๑๓๘}

เมธาวิณฺติ เมธาย สมณนาคตา.^{๑๓๙}

คำว่า **เมธาวิณฺ** (ผู้มีปัญญา) ได้แก่ หญิงผู้ประกอบด้วยปัญญา

คำว่า เมธาวิณฺ (หญิงผู้มีปัญญา) ท่านขยายว่า เมธาย สมณนาคตา แสดงอธิบายโดยใช้ สมณนาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า บดตั้งเป็นอัสนัตถิตตฺทิตฺติ โดยวิเคราะห์ว่า “เมธา อสฺส อตฺถิตฺติ เมธาวิณฺ, กุมาริกา.” (เมธา + วิ + อินี)

ในฐานะที่ขยายบดตั้งอันเป็นตฺทิตฺติด้วย สมณนาคต ศัพท์ ฯลฯ เป็นการแสดงความเป็น อัสนัตถิตตฺทิตฺติของบดตั้ง ด้วยเหตุว่า สมณนาคต ศัพท์ ฯลฯ กล่าวถึงบุคคล (ผู้ประกอบด้วยปัญญา) เหมือนอัสนัตถิตตฺทิตฺติ คือ เมธาวิณฺ อันกล่าวถึงบุคคลผู้มีปัญญา หมายความว่า คำว่า ผู้มี กับ คำว่า ผู้ประกอบด้วย สามารถอธิบายกันและกันได้

มหติยา เสนาย สมณนาคตฺตตา **เสนฺนิโย**.^{๑๔๐}

ชื่อว่า **เสนฺนิยะ** (แม่ทัพ) เพราะประกอบด้วยกองทัพใหญ่

^{๑๓๘} พระภิกษุทันตเมธียาภิงส์, **สังวณณานานิยามใหม่**, พิมพ์ครั้งแรก, (กะบาเอ่ ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรรมกร ศาสนา, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑.

^{๑๓๙} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๒/๒๙๖/๔๓.

^{๑๔๐} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓๐๐/๒๕๑.

คำว่า เสนิโย (ผู้มีเสนามาก) ท่านขยายว่า มหติยา เสนาย สมณนาคตตตา อธิบายความโดยใช้ สมณนาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า “เสนา อสส อตถิติ เสนิโย, ราชา.” (เสนา-ศัพท์ + อีย-ปัจจัย)

ปกฺขี สกฺโณติ ปกฺขยฺตุโต สกฺโณ.^{๑๔๑}

คำว่า **ปกฺขี สกฺโณ (นกฺมีปิก)** ได้แก่ นกที่ประกอบด้วยปีก

คำว่า ปกฺขี (มีปีก) ท่านขยายว่า ปกฺขยฺตุโต สกฺโณ โดยใช้ ยุตฺต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า “ปกฺโข อสส อตถิติ ปกฺขี.” (ปกฺข + อี)

ปฏฺิภานวาทิ ปฏฺิภานปฏฺิสมฺภิทาย อุเปโต.^{๑๔๒}

คำว่า **ปฏฺิภานวา** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยปฏฺิภานปฏฺิสมฺภิทา

คำว่า ปฏฺิภานวา (ผู้มีปฏฺิภาน) ท่านขยายว่า ปฏฺิภานปฏฺิสมฺภิทาย อุเปโต แสดงอธิบายความโดยใช้ อุเปต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า “ปฏฺิภานํ อสส อตถิติ ปฏฺิภานวา, สมพฺุทฺโธ.” (ปฏฺิภาน + วนฺตุ)

สตฺิมาติ สตฺิยา อุเปโต.^{๑๔๓}

คำว่า **สตฺิมา** (ผู้มีสติ) คือ ผู้ประกอบด้วยสติ

คำว่า สตฺิมา (ผู้มีสติ) ท่านขยายว่า สตฺิยา อุเปโต โดยใช้ อุเปต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงอธิบายความว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า “สตฺิ อสส อตถิติ สตฺิมา.” (สตฺิ + มนฺตุ)

ธชโยคา ธชฺนิ.^{๑๔๔}

ชื่อว่า **ธชฺนิ** (เสนา คือ กองทัพ) เพราะประกอบด้วยธ

คำว่า ธชฺนิ (มีธ) ท่านขยายว่า ธชโยคา อธิบายโดยใช้ โยค-ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า “ธชโย อสสา อตถิติ ธชฺนิ.” (ธช + ณ + อฺนิ)

สณฺณิติ สณฺณาสมฺงคฺิ.^{๑๔๕}

คำว่า **สณฺณิ** (ผู้มีสัญญา) ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยสัญญา

^{๑๔๑} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๑๕/๑๘๗.

^{๑๔๒} ขุ.จ.อ. (บาลี) ๑/๑๑๘/๙๒.

^{๑๔๓} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๐๖/๑๖๐.

^{๑๔๔} อภิธาน.ฎีกา (บาลี) ๑/๓๘๑/๒๖๖.

^{๑๔๕} ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๒๑/๑๑.

คำว่า สลฺย (ผู้มีสลฺย) ท่านขยายว่า สลฺยสมมฺกํ อธิบายโดยใช้ สมฺกํ-ศัพท์ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า “สลฺย เอตสฺส อตฺถิตี สลฺยิ.” (สลฺย + อี)

สลฺย เอตสฺส อตฺถิตี สลฺยิตี อาห “สลฺยสมมฺกํ”ติ.^{๑๔๖}

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “ผู้ประกอบด้วยสลฺย” เพื่อประสงค์จะแสดงว่า ชื่อว่า สลฺย (ผู้มีสลฺย) เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ผู้มีความจำ

สุภานุปสฺสี วิหรนฺตฺติ สุกฺ อฺนุสฺสนตฺ, อภิหารมฺมณฺ มานสํ วิสสขฺเซตฺวา วิหรนฺตฺติ อตฺถิ.^{๑๔๗}

คำว่า สุภานุปสฺสี วิหรนฺตฺติ ความว่า ซึ่งบุคคลผู้ตามเห็นอารมณ์ที่ไม่งามว่างามอยู่ แล้วปล่อยใจไปในอารมณ์ที่ดีอยู่

คำว่า สุกฺ อฺนุสฺสนตฺ อธิบายให้รู้ว่า สุภานุปสฺสี ได้แก่ ผู้เห็นอารมณ์[ที่ไม่งาม]ว่างาม โดยวิเคราะห์เป็นสัมภวานากัมมธารยกิตันตสมาส (สัมภวานากัมมธารยสมาสที่มีกิตอยู่ท้าย) ว่า สุกฺ อิติ อฺนุสฺสนตฺติ สุภานุปสฺสี (ผู้เห็นอารมณ์ว่างามอยู่) สุก + อฺนุ + ทิส ธาตุ + ณี ปัจจัย ณี ปัจจัยลงในอรรถกัตฺตฺสาธนะแต่ไม่ลงในอรรถกัตฺตฺสึละเพราะการเห็นอารมณ์ที่ไม่งามว่างาม เกิดขึ้นเป็นบางครั้งเท่านั้น ไม่ได้เกิดขึ้นประจำ ดังนั้นพระอรรถกถาจารย์จึงไขโดยไม่มีอรรถกัตฺตฺสึละ (อรรถ ประจำ, เป็นนิตย) ส่วนในเวลาเห็นอารมณ์ที่งามว่างาม ต้องวิเคราะห์โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ว่า สุกฺ อฺนุสฺสนตฺติ สุภานุปสฺสี (ผู้ตามเห็นอารมณ์ที่งาม) สุก มาจาก สุกฺธาตุ + อฺปัจจยฺ อฺปัจจยฺลงในอรรถกัตฺตฺสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า สุกฺตฺติ สุกฺ อารมณฺที่งาม การอธิบายความบทตั้งโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลิ่งคสังวรณนา การอธิบายความโดยแสดงความหมายบทนาม เรียกว่า นามปัทถสังวรณนา การอธิบายโดยแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานตถสังวรณนา การอธิบายโดยแสดงว่า ณี ปัจจัยลงในอรรถกัตฺตฺสาธนะ เรียกว่า ทุตฺยปัจจยฺตถสังวรณนา คำว่า อภิหารมฺมณฺ อธิบายให้รู้ว่า สุกฺ หมายถึงการเห็นอารมณ์ที่ดีว่าดี ไม่ใช่การเห็นอารมณ์ที่ไม่ดีว่าดี

อภิหารมณฺ หมายถึง อารมณฺที่ดีที่คนส่วนมากชอบใจ คำว่า อภิฺ มาจาก อฺสุธาตุ + ตฺปัจจยฺ ตฺปัจจยฺลงในอรรถกรรมสาธนะ เหมือน ตพฺพ ปัจจัย วิเคราะห์ว่า อิจฺฉิตพฺพนฺติ อภิฺ อารมณฺที่คนส่วนมากชอบใจ

อภิฺ จ ตํ อารมณฺ จาติ อภิฺหารมณฺ อารมณฺที่คนหมุมักชอบใจ (อารมณฺที่ดี) การแสดงอธิบายรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานตถสังวรณนา การอธิบายโดยแสดงว่า ตปัจจยฺลงในอรรถกรรม เรียกว่า ทุตฺยปัจจยฺตถสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ สุกฺ ว่า ได้แก่ การเห็นอารมณ์ที่ดีว่าดี

^{๑๔๖} ม.อ.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๑/๒๑๙.

^{๑๔๗} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๘/๕๘.

เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า มานส์ วิสสชฺเซตฺวา อธิบายคำว่า อนุปสฺสี ซ้ำอีก หมายความว่า เวลาเห็นอารมณ์ที่งามว่างาม ควรสำรวมใจแต่กลับปล่อยใจให้ไหลไปตามอารมณ์ที่งาม เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา การอธิบายความบดตั้ง คือ อนุปสฺสี ด้วย ตฺวา ปัจจัย คือ วิสสชฺเซตฺวา (วิ + สชฺช + ตฺวา) อธิบายให้รู้ว่า บดตั้งนั้น เป็นกิริยาวิเสสนะและต้องสัมพันธ์โดยเพิ่ม หุตฺวา ว่า สุภานุปสฺสี หุตฺวา วิหรนฺติ ผู้ที่อยู่โดยเห็นอารมณ์ว่างาม คำว่า สุภานุปสฺสี เป็นกิริยาวิเสสนะของ วิหรนฺติ

หมายเหตุ ในตัวอย่างนี้ ท่านไมได้ หุตฺวา เพราะบทว่า หุตฺวา กล่าวกัตตา (เนื่องจากใน โมคคัลลภาวะ หุตฺวา กล่าวอรรถภาวะ) แต่ความหมายบ่งบอกอรรถ หุตฺวา ดังนั้นเวลาแปลจึงต้องแปล ใส่อรรถ หุตฺวา ว่า เป็นแล้ว เข้ามาด้วย ส่วนในวิสุทฺธิมรรคท่านได้ใส่ หุตฺวา เข้ามาด้วย เช่น อปฺพิตจกฺขุทวารํ หุตฺวา วิหรนฺติ เป็นผู้มิจักขุทวารอันตนไม่ปิดแล้ว เป็นแล้ว อยู่ (ผู้ที่อยู่โดยไม่ปิดกั้น จักขุทวาร คือ อยู่แบบไม่สำรวมตา)

มีคำกล่าวว่า หากมีความหมายได้ศัพท์ก็ต้องมีได้

หมายความว่า หากมีความหมายแต่ในข้อความตรงนั้นไม่มีศัพท์ก็ต้องใส่เพิ่มเข้ามาแปล คือเมื่อบทหรือข้อความนั้น ความหมาย ต้องมีอรรถว่า “เป็นแล้ว” จึงจะสมบูรณ์ แต่ศัพท์ไม่มี เวลาแปลก็ต้องใส่ หุตฺวา เข้ามาแปลด้วย เช่น สุภานุปสฺสี (หุตฺวา) วิหรนฺติ เป็นผู้เห็นอารมณ์ว่า งาม (เป็นแล้ว) อยู่ (เห็นอารมณ์ว่างามอยู่)

อติ อตฺโถ อธิบายความหมายของบทใดบทหนึ่งให้กระจ่างแจ้ง พระอรรถกถาจารย์และ พระฎีกาจารย์เมื่อต้องการจะอธิบายความหมายของบทใดบทหนึ่งท่านก็ใช้ อติ อตฺโถ อธิบาย เช่น

สุภานุปสฺสี วิหรนฺตฺนติ สุภํ อนุปสฺสนฺติ, อภิฏาณมมฺเณ มานส์ วิสสชฺเซตฺวา วิหรนฺตฺนติ อตฺโถ.

คำว่า อติ อตฺโถ อธิบายความหมายของบทว่า สุภานุปสฺสี วิหรนฺติ ว่าหมายถึง ผู้เห็น อารมณ์ว่างาม คือ ปล่อยใจไปตามอารมณ์ที่งามอยู่ ต้องใส่ ปทฺทวยสฺส หลังบดตั้งว่า สุภานุปสฺสี วิหรนฺตฺนติ ปทฺทวยสฺส ... วิหรนฺตฺนติ อตฺโถ สัมพันธ์เป็นสามีสัมพันธ์ของ อตฺโถ แปลว่า อ.อรรถว่า ... แห่ง ๒ บทว่า สุภานุปสฺสี วิหรนฺติ

กุสฺสิตฺนติ กามจจนฺทพฺยาปาทวีสาวิตกฺกวสฺสิตาย กุสฺสิตํ.^{๑๔๘}

คำว่า กุสฺสิตํ ได้แก่ ผู้เกียจคร้าน เพราะความเป็นผู้เป็นไปตามความประสงค์ของกามฉันท- วิตก (คิดเรื่องกามคุณ) พยาบาทวิตก (คิดปองร้ายผู้อื่น) และวิหีสาวิตก (คิดเบียดเบียนผู้อื่น)

คำว่า กุสฺสิตํ อธิบายให้รู้ว่า กุสฺสิตํ บดตั้ง หมายถึงคนผู้เกียจคร้าน เรียกว่า นามปทัตถ- สังวรณนา คำว่า กุสฺสิตํ มาจาก กุบฺทหน้า + สทฺธาตุ + อปัจจัย แปลง สทฺธาตุ เป็น สิท แล้วกลายเป็น

^{๑๔๘} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๗/๕๗.

กุสึโท แปลง ท ในกุสึโท เป็น ต สำเร็จรูป เป็น กุสึโต (ผู้เกียจคร้าน) กุนิบาท มีอรรถว่า น่ารังเกียจ (กุจฉิต) สทธาตุ มีอรรถว่า จมลง, ทัถอย, เกียจคร้าน หมายถึงเกียจคร้านในการทำงานจนน่ารังเกียจ คำว่า กามจณทพยาปาทวิหีสาวิตกกุสิตาย แสดงเหตุแห่งความเกียจคร้าน เพราะถูกความ คิดที่ไม่ดี ครอบงำ คือ คิดใคร่พอใจในกามคุณ คิดปองร้ายและเบียดเบียนผู้อื่น เรียกว่า ภาวัตตสังฆวรรณา

องค์ธรรม

ฉันทะ ได้แก่ โลภะความติดใจในกามคุณอารมณ์ (ไม่ใช่ฉันทเจตสิก)

พยาบาท ได้แก่ โทสะที่คิดให้คนอื่นตาย

วิหีสวา ได้แก่ โทสะที่เบียดเบียนผู้อื่น

อสังฺขณฺติ จกฺขุทวาราทินิ อรฺกฺขนฺตํ.^{๑๔๙}

คำว่า อสังฺขณฺติ (สำรวม) ได้แก่ ไม่รักษาจักขุทวารเป็นต้นอยู่

คำว่า อรฺกฺขนฺตํ อธิบายให้รู้ว่า อสังฺขณฺติ หมายถึงไม่รักษาอยู่ เรียกว่า นามปทัตตสังฆวรรณา คำว่า จกฺขุทวาราทินิ ใส่เข้ามาอธิบายความหมายให้ชัดเจนว่า ไม่รักษาจักขุทวารเป็นต้น เรียกว่า ภาวัตตสังฆวรรณา การอธิบายความบทตั้งโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังฆวรรณา

อมตตณฺณฺติ ปรีเยสนมตฺตา ปฏิกฺคหณมตฺตา ปรีโภคมตฺตาติ อิมิสฺสา มตฺตาย อชานนฺโต โภชนมฺหิ อมตตณฺณฺ.^{๑๕๐}

ชื่อว่า ผู้ไม่รู้ประมาณในการบริโภคอาหาร เพราะไม่รู้ประมาณนี้ คือ ประมาณในการแสวงหา ประมาณในการรับ ประมาณในการบริโภค (ในคำนี้) ว่า อมตตณฺณฺ

คำว่า มตฺตาย อชานนฺโต อธิบายให้รู้ว่า อมตตณฺณฺ หมายถึงผู้ไม่รู้ประมาณ และวิเคราะห์เป็นกิตันตสมาสและนนิบาตบุพพทว่า มตฺตํ ชานาตีติ มตตณฺณฺ = ผู้รู้ประมาณ น มตตณฺณฺ อมตตณฺณฺ = ผู้ไม่รู้ประมาณ เรียกว่า นามปทัตตสังฆวรรณา การอธิบายความหมายบทนาม เรียกว่า นามปทัตตสังฆวรรณา การอธิบายโดยแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิชานันตตสังฆวรรณา การอธิบายความบทตั้ง คือ อมตตณฺณฺ โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังฆวรรณา

หมายเหตุ ในบางที่ พระอรรถกถาจารย์ และพระฎีกาจารย์อธิบายความหมายพร้อมกัน แสดงรูปวิเคราะห์ศัพท์ไปพร้อมกัน ท่านจะไม่แสดงรูปวิเคราะห์ไว้โดยตรง แต่จะแสดงรูปวิเคราะห์ไว้โดยอ้อม เพื่อความสะดวกในการอธิบาย เพราะนักศึกษสามารถรู้และเข้าใจรูปวิเคราะห์เองได้ ท่านจะแสดงอธิบายความรูปวิเคราะห์โดยอ้อมโดยใช้เหตุบทประกอบด้วย ตต, ตา, ภาว และโต ปัจจัยบ้าง

^{๑๔๙} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๗/๕๗.

^{๑๕๐} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๗/๕๗.

อติ ศัพท์ บ้าง เช่น มตตาย อชานนโต ... อมตตณฺญํ. ชื่อว่า อมัตตณฺญํ ... เพราะไม่รู้ประมาณ
ตัวอย่างนี้ เหตุบทประกอบด้วย โต ปัจจัย คือ อชานนโต

อติติ อุปสัคคमतฺตํ.^{๑๕๑}

คำว่า **อติ** เป็นเพียงบทอุปสัค

คำว่า อุปสัคคमतฺตํ อธิบายให้รู้ว่า อติ เป็นบทอุปสัค เพื่อห้ามบทนิบาต เพราะ อติ เป็น
นิบาตบทก็มี^{๑๕๒} เช่น **อติติ** อจจนตตเถ นิปาโต คำว่า อติ เป็นบทนิบาตลงในอรรถ อัจจันตะ (ตลอด,
สิ้น) การอธิบายความบทอุปสัคลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคปทสังวรณนา

ปฏิปนฺโน โหติติ เอตถ **ปฏฺติ** อุปสัคคปทํ.^{๑๕๓}

คำว่า **ปฏฺ** ในคำว่า **ปฏฺติ** นี้ เป็นบทอุปสัค

คำว่า อุปสัคคปทํ อธิบายให้รู้ว่า ปฏฺ ในคำว่า ปฏฺติ เป็นบทอุปสัค คำว่า ปฏฺ นี้
แปลงมาจากอุปสัค คือ ปติ เหมือนคำว่า ปฏฺคฺติ มาจาก ปติ + อคฺติ (ไฟตอบโต้) ปฏฺิหฺนฺยติ มาจาก
ปติหฺนฺยติ (ย่อมเบียดเบียน)^{๑๕๔} การอธิบายความบทอุปสัคลักษณะเช่นนี้ เรียกอุปสัคปทสังวรณนา

ปชฺหฺธาติ เอตถ **ป-อติ** อุปสัคคปทํ.^{๑๕๕}

คำว่า **ป** ในคำว่า **ปชฺหฺ** นี้ เป็นบทนิบาต

คำว่า อุปสัคคปทํ อธิบายให้รู้ว่า ป ในคำว่า ปชฺหฺ เป็นบทอุปสัค เพราะ ป เป็นทั้งบท
นามและ บทนิบาต การอธิบายความบทอุปสัคลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคปทสังวรณนา

อภิณฺญาตาติ เอตถ **อภิติ** ลกฺขณตฺเถ อุปสัคโค.^{๑๕๖}

คำว่า **อภิ** ในคำนี้ว่า **อภิณฺญาตา** เป็นบทอุปสัคลงในอรรถลักษณะ = เครื่องจดจำ แปลว่า
ครั้นเมื่อ

คำว่า อุปสัคโค อธิบายให้รู้ว่า อภิในคำว่า อภิณฺญาตา เป็นบทอุปสัคและคำว่า ลกฺขณตฺเถ
อธิบายให้รู้ว่า อภิ มีความหมายว่า เครื่องจดจำ เป็นการอธิบายความหมายของบทอุปสัค เพราะ อภิ

^{๑๕๑} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๗/๕๗.

^{๑๕๒} อจ.ทุก.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๗/๔๕.

^{๑๕๓} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓/๒๖.

^{๑๕๔} ปทรูป. (บาลี) ๑/๔๓/๔๓.

^{๑๕๕} ชุ.อติ.อ. (บาลี) ๑/๓.

^{๑๕๖} ม.มฺ.อ. (บาลี) ๑/๔๙/๑๓๔.

อุปสรรคมีความหมายมาก^{๑๕๗} การอธิบายความบทอุปสรรคพร้อมทั้งความหมายลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสรรคปทัตถสังวรณนา

สนติ สหตเถ อุปสคโค.^{๑๕๘}

คำว่า **ส** เป็นบทอุปสรรค มีความหมายว่า พร้อมกัน, กับ, ด้วย

คำว่า อุปสคโค อธิบายให้รู้ว่า **ส** เป็นบทอุปสรรค เพราะ **ส** ที่เป็นนาม แปลว่า ทรัพย์, สุนัข ก็มี เป็นนิบาต ก็มี เรียกว่า อุปสรรคปทัตถสังวรณนา คำว่า สหตเถ อธิบายให้รู้ว่า **ส** บทอุปสรรค มีความหมายว่า พร้อม, กับ เพราะ **ส** บทอุปสรรค มีความหมายมากมาย^{๑๕๙} การอธิบายความบทอุปสรรคพร้อมทั้งความหมายลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสรรคปทัตถสังวรณนา

สุทททสนติ สฎฐจฺ ทททส.^{๑๖๐}

คำว่า **สุทททส** ได้แก่ (จิต) ที่เห็นได้โดยยากยิ่ง

คำว่า สฎฐจฺ อธิบายให้รู้ว่า **สุ** ในคำว่า **สุทททส** มีอรรถว่า ดี, ยิ่ง, มาก โดยวิเคราะห์เป็นกัมมธารยสมาสว่า สฎฐจฺ + ทททส **สุทททส** เรียกว่า อุปสรรคปทัตถสังวรณนา คำว่า **ทททส** มาจาก **ท** + **ทิสธาตุ** + **ขปัจจย**^{๑๖๑} ตามมติของกัจจายณะแปลง **อิ** ของ**ทิส** เป็น **อ** ตามมติของโมคคัลลานะแปลง **ทิส** เป็น **ทส** **ล** **ข** **อนุพันธ์** โดยวิเคราะห์ว่า **ทุก** **เชน** **ปสสียเตติ** **ทททส** (จิตที่บุคคลเห็นได้โดยยาก) การแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา

สนิปุณฺณติ สฎฐจฺ นิปุณฺํ ปรมสนฺห.^{๑๖๒}

คำว่า **สนิปุณฺ** ได้แก่ ละเอียดดี คือ ละเอียดอย่างยิ่ง

คำว่า สฎฐจฺ อธิบายให้รู้ว่า **สุ** ในคำว่า **สนิปุณฺ** มีอรรถว่า ดี, ยิ่ง, มาก โดยวิเคราะห์เป็นกัมมธารยสมาสว่า สฎฐจฺ + นิปุณฺ **สนิปุณฺ** (ละเอียดยิ่ง) เรียกว่า อุปสรรคปทัตถสังวรณนา คำว่า **นิปุณฺ** มาจาก **นิบ** **ทหน้า** + **ปุณธาตุ** (กระทำหน้าที่โดยธรรม ธรรมกิจจกรณ) + **ขปัจจย** โดยวิเคราะห์ว่า **นิเสส** **ปุณตติ** **นิปุณ** กระทำหน้าที่โดยธรรมโดยไม่เหลือ หมายถึง คนดี, คนฉลาด, คนละเอียด ในตัวอย่างนี้ **นิปุณ** เป็นวิเสสนะของจิตจึงเป็นนปุณสกสิงค์ **นิปุณ** (จิตที่ละเอียด) การแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา

^{๑๕๗} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๗๘/๑๕๗ - ๘.

^{๑๕๘} กงขา.ปุราณ-อภินวฎฐิกา. (บาลี) ๑/๒๑๐.

^{๑๕๙} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๘๑/๑๕๖.

^{๑๖๐} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๓๖/๒๒๕.

^{๑๖๑} ปทรูป. (บาลี) ๑/๖๐๕/๔๔๐ - ๔๔๑.

^{๑๖๒} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๓๖/๒๒๕.

อธิเสสสติ ... อุปริ สยิสสติ.^{๑๖๓}

คำว่า **จักนอน(อธิเสสสติ) ...** ได้แก่ จักนอนบน (พื้นดิน)

คำว่า อุปริ อธิบายให้รู้ว่า อธิ อุปสัค ในคำว่า อธิเสสสติ มีอรรถว่า เบื้องบน, ข้างบน, บน เพราะ อธิ อุปสัคมีอรรถมากมาย เรียกว่า อุปสัคปทัตถสังวรณนา คำว่า สยิสสติ อธิบายให้รู้ว่า เสสสติ ในคำว่า อธิเสสสติ มาจาก สีธาตุ (นอน) อี อาคม สสติ วิภัตติ แปลง อี ที่สีธาตุเป็น เอ สำเร็จรูปเป็น เสสสติ เรียกว่า อาขยาตปทัตถสังวรณนา คำว่า อุปริ สยิสสติ อธิบายให้รู้ว่า อธิเสสสติ แปลว่า จักนอนบน (แผ่นดิน) เรียกว่า อาขยาตปทัตถสังวรณนา

วิเชสสติติ อตตโน ฌาณน วิจินิสสติ.^{๑๖๔}

คำว่า **วิเชสสติ** ได้แก่ จักตัดสินด้วยญาณของตน

คำว่า วิจินิสสติ อธิบายให้รู้ว่า วิเชสสติ มาจาก วิ บทหน้า + ชิ ธาตุ + อี อามคม + สสติ วิภัตติ แปลว่า จักตัดสิน วิ อุปสัค มีอรรถว่า ตัดสิน เรียกว่า อุปสัคปทัตถสังวรณนา คำว่า อตตโน ฌาณน อธิบายให้รู้ว่า ตัดสิน หมายถึงตัดสินด้วยญาณของตน ไม่ใช่เพราะคนอื่นบอก เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา

ปุพฺผานิ เหว ปจฺจินฺนตฺติ ... กามคุณปุพฺผานิ โฉจฺจินฺนตฺเมว.^{๑๖๕}

บาทคาคาว่า **ปุพฺผานิ เหว ปจฺจินฺนตฺติ ...** ความว่า เก็บดอกไม้ คือ กามคุณอยู่นั่นเอง

คำว่า โฉจฺจินฺนตฺติ อธิบายให้รู้ว่า ป ในปจฺจินฺนตฺติ มีอรรถว่า เก็บ เพราะป อุปสัคมีอรรถมากมาย เรียกว่า อุปสัคปทัตถสังวรณนา คำว่า เหว ในโฉจฺจินฺนตฺเมว แสดงสัมพันธว่า เหว ใน ปุพฺผานิ เหว ต้องสัมพันธ์กับคำว่า ปจฺจินฺนตฺติ เป็น ปจฺจินฺนตฺเมว เรียกว่า สัมพันธสังวรณนา คำว่า กามคุณปุพฺผานิ อธิบายให้รู้ว่า ปุพฺผานิ หมายถึง กามคุณ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา การอธิบายความบทตั้งโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

พฺยาสตฺตมนสํ นรฺนติ อสมฺปตฺเตสุ ปตฺถนาวเสน, สมฺปตฺเตสุ เคฺวเสน วิวิเณกาเรน
อาสตฺตจิตฺตํ.^{๑๖๖}

บาทพระคาคาว่า **พฺยาสตฺตมนสํ นรฺ** ความว่า ผู้มีจิตติดข้องโดยอาการต่างๆ ในอารมณ์ อันยังมาไม่ถึงด้วยสามารถแห่งความปรารถนา, ในอารมณ์ที่มาถึงแล้วด้วยสามารถแห่งความยินดี

^{๑๖๓} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๔๑/๒๔๐.

^{๑๖๔} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๔๑/๒๔๐.

^{๑๖๕} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๔๔/๒๔๙.

^{๑๖๖} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๔๘/๒๗๑.

คำว่า วิวิธนากาเรน อธิบายให้รู้ว่า วิ ใน พยาสตุตมนส์ มีอรรถว่า ต่างๆ (วิวิธ) เรียกว่า อุปสัคปทัตถสังวรณนา และแสดงการตัดบทสนธิ พยาสตุตมนส์ ว่า วิ + อาสตุตมนส์ เรียกว่า สันธิปทสังวรณนา คำว่า จิตต ในคำว่า อาสตุตจิตตํ อธิบายให้รู้ว่า มนส ในคำว่า พยาสตุตมนส์ หมายถึงจิต เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา อาสตุต ติตซ์อง = อา + สณช ธาตุ ต ปัจจัย

บทตั้งพระบาลี

อตตา **หเว** ชิตฺ์ เสยโย ยา จายํ อิตรา ปชา

อตตทนต์สส โปสสส นิจจํ สณตจาริโน.^{๑๖๗}

(พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พราหมณ์ว่า)

การชนะตนของบุคคลผู้ฝึกตนดีแล้วประพฤติสำรวมเป็นนิตยนั้น
แลประเสริฐกว่าการชนะผู้อื่น [ผู้ฝึกตนดีในที่นี้หมายถึงผู้ไม่มี
กิเลส]

บทขยายอรรถกถา

หเวติ นิปาโต.^{๑๖๘}

คำว่า **หเว** เป็นบทนิบาต

คำว่า นิปาโต อธิบายให้รู้ว่า **หเว** เป็นเพียงบทนิบาตเท่านั้นไม่มีความหมายอะไร เพราะ
ท่านไม่ได้อธิบายอะไรไว้ เรียกว่า นิปาตปทสังวรณนา การอธิบายความบทตั้งคือ **หเว** โดย
ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

นิบาต มี ๒ ประเภท คือ อัตถปุรณนิบาตและปทปุรณนิบาต^{๑๖๙}

๑) **อัตถปุรณนิบาต**

หมายถึงนิบาตที่มีความหมาย เช่น

น โน มา อ อลฺ์ หลํ อิจเจเต ปฏฺิเสธนตเถ^{๑๗๐}

นิบาตเหล่านี้ คือ น โน มา อ อลฺ์ หลํ มีอรรถ ปฏฺิเสธ แปลว่า ไม่

น โส กาสาวมรหติ.^{๑๗๑}

บุคคลนั้น ย่อมไม่ควร นุ่งห่มผ้ากาสา

^{๑๖๗} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔/๓๕.

^{๑๖๘} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔/๓๕.

^{๑๖๙} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๘๒/๑๖๑.

^{๑๗๐} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๘๒/๑๖๑.

^{๑๗๑} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๒๕/๙/๑๖.

๒) **ปทปุรณะ** (คำประดับถ้อยคำให้สละสลวย ไม่มีความหมายพิเศษอะไร)

หมายถึงนิบาตที่ไม่มีความหมายเพียงประดับถ้อยคำให้สละสลวยเท่านั้น ดังคัมภีร์ปทรูป-
สิทธิไวยากรณ์กล่าวว่า

อถ ชลฺ วต วถ อโถ อสสุ ยคฺเช หิ จรฺหิ นํ ตํ วา จ ตฺว โว ปน หเว กิว ห ตโต ยถา สุทฺ โข
เว หเณนฺ เสยฺยถิ อิจฺเจวมาทีนึ ปทปุรณานึ.^{๑๗๒}

นิบาตเป็นต้นเหล่านี้ คือ อถ ชลฺ วต วถ อโถ อสสุ ยคฺเช หิ จรฺหิ นํ ตํ วา จ ตฺว โว ปน หเว
กิว ห ตโต ยถา สุทฺ โข เว หเณนฺ เสยฺยถิ เป็นปทปุรณนิบาต (นิบาตประดับถ้อยคำให้สละสลวย)

บทตั้งพระบาลี

ส เว กาสาวมรฺหติ^{๑๗๓}

บุคคลนั้นควรนุ่งห่มผ้ากาสาวะได้

บทขยายอรรถกถา

ส เวติ โส เอวรฺวโป ปุคฺคฺโล ตํ กาสาวตถฺ อรฺหติ.^{๑๗๔}

คำว่า ส เว ความว่า บุคคลผู้มีสภาพเช่นนั้นนั้นควร (นุ่งห่ม) ผ้ากาสาวะนั้น

คำว่า เว ใน ส เว เป็นปทปุรณนิบาต เพราะในบทขยายพระอรรถกถาจารย์ไม่ได้อธิบาย
อะไรไว้ ก็เท่ากับบอกให้รู้ว่า เว นิบาตนั้นเป็นปทปุรณนิบาต (คำที่ประดับถ้อยคำให้สละสลวย)
เรียกว่า นิบาตปทสังวรณนา การที่จะรู้ว่า นิบาตนั้น เป็นอรรถปุรณะหรือปทปุรณะให้ดูตอนที่พระ
อรรถกถาจารย์ขยาย หรือแก้รรถ หากท่านอธิบายอรรถของนิบาตนั้นไว้ก็แสดงว่าเป็นอรรถปุรณะ
เช่น

วตาทิ ปตฺถนตฺเถ นิปาโต^{๑๗๕}

คำว่า วต เป็นนิบาตลงในอรรถปรารธนา

หากไม่ได้อธิบายอะไรไว้ หรือ อธิบายบอกเพียงว่า เป็นนิบาตจะมีคำว่า นิปาตมตฺตํ หรือ
นิปาโต แสดงว่า เป็นปทปุรณนิบาต เช่น

ตนฺติ นิปาตมตฺตเมว โหติ.^{๑๗๖}

คำว่า ตํ เป็นเพียงนิบาตเท่านั้น

^{๑๗๒} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๘๒/๑๖๑.

^{๑๗๓} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๒๕/๑๐/๑๖.

^{๑๗๔} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๐/๖๓.

^{๑๗๕} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๗/๔.

^{๑๗๖} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๓๔๐/๒๔๕.

บทตั้งพระบาลี
 ซีรนต์ เว ราชรธา สุจิตตา
 อโถ สรรมปิ ชร อุเปติ.
 สตถจ ฌโม น ชร อุเปติ
 สนโต หเว สพุถิ ปเวทยนติ.^{๑๗๗}

(พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระเจ้าปเสนทิ-
 โภศลผู้ทรงเสียพระทัยเพราะการจากไปของพระนาง
 มัลลิกาเทวีว่า)
 ราชรธอันวิจิตตรงดงาม ยังชำระได้ แม้แต่ร่างกายนี้ก็ยัง
 เข้าถึงชราได้แต่ธรรมของสัตว์บุรุษ^{๑๗๘} หาเข้าถึงชราไม่
 สัตบุรุษกับสัตว์บุรุษรู้กันได้ อย่างนี้^{๑๗๙}

บทขยายอรรถกถา

เวติ นิปาโต.^{๑๘๐}
 คำว่า เว เป็นบทนิบาต

คำว่า นิปาโต อธิบายให้รู้ว่า เว เป็นเพียงบทนิบาตเท่านั้น ไม่มีความหมายอะไร ไม่ใช่บท
 นาม เป็นต้น เรียกว่า นิปาตปทสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ เว ว่าเป็นเพียงนิบาต เรียกว่า
 นิปาตสังวรณนา

บทตั้งพระบาลี
 อุนีตวโย จ ทานิสสิ
 สมปยาโตสิ ยมสส สนตีกิ.
 วาโส เต นตถิ อนุตรา
 ปาถยยมปิ จ เต น วิชชติ.^{๑๘๑}

(พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่บุตร
 ของคนฆ่าโคผู้แก่เฒ่าว่า)

^{๑๗๗} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๕๑/๔๔.

^{๑๗๘} ธรรมของสัตว์บุรุษ หมายถึง โลกุตตรธรรม ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๕ นิพพาน, ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๕/๑๐๑.

^{๑๗๙} ทุกรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๑๔/๑๓๑., ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๔๑๓/๑๖๖.

^{๑๘๐} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๕๑/๙๑.

^{๑๘๑} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๓๗/๕๘.

บัดนี้ท่านเป็นผู้ผ่านมีวัยไปแล้วเตรียมจะ
ไปสำนัก พระยายมที่พักระหว่างทางของ
ท่านยังไม่มีและแม้แต่ เสบียงเดินทางของ
ท่านก็ยังไม่มียเลย

บทขยายอรรถกถา

อุปนิทวโยติ อุปาติ นิปาตมตต์.^{๑๘๒}

คำว่า อุป เป็นเพียงบทนิบาตในคำนี้ว่า **อุปนิทวโย** (ผู้ผ่านวัยไปหมายถึงผ่านวัยทั้ง ๓ วัย)

คำว่า นิปาตมตต์ อธิบายให้รู้ว่า อุป ในอุปนิทวโย เป็นบทนิบาตที่ไม่มีความหมาย เพราะ
อธิบายว่าเป็นเพียงบทนิบาตเท่านั้น เรียกว่า นิปาตปทสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ อุปนิท-
วโย โดยประกอบด้วย อิติศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

บทตั้งพระบาลี

ยาวเทว อนตถาย ฤตตี พาลสุส ชายติ.

หนติ พาลสุส สุกกัสมิ มุฑมสุส วิปาตยนติ.^{๑๘๓}

(พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า)
ความรู้เกิดแก่คนพาลเพียงเพื่อทำลายถ่ายเดียว ความรู้
ของคนพาลนั้น กำจัดคุณงามความดี ทำปัญญาของเขา
ให้ตกต่ำ (ความรู้ในที่นี้หมายถึงศิลปะ ยศ ชื่อเสียง)^{๑๘๔}

บทขยายอรรถกถา

ยาวเทวาติ อวธิปริจเฉทนต์เถ นิปาโต.^{๑๘๕}

คำว่า **ยาวเทว** เป็นบทนิบาตลงในอรรถการกำหนดขอบเขต

คำว่า นิปาโต อธิบายให้รู้ว่า ยาวเทว เป็นบทนิบาต ไม่ใช่บทนามเป็นต้น เรียกว่า
นิปาตปทสังวรณนา คำว่า อวธิปริจเฉทนต์เถ อธิบายให้รู้ว่า ยาวเทว มีความหมายว่า การกำหนด
ขอบเขต หาใช่อรรถอื่นไม่ เรียกว่า นิปาตปทสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ ยาวเทว โดย
ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

^{๑๘๒} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๒๓๗/๒๕๒.

^{๑๘๓} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๗๒/๒๙.

^{๑๘๔} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๓/๑๕๖.

^{๑๘๕} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๗๒/๓๘๒.

เปจฺจาติ ^{๑๘๖} **ปรโลเก.**

คำว่า **เปจฺจ** ได้แก่ ในโลกหน้า (ภพหน้า)

คำว่า **ปรโลเก** อธิบายให้รู้ว่า **เปจฺจ** มีความหมายว่า **โลกหน้า** และ **แปลว่า** ในโลกหน้า เรียกว่า **นิปาตปทัตถสังวรณนา** การอธิบายความบทตั้ง คือ **เปจฺจ** โดยประกอบด้วย **อิตติ ศัพท์** ที่บทตั้ง เรียกว่า **อูลลึงคสังวรณนา**

อิธาติ ^{๑๘๗} **อิธโลเก.**

คำว่า **อิธิ** ได้แก่ ในโลกนี้

อธิบายเหมือนข้างบน

ภียโย ... ^{๑๘๘} **อติวีย**

คำว่า **ภียโย** ... **แปลว่า** อย่างยิ่ง

คำว่า **อติวีย** อธิบายให้รู้ว่า **ภียโย** **แปลว่า** อย่างยิ่ง เรียกว่า **นิปาตปทัตถสังวรณนา** หรือ อธิบายให้รู้ว่า **อติวีย** เป็นคำไวพจน์ (คำที่มีความหมายเดียวกันใช้แทนกันได้) ของ **ภียโย** เรียกว่า **ปริยายสังวรณนา** การอธิบายความบทตั้ง คือ **ภียโย** โดยไม่ประกอบด้วย **อิตติ ศัพท์** เรียกว่า **วุตติ-สังวรณนา**

ภียโยติ ... ^{๑๘๙} **อติวีย**

คำว่า **ภียโย** ... **แปลว่า** อย่างยิ่ง อธิบายความเหมือนข้างบน

การอธิบายความบทตั้ง คือ **ภียโย** โดยประกอบด้วย **อิตติ ศัพท์** เรียกว่า **อูลลึงคสังวรณนา**

วาริโฆวติ ^{๑๙๐} **มจฺโณ วีย.**

คำว่า **วาริโฆว** ได้แก่ เหมือนปลา

คำว่า **มจฺโณ** อธิบายให้รู้ว่า **วาริโฆ** หมายถึง **ปลา** เรียกว่า **นามปทัตถสังวรณนา** คำว่า **วีย** อธิบายให้รู้ว่า **อิว** ใน **วาริโฆว** เป็นนิบาต **แปลว่า** เหมือน เรียกว่า **นิปาตปทัตถสังวรณนา** คำว่า **มจฺโณ วีย** อธิบายให้รู้ว่า **วาริโฆว** ตัดบทสนธิว่า **วาริโฆ + อิว** เรียกว่า **สันธิปทสังวรณนา** การอธิบายความบทตั้ง คือ **วาริโฆว** โดยประกอบด้วย **อิตติ ศัพท์** เรียกว่า **อูลลึงคสังวรณนา**

^{๑๘๖} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๗/๑๑๕.

^{๑๘๗} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๘/๑๑๘.

^{๑๘๘} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๗/๑๑๕.

^{๑๘๙} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๘/๑๑๘.

^{๑๙๐} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๓๔/๒๑๖.

อจิริ วตาทิ ภิกขุ น จิรสเสว.^{๑๙๑}

คำว่า **อจิริ วต** ได้แก่ ภิกขุ ไม่นานนัก

คำว่า นจิรสเสว อธิบายให้รู้ว่า อจิริ วต เป็นนิบาต มีอรรถว่า ไม่นานนัก, เร็ว เรียกว่า นิปาตปทัตถสังวรณนา เอวคัพพีในจิรสเสว อธิบายให้รู้ว่า ตวนิบาตในอจิริ วต เป็นนิบาตมีอรรถว่า เอกัส(ส่วนเดียว แน่นอน นั่นเอง นัก) เพราะ วต นิบาตมีมีอรรถ ๔ อย่าง คือ ส่วนเดียว เหนือย สงสารและคิด^{๑๙๒} เรียกว่านิปาตปทัตถสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ อจิริ โดยประกอบด้วย อิติ คัพพี เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

นิรตถัว กลิงครนติ นิรูปการํ นิรตถกํ ภูจฺจนทํ วีย.^{๑๙๓}

บาทคาลาว่า **นิรตถัว กลิงคร** ความว่า รวากะท่อนพินที่ไม่มีอุปการะ คือ ไม่มีประโยชน์

คำว่า นิรูปการํ อธิบายให้รู้ว่า นิรตถั หมายถึง ไม่มีอุปการะ เพราะอตถ-คัพพีมีอรรถมาก คำว่า ภูจฺจนทํ อธิบายให้รู้ว่า กลิงคร แปลว่า ท่อนพิน เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า วีย อธิบายให้รู้ว่า อิว ในนิรตถั เป็นบทนิบาต แปลว่า เหมือน เรียกว่า นิปาตปทัตถสังวรณนา คำว่า ภูจฺจนทํ วีย อธิบายให้รู้ว่า นิรตถั ตตบพสนธิว่า นิรตถั + อิว เรียกว่า สันธิปทสังวรณนา

ตํ เวติ ตํ เอวรूपิ ปุคฺคล.^{๑๙๔}

คำว่า **ตํ เว** ได้แก่ ซึ่งบุคคลนั้นผู้มีสภาพอย่างนี้

คำว่า ปุคฺคล อธิบายให้รู้ว่า ตํ โยค ปุคฺคล หมายถึงบุคคล แสดงความหมายของสรรพนาม เพราะสรรพนามใช้แทนนามทั่วไป เรียกว่า สรรพนามปทัตถสังวรณนา คำว่า เว ในบทตั้ง ท่านไม่ได้ อธิบายอะไรไว้ แสดงว่า เว นิบาตไม่มีความหมายอะไร เป็นเพียงวจนาลังการนิบาต คือ นิบาตประดับ ถ้อยคำให้สละสลวย เรียกว่า นิปาตปทสังวรณนา

ส เวติ โส เอวรूपิ ปุคฺคโล.^{๑๙๕}

คำว่า **ส เว** ได้แก่ บุคคลนั้นผู้มีสภาพอย่างนี้

ในบทขยายท่านไม่ได้ขยาย เว นิบาตแสดงว่า เว เป็นนิบาต ไม่มีความหมายอะไร เป็นเพียงวจนาลังการนิบาต คือ นิบาตประดับถ้อยคำให้สละสลวย เรียกว่า นิปาตปทสังวรณนา คำว่า โส อธิบายให้รู้ว่า ส เว เป็นพยัญชนสนธิ เพราะพยัญชนะหลัง คือ ว ใน เว ลบ สระ โอ ที่โส แล้วลง

^{๑๙๑} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๔๑/๒๔๐.

^{๑๙๒} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๘๑/๑๖๑.

^{๑๙๓} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๔๑/๒๔๐.

^{๑๙๔} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๘/๕๘.

^{๑๙๕} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๐/๖๓.

อ อากม สำเร็จรูปเป็น ส เว^{๑๙๖} เรียกว่า สันธิปทสังวรณนา คำว่า เอรูโป แสดงลักษณะของบุคคล อธิบายความหมายให้ชัดเจนว่า หมายถึง บุคคล ผู้มีศีลฝึกอินทรีย์มีวิจิตร เรียกว่า ภาวัตตสังวรณนา คำว่า ปุคคโล อธิบายให้รู้ว่า โส ต สรรพนาม โยค ปุคคโล หมายถึงบุคคล เพราะสรรพนามใช้แทนนามทั่วไป เรียกว่า สรรพนามปทัตตสังวรณนา

อจิริ วตาดิ ภิกขุ นจิสเสว.^{๑๙๗}

คำว่า **อจิริ วต** ได้แก่ ภิกขุ ไม่นานนัก

เอาศัพท์ในจิสเสว อธิบายให้รู้ว่า ตวนิบาทในอจิริ วต เป็นนิบาทมีอรรถว่า เอกัส(ส่วนเดียว แน่นอน นั่นเอง นัก) เพราะ วต นิบาทมีอรรถ ๔ อย่าง คือ ส่วนเดียว เหนือย สงสารและคิด^{๑๙๘} เรียกว่านิบาทปทัตตสังวรณนา คำว่า นจิสเสว อธิบายให้รู้ว่า อจิริ เป็นนิบาทแปลว่า ไม่นาน, เร็ว เรียกว่า นิบาทปทัตตสังวรณนา

อกโกจฉิตติ อุกโกสิ.^{๑๙๙}

คำว่า **อกโกจฉิ** แปลว่า ต่ำ (เรา) แล้ว

คำว่า อุกโกสิ เป็นคำ อธิบายให้รู้ว่า อุกโกจฉิ มาจาก อาบทหน้า + กุสธาคู + อี อัจฉตตนิวิภัตติ แปลง อี วิภัตติ เป็นจฉิ และลบ สที่สุดธาคู วุทธิ [การทำให้เจริญขึ้น] อุเป็นโ ไอ ซ้อน ก เข้ามาตัวหนึ่ง รัสสะ อา เป็น อ สำเร็จรูปเป็น อุกโกจฉิ แปลว่า ต่ำแล้ว เรียกว่า อาขยาตปทสังวรณนา ปทรูปสิทธิไวยากรณ์ หน้า ๒๔๗ สูตร ๔๘๐ กล่าวว่า “กุสธมา ที จฉิ แปลง อี วิภัตติ เป็นจฉิ และลบ ส ที่ที่สุดธาคู”

อวธิติ ปหริ.^{๒๐๐}

คำว่า **อวธิ** แปลว่า ประหารแล้ว

คำว่า ปหริ เป็นคำอธิบายอวธิ แปลว่า ฆ่าแล้ว ประหารแล้ว มาจาก อ อากม + หนธาคู + อี อัจฉตตนิวิภัตติ แปลง หนธาคูเป็น วธ^{๒๐๑} และรัสสะ อี เป็น อี^{๒๐๒} สำเร็จรูปเป็น อวธิ เรียกว่า อาขยาตปทสังวรณนา

^{๑๙๖} ปทรูป. (บาลี) ๑/๓๙/๓๒.

^{๑๙๗} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๔๑/๒๔๐.

^{๑๙๘} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๘๑/๑๖๑.

^{๑๙๙} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๓ - ๔/๓๕.

^{๒๐๐} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๓ - ๔/๓๕.

^{๒๐๑} ปทรูป. (บาลี) ๑/๕๐๓/๓๖๑.

^{๒๐๒} ปทรูป. (บาลี) ๑/๔๖๙/๓๓๖.

อหาลี เมติ มม สนตํ ปตฺตาทีสุ กิญฺจิเทว อวฺหริ.^{๒๐๓}

คำว่า **อหาลี เม** (ลักทรัพย์เราแล้ว) ความว่า ลักทรัพย์ที่เป็นของเราบางอย่างนั้นเอง บรรดา บาตรเป็นต้น

คำว่า มม เป็นคำอธิบาย เม ว่า แปลว่า ของเรา ไม่ได้แปลว่า แก่เรา เรียกว่า นามปทัตถ-สังวรณนา คำว่า สนตํ ปตฺตาทีสุ กิญฺจิเทว เป็นคำที่ท่านใส่เพิ่มเข้ามาเพื่ออธิบายความหมายให้ชัดเจนขึ้นว่า คำว่า ลัก หมายถึงลักอะไร หมายถึงลักทรัพย์มีบาตรเป็นต้นของตน ความหมายก็ชัดเจนขึ้น เรียกว่า ภาวตถสังวรณนา คำว่า อวฺหริ อธิบายให้รู้ว่า อหาลี มาจาก อ อาคม + หร ธาตุ + อี้อชชตนิวิภัตติ + ส อาคม แปลง รอักษร ของหฺรธาตุ เป็น อา ลง ส อาคม รัสสะอี เป็น อี^{๒๐๔} สำเร็จรูปเป็น อหาลี แปลว่า ลักแล้ว เรียกว่า อาขยาตปทัตถสังวรณนา คำว่า เว เป็น คำอธิบายทรัพย์ หมายถึงทรัพย์ของตนมีบาตรเป็นต้นเท่านั้น ไม่ใช่ทรัพย์ของผู้อื่น เรียกว่า ภาวตถ-สังวรณนา

กยิราติ ... กเรยฺย.^{๒๐๕}

คำว่า กยิรา ... ได้แก่ ฟังกระทำ

คำว่า กเรยฺย อธิบายให้รู้ว่า กยิรา มาจาก กรธาตุ ยิรปัจจยฺย เอยฺยสัตตมีวิภัตติ แปลง เอยฺย วิภัตติ เป็น อา และลภ ร ที่ กรธาตุ สำเร็จรูปเป็น กยิรา (ฟังกระทำ) เรียกว่า อาขยาตป-สังวรณนา

พระพุทธปิยเถระกล่าวไว้ในปทฺรูปสิทฺธิไวยากรณฺวํ

ยิรโต อาตตเมยฺยสฺส เอถาทิสฺเสยฺยมาทิสฺสุ

เอยฺยสทฺทสฺส โลโป จ “กวจิ ธาตุ”ติอาทินา.^{๒๐๖}

หลังจาก ยิร ปัจจยฺย แปลง เอยฺย วิภัตติ และ เอ อักษรอัน

เป็นเบื้องต้นของเอด เป็น อา ในเพราะ เอยฺย วิภัตติเป็น

ต้น ลภ เอยฺย ศัพท์ ด้วย กวจิ ธาตุสูตรเป็นต้น

กเร ... กเรยฺย.^{๒๐๗}

คำว่า กเร ... ได้แก่ ฟังกระทำ

^{๒๐๓} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๓ - ๔/๓๕.

^{๒๐๔} ปทฺรูป. (บาลี) ๑/๔๖๙/๓๓๖.

^{๒๐๕} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๔๒/๒๔๓.

^{๒๐๖} ปทฺรูป. (บาลี) ๑/๕๒๒/๓๘๐.

^{๒๐๗} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๔๒/๒๔๓.

คำว่า กเรยฺย อธิบายให้รู้ว่า กเร มาจาก + กรธาตุ + โอปัจจย + เอยฺย สัตตมีวิภัตติ และแปลง เอยฺย เป็น เอ เรียกว่า อาขยตปทสังวรณนา การอธิบายความบพตั้ง คือ กเร โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา “กวจิ ธาตุ วิภตติ” ตีอาทินา **เอยฺย เอยฺยาสี เอยฺยามิ เอยฺยํ** อิจฺเจเตสํ วิกฺขเปเน เอการาเทโส.^{๒๐๘} แปลง **เอยฺย เอยฺยาสี เอยฺยามิ และเอยฺยํ** เป็น เอ ได้บ้างด้วย “กวจิ ธาตุสูตร” เป็นต้น ตัวอย่างตามลำดับ กยิรา, กยิรุ, กยิราสี, กยิราถ, กยิรามิ, กยิราม. พึงกระทำ

กเรติ ... กเรยฺย. กโรตีติ อตฺโถ.^{๒๐๙}

คำว่า **กเร ...** ได้แก่ กระทำได้ อธิบายว่า สามารถกระทำ

คำว่า กเรยฺย อธิบายให้รู้ว่า กเร มาจาก กร ธาตุ + โอปัจจย + เอยฺย สัตตมีวิภัตติ แปลง เอยฺย เป็น เอ^{๒๑๐} เรียกว่า อาขยตปทสังวรณนา คำว่า กโรตี อธิบายให้รู้ว่า กเรยฺย ไม่ได้แปลว่า พึงกระทำ (อชฌิมฺภุชะ คือ ปรารณนา) แต่แปลว่า สามารถกระทำ หรือทำได้ เรียกว่า อาขยตปทสังวรณนา

วิเจสฺสตีติ อตฺตโน ณาณน วิจินิสฺสตี.^{๒๑๑}

คำว่า **วิเจสฺสตี** ได้แก่ จักใคร่ครวญ (รู้) ด้วยญาณของตน

คำว่า วิจินิสฺสตี อธิบายให้รู้ว่า วิเจสฺสตี มาจาก วิ บทหน้า จิธาตุ สฺสตี วิภัตติ แปลง อิ ที่จิ ธาตุ เป็น เอ สำเร็จรูปเป็น วิเจสฺสตี เรียกว่า อาขยตปทสังวรณนา

คำว่า อตฺตโน ณาณน ใส่เพิ่มเติมเข้ามา เพื่อให้ความหมายชัดเจนยิ่งขึ้นว่า จักรู้ด้วยปัญญาของตนเอง เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา การอธิบายความบพตั้ง คือ วิเจสฺสตี โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

ปฺเจสฺสตี วิจินิสฺสตี.^{๒๑๒}

จักเลือก

คำว่า วิจินิสฺสตี อธิบายให้รู้ว่า ปฺเจสฺสตี มาจาก ป + บทหน้า + จิ ธาตุ + สฺสตีวิภัตติ แปลว่า เลือก, ตัดสิน เรียกว่า อาขยตปทสังวรณนา การอธิบายความบพตั้ง คือ ปฺเจสฺสตี โดยไม่ประกอบด้วย อิติศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

^{๒๐๘} ปทรูป. (บาลี) ๑/๔๕๔/๓๒๘.

^{๒๐๙} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๔๓/๒๔๘.

^{๒๑๐} ปทรูป. (บาลี) ๑/๔๕๔/๓๒๘.

^{๒๑๑} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๔๔/๒๔๙.

^{๒๑๒} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๔๔/๒๔๙.

จเรติ ... จรติ.^{๒๑๓}

คำว่า **จเร ...** ได้แก่ ย่อมเที่ยวไป

คำว่า จรติ อธิบายให้รู้ว่า จเร มาจาก จรธาตุ อ ปัจจัย ติวิัตตมานาวิภัตติ และแปลง ติ เป็น เอ^{๒๑๔} สำเร็จรูปเป็น จเร เรียกว่า อาขยาตปทสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ จเร โดยประกอบด้วย อติศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

กยิราติ กเรยย.^{๒๑๕}

คำว่า **กยิรา** ได้แก่ ฟังกระทำ

คำว่า กเรยย อธิบายให้รู้ว่า กยิรา มาจาก กรธาตุ ยีรปัจจัย เอยย สัตตมีวิภัตติ และแปลง เอยย เป็น อา^{๒๑๖} เรียกว่า อาขยาตปทสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ กยิรา โดยประกอบด้วย อติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

รกเขติ ... รกเขยย.^{๒๑๗}

คำว่า **รกเข ...** ได้แก่ ฟังรักษา

คำว่า รกเขยย อธิบายให้รู้ว่า รกเข มาจาก + รกข ธาตุ + โอปปัจจัย + เอยย วิภัตติ และแปลง เอยยวิภัตติ เป็น เอ^{๒๑๘} เรียกว่า อาขยาตปทสังวรณนา การอธิบายความบทตั้งโดยประกอบด้วย อติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

กวจิ ธาตุ วิภตติตีอาทินา **เอยย เอยยาลี เอยยามิ เอยยอิจเจเตสั วิกูปเนน** เอการาเทโส.^{๒๑๙} แปลง **เอยย เอยยาลี เอยยามิ เอยย** เป็นเอ บ้าง ด้วย กวจิ ธาตุ วิภตติสูตรเป็นต้น

ลียาติ ... ภาเวยย.^{๒๒๐}

คำว่า **ลียา ...** ได้แก่ ฟังเป็น

คำว่า ภาเวยย อธิบายให้รู้ว่า ลียา มาจาก อส ธาตุ + อปัจจัย + เอยย วิภัตติ แปลง เอยย-วิภัตติ เป็น อียา และ ลบ อ ที่ อสธาตุ แปลว่า ฟังเป็น เรียกว่า อาขยาตปทสังวรณนา กวจิ ธาตุติ-

^{๒๑๓} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๔๙/๒๗๗ - ๒๗๘.

^{๒๑๔} ปทรูป. (บาลี) ๑/๔๕๔/๓๒๘.

^{๒๑๕} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๕๓/๓๑๐.

^{๒๑๖} ปทรูป. (บาลี) ๑/๕๒๒/๓๘๐.

^{๒๑๗} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๔๐/๒๓๘.

^{๒๑๘} ปทรูป. (บาลี) ๑/๔๕๔/๓๒๘.

^{๒๑๙} ปทรูป. (บาลี) ๑/๔๕๓/๓๒๘.

^{๒๒๐} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๔๐/๒๓๘.

อาทินา อสโต เออยย เออยยุ วิภตตีณ อียา อียุญจ โหนติ. สียา, สียุ.^{๒๒๑} หลังจาก อส ธาตุ แปลง เออยย เออยยุ วิภตตี เป็น อียา และ อียุ เช่น สียา สียุ ด้วย กฺวจิ ธาตุ-สูตรเป็นต้น การอธิบายความบทตั้ง คือ สียา โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

วิจนิสสตี วิชานิสสตี, ปฏิวิชมิสสตี, สจฉนิกริสสตี.^{๒๒๒}

จักไคร์ครวญ คือ รู้ รู้แจ้งแทงตลอด กระทำให้แจ้ง

คำว่า วิชานิสสตี (จักรู้) อธิบายให้รู้ว่า วิจนิสสตี มาจากวิภทหน้า + จิ ธาตุ + นาปัจจัย + อิ อากม + สสตี วิภตตี โดยความหมายก็คือ รู้ เรียกว่า อาขยาตปัทธสังวรณนา คำว่า ปฏิวิชมิสสตี อธิบายให้รู้ว่า วิชานิสสตี หมายถึงรู้ด้วยญาณ ไม่ใช่ รู้ด้วยวิญญูญาณ เรียกว่า อาขยาตปัทธสังวรณนา คำว่า สจฉนิกริสสตี (กระทำให้แจ้ง) อธิบายให้รู้ว่า ปฏิวิชมิสสตี (รู้แจ้งแทงตลอด) หมายถึง กระทำให้แจ้งด้วยญาณของตนเอง เหมือนเห็นสิ่งของด้วยตาตนเอง เรียกว่า อาขยาตปัทธสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ วิจนิสสตี เป็นต้น โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

โคคัณหนัย หมายถึง วิธีอธิบายบทที่ไม่กระจ่างด้วยบทกระจ่างแจ้ง เหมือนการจับโคคู้ด้วยโคคู้ที่ฝึกดีแล้ว หมายความว่า บทหน้ายังไม่กระจ่างท่านก็ได้อธิบายขยายต่อไปอีกจนกว่าจะกระจ่างแจ้ง

ปจฉิมิ ปจฉิมิ ปทํ ปุริมสส ปุริมสส ปุริมสส อตถวจน.^{๒๒๓}

บทหลังเป็นคำแปลของบทหน้า

อเวกฺเขยฺยาตี ... โอลฺลเกยฺย.^{๒๒๔}

คำว่า **อเวกฺเขยฺย ...** ได้แก่ ฟังดู (กิจของตนเท่านั้น)

คำว่า โอลฺลเกยฺย อธิบายให้รู้ว่า อเวกฺเขยฺย มาจาก อว + อิกฺข ธาตุ + อปัจจัย + เออยย วิภตตี แปลว่า ฟังดู เรียกว่า อาขยาตปัทธสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ อเวกฺเขยฺย โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

น วินฺทตี น ปฏิลภตี น ปสฺสตี.^{๒๒๕}

ย่อมไม่พบ คือ ไม่ได้ ได้แก่ ไม่เห็น (ทางไป)

^{๒๒๑} ปทรูป. (บาลี) ๑/๕๐๐/๓๕๙ - ๖๐.

^{๒๒๒} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๔๔/๒๔๙.

^{๒๒๓} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๖๕/๒๓๕.

^{๒๒๔} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๕๐/๒๘๑.

^{๒๒๕} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๕๗/๓๒๒.

คำว่า ปฏิภตติ อธิบายให้รู้ว่า วินุทติ มาจาก วิท ธาตุ + อ ปัจจัย + ติวัตตมานาวิภตติ แปลว่า ได้ เรียกว่า อาชยาตปัทตสังวรณนา คำว่า ปสฺสติ อธิบายให้รู้ว่า ปฏิภตติ (ได้) หมายถึงเห็น เรียกว่า อาชยาตปัทตสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

วิโรจติ โสภติ.^{๒๒๖}

ย่อ มรุ่งเรือง คือ งดงาม

คำว่า โสภติ อธิบายให้รู้ว่า วิโรจติ มาจาก วิบพหน้า + รุจ ธาตุ + อ ปัจจัย + ติวภตติ แปลว่า งดงาม เรียกว่า อาชยาตปัทตสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ วิโรจติ แบบต่อเนื่องกันไปโดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

นุทติ นีหริติ.^{๒๒๗}

ย่อ มขับไล่ คือ นำออกไป

คำว่า นีหริติ อธิบายให้รู้ว่า นุทติ มาจาก นุท ธาตุ + อ ปัจจัย + ติวภตติ แปลว่า นำออกไป, ขับออกไป เรียกว่า อาชยาตปัทตสังวรณนา นุท ธาตุ มีอรรถว่า ละ, กำจัด, ขับไล่ การอธิบายความบทตั้ง คือ นุทติ โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

ปสฺสนตีติ ... โถเมนติ วณณยณติ.^{๒๒๘}

คำว่า **ปสฺสนตีติ ...** ได้แก่ ย่อมยกย่อง คือ สรรเสริญ

คำว่า โถเมนติ อธิบายให้รู้ว่า ปสฺสนตีติ มาจาก ป บพหน้า + สฺส ธาตุ + อ ปัจจัย + อนติ วิภตติ แปลว่า ยกย่อง เพราะ สฺส ธาตุ มีอรรถมากมาย เรียกว่า อาชยาตปัทตสังวรณนา คำว่า วณณยณติ (วณณ + ณย + อนติ) อธิบายให้รู้ว่า โถเมนติ มาจาก โถม ธาตุ เณ วิภตติ ปัจจัย เป็น จุราทิกณะ กล่าวอรรถ สรรเสริญ เรียกว่า อาชยาตปัทตสังวรณนา

สณฺณเมสฺสนตีติ สณฺณตํ อวิกฺขิตตํ กริสฺสนตี.^{๒๒๙}

จักสํารวม คือ จักกระทำจิตที่สํารวม คือ ไม่ให้ฟุ้งซ่าน

^{๒๒๖} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๕๙/๓๒๙.

^{๒๒๗} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๗/๑๙๔.

^{๒๒๘} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๓๐/๒๑๐.

^{๒๒๙} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๓๗/๒๒๙.

คำว่า สณฺณตํ อวิกฺขิตตํ กริสฺสนฺติ อธิบายให้รู้ว่า สณฺณเมสฺสนฺติ (ส + ยมุชาตุ + อิ + สฺสนฺติ) หมายถึงทำจิตไม่ให้ฟุ้งซ่าน เรียกว่า อาชยาตปทตฺถสังวรณนา การแสดงอธิบายความบทรตั้ง คือ สณฺณเมสฺสนฺติ โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตฺติสังวรณนา

โมกฺขนฺติ มารพฺนนาติ ... มุจฺจิสฺสนฺติ.^{๒๓๐}

คำว่า **โมกฺขนฺติ มารพฺนนา** (จักหลุดพ้นจากบ่วงมาร) ... ได้แก่ จักหลุดพ้น

วิเคราะห์ว่า คำว่า มุจฺจิสฺสนฺติ อธิบายให้รู้ว่า โมกฺขนฺติ มาจาก มุจฺ ชาตุ หรือ โมกฺชาตุ + สฺสนฺติ วิภตฺติ และแปลว่า หลุดพ้น เพราะ มุจฺ ชาตุ มีอรรถมาก เรียกว่า อาชยาตปทตฺถสังวรณนา การอธิบายความบทรตั้งโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงฺคสังวรณนา

ปสฺหตีติ อภิภวติ อชฺโฆตฺถรติ.^{๒๓๑}

คำว่า **ปสฺหตี** ได้แก่ ย่อมครอบงำ คือ ท่วมทับ

คำว่า ปสฺหตี มาจาก ปบฺทหน้า + สหฺ ชาตุ + อ ปัจจย + ติ วิภตฺติ แปลว่า ครอบงำ สหฺ ชาตุ มี อรรถ ๒ อย่าง คือ อรรถ ชันตี อดทน, อดกลั้น และอรรถอภิภวณะ ครอบงำ, ป อุปสรรค ไม่มี อรรถพิเศษ อะไร เป็นเพียงอุปสรรคที่คล้ายตามความหมายของชาตุ (ชาตวัตถานวุตตกะ) เท่านั้น ดังนั้นท่านต้องการแสดงความหมายว่า ครอบงำ (อภิภวณะ) จึงไขว่ว่า อภิภวติ (ย่อมครอบงำ) เรียกว่า อาชยาตปทตฺถสังวรณนา คำว่า อชฺโฆตฺถรติ มาจาก อธิ + อว + ตรฺ ชาตุ แปลว่า ครอบงำ แปลง อธิ เป็น อชฺฌ^{๒๓๒} อว เป็น โอ ต เป็น ถ สำเร็จรูปเป็น อชฺโฆตฺถรติ เป็นคำอธิบายของคำว่า อภิภวติ เรียกว่า อาชยาตปทตฺถสังวรณนา

๔.๒ ศึกษาวิเคราะห์อธิบายความสังวรณนาในธรรมบทมหาฎีกา

ผู้วิจัยพบว่า ธรรมบทมหาฎีกา มีการอธิบายความของบทโดยประกอบ อิติ ที่บทรตั้ง เพื่อ ความปรากฏชัดของบทรตั้ง, อธิบายความของบทแบบต่อเนื่องกันไปโดยไม่ใช้ อิติ ศัพท์มาคั่นใน ระหว่างบทรตั้งกับบทขยายนั้นๆ เหมือนวิธีอธิบายขยายความของสูตรไวยากรณ์ อธิบายความของบท โดยแสดงความเชื่อมสัมพันธ์กันระหว่างบทรตั้งกับบทขยายให้กระจ่างชัด โดยประกอบ สมพฺนโร ไว้ท้ายประโยคบ้าง ไม่ประกอบ สมพฺนโร บ้าง แต่แสดงความเชื่อมสัมพันธ์กันระหว่างบทรตั้งกับบท ขยาย โดยเขียนแสดงความสัมพันธ์กันของบทรตั้งและบทขยายไว้อย่างชัดเจน มีผลการวิจัยโดย ละเอียดดังต่อไปนี้

^{๒๓๐} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๓๗/๒๒๙.

^{๒๓๑} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๗/๕๗.

^{๒๓๒} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๕/๒๐.

กุ่มพิกโถ กุ่มพ อสส อสมิ วา วิชชตีติ กุ่มพิกโ.^{๒๓๓}

ชื่อว่า กุ่มพิกะ (เศรษฐี) เพราะอรรถว่าเป็นผู้มีทรัพย์ ในคำว่า **กุ่มพิกโ** (เศรษฐี) นี้

คำว่า กุ่มพ อสส อสมิ วา วิชชตีติ อธิบายให้รู้ว่า กุ่มพิกโ เป็นอัสสตีติตติ โดยวิเคราะห์ว่า กุ่มพ อสส อสมิ วา วิชชตีติ กุ่มพิกโ (กุ่มพ + อิก) ชื่อว่า เศรษฐี เพราะอรรถว่ามีทรัพย์ การแสดงอธิบายความรูปวิเคราะห์ตีติติ เรียกว่า อภิธานัตถสังฆวรรณา การอธิบายความบทตั้ง คือ กุ่มพิกโ โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังฆวรรณา

อทโธติ อิทโ.^{๒๓๔}

คำว่า **อทโธ** ได้แก่ ผู้มั่งคั่ง

คำว่า อิทโ อธิบายให้รู้ว่า อทโธ หมายถึง ผู้มั่งคั่ง เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณา การอธิบายความหมายของบทนามโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ ที่บทตั้ง เรียกว่า อุลลึงคสังฆวรรณา **อทโธ** มาจาก อาบทหน้า + เณ ชาตุ อ ปัจจัย แปลง ณ เป็น ฒ แล้วซ้อน ท รัสสะ อา เป็น อ ลง สิ แปลง สิเป็นโอ สำเร็จรูปเป็น อทโธ

เสยยถินติ เสยยถา อิท. (กตม อิม กถ)^{๒๓๕}

คำว่า **เสยยถิ** ได้แก่ เรื่องอะไรบ้าง

คำว่า เสยยถา อิท อธิบายให้รู้ว่า เสยยถิ เป็นนิปาตสมูหะ (หฺมฺนิบาต คือ นิบาตรวมกันอยู่) และแปลว่า เรื่องอะไรบ้าง ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “**เสยยถินติ** นิปาโต.^{๒๓๖}” คำว่า เสยยถิ ได้แก่ นิบาต” การแสดงอธิบายว่าเป็นนิบาตและคำแปล เรียกว่า นิปาตปทัตถสังฆวรรณา การอธิบายความบทตั้ง คือ เสยยถิ โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังฆวรรณา

ทานกถนติ ทานปฺเภทานิสํสการสํกิลสโวทานปริทีปิ ก รมมเทศน.^{๒๓๗}

คำว่า **ทานกถ** ได้แก่ ธรรมเทศนาที่แสดงถึงประเภท อาณิสงส์ ความต่ำทราม ความหม่นหมอง และความผ่องใสแห่งทาน

คำว่า รมมเทศน อธิบายให้รู้ว่า ทานกถ หมายถึงพระธรรมเทศนา การอธิบายความหมายของบทนาม เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณา คำว่า ปเภทานิสํสการสํกิลสโวทานปริทีปิ ทานใส่เพิ่ม

^{๒๓๓} ชุ.ฐ.ฎีกา (บาลี) ๑/๙.

^{๒๓๔} ชุ.ฐ.ฎีกา (บาลี) ๑/๙.

^{๒๓๕} ชุ.ฐ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๐.

^{๒๓๖} ชุ.ฐ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๑/๗๘.

^{๒๓๗} ชุ.ฐ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๐.

เข้ามาอธิบายความหมายให้ชัดเจนขึ้น เรียกว่า ภาวัตตสังฆวรรณา การอธิบายความบทตั้ง คือ ทานกถ์ โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังฆวรรณา

อาทีนนวนติ โทส.^{๒๓๘}

คำว่า **อาทีนวิ** ได้แก่ โทษ

คำว่า โทส อธิบายให้รู้ว่า อาทีนวิ หมายถึงโทษ การอธิบายความบทนาม เรียกว่า นามปทัตตสังฆวรรณา อีกนัยหนึ่ง อธิบายให้รู้ว่า อาทีนวิ เป็นคำไวพจน์ของ โทส (คำที่ใช้แทนกัน มีความหมายเหมือนกัน) เรียกว่า ปริยายสังฆวรรณา การอธิบายความบทตั้ง คือ อาทีนวิ โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังฆวรรณา

อนสสุวาติ อนิสสุรา.^{๒๓๙}

คำว่า **อนสสุวา** ได้แก่ ไม่เป็นใหญ่

คำว่า อนิสสุรา อธิบายให้รู้ว่า อนสสุวา หมายถึง(เมื่อเท้า)ไม่เป็นใหญ่ (ไม่สามารถเป็นไปตามความต้องการของตนได้) และวิเคราะห์เป็น นินิบาตบุพพบทกัมมธารยสมาสว่า น อสสุวา อนสสุวา ไม่เชื่อฟัง การอธิบายแสดงความหมายของบทนาม เรียกว่า นามปทัตตสังฆวรรณา การอธิบายความบทตั้ง คือ อนสสุวา โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังฆวรรณา

ชชชริตาติ ชชชริ อิตา^{๒๔๐}

คำว่า **ชชชริตา** ได้แก่ ถึงความแก่หง่อม

คำว่า ชชชริ อิตา อธิบายให้รู้ว่า ชชชริตา หมายถึง (มือและเท้า) ถึงความแก่หง่อม เรียกว่า นามปทัตตสังฆวรรณา และอธิบายให้รู้ว่า ชชชริตา เป็นหุตียาตปุริสสมาส วิเคราะห์ว่า ชชชริ อิตา ชชชริตา ถึงความแก่หง่อม ชื่อว่า ชชชริตา การอธิบายความบทตั้งโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังฆวรรณา

วิปชชิสฺสูติ มรึสุ.^{๒๔๑}

คำว่า **วิบัติแล้ว (วิปชชิสฺสู)** ได้แก่ ตายแล้ว

^{๒๓๘} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๐.

^{๒๓๙} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๐.

^{๒๔๐} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๑.

^{๒๔๑} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๕.

คำว่า มรีสุ อธิบายให้รู้ว่า วิปชชีสุ มาจาก วิปทหน้า + ปท ธาตุ ย ปัจจัย อัม อัชชัตตนิ
วิภัตติ แปลง อัม เป็น อีสุ^{๒๔๒} แปลว่า ตาย เรียกว่า อาชยตปัทตสังฆวรรณา การอธิบายความบทตั้ง
คือ วิปชชีสุ โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังฆวรรณา

อุโง อนุเต สสติ หีสติ ฉินทตีติ สตถา.^{๒๔๓}

ทรงพระนามว่า ศาสตา เพราะอรรถว่าทรงตัดที่สุดทั้ง ๒ ประการ (คือ ความหมกหมุ่นใน
กามและการทรมานตนให้ลำบาก)

การอธิบายความบทตั้ง คือ สสติ, หีสติ โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ ว่า สสติ หีสติ, และ
หีสติ ฉินทติ เรียกว่า วุตตีสังฆวรรณา คำว่า สตถา มาจาก สส ธาตุ + รตถุ ปัจจัย^{๒๔๔} สสธธาตุ กล่าว
อรรถตัด แปลว่า ผู้ตัดที่สุด ๒ ประการ คำว่า อุโง อนุเต สสติ อธิบายให้รู้ว่า สตถา หมายถึง พระ
ศาสดา โดยวิเคราะห์ว่า อุโง อนุเต สสตีติ สตถา (สส + รตถุ) รตถุ ปัจจัยลงในอรรถกัตตุสาธนะ การ
แสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังฆวรรณา การแสดงอรรถของธาคูว่า สส ธาตุ มีความหมายว่า
ตัด เพราะ สส ธาตุมีอรรถมาก เรียกว่า อาชยตปัทตสังฆวรรณา คำว่า หีสติ อธิบายให้รู้ว่า สสติ
แปลว่า ตัด ไม่ใช่แปลว่า เบียดเบียน และคำว่า ฉินทติ แสดงให้รู้ว่า หีสติ แปลว่า ตัด เพราะหีสิ ธาตุมี
อรรถมาก เรียกว่าอาชยตปัทตสังฆวรรณา คำว่า อุโง อนุเต ใส่เพิ่มเติมเข้ามาเพื่ออธิบาย
ความหมายให้สมบูรณ์ เรียกว่าภาวัตถสังฆวรรณา

หมายเหตุ ในเวลาอธิบายขยายบทตั้ง คำหลัง เป็นคำแปลของคำหน้า ให้แปลคำหลังคำ
เดียว เช่น สสติ หีสติ ฉินทติ แปลว่า ย่อมตัด

หีสนตถา ฉินทนตถา.^{๒๔๕}

คำว่า หีสนตถา ได้แก่ มีอรรถว่า ตัด

คำว่า ฉินทนตถา อธิบายให้รู้ว่า หีสนตถา หมายถึง สตถา ศัพท์ (สส + รตถุ) มีอรรถว่า
ตัด ไม่ใช่มีอรรถว่า เบียดเบียน เรียกว่า นามปัทตสังฆวรรณา การอธิบายความบทตั้ง คือ หีสนตถา
โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตตีสังฆวรรณา

สาสติ อนุสาสติติ สตถา.^{๒๔๖}

พระนามว่า ศาสตา เพราะทรงสั่งสอน (สัตว์)

^{๒๔๒} ปทรูป. (บาลี) ๑/๔๗๐/๓๓๖.

^{๒๔๓} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๔.

^{๒๔๔} ปทรูป. (บาลี) ๑/๕๗๔/๔๒๑.

^{๒๔๕} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๔.

^{๒๔๖} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๕.

คำว่า สตถา มาจาก สาส ธาตุ + รตฤ ปัจจัย, รตฤ ปัจจัยลงในอรรถกัณฑ์สาธนะ คำว่า สาสติ อธิบายให้รู้ว่า สตถา เป็นกิตก์บท กัณฑ์สาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า สาสตีติ สตถา ชื่อว่า ศาสตา เพราะสั่งสอน (หมุ่สัตว์) เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา คำว่า อนุสาสติ อธิบายให้รู้ว่า สาสติ แปลว่า สั่งสอน เพราะสาธ ธาตุมีอรรถมาก เช่น สาสติ หีสติ อปนติ ย่อมกำจัด ตัวอย่างนี้ สาส ธาตุ มีอรรถว่า กำจัด เรียกว่า อาชยาตปัทธสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ สาสติ โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

เทวธิตา เทวภณณา.^{๒๔๗}

คำว่า **เทวธิตา** ได้แก่ นางฟ้า

คำว่า เทวภณณา อธิบายให้รู้ว่า เทวธิตา หมายถึงนางฟ้า การอธิบายบทนาม เรียกว่า นามปัทธสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ เทวธิตา โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

มุตธา สิริโร.^{๒๔๘}

คำว่า **มุตธา** ได้แก่ ศีรษะ

คำว่า สิริโร อธิบายให้รู้ว่า มุตธา ได้แก่ ศีรษะ การอธิบายความบทนาม เรียกว่า นามปัทธสังวรณนา หรืออธิบายให้รู้ว่า มุตธา เป็นคำไวพจน์ของสิริโร การอธิบายคำไวพจน์ เรียกปริยายสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ มุตธา โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

ผลตุ ภิชชตุ.^{๒๔๙}

คำว่า **ผลตุ** ได้แก่ จงแตก

คำว่า ภิชชตุ (ภิชิ ธาตุ + ชย ปัจจัย + ตุ วิภัตติ) อธิบายให้รู้ว่า ผลตุ แปลว่า จงแตก การอธิบายความหมายของบทอาชยาต เรียกว่า อาชยาตปัทธสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ ผลตุ โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

ปริสุทธานย นิรุปกกิเลสาย.^{๒๕๐}

ปริสุทธี คือ ไม่มีอุปกิเลส

^{๒๔๗} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๔.

^{๒๔๘} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๙.

^{๒๔๙} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๕๙.

^{๒๕๐} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๕.

คำว่า นิรูปกภิเลสาย อธิบายให้รู้ว่า บริสุทธิ์ คือ ไม่มีอุปกิเลส บทตั้ง คือ ปริสุทฺธาย กับ บทขยาย คือ นิรูปกภิเลสาย มีวิภัตติ พจนะและลิงค์เหมือนกัน การอธิบายโดยไม่ประกอบ อิติ ศัพท์ที่ บทตั้ง เรียกว่า วุตติสังวรณนา

สตถาติ อิมินา สมพนฺโธ.^{๒๕๑}

ควรสัมพันธ์กับบทนี้ว่า **สตถา**

คำว่า **สตถา** ท่านอธิบายโดยประกอบด้วย สมพนฺโธ ศัพท์ ไว้ท้ายประโยค เรียกว่า สัมพันธสังวรณนา

สุวาหนฺติ โส อหิ.^{๒๕๒}

คำว่า **สุวาหิ** ได้แก่ โส อหิ (เรานั้น)

คำว่า โส อหิ อธิบายให้รู้ว่า สุวาหิ ตัดบทสนธิเป็น โส + อหิ เป็นสระสนธิในเพราะสระ หลัง อใน อหิ แผลง โอ ของโส เป็น ว^{๒๕๓} ทีฆะ อ เป็น อา^{๒๕๔} สำเร็จรูปเป็น สุวาหิ เรียกว่า สันธิบท-สังวรณนา การอธิบายความบทตั้งโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงค์สังวรณนา

ภุตกายนฺติ จตุมหาภุตฺตนิสฺสิตํ ขนฺธปญฺจกํ.^{๒๕๕}

คำว่า **ภุตกายน** ได้แก่ ชั้นธ ๕ ที่อาศัยมหาภุต ๔

คำว่า ขนฺธปญฺจกํ อธิบายให้รู้ว่า ภุตกายน หมายถึงชั้นธ ๕ การอธิบายความหมายบทนาม เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า จตุมหาภุต อธิบายให้รู้ว่า ภุต ในคำว่า ภุตกายน หมายถึง รูปใหญ่ ๔ รูป คือ ดิน น้ำ ไฟ และลม เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า นิสฺสิต อธิบายให้รู้ว่า ภุตกายน เป็นมฆเณโลปัตตปุริสสมาส ลบบทกลาง คือ นิสฺสิต ไป คำว่า นิสฺสิต ท่านใส่เข้ามาอธิบายความหมายให้ชัดเจนขึ้น เรียกว่า ภาวັตถสังวรณนา คำว่า จตุมหาภุตฺตนิสฺสิตํ ขนฺธปญฺจกํ อธิบายให้รู้ว่า ภุตกายน ต้องวิเคราะห์เป็นทุติยาตปุริสสมาสว่า ภุตํ นิสฺสิตอ กายโย ภุตกายน กายที่อาศัยภุตรูป การอธิบายรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานตถสังวรณนา

อภฺวิติ มหาวนฺสณฺโฑ.^{๒๕๖}

คำว่า **อภฺวิ** ได้แก่ ปาใหญ่

^{๒๕๑} ชุ.จ.ฎีกา (บาลี) ๑/๕๐.

^{๒๕๒} ชุ.จ.ฎีกา (บาลี) ๑/๕๐.

^{๒๕๓} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๐/๑๖.

^{๒๕๔} ปทรูป. (บาลี) ๑/๓๗/๓๑.

^{๒๕๕} ชุ.จ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๑.

^{๒๕๖} ชุ.จ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๑.

คำว่า มหาวนสมฺโห อธิบายให้รู้ว่า อฏฺวี หมายถึงป่าใหญ่ การอธิบายความบทรนาม เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา การอธิบายความของบทตั้งโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

ปาปครหิตติ ปาปชิวฺจฺฉิตฺติ.^{๒๕๗}

คำว่า **ปาปครหิต** ได้แก่ เกลียดบาป

คำว่า ปาปชิวฺจฺฉิตฺติ อธิบายให้รู้ว่า ปาปครหิต ได้แก่ คนเกลียดบาป เรียกว่า นามปทัตถ-
สังวรณนา และอธิบายให้รู้ว่า ปาปครหิต วิเคราะห์เป็นจตุตถัตถปุริสสมาสว่า ปาปสฺส ครหิต
ปาปครหิต การอธิบายความแสดงรูปวิเคราะห์สมาส เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา การอธิบายตั้ง
โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

นิรินฺธโนติ อนุปาทาโน.^{๒๕๘}

คำว่า **นิรินฺธโน** ได้แก่ ไม่มีเชื่อเพลิง

คำว่า อนุปาทาโน อธิบายให้รู้ว่า นิรินฺธโน แปลว่า ไม่มีเชื่อเพลิง การอธิบายความหมาย
ของบทรนาม เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา และอธิบายให้รู้ว่า นิรินฺธโน เป็นนนิบาตบุพพทพหุพีหิ
สมาส วิเคราะห์ว่า นตฺถิ อินฺธนํ เอตฺสสาติ นิรินฺธโน ชื่อว่า นิรินฺธนะ เพราะไม่มีเชื่อเพลิง การอธิบาย
ความโดยแสดงรูปวิเคราะห์และคำแปล เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา การอธิบายความบทรตั้งโดย
ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

พาลตโรติ พาลโต วิเสเสน พาลโ อติพาลโ.^{๒๕๙}

คำว่า **พาลตโร** ได้แก่ คนพาลโดยพิเศษยิ่งกว่าคนพาล คือ คนพาลที่สุด

คำว่า พาลโต วิเสเสน พาลโ อธิบายให้รู้ว่า พาลตโร เป็นวิเสสตัดทิต ลง ตร ปัจจัยในอรรถ
วิเสส (พิเศษ, ยิ่งกว่า) โดยวิเคราะห์ว่า พาลโต วิเสเสน พาลโ พาลตโร คนพาลกว่า เรียกว่า
นามปทัตถสังวรณนา การอธิบายโดยแสดงถึงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา การ
อธิบายความบทรตั้งโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา คำว่า อติพาลโ อธิบายให้รู้
ว่า พาลตโร แปลว่า คนพาลกว่า (คนลาลัน) เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

^{๒๕๗} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๒.

^{๒๕๘} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๑.

^{๒๕๙} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๔.

มฺหุโร สุโกฏฺฐิตฺ สุปริกมมกโต สุวณฺณกฺุณฺทโล อสฺส อตฺถิ, อสฺมี วา วิชฺชตีติ **มฺหุจ-
กฺุณฺทลฺ**.^{๒๖๐}

ชื่อว่า **มฺหุจฺกฺุณฺทลฺ** (ผู้มีตุ้มหูทองที่สวยงาม) เพราะมีตุ้มหูทองที่เกลี้ยงเกลา คือ ทูบตีแล้ว
หลอมดีแล้ว

คำว่า มฺหุโร ... สุวณฺณกฺุณฺทโล อสฺส อตฺถิ, อสฺมี วา วิชฺชตี อธิบายให้รู้ว่า มฺหุจฺกฺุณฺทลฺ เป็น
อัสสตีตตีทิต โดยวิเคราะห์ว่า มฺหุโร กฺุณฺทโล อสฺส อตฺถิตีติ มฺหุจฺกฺุณฺทลฺ (มฺหุจฺกฺุณฺทล + อี) ชื่อว่า มฺหุจฺ-
กฺุณฺทลฺ เพราะเป็นผู้มีตุ้มหูทองที่เกลี้ยงเกลา เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา อี ปัจจัยลงในอรรณ
อัสสตีตตีทิต แปลว่า ผู้มี คำว่า สุโกฏฺฐิตฺ อธิบายให้รู้ว่า มฺหุโร หมายถึงตกแต่งให้สวยงาม การ
อธิบายความหมายของบทนาม เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า สุปริกมมกโต อธิบายให้รู้ว่า
สุโกฏฺฐิตฺ หมายถึงทำให้เป็นตุ้มหูอันงดงาม เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

มหนฺโต สรฺรฺสงฺขาโต องฺโค อสฺสาตี **มาตงฺโค**.^{๒๖๑}

ชื่อว่า **มาตงฺคะ** (ข้าง) เพราะอรรถว่ามีอังกะคือร่างกายใหญ่

คำว่า มหนฺโต อธิบายให้รู้ว่า ม อักษรใน มาตงฺค มาจาก มหนฺต ศัพท์ แปลง มหนฺต เป็น
ม แล้วที่ฆะ อ ที่ ม อักษร เป็น อา สำเร็จเป็น มา ส่วน ต ใน มาตงฺค เป็น ต อาคม คำว่า สรฺรฺสงฺขาโต
อธิบายให้รู้ว่า องฺโค หมายถึงร่างกาย การอธิบายความบทนาม เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า
มหนฺโต ... องฺโค อสฺสาตี อธิบายให้รู้ว่า มาตงฺโค เป็นฉฐฐัพพหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า มหนฺโต องฺโค
อสฺสาตี มาตงฺโค (มหนฺต + องค) ชื่อว่า มาตงฺคะ (ข้าง) เพราะมีร่างกายใหญ่ การอธิบายความแสดง
รูปวิเคราะห์เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา “หตฺถิ วุจฺจตี”ติ อิมินา มหนฺโต องฺโค สรฺรฺเมตฺสสาตี
มาตงฺโคตี วจนฺตเถน หตฺถิ มาตงฺโค นามาตี ทสฺเสตี.^{๒๖๒} ท่านแสดงว่า ข้าง ชื่อว่า มาตงฺคะ เพราะ
วิเคราะห์ว่า “เป็นสัตว์ร่างกายใหญ่”ด้วยบทนี้ว่า “หตฺถิ วุจฺจตี”

เขตเต กตฺตพฺพ กิจฺจํ.^{๒๖๓}

การงานที่กระทำในนา ชื่อว่า **กิจจะ(การงานหรือหน้าที่)**

คำว่า กตฺตพฺพ อธิบายให้รู้ว่า กิจฺจํ มาจาก กรธาตุ + ริจจ ปัจจัย, ริจจ ปัจจัยลงในกัมม-
สาธนะวิเคราะห์ว่า กตฺตพฺพนติ กิจฺจํ ชื่อว่า กิจจะ เพราะต้องกระทำ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา

^{๒๖๐} พุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๔.

^{๒๖๑} พุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๒.

^{๒๖๒} ปาจิต. (บาลี) ๑/๔๖๔/๔๐๑.

^{๒๖๓} พุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๑.

คำว่า เขตเต(ในนา)ใส่เพิ่มเข้ามาอธิบายความหมายให้ชัดเจนขึ้น เรียกว่า ภาวัตตสังวรณนา คำว่า เขตเต กตตพพิ อธิบายให้รู้ว่า กิจจํ หมายถึงการงานที่ทำในนา การอธิบายความหมายของบทนาม เรียกว่า นามปัทตสังวรณนา การอธิบายความของบทตั้งโดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

ขเร กตตพพิ กम्म^{๒๖๔}

การงานที่ทำในเรือน ชื่อว่า กัมมะ (งานบ้าน)

คำว่า กตตพพิ อธิบายให้รู้ว่า กम्म มาจาก กรธาตุ + รम्म ปัจจัย, รम्म ปัจจัยลงในอรรถ กัมมสาธนะ^{๒๖๕} วิเคราะห์ว่า กตตพพนติ กम्म (กร + รम्म) ชื่อว่า กัมมะ (งาน) เพราะเป็นกิจที่ต้องทำ การอธิบายความบทตั้งโดยแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานตตสังวรณนา คำว่า ขเร ใส่เพิ่มเข้ามา เพื่ออธิบายความหมายให้ปรากฏชัดเจนขึ้น เรียกว่า ภาวัตตสังวรณนา คำว่า ขเร กตตพพิ อธิบายให้รู้ว่า กम्म หมายถึงงานที่ทำในเรือน การอธิบายความหมายของบทนาม เรียกว่านามปัทตสังวรณนา การอธิบายความบทตั้งโดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

วาเรตวาติ ยาจิตวา^{๒๖๖}

คำว่า วาเรตวา ได้แก่ ขอแล้ว

คำว่า ยาจิตวา อธิบายให้รู้ว่า วาเรตวา มาจาก วร ธาตุ + เณ การิตจฺรธาติคณะ + ตวา ปัจจัย แปลว่า ขอแล้ว เพราะวร ธาตุ มีอรรถ ๒ ประการ คือ (๑) ขอ, (๒) ห้าม-ปฏิเสธ^{๒๖๗} เรียกว่า นามปัทตสังวรณนา การอธิบายความบทตั้งโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

ฉวา สยนติ เอตถาติ สฺसान^{๒๖๘}

ชื่อว่า สฺसान เพราะเป็นที่นอนแห่งซากศพทั้งหลาย (เป็นที่ทิ้งศพ)

คำว่า ฉวา สยนติ เอตถ อธิบายให้รู้ว่า สฺसान วิเคราะห์ว่า ฉวา สยนติ เอตถาติ สฺसान ชื่อว่า สฺसान เพราะเป็นที่นอนแห่งซากศพ นี้จัดเป็นวิเคราะห์เบา หมายถึงวิเคราะห์โดยย่อ หากวิเคราะห์โดยละเอียดต้องวิเคราะห์ว่า สยนติ เอตถาติ สยนํ (ที่เป็นที่นอน = ที่ทิ้ง) ฉวานํ สยนํ สฺसानํ (ที่ทิ้งซากศพ) = สฺसान, ป่าช้า ในคำว่า สฺसान นี้ แปลง ฉว เป็น สฺ และแปลง สยน เป็น สาน^{๒๖๙} สำเร็จรูป

^{๒๖๔} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๑.

^{๒๖๕} ปทรูป. (บาลี) ๑/๕๘๘/๔๓๐.

^{๒๖๖} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๑.

^{๒๖๗} ตปิ. ๑๙/๑๐๗.

^{๒๖๘} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๓.

^{๒๖๙} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๓.

เป็น สุสาน (ฉว + สยน) แปลว่า ป่าช้า, สุสาน การอธิบายโดยแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานต์ถ-
สังวรรณนา คำว่า สุสาน เป็นฉวิฐิตัพปริสกีตันตสมาส (ฉวิฐิตัพปริสสมาสที่มีปัจจัยกิตอยู่ท้าย) มาจาก
ฉว = ชากศพ + สยน = ที่ทิ้ง รวมกันแปลว่า ที่ทิ้งซากศพ ได้แก่ ป่าช้า คำว่า สยน มาจาก สิ ธาตุ +
ยุ ปัจจัย แปลง ยุ เป็น อน แปลง อิ ที่ สิธาตุ เป็น เอ แปลง เอ เป็น อย สำเร็จรูปเป็น สยน, ยุ ปัจจัย
ลงในอรรถ อภิธานสาธนะ แปลว่า เป็นที่ หรือสถานที่

อุปนยหนตติ พนฺหนติ.^{๒๗๐}

คำว่า **อุปนยหนติ** แปลว่า ผูก

คำว่า พนฺหนติ อธิบายให้รู้ว่า อุป ในอุปนยหนติ (อุป + นห + ย + ติ) กล่าวอรรถว่า ผูก
คือเป็นอุปสรรคย่อยตามอรรถของธาตุ การอธิบายอรรถอุปสรรค เรียกว่า อุปสรรคพัตถสังวรรณนา
คำว่า อุปนยหนติ มาจาก อุป อุปสรรค + นห ธาตุ + ย ปัจจัย + อนติ วัตตมานาวิกัตติ แปลว่า ย่อมผูก,
ผูกมัด, ห่อ, จองเวร, ผูกเวร, ผูกอาฆาต^{๒๗๑}

อุปนิธายาติ สมีเป จเปตวา อุปาทายาติ อตโธ.^{๒๗๒}

คำว่า อุปนิธาย ได้แก่ ตั้งไว้ในที่ใกล้ อธิบายว่า ถือเอาหรือเปรียบเทียบ

คำว่า สมีเป อธิบายให้รู้ว่า อุป ในคำว่า อุปนิธาย มีอรรถว่า ใกล้ เพราะ อุป อุปสรรคมีอรรถ
มาก เรียกว่า อุปสรรคพัตถสังวรรณนา คำว่า สมีเป จเปตวา อธิบายให้รู้ว่า อุปนิธาย ได้แก่
เปรียบเทียบ เพราะอุปนิธาย [อุป + นิ + ธา + ตวา] แปลว่า (ก) ตั้งไว้ใกล้แล้ว, อาศัยแล้ว (ข)
เปรียบเทียบแล้ว, เทียบเคียงแล้ว, พิจารณาดูแล้ว^{๒๗๓} เรียกว่า นามพัตถสังวรรณนา

สุนทรโว จิตต์ เอตสสาติ สฺโว.^{๒๗๔}

ชื่อว่า **สุวะ** (นกแขกเต้า) เพราะอรรถว่าเป็นนกมีใจงาม(นกฉลาด)

คำว่า สุนทร อธิบายให้รู้ว่า สฺ อุปสรรค ใน สฺโว มีอรรถว่า งาม เพราะ สฺ อุปสรรคมีอรรถมาก
ดังปทรูปสิทธิไวยากรณ์กล่าวว่า “สุอิติ โสภนสุภูจฺจสมมาสมิทธิสุขตถาที่สุ.^{๒๗๕} สฺ อุปสรรค มีอรรถว่า งาม
ดี ชอบ สมบูรณ์ ง่าย เป็นต้น” การอธิบายอรรถของอุปสรรค เรียกว่า อุปสรรคพัตถสังวรรณนา คำว่า
จิตต์ อธิบายให้รู้ว่า โวอักษร ใน สฺโว หมายถึงจิต เพราะ โว อักษร มีอรรถมาก แปลว่า จิต เป็น

^{๒๗๐} พ.ร.ฎ. (บาลี) ๑/๒๑.

^{๒๗๑} ตี. ๔ (ข) /๒๖๗.

^{๒๗๒} พ.ร.ฎ. (บาลี) ๑/๒๓.

^{๒๗๓} ตี. ๔ (ข) /๒๗๔.

^{๒๗๔} พ.ร.ฎ. (บาลี) ๑/๔๘.

^{๒๗๕} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๘๑/๑๕๘.

นปฺงสกลิงค์ แปลว่า ลม, ช้าง เป็นนปฺงลิ่งค์^{๒๗๖} เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา สุนทรํ โว จิตฺตํ เอตสฺส อธิบายให้รู้ว่า สุโว วิเคราะห์เป็นฉฺฉฐีพหุพีหิสมาสว่า สุนทรํ โว เอตสฺสชาติ สุโว ชื่อว่าสุวะ (นกแขกเต้าตัวมีใจงาม) เพราะเป็นนกมีใจงาม เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา

อปิจ สุโวติ เอตถ ว-กาโร จิตฺตวาจโก ตตถ หิ สุนทรํ เณกํ ว จิตฺตํ ยสฺสชาติ สุโว, สุโกติ อตฺโถ.(เอกกร.ฎี.)^{๒๗๗}

อนึ่ง วอักษรในสุโวนี้กล่าวถึงจิต จจริงอยู่ในคำว่า สุโว นั้น ชื่อว่านกใจดี อธิบายว่า นกแขกเต้า เพราะอรรถว่ามีจิตคือใจดีคือฉลาด

จิตฺตวาจโก เหตุถ โวกาโร^{๒๗๘}

จจริงอยู่ วอักษรในสุโวนี้กล่าวถึงจิต

อภิติ อฺปสคฺคฺมตฺตํ นีรตฺถกํ.^{๒๗๙}

คำว่า อภิ เป็นเพียงอุปสรรค คือ ไม่มีความหมาย

คำว่า อฺปสคฺคฺมตฺตํ อธิบายให้รู้ว่า อภิ เป็นเพียงอุปสรรค คำว่า นีรตฺถกํ อธิบายให้รู้ว่า อภิ เป็นนิบาตที่ไม่มีความหมายอะไร การอธิบายอุปสรรคในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า อุปสรรคปทสังวรณนา

ผู้วิจัยพบว่า ในบทสังวรณนาคืออธิบาย ในบทตั้งมีบทอุปสรรคอยู่ด้วย หากพระอรรถกถาจารย์ พระฎีกาจารย์ พระอนุฎีกาจารย์ พระโยชณาจารย์เป็นต้น นิ่งเฉยไม่ได้อธิบายไขอะไรไว้ แสดงว่าบทอุปสรรคนั้นไม่มีอรรถไม่มีความหมายอะไร เป็นเพียงถ้อยคำหรือบทที่ประดับถ้อยคำให้สละสลวยเท่านั้น หากบทอุปสรรคนั้นมีอรรถมีความหมายท่านก็จะอธิบายไขไว้อย่างชัดเจน บางครั้งก็อธิบายบอกไว้โดยตรง บางครั้งกอบไว้โดยอ้อม ส่วนมาก พระฎีกาจารย์ และพระโยชณาจารย์จะอธิบายบอกไว้โดยตรง เช่น อภิ อฺปสคฺค

พระอรรถกถาจารย์อธิบายบอบกว่า อภิ อฺปสคฺคไม่มีความหมายเพราะไม่ได้ไขอะไรไว้โดยอ้อมเพราะสามารถเข้าใจเองได้สำหรับผู้ที่ศึกษามาดี

อภิทฺฏจฺจนฺติ อภิติ อฺปสคฺคโค, หริตฺตฺนฺติ อตฺโถ, คณฺหิตฺตฺนฺติ วุตฺตํ โหติ.^{๒๘๐}

ศัพท์ว่า อภิ ในบทว่า อภิทฺฏจฺ เป็นอุปสรรค ความว่า เพื่อนำไป ท่านอธิบายไว้ว่า “เพื่อ

^{๒๗๖} ตีปี. ๑๘/๔๐๕.

^{๒๗๗} ตีปี. ๑๘/๔๐๕.

^{๒๗๘} พ.จ.ฎีกา (บาลี) ๑/๔๘.

^{๒๗๙} พ.จ.ฎีกา (บาลี) ๑/๔๑๔/๒๑.

^{๒๘๐} วิมหา.อ. (บาลี) ๒/๕๒๒ - ๔/๑๗๕.

ถือเอา”

ในขณะที่ศึกษาดูรรถกลาบาลีอยู่ เกิดความสงสัยหรือไม่เข้าใจก็ต้องอาศัยการอธิบาย ขยายความของพระภิกษุอาจารย์ พระภิกษุอาจารย์จะอธิบายบอกว่า อภิ อุปสัคไม่มีอรธอะไรไว้โดยตรง ที่จริงแล้วท่านพระภิกษุอาจารย์ดูการไขของพระอรธกลาจารย์จนเข้าใจแล้วท่านก็มาอธิบายเขียนบอกไว้ให้ชัดเจนโดยตรงเพื่อให้ผู้ศึกษาใหม่เข้าใจง่ายขึ้น เช่น ตัวอย่างข้างนี้

อภิติ อุปสัคโคติ ตสส วิเสสธกภาพาวุ ทสเสติ. เตนานห “**หริตุนติ อตโถ**”ติ.^{๒๘๑}

ศัพท์ว่าอภิ เป็นอุปสัค ย่อมแสดงว่าอภิ-ศัพท์นั้นไม่มีอรธพิเศษ เพราะเหตุนี้พระอรธกลาจารย์จึงกล่าวว่า “**ความว่า เพื่อนำไป**”

อภิหฺนฺจฺจุนฺติ อภิติ อุปสัคโค, หริตุนติ อตโถ, คณฺหิตุนฺติ วุตตํ โหติ^{๒๘๒}

ศัพท์ว่า อภิ ในบทว่า อภิหฺนฺจฺจุนฺติ เป็นอุปสรรค ความว่า เพื่อนำไป มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า “เพื่อถือเอา”

“อภิติ อุปสัคโค”ติ อิมินา ตสส อตฺถวิเสสธกภาพาวุ ทสเสติ. เตนานห “**หริตุนติ อตโถ**”ติ.^{๒๘๓}

พระอรธกลาจารย์แสดงว่าอภิ-ศัพท์นั้นไม่มีอรธพิเศษด้วยบทนี้ว่า “ศัพท์ว่า อภิ เป็นอุปสัค” เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า “**ความว่า เพื่อนำไป**”

มณฺจํ สหสา อภินิสิตฺติ มณฺจํ สหสา อภิภวิตฺวา อชฺโฆตฺถริตฺวา นิสิตฺติ. ญมฺมตฺเถ วา เอตํ อุปโยคฺวณฺณํ; มณฺเจ นิสิตฺติ อตโถ. อภิติ อิทํ ปน ปทโสภณตฺถํ อุปสัคคฺมตฺตเมว.^{๒๘๔}

คำว่า **นั่งอย่างแรงบนเตียง (มณฺจํ สหสา อภินิสิตฺติ)** ความว่า นั่งทับหรือ นั่งคร่อมเตียงอย่างฉับพลัน อีกนัยหนึ่ง คำนี้ว่า มณฺจํ เป็นทุตติยาวิภัติใช้ในความหมายสัตตมีวิภัติ อธิบายว่านั่งบนเตียง ส่วนคำนี้ว่า **อภิ** เป็นเพียง อุปสรรค เพื่อประดับบทให้สละสลวยเท่านั้น

“มณฺจ”นฺติ ปทํ “อภิ”ติ อุปสัคเคน สมพนฺธิตฺตพฺพนฺติ อาห “**อภิภวิตฺวา**”ติ. “นิสิตฺติ”ติ กิริยาปเทน วา โยเชตฺตพฺโพติ อาห “**ญมฺมตฺเถ วา**”ติอาทิ. เอตฺนฺติ “มณฺจ”นฺติ ปเท เอตํ วณฺณํ อุปโยค-วณฺณํ. อถ วา เอตฺนฺติ “มณฺจ”นฺติ ปทํ อุปโยคฺวณฺณวณฺณํ. เอตฺถ จ ปจฺจิมสมพนฺธเ อภิตฺตฺยอุปสัคโค

^{๒๘๑} สารตฺถ.ภิกฺกา (บาลี) ๒/๕๒๓ - ๕๒๔/๔๙๓.

^{๒๘๒} กงฺขา.อ. (บาลี) ๑/๑๙๘.

^{๒๘๓} กงฺขา.อภินวฺภิกฺกา (บาลี) ๑/๓๐๖.

^{๒๘๔} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๒/๑๒๙/๓๐๙.

ปทาลงการมตโต ปทวิภูสณมตโตติ อาท **“อภิติ อิทํ ปนา”**ติอาทิ. **ปทโสภณตถนติ** ปทสส อลงการตถํ วิภูสณตถํ ปทสส ผลลิตตถนติ อธิปายโย.^{๒๘๕}

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “(นั่ง)ทับแล้ว” เพื่อแสดงว่า บทว่า “มณฺจํ” บัณฑิตพึงสัมพันธ์กับอุปสรรคว่า “อภิ” (นี้) อีกนัยหนึ่ง ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า **“ภุมมตเถ วา”** เพื่อแสดงว่า (ศัพท์ว่า มณฺจํ) พึงประกอบเข้ากับบทกิริยาว่า นิสีหติ (นั่ง) คำในบทว่า “มณฺจํ” นี้ ในคำว่า เอตํ (นั่น) เป็นทุติยาวิภตติ อีกนัยหนึ่ง บทว่า “มณฺจํ” ในคำว่า เอตํ (นี้) เป็นบทที่มีทุติยาวิภตติ ก็พระอรรถกถาจารย์กล่าวคำเป็นต้นว่า **“อภิติ อิทํ ปน”** เพื่อแสดงว่า อุปสรรคคือ อภิ ในที่สัมพันธ์กับบทกิริยาหลังนี้ เป็นเพียงอุปสรรคตกต่างบทคือระดับบทให้สละสลวย คำว่า **“เพื่อระดับบท(ปทโสภณตถํ)”** ได้แก่เพื่อตกต่าง คือ ระดับบท อธิบายว่า เพื่อความแบ่งบานสวยงามแห่งบท

ย मामเสภณทนาทีนํ วุทธิยา วาย मामาติ เส-กาโร เหตุถ **“เย เกจิ พุทฺธํ สรณํ คตาเส-ตยาทีสุ วีย อนตฺโถ นิปาโตติ.”**^{๒๘๖}

ก็ เส อักษรเป็นนิบาตที่ไม่มีความหมายเหมือนในประโยคที่ว่า “เย เกจิ พุทฺธํ สรณํ คตาเส” ในคำว่า ยมายเสนี้ ในคำว่า ย मामเส ภณทนาทีนํ วุทธิยา วาย मामาติ

คำว่า เส-กาโร ... อนตฺโถ นิปาโต อธิบายให้รู้ว่า เส ในคำว่า ย मामเส เป็นเพียงนิบาตที่ระดับถ้อยคำให้สละสลวยเท่านั้นไม่มีความหมายอะไร เรียกว่า นิบาตปทสังวรณนา การอธิบายความบทตั้งโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

มยเมตถย मामเสติ เอตถ เอตสททสสวิสยํ ทสเสนโต อาท **“สงฆมชฺเชติ. ยมุชาตุ** อุปยมนตฺโถ เสกาโร นิปาตมตโตติ อาท **“อุปย मामาติ.”**^{๒๘๗}

พระภิกษุจารย์ประสงค์จะแสดงที่อาศัย (ตัวโยค) ของ เอต ศัพท์ในคำว่า **“พวกเรา จะย่อ ยับในที่นี้”** จึงกล่าวว่า “สงฆมชฺเช” ยมุชาตุมีอรรถว่า นำไป, กำจัด, ทำลาย, ย่อยยับ ท่านประสงค์จะแสดงว่า เส อักษร เป็นเพียงบทนิบาตเท่านั้น จึงกล่าวว่า อุปย माम (จะย่อ ยับ)

เตนหิติ อูโยชนตเถ นิปาโต.^{๒๘๘}

คำว่า **เตนหิ** เป็นนิบาตลงในอรรถว่า ชักชวน, เชิญชวน

^{๒๘๕} ปาจิต. (บาลี) ๑/๑๒๙/๓๔.

^{๒๘๖} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๒.

^{๒๘๗} ปาจิต. (บาลี) ๑/๔๐๒.

^{๒๘๘} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๕๐.

คำว่า อูโยชนตเถ นิปาโต อธิบายให้รู้ว่า เตนหิ เป็นนิบาต มีอรรถว่าชักชวน เรียกว่า นิบาตปัทธสังวรณนา การอธิบายความของบทตั้งโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

อตตา หิ อตตโน นตถิติ ^{๒๘๙} เอตถ หิสทโท อวธารณ.

หิ ศัพท์ ลงในอรรถ ห้าม ในบาทพระคาถานี้ว่า อตตา หิ อตตโน นตถิ

คำว่า หิสทโท อวธารณ อธิบายให้รู้ว่า หิ ใน อตตา หิ เป็นนิบาตลงในอรรถห้าม เพราะหิ นิบาตมีอรรถ เหตุและห้าม ^{๒๙๐} เรียกว่า นิบาตปัทธสังวรณนา การอธิบายความของบทตั้งโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

ทุพพโจติ ทุกเขน กิจเณน วทิตพโพ, น สกกา สุขเขน วตตุนติ อตโถ. ^{๒๙๑}

คำว่า **ทุพพโจ** ได้แก่ ผู้สอนยาก คือ ลำบาก อธิบายว่า ไม่อาจกล่าวสอนได้โดยง่าย

คำว่า ทุกเขน อธิบายให้รู้ว่า ทู อุปสัคในทุพพโจ มีอรรถว่า ยาก, ลำบาก เพราะทูปสัคมี อรรถมาก การอธิบายความหมายของบทอุปสัค เรียกว่า อุปสัคปัทธสังวรณนา คำว่า ทุกเขน วทิตพโพ อธิบายให้รู้ว่า ทุพพโจ เป็นตติยาตปุริสกิตันตสมาส (ตติยาตปุริสสมาสที่มีกิตอยู่ท้าย) วิเคราะห์ว่า ทุกเขน วตตพโพติ ทุพพโจ (ทุ + วจ + ข) ชื่อว่า ทุพพจะ (ผู้สอนยาก) เพราะว่ากล่าวได้ โดยยาก ข ปัจจัยลงในอรรถกัมมสาธนะ ^{๒๙๒} การอธิบายความของบทโดยแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา ^{๒๙๓} การอธิบายความโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

ลจจลลิตี ^{๒๙๔} ลภิสลลิตี.

คำว่า **ลจจลลิตี** ได้แก่ จักได้

คำว่า ลภิสลลิตี อธิบายให้รู้ว่า ลจจลลิตี มาจาก ลภ ชาติ + สลลิตี ภวิสสันตีวิภัตติ แปลง สล ในสลลิตี เป็น ฉ และแปลง ภที่สุด ลภ ชาติ เป็น จ สำเร็จรูปเป็น ลจจลลิตี การอธิบายวิธีทำตัวรูปของบท อาชยาต เรียกว่า อาชยาตปทสังวรณนา

^{๒๘๙} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๘๔.

^{๒๙๐} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๘๒/๑๖๑.

^{๒๙๑} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๔๒๕ - ๖/๑๑๔.

^{๒๙๒} ปทรูป. (บาลี) ๑/๖๐๕/๔๔๐.

^{๒๙๓} พระญาณวรเถระ, **สังวรณนาวิจารณ์, ในปทวิจารณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (อย่างกึ่ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๕๒๓), หน้า ๒๔๗.**

^{๒๙๔} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๔.

ภวิสสันติมิท “กรสส สปฺปจฺยสฺส กา โหติ เอตถ สปฺปจฺยคฺคหณฺน วจฺมฺจฺญฺชาทิโต สฺสสฺส
 ชาเทโส, วสฺฉิทฺถภาทิโต ฉาเทโส จ วา โหตีติ สฺสสฺส ฉาเทโส, “พฺยณฺชนนฺตสฺส โจ ฉปฺปจฺยเยสุ จาติ
 ธาตฺวนตสฺส จ กาโร, ลจฺฉติ, ลจฺฉนฺติ. ลจฺฉสิ, ลจฺฉถ. ลจฺฉามิ, ลจฺฉาม.”^{๒๙๕}

ในภวิสสันตวิภัตติ ด้วย สปฺปจฺย ศัพท์ในสูตรนี้คือ กรสส สปฺปจฺยสฺส กาโห หลังจากจว, มฺจ และภฺช ธาตุเป็นต้น แผลง สฺส เป็น ข และหลังจาก วส ฉิทฺถ ลภฺธธาตุเป็นต้น แผลง สฺสเป็น ฉ เพราะเหตุนี้จึงแผลง สฺส เป็น ฉ แผลง พยัญชนะที่สุดธาตุเป็น จ ด้วยสูตรว่า พยัญชนนตสฺส โจ ฉปฺปจฺยเยสุ จ เช่น ลจฺฉติ, ลจฺฉนฺติ. ลจฺฉสิ, ลจฺฉถ. ลจฺฉามิ, ลจฺฉาม. จักได้

น สฺมีรฺตีติ น อีรฺติ.^{๒๙๖}

คำว่า **น สฺมีรฺติ** ได้แก่ ย่อมไม่หวั่นไหว

คำว่า อีรฺติ อธิบายให้รู้ว่า สฺมีรฺติ มาจาก สํ บทหน้า อีร ธาตุ อ ปัจจยฺย ตวิภัตติ แปลว่า หวั่นไหว เรียกว่า อาขยาตปทสังวรณนา

เวลาขยายท่านไม่ได้อธิบายอรรถของ สํ อุปสัคไว้ แสดงว่า สํ อุปสัคกล่าวอรรถล้อยตาม อรรถของธาตุ หมายถึงมีอรรถว่า หวั่นไหวเหมือน อีร ธาตุ เรียกว่า อุปสัคปทตสังวรณนา การอธิบายความบทตั้งโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

อปานฺนฺติ ฉินฺติ.^{๒๙๗}

อปานฺนฺติ ได้แก่ ตัดแล้ว

คำว่า ฉินฺติ อธิบายให้รู้ว่า อปานฺนฺติ มาจาก อป บทหน้า + อ อาคม + นฺธธาตุ + อี อชฺชตวิภัตติ แปลว่า ตัดแล้ว เพราะอปานฺนฺติ มีอรรถ ๒ ประการ (๑) ละ ละทิ้ง, ตัดทิ้ง (๒) ลักขโมย^{๒๙๘} การอธิบายความหมายของบทอาขยาต เรียกว่า อาขยาตปทตสังวรณนา การอธิบายความบทตั้งโดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

หีสฺติ ฉินฺทติ.^{๒๙๙}

หีสฺติ ได้แก่ ย่อมตัด

คำว่า ฉินฺทติ อธิบายให้รู้ว่า หีสฺติ แปลว่า ย่อมตัด เพราะ หีสฺติ มาจาก หีส ธาตุ + อ ปัจจยฺย + ตวิภัตติ(นีติ.ธตฺ.๑๗๒) หีสฺติ, หินฺสฺติ-สํ, หีสฺอิ-ปฺรา, อพฺธมาคฺธี) แปลว่า (๑) ย่อม

^{๒๙๕} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๔๗๗/๓๔๖.

^{๒๙๖} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๙๓.

^{๒๙๗} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๔.

^{๒๙๘} ตปิ. ๒/๔๖๐.

^{๒๙๙} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๕.

เปียดเปียน-ปีบคั้น-ทำลาย, ย่อมทำให้เป็นทุกข์-ลำบาก (๒) ย่อมตัด^{๓๐๐} การอธิบายความหมายของ บทอาขยาต เรียกว่า อาขยาตปัทธสังวรณนา

ปลายนุตีติ ปลายิสฺสนฺติ.^{๓๐๑}

คำว่า **จะหนิ(ปลายนุตี)** ได้แก่ จักหนิไป

คำว่า ปลายิสฺสนฺติ อธิบายให้รู้ว่า อนติวัตตมานาวิภตฺติในคำว่า ปลายนุตี [ปลาย + อ + อนติ] ลงในอรรถปัจจุบันใกล้อนาคตกาล เพราะขยายด้วยภวิสสันตวิภตฺติ เนื่องจากวัตตมานาวิภตฺติ ลงในอรรถปัจจุบันใกล้อนาคตกาล ปัจจุบันใกล้อดีตกาลและอดีตกาล^{๓๐๒} การอธิบายความอาขยาต บทเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาตปัทธสังวรณนา

๔.๓ สรุปท้ายบท

พบว่าในธรรมบทอรรถถาและธรรมบทมหาฎีกา พระอรรถถาจารย์และพระฎีกาจารย์ อธิบายความของบท คือ อธิบายบท อธิบายความหมายของบท อธิบายวิเคราะห์บท อธิบายวิธีทำตัวรูปของบท อธิบายความสัมพันธ์กันของบท เช่น **มโนติ** กามาวจรกุสลาภิเภท สัพพมปิ จตฺตุมภิมภิจิตฺติ. คำว่า **มโน** ได้แก่ จิตเกิดในภุมิ ๔ แม้ทั้งหมดมีประเภทกามาวจรกุสลจิตเป็นต้น คำว่า จตฺตุมภิมภิจิตฺติ เป็นคำอธิบาย มโน (จิต) ว่า หมายถึงจิตที่เกิดในภุมิทั้ง ๔ ทั้งหมด เพราะ บางคนอาจหมายถึงจิตที่เกิดในกามภุมิเพียงอย่างเดียวก็ได้ ดังนั้นพระอรรถถาจารย์จึงได้ อธิบายให้ชัดเจนว่า หมายถึงจิตที่เกิดในภุมิ ๔ ทั้งหมด เรียกว่า นามปัทธสังวรณนา คำว่า กามาวจรกุสลาภิเภท เป็นคำแสดงอธิบายถึงประเภทของจิตว่า มีกามาวจรกุสลจิต เป็นต้น เรียกว่า ภาวัตตสังวรณนา

อธิบายความของบท ๔ บท คือ อธิบายความของบทนาม อธิบายความของบทอุปสัค อธิบายความของบทนิบาตและอธิบายความของบทอาขยาต เช่น **ปมาโทติ** ปมฺชชนภาโว คำว่า **ปมาโท** (ความประมาท) ได้แก่ ความประมาท คำว่า ปมฺชชนภาโว อธิบายให้รู้ว่า ปมาโท หมายถึง ความประมาท มาจาก ปบทหน้า + มท ธาตุ + ณ ปัจจัย ณ ปัจจัยลงในอรรถภาวะ แปลว่า การ, ความเรียกว่า นามปัทธสังวรณนาการอธิบายความบทตั้งที่เป็นกิตบท โดยประกอบด้วย ยุปัจจัย และภาวศัพท์ แสดงว่า บทตั้งเป็นภาวสาธนะ **ปมาโทติ** ปมฺชชนภาโว ท่านอธิบายบทตั้ง คือ ปมาโท โดยประกอบด้วย ยุปัจจัยและภาวศัพท์ คือ ปมฺชชนภาโว แสดงว่า บทตั้งเป็นภาวสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า ปมฺชชน ปมาโท ความประมาท ชื่อว่า ปมาทะการแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา

^{๓๐๐} ปาฬิปท. ๔/๘๒๖.

^{๓๐๑} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๓๘.

^{๓๐๒} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๔๘/๓๑๖.

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

ดุขฎฐินิพนธ์เล่มนี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาพัฒนาการเรื่องสังฆวรรณา ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ๒) เพื่อศึกษาประเภทสังฆวรรณาในวรรณคดีบาลียุคอังกวะของพม่า ๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์อธิบายความสังฆวรรณาในธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎฐิกา โดยศึกษา ข้อมูลจากพระไตรปิฎกภาษาบาลีและภาษาไทย ขุททกนิกายธรรมบท ๘ วรรค คือ ตั้งแต่ยมกวรรค จนถึงสหัสสวรรค ฉบับมหาจุฬาเตปิฎกั พุทธศักราช ๒๕๐๐ พร้อมทั้งอรรถกถาขุททกนิกายธรรมบท ๘ วรรค และธรรมบทมหาฎฐิกา รวมทั้งเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องทั้งในประเทศไทย และประเทศพม่า นำข้อมูลที่ได้มาอธิบายตามหลักสังฆวรรณา อธิบายบทโดยยกบทขึ้นตั้งไว้แล้ว อธิบายไปที่ละบทบ้าง สองบทบ้าง หลายบทบ้าง

ผลการวิจัยพบว่า สมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าได้ทรงอธิบายความสังฆวรรณาบทพระบาลี ไว้ด้วยพระองค์เองในอุเทศคือคำแสดงหัวข้อธรรมย่อๆ สำหรับผู้ฟังที่มีปัญญามาก นิเทศคือคำอธิบาย ขยายความปานกลาง สำหรับผู้ฟังที่มีปัญญาปานกลาง ปฏินิเทศ คือ อธิบายขยายความโดยพิสดาร สำหรับผู้ฟังที่มีปัญญาน้อย ตามสมควรอุปนิสัยของผู้ฟัง พระสาวกมีพระมหากัปเระพระอานนท์เป็น ต้นได้อธิบายความบทพระบาลีที่พระพุทธเจ้าแสดงไว้โดยเอาแบบอย่างทีพระพุทธเจ้าทรงอธิบาย ความไว้ ต่อมาประมาณพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ พระอรรถกถาจารย์มีพระพุทธโฆสาจารย์เป็นต้นได้อธิบายความแก้อรรถบทพระบาลีไว้ ในพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๘ พระฎฐิกาจารย์ได้อธิบายความแห่ง อรรถกถานั้นๆ ไว้ สังฆวรรณานี้ ซึ่งมีชื่อทีพระเถระชาวพม่าชื่อว่า พระญาณวรมหาเถระตั้งขึ้น ในสมัย กรุงอังกวะ ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒ เพื่อเป็นเครื่องมือในการศึกษาพระบาลี อรรถกถาและฎฐิกามี ๒ ประเภท คือ (๑) อธิบายความของบททั่วไป ๓ ประการ คือ อุลลึงคสังฆวรรณา คือ อธิบายความของ บทโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ทีบทตั้ง, วุตติสังฆวรรณา คือ อธิบายขยายความของบทแบบ ต่อเนื่องกันไป, สัมพันธสังฆวรรณา คือ อธิบายความของบทอันแสดงถึงความเชื่อมโยงกันของบท โดยประกอบ สมพนโธ ท้ายประโยค (๒) อธิบายความของบท ๔ บท คือ อธิบายความของบทนาม, อธิบายความของบทอุปสัค, อธิบายความของบทนิบาต และอธิบายความของบทอาชยาต ประโยชน์ ทีได้รับจากการศึกษาสังฆวรรณา คือ ทำให้เข้าใจเรื่องสังฆวรรณาเป็นอย่างดี สามารถศึกษาพระบาลี อรรถกถาและฎฐิกาได้เป็นอย่างดีและเข้าใจพระธรรมอย่างถูกต้อง ส่วนภาคผนวกผู้วิจัยได้เพิ่มเติม

วิธีการอธิบายความของบทตั้งโดยทั่วไป เรียกว่า ปกิณณกสังวรรณนา, วิธีการอธิบายที่มุ่งแสดงถึงความประสงค์ของพระบาลี พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ เรียกว่า อาโภคสังวรรณนาและวิธีการอธิบายความของบทโดยใช้ศัพท์หรือวลีต่างๆ ไว้เพื่อความบริบูรณ์

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเชิงวิเคราะห์สังวรรณนาในธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกาได้พบประเด็นที่เป็นข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย การนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์ และประเด็นที่ยังสามารถศึกษาเพิ่มเติมดังต่อไปนี้

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

ควรส่งเสริมให้มีการศึกษาวิเคราะห์เรื่องสังวรรณนาทางพระพุทธศาสนาให้มากยิ่งขึ้น เนื่องจากยังมีการศึกษาวิเคราะห์เรื่องสังวรรณนาในประเทศไทยไม่มากนักและเพราะการศึกษาเรื่องสังวรรณนา เป็นประโยชน์มากต่อการศึกษาศาสตร์พระพุทธพจน์ เป็นแหล่งขุมทรัพย์ทางปัญญาที่มีคุณค่ามากช่วยให้เข้าใจประวัติความเป็นมาของสังวรรณนา วิธีการเขียน การแต่ง ภาษา สำนวนโวหาร อ่าน คู่มือแก้รรถในอรรถกถาและฎีกาเป็นและทำให้เข้าใจพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าอย่างถ่องแท้ ไม่ผิดเพี้ยน

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะต่อการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

ควรนำผลการวิจัยที่กล่าวถึงวิธีการอธิบายความของบทต่างๆ พระธรรมคำสอนที่ได้จากการศึกษาการอธิบายความสังวรรณนาในพระบาลี อรรถกถาและฎีกา ไปใช้ให้ความรู้ทางการศึกษาพระบาลี อรรถกถาและฎีกา แนะนำสั่งสอนหมู่มนุษยชาติให้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบพัฒนาคุณค่าชีวิตของตนให้มีความสุขความเจริญยิ่งขึ้นไปตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าตราบนานแสนนาน

๕.๒.๓ ข้อเสนอแนะต่อการศึกษาวิจัย

ศึกษาสังวรรณนาในธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกาตั้งแต่ปาปวรรคจนจบถึงพราหมณวรรค

๑. ศึกษาวิธีการอธิบายความบท
๒. ศึกษาประเภทสังวรรณนา
๓. ศึกษาวิเคราะห์อธิบายความในธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา
๔. ศึกษาวิธีใช้ศัพท์อธิบายความ เช่น เอตถ สียา ใช้อธิบายข้อสงสัยที่อาจเกิดขึ้นได้ในอนาคต

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี-ไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

_____. อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

_____. ฎีกาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙-๒๕๔๕.

กรมการศาสนาพม่า. พระไตรปิฎกภาษาบาลีพม่า ฉบับฉัฐฐสังคายนา. Yangon: พิมพ์ที่โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๕๐.

_____. อรรถกถาบาลี, ฎีกาบาลี ฉบับพม่าฉัฐฐสังคายนา. Yangon: โรงพิมพ์กรมการศาสนา ๒๕๑๔.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

พระกัจจายนมหาเถระ. กัจจายนพุยากรณ์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๒๘.

พระพุทธรูปมหาเถระ. ปทฐุปลิทธิ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๓.

พระพุทธรูปมหาเถระ. ปทฐุปลิทธิฎีกา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๑.

พระอัครควงสมมหาเถระ. สทฐุณีตีปกรณ. กรุงเทพมหานคร: มุณินิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

พระวชิรพุทธิ. นยาส. Yangon: โรงพิมพ์ซัมพูมิตสเวปิฎกัต, ๑๙๑๖.

พระมหาสังฆรักขิตตมหาเถระ. โมคคัลลานปญจิกากฎีกา. Yangon: โรงพิมพ์ซัมพูมิตสเวปิฎกัต, ๒๔๙๘.

พระสุมังคละมหาเถระ. อภิธมมตถสงคหปาลียา สห อภิธมมตถวิภาวินี นาม อภิธมมตถสงคหฎีกา.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐.

พระเถระชาวพม่า. อภิธานพระไตรปิฎกบาลี-พม่า. Yangon: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๔๓.

- พระอุกกังสาภิวังศ์. **คัมภีร์แสดงบทบาทสี่พระไตรปิฎก**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรรมกรศาสนา, ๒๕๑๗.
- พระชนกาภิวังศ์. **เพื่อนฐานการศึกษาอรรถกถา**. อมรปุระ: โรงพิมพ์นยะภูมาปิฎกัต, ๒๕๓๑.
- พระโกศลลาภิวังศ์. **ฎีกาแปลวิสุทธาโยกัจจายนสูตร**, ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรรมกรศาสนา, ๒๕๔๖.
- พระภัททันตเมธียาภิวังศ์. **สังฆวินนยานิยามใหม่**. กะบาเอ ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรรมกรศาสนา, ๒๕๓๘.
- พระชาคราภิวังศ์. **ปาจิตยาธิโยชนาपालิ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรรมกรศาสนา, ๒๕๑๖.
- พระอัครคัมภีร์ภิวังศ์. **อธิบายสังฆวินนยานิยาม**. มัณฑะเลย์: โรงพิมพ์มัณฑะเลย์, ๒๕๓๒.
- พระภัททันตอัครคังสาภิวังศ์. **วิธีศึกษาปาราชิกอรรถกถา**. มัณฑะเลย์: โรงพิมพ์มัณฑะเลย์, ๒๕๕๕.
- พระอาทิตย์จรัสสีเถระ. **คัมภีร์ตถนิยามวิสัชชนา**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชมพูนิตสเวปิฎกัต, ๒๕๓๙.
- พระตัสสเถระและพระชินนทเถระ. **สมุทนิยามทีปนี**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กวิเมียนมัน, ๒๕๔๔.
- พระเถระชาวพม่าในกาลก่อน. **นิยามสารทีปนี**. เล่มที่ ๑, ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวดี, ๒๕๗๒.
- พระญาณวรมหาเถระ. **ปทวิจาร**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวดี, ๒๕๒๔.
- พระจันโทภาสมหาเถระ. **อาโภคาทีปนี**. กะบาเอ, ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรรมกรศาสนา, ๒๕๒๒.
- พระมหาสามี. **สุโพธาลงการฎีกา**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรรมกรศาสนา, ๒๕๒๑.
- พระญาณวรมหาเถระ. **“สังฆวรรณนาวิจาร”** ในปทวิจาร. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวดี, ๒๕๒๓.
- พระสัทธัมมสิริ. **สพทตถเภทจินตา**. มัณฑะเลย์: โรงพิมพ์ปัญญาพลปิฎกัต, ๒๕๐๗.
- พระสิริมังคลาจารย์. **มงคลตถทีปนี**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาภูมิภุมาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๓.
- สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถระ). **งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท**.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๙.
- ศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. **สัททานุกรมพระไตรปิฎก
เชิงวิจัย ฉบับบาลี-ไทย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๖.
- พระคันธสาราภิวังศ์. **สังฆวรรณนามัญชรีและสังฆวรรณยานิยาม**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์
อักษร, ๒๕๔๕.
- _____ **ปทรูปสิทธิมนัญชรี**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๕๕.
- _____ **สุโพธาลังการมนัญชรี**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖.
- พระมหานิมิต ธรรมสาโร. **ปทวิจารทีปนี**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗.
- พระมหาสมปอง มุทิโต. **อภิธานวรรณนา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๕.

(๒) วิทยานิพนธ์:

- พระมหาสมลักษณ์ คนธสาโร (สาราภิวังศ์). **“คัมภีร์สมันตภททิกา อรรถกถาอนาคตวงศ์ : การแปล
และศึกษาวิเคราะห์”**. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย:
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระดิเรก อินจันทร์. “การศึกษาลักษณะคัมภีร์ปกรณ์วิเสสพระวินัยล้านนา”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๖.

พระมหาบุรณะ ชาทเมธ (โพธิ์นอก). “คัมภีร์วิสุทธิมัคค์คัณฐี : การชำระและการศึกษาวิเคราะห์”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระมหาอุดร สุทธิธาดา (เกตุดอง). “ศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์กัณฑ์ชาวิตรณีนีรรกถา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

ภาคผนวก ก

ปกิณณกสังวรรณนา (การอธิบายความบททั่วไป)

เพื่อให้สังวรรณนาที่ได้อธิบายมาในตอนต้นสมบูรณ์ข้าพเจ้าจะกล่าววิธีการอธิบายความของบททั่วไปคือปกิณณกสังวรรณนาเพิ่มเติม สังวรรณนาชนิดนี้มีขอบเขตกว้างกว่าสังวรรณนาที่กล่าวมาแล้ว บางอย่างนับเนื่องในสังวรรณนาที่กล่าวมาก่อน บางอย่างก็มีลักษณะพิเศษแตกต่างกันไป ตามสมควรมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ปกิณณกสังวรรณนาคือการอธิบายความของบททั่วไปนั้น มี ๘ ประเภท ดังต่อไปนี้

๑. ปกัตถ์ยัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความของนามบทและธาตุ
๒. ปัจจัยัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความของวิภัตติและปัจจัย
๓. อภิธานัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความของบท โดยการแสดงรูปวิเคราะห์
๔. อภิเษยัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความของบทที่มุ่งแสดงถึง
๕. เววจนสังวรรณนา คือ การอธิบายคำไวพจน์
๖. ภาวัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความของบทให้ชัดเจน
๗. นิตัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความของบทที่รู้ได้โดยตรง
๘. เนยยัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความของบทที่รู้ได้โดยอ้อม

๑. ปกัตถ์ยัตถสังวรรณนา^๑

หมายถึง การอธิบายความของบทนามและของธาตุเพื่อความชัดเจนโดยแสดงแปลวิเคราะห์ศัพท์บอกอรรถของธาตุของปัจจัยตามสมควร

อนิกุกสาโว กาสาว์	โย วตถ์ ปรีททิสสุตติ
อเปโต ทมสจฺเจน	น โส กาสาวมรหติ.
โย จ วนตทสวสส	สีเลสุ สฺสมาทิโต
อุเปโต ทมสจฺเจน	ส เว กาสาวมรหติตี. ^๒

^๑ พระญาณวรเถระ, สังวรรณนาวิจารณ์, ในปทวิจารณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (อย่างกึ่ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๕๒๓), หน้า ๒๔๔.

^๒ ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๙ - ๑๐/๑๖.

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า) ผู้ใดยังมีกิเลสจุน้ำฝาด^๓ปราศจาก
 ทมะและสัจจะ^๔ จะนุ่งห่มผ้ากาสา^๕ผู้ผู้นั้นไม่ควรที่จะนุ่งห่มผ้า
 กาสา^๖เลยส่วนผู้ใดคายกิเลสจุน้ำฝาดตั้งมั่นดีแล้วในศีล
 ประกอบด้วยทมะและสัจจะผู้นั้นแลควรนุ่งห่มผ้ากาสา^๗ได้

อนิกกสาโวติ ราคาทีหิ กสาเวหิ สกสาโว.^๖

คำว่า **ยังมีกิเลสจุน้ำฝาด (อนิกกสาโว)** ได้แก่ ชื่อว่า ผู้ยังมีกิเลสจุน้ำฝาด เพราะกิเลส
 จุน้ำฝาดทั้งหลายมีกามราคะเป็นต้น

คำว่า สกสาโว อธิบายให้รู้ว่า คำว่า อนิกกสาโว (ผู้ยังไม่ปราศจากกิเลสจุน้ำฝาด) ได้แก่
 ผู้ยังมีกิเลสจุน้ำฝาด การอธิบายความของบทนามเช่นนี้ เรียกว่า ปกัตถัตถสังวรธรรมา คำว่า
 ราคาทีหิ กสาเวหิ ด้วยกิเลสจุน้ำฝาดมีราคะเป็นต้น ใส่เพิ่มเติมเข้ามาเพื่ออธิบายความให้ชัดเจน
 ยิ่งขึ้น เรียกว่า ภาวตถสังวรธรรมา อนิกกสาโว วิเคราะห์เป็นนนิบาตบุพพบทพหุพีหิสมาสว่า นตถิ
 กสาโว อสสาติ นิกกสาโว ผู้ไม่มีกิเลสจุน้ำฝาด อีกนัยหนึ่ง วิเคราะห์ปัญจมีตปุปริสสมาสว่า กสาโวโต
 นิคคโต นิกกสาโว ผู้ออกจากกิเลสจุน้ำฝาด น นิกกสาโว อนิกกสาโว ผู้มีกิเลสจุน้ำฝาด กสาโว-ศัพท์
 เป็น ๒ ลิงค์ คือ ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์^๗ การอธิบายความของบทโดยแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า
 อภิธานตถสังวรธรรมา นตถิ ราคาทีกสาโว อิมสสาติ นิกกสาโว.^๘ แปล : ชื่อว่าผู้ไม่มีกิเลสจุน้ำฝาด
 เพราะอรรถว่าไม่มีกิเลสจุน้ำฝาดมีราคะเป็นต้น ราคาทีกสาวาภาเวณ **นิกกสาโว**^๙ แปล : ชื่อว่า ผู้

^๓ **กิเลสจุน้ำฝาด** หมายถึงกิเลสจุน้ำย้อม ได้แก่ ราคะ (ความกำหนัด) โทสะ (ความคิดประทุษร้าย)
 โมหะ (ความหลง) มกขะ (ความลบหลู่คุณท่าน) ปลาสะ (ความดีเสมอ) อิสสา (ความริษยา) มัจฉริยะ (ความตระหนี่)
 มายา (มารยา) สาถะยยะ (ความโอ้อวด) ถัมภะ (หัวดี) สารัมภะ (แข่งดี) มานะ (ความถือตัว) อติมานะ (ความดู
 หมิ่น) มทะ (ความมัวเมา) ปมาทะ (ความประมาท) อุกุศลทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง กรรมนำสัตว์ไปเกิดในภพทั้งปวง และ
 กิเลสพันห้า (ขุ.ธ.อ. ๑/๗๑, ขุ.ชา.อ. ๓/๑๔๑/๑๔๙).

^๔ ในที่นี้ **ทมะ** หมายถึงการฝึกอินทรีย์ **สัจจะ** หมายถึงวจีสัจจะ (ขุ.ธ.อ. ๑/๗๒).

^๕ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๙ - ๑๐/๒๖ - ๒๗.

^๖ ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๙/๖๒.

^๗ ตปิ. ๕/๔๕๑.

^๘ ปาจิตฺ. (บาลี) ๑/๔/๑๙๓.

^๙ วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๔/๙.

ไม่มีกิเลสจุน้ำฝาด เพราะไม่มีกิเลสจุน้ำฝาดมีราคาเป็นต้น คำว่า ราคาทีกสาวาภาเวน เพราะไม่มีกิเลสจุน้ำฝาดมีราคาเป็นต้น อธิบายไขความพร้อมทั้งแสดงรูปวิเคราะห์นินบาตบุพพทพหุพีทิสมาสโดยอ้อมว่า นตถิ กสาโว อสสาติ นิกกสาโว ผู้ไม่มีกิเลสจุน้ำฝาด นิคคตทิกเลสทาสวตตานิวกกสาโว^{๑๐} แปล : ชื่อว่าผู้ปราศจากกิเลสจุน้ำฝาดเพราะออกจากกิเลสจุน้ำฝาดแล้ว คำว่า นิคคตทิกเลสทาสวตตานิวกกสาโว อธิบายความพร้อมทั้งวิเคราะห์เป็นอมาทิปรตปปริส(ตปปริสสมาสที่อวิภัตติเป็นต้นอยู่หลังหรือตปปริสสมาสที่กลับหน้ากลับหลังคือสลับหน้าหลังกัน)ว่า กสาวโต นิกขนโต นิกกสาโว ผู้ออกจากกิเลสจุน้ำฝาด^{๑๑}

อเปโต ทมสจเจนาติ อินทริยทเมน เจว ปรมตถสจจกขิกเณ วจีสจเจเน จ อเปโต, วิยุตโต ปริจจตโตติ อตถโถ.^{๑๒}

คำว่า **ปราศจากทมะและสังจะ (อเปโต ทมสจเจเน)** ได้แก่ ปราศจากการฝึกอินทรีย์และวจีสัจจะฝ่ายปรมัตถสังจะ อธิบายว่า ไม่ประกอบ คือสละทิ้ง

คำว่า อินทริยทเมน อธิบายความบทรนามคือ **ทม** ในคำว่าทมสจเจเนว่า หมายถึง การฝึกอินทรีย์ คำว่า วจีสจเจเน อธิบายไขบทรนามคือ **สจจ** ในคำว่า ทมสจเจเน ว่า หมายถึงวจีสัจคือการกล่าวคำสัตย์จริง การอธิบายความของบทรนามเช่นนี้ เรียกว่า ปกัตยัตถสังวรณนา

คำว่า อินทริยทเมน เจว วจีสจเจเน จ อธิบายทมสจเจเนว่า เป็นวันทสมาส วิเคราะห์ว่า ทโม จ สจจ จ ทมสจจ การฝึกและคำสัตย์ การอธิบายความของบทรโดยแสดงรูปวิเคราะห์เช่นนี้ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา

คำว่า วิยุตโต [วิ + ยุช + ต แปลว่า พราก, ไม่ประกอบแล้ว] ไม่ประกอบ อธิบายไขความอเปโต [อป + อิ + ต แปลว่า ปราศจาก, ไม่ประกอบแล้ว] ปราศจากแล้ว หมายถึงผู้ไม่ประกอบด้วยทมะและสังจะ คำว่า ปริจจตโต [ปริ + จช + ต แปลว่า สละ, ละ, ทิ้ง, ละทิ้ง] สละทิ้งแล้ว อธิบายไขความ วิยุตโต ผู้ละทิ้งทมะและสังจะนั่นเอง การอธิบายความของบทรนามเช่นนี้ เรียกว่า ปกัตยัตถสังวรณนา

วุนตทาสวสสาติ จตุททิ มคเคททิ วุนตทสาโว ฉชชิตทกสาโว ปหีนกสาโว อสส.^{๑๓}

คำว่า **คายกิลเลสจุน้ำฝาด (วุนตทาสวส)** ความว่า พึงเป็นผู้มีกิเลสจุน้ำฝาดอันคายแล้ว คือมีกิเลสจุน้ำฝาดอันทิ้งแล้ว ได้แก่มีกิเลสจุน้ำฝาดอันละแล้ว ด้วยมรรค ๔ ประการ

^{๑๐} เนตติวิ. (บาลี) ๑/๔/๑๐๔/๓๗๔.

^{๑๑} ปทรูป. (บาลี) ๑/๓๕๑/๒๔๒.

^{๑๒} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๙/๖๒.

^{๑๓} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๐/๖๓.

คำว่า ฉกฺขิตฺตกาโว มีกิเลสจุน้ำฝาดอันทิ้งแล้ว อธิบายไขความ วนตฺกสาโว ผู้คายกิเลสจุน้ำฝาดแล้ว หมายถึงผู้ทิ้งกิเลสจุน้ำฝาดแล้ว คำว่า ปหีนกสาโว อธิบาย ฉกฺขิตฺตกาโวว่า ได้แก่ผู้ละกิเลสจุน้ำฝาดได้แล้ว การอธิบายความของบทนามเช่นนี้ เรียกว่า ปกัตถ์ยัตถสังฆวรรณา คำว่า จตุทฺติ มคฺเคทฺติ ด้วยมรรค ๔ ท่านใส่เพิ่มเติมเข้ามาเพื่ออธิบายความให้ชัดเจนขึ้น เรียกว่า ภาวตถสังฆวรรณา

คำว่า วนตฺกสาโว ... อสฺส [วณฺต = วมุ + ต แผล คาย, สำรอด, อาเจียนออก] อธิบายตัดบทสนธิบทตั้ง คือ วนตฺกสาวสฺสว่า ตัดบทสนธิ เป็น วนตฺกสาโว + อสฺส การอธิบายตัดบทสนธิเช่นนี้ เรียกว่า สันธิปทสังฆวรรณา

สมปวตตตีติ กเถสิ.^{๑๔}

คำว่า **สมปวตตตี** ได้แก่ กล่าวแล้ว

คำว่า กเถสิ [กถ + เณ + อี + สอาคม] อธิบายให้รู้ว่า สมปวตตตี มาจาก สํ บทหน้า ปบทหน้า วตฺธาตฺหรือ วตฺธาตฺ อัจฉัยฺ ตี กล่าวอรรถกถะกล่าว แปลว่า กล่าวแล้ว แสดงแล้ว ตีวัตตมานาวินิภัตติในสมปวตตตี ลงในอรรถกถิตกาล การอธิบายความของธาตุแห่งบทกิริยาเช่นนี้ เรียกว่า ปกัตถ์ยัตถสังฆวรรณา

ปริทฺทิสฺสตีติ นิवासนปารุปนอตรณวเสน ปริภุญฺชิสฺสตี.^{๑๕}

คำว่า **จักนุํงหํ (ปริทฺทิสฺสตี)** ได้แก่ จักใช้สอยด้วยอำนาจการนุํง การห่ม และการปูลาด

คำว่า ปริภุญฺชิสฺสตี [ปริ + ภุจ + สฺสตี] อธิบายบทกิริยาคือปริทฺทิสฺสตี [ปริ + ธา + สฺสตี] นุํงหํ หมายถึง การใช้สอย เรียกว่า ปกัตถ์ยัตถสังฆวรรณา หรือเรียกว่า อาขยตปทตถสังฆวรรณา เพราะอธิบายความบทอาขยต คำว่า นิवासนปารุปนอตรณวเสน ด้วยอำนาจการนุํง การห่มและการปูลาด ท่านใส่เพิ่มเติมเข้ามาเพื่ออธิบายความให้บริบูรณ์ เรียกว่า ภาวตถสังฆวรรณา

ปริยาเยนาติ การเณน.^{๑๖}

คำว่า **ปริยาเยน** ได้แก่ ด้วยเหตุ

คำว่า การเณน อธิบายให้รู้ว่า ปริยาย ในที่นี้แปลว่า เหตุ การอธิบายความหมายของบทนามเช่นนี้ เรียกว่า ปกัตถ์ยัตถสังฆวรรณา

^{๑๔} พระญาณวรเถระ, **สังฆวรรณาวิจาร, ในปทวิจาร, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (อย่างกึ่ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๕๒๓), หน้า ๒๔๔.**

^{๑๕} ชู.ธ.อ. (บาลี) ๑/๙/๖๒.

^{๑๖} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๙๘/๙๕.

ความหมายของปกติ

ปกติหรือศัพท์เดิม มีความหมาย ๒ อย่าง คือ

๑. **นามศัพท์** คือ ศัพท์เดิมของนามบท(ลิงค์)

๒. **ธาตุ** คือ ศัพท์เดิมของบทกิริยาอาชยาตและกิตก์

นามศัพท์ (ลิงค์) คือ นามศัพท์ที่ยังไม่ได้กระจายวิภัติ เมื่อกระจายรูปด้วยวิภัติต่าง ๆ แล้ว นามศัพท์นั้นก็เหมือนรูปเดิม เพราะวิภัติได้เปลี่ยนรูปศัพท์นั้นให้แตกต่างจากเดิม คัมภีร์ปทรูปสัทธา (อธิบายสูตร ๑๑) กล่าวลักษณะของนามศัพท์หรือลิงค์ว่า ธาตุบุพจยวิภตติวชชิตมตถวลิงค์ (คำที่นอก เหนือจากธาตุ, ปัจจัย และวิภัติแต่มีความหมาย ชื่อว่า ลิงค์) เช่น คำว่า ธมม ในธมมา มีความหมายว่า สภาวธรรม คำดังกล่าวนี้ ต่างจากธาตุคือ คมฺ หรือ ปจ ที่แสดงกิริยาอาการ, ต่างจาก กิตก์ปัจจัยคือ ตพพ, อนีย ที่แสดงสาธนะ และต่างจากวิภัติคือ ลี, โย, อํ, โย ที่ทำหน้าที่กรรมและกรณะเป็นต้น

ความหมายของธาตุ

ธาตุ คือ ศัพท์ที่ทรงกิริยาไว้โดยการแสดงอาการต่าง ๆ เช่น ยิน, เติณ, นัง และนอนเป็นต้น คัมภีร์ปทรูปสัทธา (อธิบายสูตร ๔๒๔) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า กุริยฺ ธาเรณตีติ ธาตโว = ธร ธาตุ + ราชฺ ปัจจัย แผล : ศัพท์ใดทรงกิริยาไว้ เหตุนั้น ศัพท์นั้นชื่อว่า ธาตุ อีกนัยหนึ่ง ธาตุ คือศัพท์ที่ทรงความหมายของตนและผู้อื่นไว้การทรงความหมายของตน คือ การกล่าวความหมายที่ใช้โดยมากตามที่คัมภีร์ธาตุได้แสดงไว้ ส่วนการทรงความหมายของผู้อื่น คือ การกล่าวความหมายพิเศษที่ตรงกันข้ามกับความหมายเดิม เช่น ชี ธาตุใน คำว่า เซติ กล่าวความหมายตามปกติ คือ ขณะ ส่วน ชี ธาตุในคำว่า ปราเซติ กล่าวความหมายพิเศษ คือ แพบ์ เนื่องจากประกอบด้วยอุปสรรคว่า ปรา ที่ทำหน้าที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ มตินี้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์สัทธานิติ(ปทมาลา หน้า ๓)ว่า

สกตถมปิ ธาเรตีติ ธาตุ, ปรตถมปิ ธาเรตีติ ธาตุ

ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงความหมายของตนด้วย ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงความหมายของผู้อื่นด้วย กล่าวโดยสรุป ปกติยัตถสังวรณนา คือสังวรณนาที่อธิบายความหมายของนามศัพท์และธาตุ

๒. ปัจจัยัตถสังวรณนา^{๑๗}

หมายถึง การอธิบายความของบทที่ลงในภายหลัง ได้แก่ อธิบายวิภัติ คือ วิภัตตินามและวิภัตติอาชยาตบทและปัจจัยคือตทิตปัจจัยและกิตก์ปัจจัย

^{๑๗} พระญาณวรเถระ, สังวรณนาวิจารณ์, ในปทวิจารณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (อย่างกู่: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๕๒๓), หน้า ๒๔๔.

สทตฤาติ สทตเณ.^{๑๘}

คำว่า **สทตฤา** ได้แก่ ด้วยมือของตน

คำว่า สทตเณ อธิบายให้รู้ว่า สมา วิภตติ ในคำว่า สทตฤา ลงในอรรถดติยาวิภตติ เหมือนคำว่า มตตฤา สุขปริจจาคา (ด้วยการสละความสุขเล็กน้อย) การอธิบายความหมายของวิภตติในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่าปัจจยัตถสังวรณนา

คำว่า สทตฤา สำเร็จรูปมาจาก สทตฤ ศัพท์ + สมา วิภตติ คำว่า สทตฤ เป็นศัพท์เดิมที่ตั้งไว้ ก่อนการลงวิภตติจึงเรียกว่า ปกติ ส่วนวิภตติ ที่ลงท้ายศัพท์เดิมนั้น เรียกว่า ปัจจย คัมภีร์สุดตนิเทศ (อธิบายสูตร ๓๑๘) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า รูปนิปผาทนโตปิ ปจฺมํ กรียตติ ปกติ = ป บทหน้า + กร ธาตุ + ตี ปัจจย แปล : ศัพท์ใดถูกกระทำไว้ก่อนการยังรูปให้สำเร็จ เหตุุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่า ปกติ คัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา (อธิบายสูตร ๓๖๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า ปกติโต ปรี เอตติ ปจฺจโย = ปติ บทหน้า + อิ ธาตุ + อ ปัจจย คือศัพท์ใดเป็นไปในภายหลังจากปกติ เหตุุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่า ปัจจย

สนธาวิสฺสนติ สฺสรี.^{๑๙}

คำว่า **สนธาวิสฺสร** ได้แก่ เราท่องเที่ยวไปแล้ว

คำว่า สฺสรี [สฺ + สร + อี] อธิบายให้รู้ว่า สฺสร ภาวิสสันตวิภตติอาชาต ในสนธาวิสฺสร [สฺ + ธาว + สฺสร] ลงในอรรถอดีตกาล เพราะตามปกติ สฺสร ภาวิสสันตวิภตติลงในการอนาคตกาล แต่ตอนนี้ทำนไขด้วย อีอัชชัตตนิวิภตติกล่าวอรรถอดีตกาลก็เท่ากับอธิบายว่า สฺสร วิภตติลงในการอนาคตกาล การอธิบายความของวิภตติอาชาตเช่นนี้ เรียกว่า ปัจจยัตถสังวรณนา

สนธาวิสฺสร สฺสรี.^{๒๐}

สนธาวิสฺสร ได้แก่ เราท่องเที่ยวไปแล้ว.

สนธาวิสฺสร สฺสรี.^{๒๑}

สนธาวิสฺสร ได้แก่ เราท่องเที่ยวไปแล้ว.

สนธาวิสฺสร สฺสรี.^{๒๒}

สนธาวิสฺสร ได้แก่ เราท่องเที่ยวไปแล้ว.

^{๑๘} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๒๓/๒๐๗.

^{๑๙} ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๗๘/๒๖๗.

^{๒๐} ที.สี.อภินวฎีกา (บาลี) ๑/๑๐๓.

^{๒๑} ที.สี.ฎีกา (บาลี) ๑/๓๐.

^{๒๒} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๘๐.

สนธาวิสฺสํ สํสริ.^{๒๓}

สนธาวิสฺสํ ได้แก่ เราท่องเที่ยวไปแล้ว.

ตณฺหา นามเสสา สํสิพฺพิตปริโยนนฺธนฺนฏฺเฐน ชาลมสฺสา อตฺถิตฺติปิ ชาลการิกาทิปิ ชาลูปมาติปิ ชาลินี.^{๒๔}

ขึ้นชื่อว่าตณฺหานั้น ชื่อว่า**ชาลินี(ดูจตาชาย)** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีตาชายบ้างกระทำตาชายเป็นปกติบ้าง อุปมาด้วยตาชายบ้าง เพราะอรรถว่าร้อยรัดผูกมัดไว้

คำว่า ชาลมสฺสา อตฺถิตฺติปิ มีตาชายบ้าง อธิบายให้รู้ว่า ชาลินี เป็นอัสสัถิตตฺทิตฺต อินีปัจจัยลงในอรรถว่ามี(อตฺถิ) วิเคราะห์ว่า ชาล อสฺสา อตฺถิตฺติ ชาลินี (ชาล + อินี) ตณฺหาที่มีตาชาย การอธิบาย อินีปัจจัยใน ชาลินี ลงในอรรถว่ามี เช่นนี้ เรียกว่า ปัจจัยตลสังวรณนา

คำว่า ชาลการิกาทิปิ กระทำตาชายเป็นปกติบ้าง อธิบายให้รู้ว่า ชาลินี (๑.ชาล + อินี. ๒. ชาล + อี + อินี) แปลว่า (ตณฺหาคือความอยาก) ที่กระทำตาชายเป็นปกติ อินีปัจจัยในชาลินี กล่าวอรรถกระทำ วิเคราะห์ว่า ชาลํ กโรติ สีเลนาคิ ชาลินี (ตณฺหา)ที่กระทำตาชายเป็นปกติ(ประจำ, เสมอ, เป็นนิตย) การอธิบายปัจจัยของตฺทิตฺตบพเช่นนี้ เรียกว่าปัจจัยตลสังวรณนา

คำว่า ชาลูปมาติปิ อุปมาด้วยตาชายบ้าง อธิบายให้รู้ว่า ชาลินี เป็นอุปมาตฺทิตฺต แปลว่า (ตณฺหา) ดูจตาชาย อินีปัจจัยกล่าวอรรถอุปมา วิเคราะห์ว่า ชาลํ วียาติ ชาลินี (ตณฺหา)ดูจตาชาย การอธิบายอินีปัจจัยในชาลินีอันเป็นตฺทิตฺตเช่นนี้ เรียกว่า ปัจจัยตลสังวรณนา

มตฺตณฺณตฺตาติ มตฺตณฺณภาโว.^{๒๕}

คำว่า **ความรู้ประมาณ(มตฺตณฺณตฺตา)** ได้แก่ ความเป็นผู้รู้ประมาณ

คำว่า มตฺตณฺณภาโว อธิบายให้รู้ว่า มตฺตณฺณตฺตา เป็นภาวตฺทิตฺต แปลว่า การรู้ประมาณ วิเคราะห์ มตฺตณฺณสฺส ภาโว มตฺตณฺณตฺตา (การรู้ประมาณ) มาจาก มตฺตณฺณ + ตา ปัจจัยในภาวตฺทิตฺต^{๒๖} การอธิบายความปัจจัยตฺทิตฺตบพเช่นนี้ เรียกว่า ปัจจัยตลสังวรณนา

อนฺนูปวาโทติ อนฺนูปวาทณฺณเจจ อนฺนูปวาทปนณฺจ.^{๒๗}

คำว่า **การไม่ว่าร้าย(อนฺนูปวาโท)** ได้แก่ การไม่ว่าร้ายและการไม่ใช้ผู้อื่นให้ว่าร้าย

^{๒๓} วิมตี.ฎีกา (บาลี) ๑/๘๐.

^{๒๔} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๘๐/๑๕๒.

^{๒๕} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๘๕/๑๘๐.

^{๒๖} ปทฺรฺูป. (บาลี) ๑/๓๘๗/๒๘๖.

^{๒๗} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๘๕/๑๘๐.

คำว่า อนุปวาทน์ อธิบายให้รู้ว่า อนุปวาโท แปลว่า การไม่ว่าร้าย ณปัจจยในคำว่า อนุปวาโท (น + อุปวาท = อุป + วท + ณ) ลงในอรรถกถาสาธนะ แปลว่า การ, ความ เพราะท่าน ขยายด้วยอุปัจจยในคำว่า อนุปวาทน์ เนื่องจากอุปัจจยกล่าวอรรถกถาเป็นส่วนมาก วิเคราะห์ว่า อุปวาทน์ อุปวาโท น อุปวาโท อนุปวาโท การไม่ว่าร้าย การอธิบายความของกิตก์ปัจจยเช่นนี้ เรียกว่า ปัจจยัตถสังวรณนา คำว่า อนุปวาททาปนํ อธิบายให้รู้ว่า อนุปวาโท หมายถึงการไม่ใช้ผู้อื่นให้ว่าร้าย และวิเคราะห์ว่า อุปวาททาปนํ อุปวาโท น อุปวาโท อนุปวาโท การไม่ยังบุคคลอื่นให้ว่าร้าย คำว่า อนุปวาทณญเจว อนุปวาททาปนญจ อธิบายให้รู้ว่า อนุปวาโท เป็นเอกเสส คือการทำให้เหลือบเดียว วิเคราะห์ว่า อนุปวาโท จ อนุปวาโท จ อนุปวาโท การไม่ว่าร้ายและการไม่ใช้ผู้อื่นให้ว่าร้าย การ อธิบายความของบทพร้อมแสดงรูปวิเคราะห์เช่นนี้ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา

สัรวโรติ ปิทหน.^{๒๘}

คำว่า การสัรววม(สัรวโร) ได้แก่ การปิดกั้น

คำว่า ปิทหนํ การปิดกั้น อธิบายให้รู้ว่า สัรวโร เป็นบทกิตถาสาธนะ แปลว่า การ, ความ สัรววม เพราะอธิบายไขด้วยอุปัจจยในปิทหนํ เนื่องจากอุปัจจยกล่าวอรรถกถาสาธนะ (การ, ความ) เป็นส่วนมาก วิเคราะห์ว่า สัรวณํ สัรวโร (สั + วร + อ) การสัรววมระวัง การอธิบายความกิตก์ปัจจย เช่นนี้ เรียกว่า ปัจจยัตถสังวรณนา

ความหมายของปัจจย

ปัจจยมีความหมาย ๒ อย่าง คือ

๑) **วิภัตติ** คือ ศัพท์ที่ลงท้ายนามศัพท์ เพื่อให้สำเร็จเป็นนามบท และลงท้ายธาตุ เพื่อให้สำเร็จเป็นอาชยาดบท

วิภัตติจำแนกได้ ๒ อย่าง คือ

(ก) **วิภัตตินาม** คือ ศัพท์ที่ลงท้ายนามศัพท์ เช่น ปุริโส = ปุริส ศัพท์ + สิ วิภัตติ (บุรุษ), อิตถิ = อิตถิ ศัพท์ + สิ วิภัตติ (สตรี), จิตตํ = จิตต ศัพท์ + สิ วิภัตติ (จิต)

(ข) **วิภัตติอาชยาด** คือ ศัพท์ที่ลงท้ายธาตุ เช่น คจจติ = คม ธาตุ + อ ปัจจย + ติ วิภัตติ (ย่อมไป), ปจติ = ปจ ธาตุ + อ ปัจจย + ติ วิภัตติ (ย่อมหุง)

๒) **ปัจจย** คือ ศัพท์ที่ลงท้ายนามศัพท์เพื่อให้สำเร็จเป็นตัทธิตบท และลงท้ายธาตุ เพื่อให้สำเร็จเป็นกิตก์บท

^{๒๘} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๘๕/๑๘๐.

ปัจจัยจำแนกได้ ๒ อย่าง คือ

(ก) **ศัพท์ปัจจัย** คือ ศัพท์ที่ลงท้ายนามศัพท์ เช่น วาสัญญ = วาสัญญ ศัพท์ + ณ ปัจจัย (ตระกูลของวาสัญญะ), นาวิก = นาวา ศัพท์ + ณ ปัจจัย (ผู้ข้ามด้วยเรือ), อาสสย = อลส ศัพท์ + ณฺย ปัจจัย (ความเป็นแห่งผู้เกี่ยวคร้าน)

(ข) **กิตก์ปัจจัย** คือ ศัพท์ที่ลงท้ายธาตุ เช่น คต = คมฺ ธาตุ + ต ปัจจัย (ไปแล้ว), ปาจก = ปจ ธาตุ + ณฺ ปัจจัย (ผู้หุง)

โดยปกติคำว่า ปัจจัย เป็นชื่อของศัพท์ปัจจัยและกิตก์ปัจจัย แต่ในที่นี้คำว่า ปัจจัย เป็นชื่อรวมของทั้งวิภัตติและปัจจัยในคัมภีร์กัจจายนะ (สูตร ๔๓๒) กล่าวว่า ธาตุลึงเคหิ ปรา ปจฺจยา (ลง ปัจจัย[คือวิภัตติและปัจจัย] ท้ายธาตุและนามศัพท์) และมีปริภาสาคือกฎครอบคลุม ในคัมภีร์ปทวิจาร์คณฐิ (หน้า ๓๔๐) กล่าวว่า ปทสส มฺลภาโค ปกติ, ปตฺยเต วิธฺยเตติ ปจฺจโย (ส่วน เบื้องแรก ของบท ชื่อว่า ปกติ ศัพท์ที่ถูกทำไว้ [ในภายหลัง] ชื่อว่า ปัจจัย)

ปกติ ลึงค-ธาตฺว วิภตฺติ-ปจฺจยา ปน
ปจฺจโย เกจิ สฺยาทฺยนฺตา ตฺยาทฺยนฺตา ปกฺตีติ จ.^{๒๙}

ลึงค์และธาตุนั้นเกี่ยวชื่อว่าปกติ ส่วนวิภัตติ และ ปัจจัย
ชื่อว่าปัจจัย บางอาจารย์กล่าวว่าบทที่มีวิภัตตินามมี
สิ เป็นต้นอยู่ท้ายและบทที่มีวิภัตติอาชยาตมี ตี เป็นต้น
อยู่ท้ายชื่อว่าปกติ

สรุป ปัจจัยตถสังวรณนา คือ สังวรณนาที่อธิบายความหมายของวิภัตตินามและวิภัตติ
อาชยาตและปัจจัยศัพท์ิตและปัจจัยกิตก์ตามสมควร

๓. อภิธานต์ถสังวรณนา^{๓๐}

หมายถึง การอธิบายความของบทโดยการแสดงรูปวิเคราะห์ซึ่งทำให้รู้ความหมายของบท
ได้โดยละเอียด อภิธานต์ถสังวรณนาคือครอบคลุมประเภทของวิเคราะห์ทั้งหมด การแสดงรูป
วิเคราะห์มีดังต่อไปนี้

๑. การแสดงรูปวิเคราะห์สมาส
๒. การแสดงรูปวิเคราะห์ศัพท์ิต
๓. การแสดงรูปวิเคราะห์กิตก์

^{๒๙} สทฺทตฺถ. (บาลี) ๑/๑๐๙/๑๑๒.

^{๓๐} พระญาณวรเถระ, สังวรณนาวิจาร์, ในปทวิจาร์, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (อย่างกึ่ง: โรงพิมพ์สุธัมมวดี, ๒๕๒๓), หน้า ๒๔๗.

๔. การแสดงรูปวิเคราะห์กิตก์

คำว่า อภิธานตล สำเร็จรูปมาจากอภิธาน-ศัพท์ + อตล-ศัพท์ คำว่า อภิธาน แปลว่า ศัพท์ หรือ ชื่อ ในคัมภีร์ปทวิจารคัมภีร์ (หน้า ๓๔๔) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า อภิธาตตี อภิธานํ = อภิ บทหน้า + ธา- ธาตุ + ยุ ปัจจัย แปล : ศัพท์ใด กล่าวความหมาย เหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่า อภิธาน อภิธานตล อตล อภิธานตล แปล : ความหมายของศัพท์ ชื่อว่า อภิธานตล อภิธานตล สำนวน อภิธานตล สำนวน แปล : การอธิบายความหมายของศัพท์ ชื่อว่า อภิธานตลสังวรณนา

สจิตตปริโยทปนนฺติ ปญจหิ นีวรณหิ อตตโน จิตตสส โวทาปนํ.^{๓๑}

การยังจิตของตนให้ผ่องใสจากนิรณทั้ง ๕ ประการ ชื่อว่า**การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว** [ปริโยทปน = ปริ + อว+ ทา + ณาเป + ยุ] การยังจิตให้ผ่องใส, การยังจิตให้สะอาด, การชำระจิตให้ผ่องแผ้ว]

คำว่า สจิตตปริโยทปน วิเคราะห์ว่า สจิตตสส ปริโยทปน สจิตตปริโยทปน การชำระจิตของตนให้ผ่องใส การอธิบายความของบทโดยแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานตลสังวรณนา คำว่า ปญจหิ นีวรณหิ จากนิรณทั้ง ๕ ใส่เพิ่มเข้ามาเพื่ออธิบายความให้ชัดเจนขึ้น เรียกว่าตลสังวรณนา

คำว่า อตตโน อธิบายว่า ส ในสจิตตปริโยทปน แปลว่า ของตน เพราะแปลงมาจาก อตต-ศัพท์ หมายถึง แปลง อตต-ศัพท์เป็น ส^{๓๒} ส่วนคำว่า สจิตต แปลว่า จิตของตน ไม่ใช่แปลว่า เป็นไปกับจิต วิเคราะห์เป็นฉฐฐิตตปปริสสมาสว่า อตตโน จิตต สจิตต จิตของตนเอง การอธิบายความโดยแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานตลสังวรณนา คำว่า โวทาปนํ [โวทาปนํ (น) วิ + โอ + ทา ณาเป + ยุ] อธิบายให้รู้ว่า ปริโยทปน แปลว่า การชำระใจให้หมดจด

เขตวเนติ...เขตสส วนนติ เขตวนนติ ลทณนามเก.^{๓๓}

คำว่า **เขตวเน** ... ได้แก่ ในวิหารอันได้รับนามว่า เขตวัน เพราะมีความหมายว่า อุทยานของเจ้าเขต

คำว่า เขตสส วนนติ เขตวนนติ ลทณนามเก อธิบายให้รู้ว่า คำว่า เขตวเน มีรูปวิเคราะห์เป็น ฉฐฐิตตปปริสสมาสว่า เขตสส วน เขตวเน แปล : อุทยานของเจ้าเขต ชื่อว่า เขตวัน การอธิบายความของบทโดยแสดงรูปวิเคราะห์ลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิธานตลสังวรณนา

^{๓๑} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๘๓/๑๘๐.

^{๓๒} พระโกศลลาภวิวงศ์, **ฎีกาแปลวิสุทธิโยงกัจจายนสูตร**, พิมพ์ครั้งแรก, (กะบาเอ, ย่างกุ้ง โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๕๖), หน้า ๑๔๒.

^{๓๓} มจ. ที. (บาลี) ๑/๗/๘.

บุชเนยยานนติ บุชารหานัน วตฺถุนิ.^{๓๔}

คำว่า **บุชเนยยานัน** ได้แก่ ซึ่งพระรัตนตรัยที่ควรบูชา

คำว่า บุชารหานัน อธิบายให้รู้ว่า บุชเนยยา มีรูปวิเคราะห์ เป็นตัตถิตในอรรถอรรถ (ควร, สมควร, เหมาะ, เหมาะสม) ว่า บุชนั อรหตฺตติ บุชเนยยา แปล : พระรัตนตรัยใด ย่อมควรซึ่งการบูชา เหตุุนัน พระรัตนตรัยนั้น เรียกว่า บุชเนยยะพระรัตนตรัยที่ควรบูชา การอธิบายความหมายของศัพท์ ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิธานตถสังวรณนา

คำว่า บุชเนยย สำเร็จรูปมาจาก บุชน ศัพท์ + เอยย ปัจจัย ลง เอยย ปัจจัยในอรรถอรรถ ด้วย สูตรว่า อรหตฺเต อีเยยยา ลง อีย, เอยย ปัจจัย ใน อรรถอรรถ ในสัททนีติ สุตตมาลา สูตร ๗๗๕ มีคำว่า เอยย ปัจจัยที่ลงในความหมายนี้ ในปาฐะอื่นมีแสดงบ้าง เช่น วนฺทนํ อรหตฺตติ วนฺทเนยโย = วนฺทน + เอยย แปล : บุคคลใด ย่อมควรซึ่งการไหว้ เหตุุนัน บุคคลนั้น เรียกว่า วันทเนยยะผู้ควรไหว้ ทกฺขินํ อรหตฺตติ ทกฺขินเนยโย = ทกฺขินา + เอยย แปล : บุคคลใดย่อมควรซึ่งทักขินา เหตุุนัน บุคคลนั้น เรียกว่า ทักขินเนยยะผู้ควรรับทักขินาทาน

พฺลนฺตฺตติ พาลา.^{๓๕}

ชนเหล่าใด ย่อมเป็นอยู่ (เพียงหายใจเข้าออก) เหตุุนัน ชนเหล่านั้น เรียกว่า คนพาล

คำว่า พฺลนฺตฺตติ อธิบายให้รู้ว่า พาลา วิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะ การอธิบายความหมายของ ศัพท์ โดยวิเคราะห์ ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิธานตถสังวรณนา คำว่า พาล สำเร็จรูปมาจาก พล ธาตุ + ณ ปัจจัย, พล ธาตุ เป็นไปในความหมายว่า เป็นอยู่ ในคัมภีร์ธาตูกถาวว่า พล ปาณเน (พล ธาตุเป็นไปในความหมายว่า เป็นอยู่) ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ เพราะบทกิริยาในรูปวิเคราะห์ว่า พฺลนฺตฺตติ (ย่อมเป็นอยู่) เป็นกัตตุวาจก

ความหมายและประเภทของวิเคราะห์

คำว่า **วิคคห** แปลว่า ถ้อยคำเป็นเครื่องรู้ความหมายโดยพิเศษ คือ ทำให้เข้าใจความหมายของศัพท์ได้อย่างชัดเจนในคัมภีร์ปทวิจาร์ (หน้า ๑๒๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน คยหติ นิพฺพนนสส อตฺถเ อเตนาติ วิคคโห = วิ บทหน้า + คห ธาตุ + อ ปัจจัย แปล : ความหมายของบท สำเร็จอันบุคคลย่อมรู้ได้โดยพิเศษด้วยคำนั้น เหตุุนัน คำนั้น เรียกว่า วิคคหะ คัมภีร์ปทวิจาร์ (อธิบายสูตร ๒) กล่าวว่า รูปวิเคราะห์มี ๓ ประเภท คือ

๑. รูปวิเคราะห์สมาส คือ การเชื่อมนามบท ตั้งแต่ ๒ บทขึ้นไปให้เป็นบทเดียว
๒. รูปวิเคราะห์ตัตถิต คือ การเชื่อมนามบทกับตัตถิตปัจจัยที่ทำหน้าที่แทนนามบท

^{๓๔} ชุ.ช.อ. (บาลี) ๑/๓/๑๐๘.

^{๓๕} ชุ.ช.อ. (บาลี) ๑/๓/๑๐๘.

๓. รูปวิเคราะห์กิตก์ คือ การเชื่อมธาตุกับกิตก์ปัจจัยที่ทำหน้าที่เป็นผู้กระทำกริยาเป็น
ต้น^{๓๖}

บทที่วิเคราะห์ไม่ได้ ๖

มีค่านามบางคำที่วิเคราะห์ไม่ได้เพราะไม่ได้สำเร็จรูปมาจากรากศัพท์ เหมือนบทที่
วิเคราะห์ได้ อาทิเช่น ติสโส (นายตีสสะ) ชิตโต (นายชิตตะ) ฆโฏ (หม้อ) ปโฏ (ผ้า) ค่านามเช่นนี้
เรียกว่า รุพหีนาม (นามที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง) บทที่วิเคราะห์ไม่ได้ยังมีอีกหลายบท
คือ อาชยตบท, อุปสัคบท, นิบาตบท, บทอาลปนะ และบทสรพนาม

ในคัมภีร์นिरुตติสารมัญญูสาฎีกาได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

รุพหิขยาตํ นิปาตลฺย- ปสคฺคาลปนมฺปิ จ
สพพนามนฺติเมเตสุ น กโต วิคฺคโห ฉสุ.

บัณฑิตกระทำวิเคราะห์ไม่ได้ในบท ๖ ประเภทเหล่านี้

คือ รุพหีนาม, อาชยตบท, นิบาตบท, อุปสัคบท,
อาลปนบทและสรพนามบท

แต่ก็ไม่แน่นอน เนื่องจาก นิบาตบท, อุปสัคบท และสรพนามบท เป็นบทที่วิเคราะห์ได้
ทั้งนี้ เพราะในพจนานุกรมสันสกฤต คือ คัมภีร์ศัพท์สโตมมทานิธิ, คัมภีร์วาจัสปติ และคัมภีร์
ศัพท์กลปทรมะ ได้แสดงรูปวิเคราะห์บทเหล่านั้นไว้ นอกจากนี้บทอาลปนะก็มีรูปวิเคราะห์ได้เช่นกัน
เนื่องจากคัมภีร์ สุปุทธาลังการฎีกา ใหม่ได้แสดงรูปวิเคราะห์บทอาลปนะไว้ในคำอธิบาย คาถา ๑๕๕

๔. อภิเษยัตถสังวรรณนา^{๓๗}

หมายถึง การอธิบายความหมายของบทที่ผู้เขียนผู้อธิบายมุ่งแสดงถึงหรือที่ประสงค์ถึงความ
ความหมายดังกล่าวคืออะไร หรือ ได้แก่ อะไร บทนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

อภิธิยเตติ อภิเษยโย อภิเษยโย อตฺโถ อภิเษยตฺโถ

ความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง ชื่อว่า อภิเษยัตถะ (ความหมายของบทที่ประสงค์เอา)

อภิเษยตถสฺส ส่วนณฺนา อภิเษยตถสฺส่วนณฺนา

การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง ชื่อว่า อภิเษยัตถสังวรรณนา

^{๓๖} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒/๕.

^{๓๗} พระญาณวรเถระ, สังวรรณนาวิจารณ์, ในปทวิจารณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (อย่างกึ่ง: โรงพิมพ์สุธัมมวดี,
๒๕๒๓), หน้า ๒๔๗.

สหพปาปสุชาติ สหพสุส อกุศลกมมสุส.^{๓๘}

คำว่า **บาปทั้งปวง(สหพปาปสุส)** ได้แก่ อกุศลกรรมทั้งหมด(๑๒ ดวง)

คำว่า สหพสุส อกุศลกมมสุส อธิบายให้รู้ สหพปาปสุส บาปทั้งปวง หมายถึงอกุศลกรรม ๑๒ ดวง เรียกว่า อภิธยายัตถสังวรณนา

ปาติโมกฺเขติ เชฏฺกสีเล.^{๓๙}

คำว่า **ในปาติโมกข์ (ปาติโมกฺเข)** ได้แก่ ในปาติโมกข์ศีลอันประเสริฐ(ศีลที่ช่วยให้ผู้รักษาศีลหลุดพ้นจากทุกคติภัย) เรียกว่า อภิธยายัตถสังวรณนา

อธิจิตเตติ อฏฺฐสมาปตติสงฺขาเต อธิจิตเต.^{๔๐}

คำว่า **ในจิตอันยิ่ง(อธิจิตเต)** ได้แก่ ในจิตอันยิ่งคือสมาบัติ ๘

คำว่า อฏฐสมาปตติสงฆาเต อธิบายให้รู้ว่า จิตอันยิ่ง หมายถึง สมาบัติ ๘ ประการ การอธิบายความหมายของบทที่ประสงค์ถึง เรียกว่า อภิธยายัตถสังวรณนา

อปปสฺสาทาติ สุปฺนสฺทิสฺตาย ปริตฺตสฺุชา.^{๔๑}

คำว่า **(กามทั้งหลาย)มีสุขน้อย (อปปสฺสาทา)** คือ ชื่อว่ามีสุขน้อย เพราะเหมือนความฝัน

คำว่า ปริตตสุชา อธิบายให้รู้ว่า อปปสฺสาทา แปลว่า มีสุขน้อย ไม่ใช่แปลว่า ไม่มีความสุข คำว่า ปริตต ในคำว่า ปริตตสุชา แปลว่า น้อย เพราะอปป-ศัพท์ มีอรรถว่า น้อย, เบา, ไม่มี คำว่า สุข ในคำว่าปริตตสุชา อธิบาย อสสารท ในอปปสฺสาทา แปลว่า ความสุข การอธิบายความหมายของบทที่ประสงค์ถึง เรียกว่า อภิธยายัตถสังวรณนา คำว่า สุปฺนสฺทิสฺตาย ใส่เพิ่มเติมเข้ามาเพื่อให้ความหมายชัดเจนขึ้น เรียกว่าภาวัตถสังวรณนา

อปปสฺสาทาติ ปริตฺตสฺุชา.^{๔๒}

คำว่า **(กามทั้งหลาย)มีสุขน้อย(อปปสฺสาทา)** คือ ชื่อว่ามีสุขน้อย

คำว่า ปริตตสุชา อธิบายให้รู้ว่า อปปสฺสาทา แปลว่า มีสุขน้อย อปป ไชว่า ปริตต แปลว่า น้อย อสสาท ไชว่า สุข แปลว่า ความสุข เรียกว่า อภิธยายัตถสังวรณนา

^{๓๘} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๘๓/๑๘๐.

^{๓๙} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๘๕/๑๘๐.

^{๔๐} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๘๕/๑๘๐.

^{๔๑} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๘๖/๑๘๓.

^{๔๒} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๗๗/๓๙๓.

อสุชาติยตีติ อสุสาโท, สุขิ. อปุโป อปุปมตตโก อสุสาโท เอเตสุติ **อปุปลุสทา**. เตนาห
“ปริตตสุขา”ติ.^{๔๓}

ชื่อว่า**มีสุขน้อย** เพราะอรรถว่า ชื่อว่ายินดี ได้แก่ สุข เพราะถูกยินดี มีความสุขน้อยคือ
 ประมาณน้อย เพราะเหตุนี้พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า**“มีสุขน้อย”**.

คำว่า สุขิ ไขอธิบาย อสุสาโทว่า ได้แก่ ความสุข เรียกว่า อภิเชยัตถสังวรณนา

อปุปลุสทาติ สตถธาราคตมรุพินทุ วีย ปริตตสุสทา.^{๔๔}

คำว่า **มีสุขน้อย(อปุปลุสทา)** ได้แก่ (กามทั้งหลายคือวัตถุกามและกิเลสกาม) มีสุขน้อย
 เหมือนหยดน้ำผึ้งอันติดอยู่ที่ค่อมืด

คำว่า ปริตตสุสทา อธิบายให้รู้ว่า อปุปลุสทา แปลว่า มีสุขน้อย อปุป ไขว่ว่า ปริตต
 แปลว่า น้อย เพราะอปุ-ศัพท์ มีอรรถว่า น้อย, เบา, ไม่, ไม่มี เรียกว่า อภิเชยัตถสังวรณนา คำว่า
 สตถธาราคตมรุพินทุ วีย ใส่เพิ่มเติมเข้ามาอธิบายความให้ชัดเจนยิ่งขึ้นไป เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา

พาลา นาม เย เกจิ ปาณาติปาตาทิกุสลกมมปถสมนนาคตา สตตา.^{๔๕}

สัตว์เหล่าใดเหล่าหนึ่งผู้ประกอบด้วยอกุศลกรรมบถ ๑๐ มีปาณาติบาตเป็นต้น เรียกว่า

คนพาล

คำว่า เย เกจิ...สตตา อธิบายให้รู้ว่า คำว่า พาลา ในปาฐะว่า อเสวนา จ พาลานํ หมายถึง
 สัตว์ผู้กระทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ ทั้งนี้เพราะ พาล ศัพท์ มีความหมาย ๓ อย่าง คือ คนพาล, คนเขลา
 และ เยาวชนผู้มีอายุต่ำกว่า ๑๖ ปี (อภิธานปิทีปิกา คาถา ๗๒๑) การอธิบายความหมายของบทที่มุ่ง
 แสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเชยัตถสังวรณนา

เตสํ พุทธานนติ เตสํ วิปัสสีอาทีนํ ตินณํ พุทธานํ.^{๔๖}

คำว่า **เตสํ พุทธานํ** ได้แก่ [เพราะการอันตรธาน] ของพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์มี
 พระวิปัสสี เป็นต้นเหล่านั้น

^{๔๓} ม.ม.ฎีกา. (บาลี) ๒/๑๗๗/๕๖.

^{๔๔} ชุ.เถรี.อ. (บาลี) ๑/๓๖๐/๓๐๗.

^{๔๕} ชุ.ช.อ. (บาลี) ๑/๓/๑๐๙.

^{๔๖} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑๙/๑๙๒.

คำว่า เตส วิปสสีอาทินฺ ตินฺณํ พุทธานํ อธิบายให้รู้ว่า เตสํ พุทธานํ หมายถึง พระพุทธเจ้า ๓ พระองค์ คือ พระวิปสสี, พระสิขี และพระเวสสภู การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเษยัตถสังวรณ์นา

มชฌิมา ปฏิปทาติ อริยมคฺคํ สนธาย วุตฺตํ.^{๔๗}

คำว่า **ข้อปฏิบัติสายกลาง (มชฌิมา ปฏิปทา)** เป็นพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัส หมายเอาเฉพาะอริยมรรค

คำว่า อริยมคฺคํ สนธาย วุตฺตํ อธิบายให้รู้ว่า มชฌิมา ปฏิปทา หมายถึงอริยมรรค [ที่มีองค์ ๘] การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเษยัตถสังวรณ์นา

ธมฺมมยํ ปาสาทนต์ิ โลกุตฺตรธมฺมมาห.^{๔๘}

ท้าวสหัมบดีพรหมกล่าวโลกุตรธรรมด้วยคำว่า **ธมฺมมยํ ปาสาทํ (ปราสาทที่สำเร็จด้วย ปัญญา)**

คำว่า โลกุตฺตรธมฺมมาห อธิบายให้รู้ว่า ธมฺมมยํ ปาสาทํ หมายถึง อริยมรรค [ที่มีองค์ ๘] การอธิบายความของบทที่มุ่งประสงค์ถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเษยัตถสังวรณ์นา

ข้อสังเกต ในบางที่ท่านได้แสดงอภิเษยัตถสังวรณ์นาทำยรูปวิเคราะห์หรือ มีคำว่า อธิวจนฺ, นามํ ในประโยคถัดไปจากประโยคที่แสดงรูปวิเคราะห์ เช่น

ตนฺตํสมปตฺติยา วิพฺนุชฺฉนฺวเสณ สตตฺสนฺตานสฺส อนฺตเร เวมฺชเณ เอติ อาคจฺฉตฺติ อนฺตราย, ทิฏฺฐธมฺมิกาทอนฺตโถ.^{๔๙}

สภาพโดยย่อมาในระหว่าง คือในท่ามกลางแห่งสันดานของสัตว์ ด้วยสามารถแห่งการห้าม สมบัตินั้นๆ เหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า **อันตราย** ได้แก่ **โทษที่เกิดในปัจจุบันภพเป็นต้น**

คำว่า ทิฏฺฐธมฺมิกาทอนฺตโถ อธิบายให้รู้ว่า อนฺตราย หมายถึงโทษที่เกิดในปัจจุบันภพเป็น ต้น การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเษยัตถสังวรณ์นา ในที่นี้ ท่านแสดงอภิเษยัตถสังวรณ์นาทำยรูปวิเคราะห์ของคำว่า อนฺตราย

วิชฺชาติ ธมฺมานํ สภาวํ วิทิตํ กโรตฺติ วิชฺชา ญาณํ.^{๕๐}

คำว่า **ความไม่มี(วิชชา)** ได้แก่ สภาวธรรมใดกระทำสภาพของธรรมทั้งหลายให้ปรากฏ เหตุนั้น สภาวธรรมนั้น เรียกว่า วิชชา ได้แก่ **ญาณ(ปัญญา)**

^{๔๗} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๓/๒๐๖.

^{๔๘} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๘/๑๘๙.

^{๔๙} มจ.ที. (บาลี) ๑/๑๔๘/๑๑๓๗.

^{๕๐} นีติ.ธ. (บาลี) ๑/๓๐๓ - ๔.

คำว่า ฌาณ อธิบายให้รู้ว่า วิชชา หมายถึงญาณ(ปัญญา) ไม่ได้หมายถึงธรรมอื่น การอธิบายความหมายของบทที่มุ่งแสดงถึงลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเษยัตถสังวรณนา ในที่นี้ ท่านแสดงอภิเษยัตถสังวรณนา ทำรูปวิเคราะห์ของคำว่า วิชชา คือ ฌาณ

อาหonti จิตตุนติ **อาฆาโต** โกปสเสต อธิวจน^{๕๑}

[สภาวะธรรมใด] ย่อมกระทบกระทั่งจิต เหตุุนั้น [สภาวะธรรมนั้น] เรียกว่า อาฆาตนะ คำว่า อาฆาตนะ นี้เป็นชื่อของความโกรธ

คำว่า โกปสเสต อธิวจน อธิบายให้รู้ว่า อาฆาต หมายถึงความโกรธ การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเษยัตถสังวรณนา ในที่นี้ท่านแสดงอภิเษยัตถสังวรณนา ทำรูปวิเคราะห์ของคำว่า อาฆาต

น อโยติ **อนโย**, อวุตฺตมฺยา เอตํ นาม^{๕๒}

ที่ชื่อว่าอนยะเพราะอรธว่าใช่ความเจริญ คำว่า อนย นี้เป็นชื่อของความเสื่อม

คำว่า อวุตฺตมฺยา เอตํ นาม อธิบายให้รู้ว่า อนย หมายถึง ความเสื่อม การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเษยัตถสังวรณนา ในที่นี้ท่านแสดงอภิเษยัตถสังวรณนา ทำรูปวิเคราะห์ของคำว่า อนย

๕. เววจนสังวรณนา^{๕๓}

หมายถึง การอธิบายคำไวพจน์ เพื่อแสดงความหมายของบทในกรณีที่ตั้งมีความหมายเดียวกันเหมือนกันเท่านั้น

คำว่า **เววจน** สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + วจ ธาตุ + ยุ ปัจจัย วิ บทหน้า มีความหมายว่า บ่อยๆ วจ ธาตุเป็นไปในความหมายว่า (กล่าว), ลง ยุ ปัจจัย ในกรณีสาธนะ ในคัมภีร์ อภิธาน์ปทีปิกาฎีกา (อธิบายคาถา ๑๒๐) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า เอโก อตฺโถ ปุนปฺปุนํ วุจฺจติ เยนาคิ เววจนํ แปล : ความหมายเดียวอันท่านย่อมกล่าวบ่อย ๆ ด้วยคำใด เหตุุนั้น คำนั้น ชื่อว่า เววจนะ = คำที่กล่าวความหมายเดียวบ่อย ๆ เววจนสส สัณณนา เววจนสัณณนา แปล : การอธิบายคำไวพจน์ ชื่อว่า เววจนสังวรณนา

^{๕๑} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๔/๕๑.

^{๕๒} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๓๑/๑๑๕.

^{๕๓} พระญาณวรเถระ, **สังวรณนาวิจารณ์, ในปทวิจารณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (อย่างกึ่ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๕๒๓), หน้า ๒๔๔.**

ปจฺจโยติ เหตุเวจฺจนเมว.^{๕๔}

คำว่า **ปจฺจโย** เป็นคำไวพจน์ของเหตุนั่นเอง

คำว่า เหตุเวจฺจนเมว อธิบายให้รู้ว่า ปจฺจโย เป็นคำไวพจน์ของเหตุ การอธิบายคำไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เวจฺจนสังวรณนา

ติตฺติกาติ ขนฺติยา เอว เวจฺจน.^{๕๕}

คำว่า **ติตฺติกา** เป็นคำไวพจน์ของขั้นตินั่นเอง

คำว่า ขนฺติยา เอว เวจฺจน อธิบายให้รู้ว่า **ติตฺติกา** เป็นคำไวพจน์ของขั้นติ การอธิบายคำไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เวจฺจนสังวรณนา

อจินฺตยฺนฺติ จินฺเตสุ.^{๕๖}

คำว่า **อจินฺตยฺ** แปลว่า ดำริแล้ว

คำว่า จินฺเตสุ (ดำริแล้ว) อธิบายให้รู้ว่า อจินฺตยฺ เป็นคำไวพจน์ของคำว่า จินฺเตสุ การอธิบายคำไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เวจฺจนสังวรณนา คำว่า อจินฺตยฺ สำเร็จรูปมาจาก จินฺต ชาติ + ฌย ปัจจย + อุ วิภตฺติ บทนี้มีความหมายว่า ดำริแล้ว เหมือนคำว่า จินฺเตสุ ที่สำเร็จรูปมาจาก จินฺต ชาติ + ฌย ปัจจย + อุ วิภตฺติ

ภยทสฺสาวฺติ ภยทสฺสี.^{๕๗}

คำว่า **ภยทสฺสา**วฺ ได้แก่ ผู้มีปกติเห็นภัย

คำว่า ภยทสฺสี (ผู้มีปกติเห็นภัย) อธิบายให้รู้ว่า ภยทสฺสาวฺ เป็นคำไวพจน์ของคำว่า ภยทสฺสี การอธิบายคำไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เวจฺจนสังวรณนา คำว่า ภยทสฺสาวฺ สำเร็จรูปมาจาก ภย บทหน้า + ทิส ชาติ + อาวฺ ปัจจย บทนี้มีความหมายว่า ผู้มีปกติเห็นภัย เหมือนคำว่า ภยทสฺสี ที่สำเร็จรูปมาจาก ภย บทหน้า + ทิส ชาติ + ฌย ปัจจย

จาตุมาสินฺิยาติ จาตุมาสิยา.^{๕๘}

คำว่า **จาตุมาสิ**นฺิยา ได้แก่ [ในราตรี] อันเป็นที่สุดแห่งเดือน [ฤดูฝน] ทั้งสี่

^{๕๔} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๖๗ - ๑๖๘/๑๔๖.

^{๕๕} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๙๐/๗๕.

^{๕๖} มจ.ที. (บาลี) ๑/๑๒/๑๑.

^{๕๗} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๙๒ - ๓/๑๖๔.

^{๕๘} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๕๐/๑๒๔.

คำว่า จาตุมาลียา ในที่นี้ อธิบายให้รู้ว่า จาตุมาลีนี เป็นคำไวพจน์ของคำว่า จาตุมาลี การอธิบายคำไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เววจนสังวรรณนา คำว่า จาตุมาลีนี มีรูปวิเคราะห์ว่า จตุมาสาณ ปุณฺณิ จาตุมาลีนี แผล : ราตรีเป็นเหตุเต็มแห่งเดือนสี่ เรียกว่า จาตุมาลีนี ลง ณ ปัจจัยในปุณฺณตฺทิตฺถิ บทนี้เป็นบทที่ลง อินี ปัจจัย หรือกรณีที่ลง อี ปัจจัยจะมีรูปว่า จาตุมาลี คำว่า จาตุมาลี, จาตุมาลีนี จึงเป็นคำไวพจน์กันดังที่คัมภีร์สัททนต์วินยวรรคฎีกาใหม่ เล่ม ๒ หน้า ๑๖ กล่าวว่า จาตุมาลี จาตุมาลีนีติ จ ปัจจัยวิเศษเน อิตถิลิงเคเวว ปริยายจณฺ์ แผล : คำว่า จาตุมาลี และ จาตุมาลีนี เป็นคำไวพจน์ในอิตถิลิงคํานั้นเที่ยวด้วยความพิเศษของปัจจัย

๖. ภาวัตตสังวรรณนา^{๕๙}

หมายถึง การอธิบายความของบทที่ประสงค์ โดยการอธิบายขยายความหมายให้ชัดเจนยิ่งขึ้น สังวรรณนานี้เป็นการขยายความของบทที่ปรารภและเป็นข้อความไม่มีปรากฏในบทตั้ง

คำว่า ภาว สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุ + ณ ปัจจัย ภาว ศัพท์ ในที่นี้ มีความหมายว่า ปรารภในคัมภีร์อภิธานปทีปิกา (ค.ศ. ๘๐๗) แสดงความหมายของ ภาว-ศัพท์ ๗ อย่าง คือ ปทัตตะ (ความหมายของบท), สัตตา (ความเป็น), อธิปายะ (ปรารภ), กิริยา (อาการ), สภาวะ (สภาพ), ลีลา (ท่าทาง) และ ปุริสติดินทริยะ (ภาวรูปคือรูปที่แสดงถึงความเป็นหญิงและความเป็นชาย) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า ภาโว เอว อตฺโถ ภาวตฺโถ แผล : ความหมายที่ท่านปรารภว่า ชื่อว่าภาว ภาวตตสส สัณฺณนา ภาวตตสัณฺณนา แผล : การอธิบายความหมายที่ท่านปรารภประสงค์ถึงชื่อว่า ภาวัตตสังวรรณนา

อาจิกฺขณฺตฺติ อุตฺตานี กโรนฺติ.^{๖๐}

คำว่า บอก (อาจิกฺขณฺตฺติ) ได้แก่ กระทำให้ปรากฏ(ง่ายขึ้น ชัดเจนขึ้น)

คำว่า อุตตานี กโรนฺติ อธิบายให้รู้ว่า อาจิกฺขณฺตฺติ หมายถึงการอธิบายขยายความชี้แจงให้ปรากฏชัดเจนขึ้น เรียกว่า ภาวัตตสังวรรณนา อาจิกฺขณฺตฺติ มาจาก อา บทหน้า + จิกฺขธาตุ + อ ปัจจัย อนุตฺติวิภตฺติ

ปริทฺทิสฺสตีติ นิวาสนปารุปนอดฺรณวเสน ปริภุชฺชิสฺสตี.^{๖๑}

คำว่า จักฺนุํหํ (ปริทฺทิสฺสตี) ได้แก่ จักใช้สอยด้วยอำนาจการนุ่ การห่ม และการปลูลาด

^{๕๙} พระญาณวรเถระ, สังวรรณนาวิจารณ์, ในปทวิจาร, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (อย่างกึ่ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๕๒๓), หน้า ๒๔๕.

^{๖๐} พระญาณวรเถระ, สังวรรณนาวิจารณ์, ในปทวิจาร, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (อย่างกึ่ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๕๒๓), หน้า ๒๔๕.

^{๖๑} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๙/๖๒.

คำว่า ปริภุณชิสฺสติ [ปริ + ภุช + สฺสติ] อธิบายบทกิริยา คือ ปรีทิสฺสติ [ปริ + ธา + หวาคม + สฺสติ] นุ่งห่ม หมายถึง การใช้สอย เรียกว่าภาวัตตสังฆวรรณา หรือเรียกว่า อาชยาตปัทตสังฆวรรณา เพราะอธิบายความบทอาชยาต คำว่า นิวาสนปารูปนอตถรมวเสน ด้วยอำนาจการนุ่ง การห่ม และการปลูต ท่านใส่เพิ่มเข้ามาเพื่ออธิบายความให้บริบูรณ์ เรียกว่า ภาวัตตสังฆวรรณา

เอวํ วิตกฺเกถาติ เนกขมมวิตกฺกาทย โตโย กุสลวิตกฺเก วิตกฺเกถ. ^{๖๒}

คำว่า **เอวํ วิตกฺเกถ** ความว่า พวกเขาจงตรีกุศลวิตก ๓ ประการมีเนกขัมมวิตกเป็นต้น

คำว่า เนกขมมวิตกฺกาทย โตโย กุสลวิตกฺเก วิตกฺเกถ อธิบายคำว่า เอวํ วิตกฺเกถ = จงตรีกอย่างนี้ หมายถึงจงตรีกจกคิดเรื่องกุศลวิตก ๓ ประการ มีเนกขัมมวิตก, อพยาปาวิทก และ อวิหิงสาวิทก การอธิบายความของบทให้ชัดเจนกระจ่างแจ้งเช่นนี้ เรียกว่า ภาวัตตสังฆวรรณา

เอวํ มนสิ กโรถาติ อนิจฺจํ ทุกขมนตฺตา อสุภนฺติ มนสิ กโรถ. ^{๖๓}

คำว่า **เอวํ มนสิ กโรถ** ความว่า พวกเขาจงพิจารณาว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม

คำว่า อนิจฺจํ ทุกขมนตฺตา อสุภนฺติ มนสิ กโรถ อธิบายคำว่า เอวํ มนสิ กโรถ (จงพิจารณาอย่างนี้) ให้ชัดเจนขึ้น หมายความว่า พวกเขาจงพิจารณาว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม การอธิบายความของบทให้ชัดเจนเช่นนี้ เรียกว่า ภาวัตตสังฆวรรณา

นิพฺพุเตติ รากาทีนิพฺพุติยา นิพฺพุเต. ^{๖๔}

คำว่า **นิพฺพุเต** ได้แก่ ผู้สงบเย็นแล้วเพราะดับกิเลสมีรากะเป็นต้น

คำว่า รากาทีนิพฺพุติยา นิพฺพุเต อธิบายคำว่า นิพฺพุต [นิพฺพุต (ติ) นิ + วร + ต.(นิวัต-สํ.นิ ววอ-ปรา, นิวัต-อทุธมาคิ) แปลว่า สงบเย็น, สงบสุข สงบเย็นแล้ว, สงบสุขแล้ว นิพพานแล้ว, ดับแล้ว ^{๖๕}]เป็นผู้สงบเย็นแล้วให้ชัดเจนขึ้น คือ หมายถึงเป็นผู้ดับกิเลสมีรากะโทสะเป็นต้น การอธิบายความของบทให้ชัดเจนบริบูรณ์เช่นนี้ เรียกว่า ภาวัตตสังฆวรรณา

สุเขนตีติ สุขิตํ กโรนฺติ. ^{๖๖}

คำว่า **ให้สุข (สุเขนติ)** ได้แก่ ย่อมกระทำให้เป็นสุข

^{๖๒} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑๙/๑๙๓.

^{๖๓} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑๙/๑๙๓.

^{๖๔} มง.ที. (บาลี) ๑/๖๐/๕๑.

^{๖๕} ตีป. ๑๒/๕๐๘ - ๕๑๐.

^{๖๖} มง.ที. (บาลี) ๑/๖๐/๕๑.

คำว่า สุขิตํ โภโรนติ อธิบายคำว่า สุขเขนติ (ให้สุข) = สุข ชาติ + เณ ปัจจัย + อนติ วิภัตติ (ย้อมให้เป็นสุข) ก็คือ กระทำให้เป็นสุข ทำให้มีความสุขกายสุขใจ การอธิบายความหมายของบทให้ชัดเจนเช่นนี้ เรียกว่า ภาวตถสังวรณนา

คำว่า สุข ชาติเป็นภูวาทิคณะมีรูปว่า สุขติ ชาตินี้เป็นไปในความหมายว่า เป็นสุข ดังที่ คัมภีร์สัททนีติ (ชาตุมาลา หน้า ๒๕) กล่าวว่า สุข ตกิริยายํ แผล : สุข ชาติเป็นไปในกิริยา ที่เป็นสุข นั้น คำที่ลงการิตปัจจัยมีรูปสำเร็จว่า สุขเขติ สุขยติ สุขาเปติ สุขापยติ (ย้อมให้เป็นสุข)

คำว่า สุขิต (ผู้เกิดความสุข) เป็นรูปศัพท์ตัทธิต คำนี้สำเร็จรูป มาจาก สุข ศัพท์ + อิต ปัจจัย ในคัมภีร์สัททนีติ (ชาตุมาลา หน้า ๒๗) แสดงรูปวิเคราะห์ ๓ ชนิด ดังนี้ คือ

๑. สุขตีติ สุขิโต

สุข + ต (ผู้เป็นสุขแล้ว) เป็นรูปวิเคราะห์กัตตุสาธนะ

๒. สุขํ สยชาติ เอตสชาติ สุขิโต

สุข + อิต (ผู้เกิดความสุขแล้ว) เป็นรูปวิเคราะห์สยชาติตัทธิต

๓. สุขเขน อิต ปวตโตติ สุขิโต

สุข + อิต (ผู้เป็นไปแล้วด้วยความสุข) เป็นรูปวิเคราะห์ตติยัตปปริสสมาส

๗. นิตตถสังวรณนา ^{๖๗}

หมายถึง การอธิบายความของบทโดยตรงคืออธิบายให้ชัดเจนตรงไปตรงมา

ศัพท์ว่า นิต สำเร็จรูปมาจาก นิ ชาติ + ต ปัจจัย โดยปกติ นิ ชาติ เป็นไปในความหมายว่า นำไป แต่ นิ ชาติ ในที่นี้ เป็นไปในความหมายว่า รู้ ทั้งนี้เพราะชาติมีความหมายมาก, ลง ต ปัจจัย ในกัมมสาธนะ อดีตกาล ในคัมภีร์ปทวิจารคณฺฐิ (หน้า ๓๓๙) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

นียิตถาติ นิโต, นิโต อตโถ นิตตโถ

ความหมายที่รู้ได้ [โดยตรง] ชื่อว่านิตตถะ

นิตตถสส สัณณนา นิตตถสัณณนา

การอธิบายความหมายของบทที่รู้โดยตรง ชื่อว่า นิตตถสังวรณนา

พหุติ อเนกา. ^{๖๘}

คำว่า มาก(พหุ) ได้แก่ เป็นอันมาก

^{๖๗} พระญาณวรเถระ, สังวรณนาวิจารณ์, ในปทวิจาร, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (อย่างกึ่ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๕๒๓), หน้า ๒๔๓.

^{๖๘} มง.ที. (บาลี) ๑/๑๒/๑๑.

คำว่า อเนกา อธิบายให้รู้ว่า พหู ในที่นี้ มีความหมายว่า เป็นอันมาก การอธิบายความหมายของบทที่รู้ได้โดยตรงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิตัตถสังวรณนา

คำว่า อเนกา มีวิเคราะห์ว่า น เอโกติ อเนกา แพล : บุคคลใดมิใช่ผู้เดียว เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า อเนกะ ในรูปวิเคราะห์นี้ คำว่า เอก ได้แก่ บุคคลผู้เดียวจึงมีศัพท์เป็นเอกพจน์ว่า เอโก ส่วนบทสำเร็จว่า อเนกา ได้แก่ บุคคลจำนวนมากมายจึงมีศัพท์เป็นพหูพจน์ว่า อเนกา ในคัมภีร์คั่นถาภรณ์ฎีกา อธิบายคาถาที่ ๓ ได้กล่าวว่า

น เอโกติ อเนกา. อธิ ทิ เอกสทโท สงขยวาวจโกปี สมาสตตา พหุจจนนโต โหติ. ยทา เอกสทโท สงขยวาวจโก, ตทา เอกวจนนโตเยวาติ อิทิ ปน อสมาส์เยว เอกสทโท สนธาย วุตตนติ ทฎฐพพิ.

บุคคลใดมิใช่ผู้เดียว เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า อเนกะ จริงอยู่ เอก ศัพท์ ในรูปวิเคราะห์นี้ แม้จะกล่าวจำนวนก็มีพหูพจน์เป็นที่สุดได้ เพราะเป็นสมาสบท ส่วนถ้อยคำ [ที่กล่าวในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ] นี้ว่า ในกาลใด เอก ศัพท์ เป็นศัพท์กล่าวจำนวน ในกาลนั้นมีเอกพจน์เป็นที่สุด บัณฑิตพึงทราบ ว่า ท่านกล่าวหมายเฉพาะ เอกศัพท์ที่มีใช้สมาสบทเท่านั้น คำว่า พหู ศัพท์มีความหมายว่ามากเป็นรูปว่า อเนกา (มิใช่ผู้เดียว) เพราะพหูพจน์ในภาษาบาลีหมายถึงจำนวนตั้งแต่ ๒ สิ่งขึ้นไป (จำนวนที่ไม่ใช่หนึ่ง) ส่วนพหูพจน์ในภาษาสันสกฤตหมายถึง จำนวนตั้งแต่ ๓ สิ่งขึ้นไป (จำนวนที่ไม่ใช่สอง) เนื่องจากพจน์ในภาษาสันสกฤตมี ๓ ชนิด คือ เอกพจน์ คือ พจน์ที่กล่าวถึงจำนวนเดียว, ทวิพจน์ คือพจน์ที่กล่าวถึงสองจำนวนและพหูพจน์ คือ พจน์ที่กล่าวถึงจำนวนมากตั้งแต่สามจำนวนขึ้นไป ดังที่คัมภีร์สัททตถภทจินตาคาถาที่ ๕๑ ได้กล่าวว่า

สงขเยกตตฺ พหุตตถจ สาสเน สกุกเต ปน

ทวิตตถจ ปกฺขิปิตวาน สงขยา วุจจติ ตถญฺนา.

พจน์ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามี ๒ พจน์ คือ เอกพจน์ และพหูพจน์ ส่วนในคัมภีร์สันสกฤตผู้รู้พจน์นั้น ได้กล่าวพจน์ไว้ [๓] พจน์เพิ่มทวิพจน์

๘. เนยยัตถสังฆวรรณา^{๖๙}

หมายถึง การอธิบายความของบทที่รู้ได้โดยอ้อม ต้องมีการเพิ่มข้อความอื่นเข้ามาเพื่อให้ได้ความบริบูรณ์ สังฆวรรณาชนิดนี้ เป็นสังฆวรรณาที่ตรงกันข้ามกับนิตตสังฆวรรณามีปรากฏใช้เฉพาะบางที่

คำว่า เนยย สำเร็จรูปมาจาก นี ธาตุ + ฌย ปัจจัย, นี ธาตุเป็นไปในความหมายว่า รู้, ลง ฌย ปัจจัยในกัมมสาธนะในคัมภีร์ปทวิจยาคัมภีร์ (หน้า ๓๓๙) แสดงรูปวิเคราะหฺว่า

เนตพฺโพติ เนยโย, เนยโย อตฺโถ เนยยตฺโถ

ความหมายที่พึงรู้ [โดยอ้อม] ชื่อว่าเนยยัตถะ

เนยยตถสฺส สํวณฺณา เนยยตถสํวณฺณา

การอธิบายความหมายที่รู้ได้โดยอ้อม ชื่อว่า เนยยัตถสังฆวรรณา

ในคัมภีร์สัททสาธิตชาลินี คาถา ๙๑ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

เนยยตฺโถ จ นิตตฺโถ จ สทฺโท ทฺวิธา ปกาสิโต

สทฺทนต์เรณฺ ฌาเปโต เนยยตฺโถติ ปฺวจฺจติ

สยเมว คมิตตฺโถ นิตตฺโถติ ตถา มโต.

ท่านแสดงศัพท์ไว้ ๒ อย่าง คือ เนยยัตถะและนิตตัตถะ

ศัพท์ที่ท่านแสดงให้รู้ด้วยศัพท์อื่น เรียกว่า เนยยัตถะ

ศัพท์ที่มีความหมายอันบุคคลรู้เองได้ทีเดียว เรียกว่า

นิตตัตถะ

คัมภีร์ปทวิจยาคัมภีร์ (หน้า ๓๓๙-๔๐) ให้ข้อสังเกตว่า นิต ศัพท์ใน นิตตล ประกอบด้วย ต ปัจจัยที่แสดงอดีตกาล นิตตลสังฆวรรณา จึงเป็น สังฆวรรณาที่รู้ได้โดยตรงจากบทในประโยค ส่วน เนยย ศัพท์ใน เนยยตล ประกอบด้วย ฌย ปัจจัยซึ่งเป็นกิจจปัจจัยที่มีความหมายว่า สักกะ (สามารถ) กิจจปัจจัยที่มีความหมายว่า อรหะ (สมควร), สักกะ (สามารถ), ภัพพะ (เหมาะสม) เป็นปัจจัยที่แสดงอนาคตกาล เนยยัตถสังฆวรรณา จึงเป็นสังฆวรรณาที่ไม่มีความหมายโดยตรงในประโยค แต่จะ เข้าใจได้โดยอ้อมหรืออิงอาศัยคำอธิบายเท่านั้นมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

^{๖๙} พระญาณวระเถระ, สังฆวรรณาวิจารณ์, ในปทวิจย, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (อย่างกึ่ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๕๒๓), หน้า ๒๔๓.

สพเพ ตสนตติ วุตเตปิ หตถาชาเนยโย อสสาชาเนยโย อุกสาชาเนยโย ซีณาสโวติ อิเม จตตาโร จเปตวา อวเสสา ตสนตติ เวทิตพพา.^{๗๐}

แม้พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า สัตว์ทั้งหมดย่อมสะดุ้งกลัว ก็พึงทราบว่าเป็นสัตว์ที่หลีกเลี่ยงเว้นบุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้ คือ ช้างอาชาไนย, ม้าอาชาไนย, โคอาชาไนยและพระชีณาสพยอมสะดุ้งกลัว

คำอธิบายนี้แสดงว่า พระดำรัสว่า สพเพ ตสนติ (สัตว์ทั้งหมดย่อมสะดุ้งกลัวต่ออาชญา) เป็นพระดำรัสที่มีได้ครอบคลุมสัตว์ทุกประเภททั้งนี้เพราะพระดำรัสนี้ หมายถึงเหล่าสัตว์ ยกเว้นบุคคล ๔ จำพวกมีช้างอาชาไนยเป็นต้นผู้ไม่สะดุ้งกลัวต่ออาชญา การอธิบายความหมายของบทที่รู้ได้โดยอ้อมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เนยยัตถสังวรณนา

สพเพสฺส ชีวิตํ ปิยนติ ซีณาสวํ จเปตวา เสสสตตานํ ชีวิตํ ปิยตฺร.^{๗๑}

บาทคาคาว่า **ชีวิตเป็นที่รักของสัตว์ทั้งหมด (สพเพสฺส ชีวิตํ ปิย)** ความว่า ชีวิตเป็นที่รักของเหล่าสัตว์ที่หลีกเลี่ยงเว้นพระชีณาสพ

คำว่า ซีณาสว ... ปิยตฺร อธิบายถึงบาทคาคาว่า สพเพสฺส ชีวิตํ ปิย (ชีวิตเป็นที่รักของสัตว์ทั้งหมด) เป็นพระดำรัสที่มีได้ครอบคลุมสัตว์ทุกประเภท พระดำรัสนี้หมายถึงเหล่าสัตว์ทั้งหมดยกเว้นพระชีณาสพ เพราะพระ ชีณาสพ เป็นผู้วางเฉยในชีวิตของตน การอธิบายความหมายของบทที่รู้ได้โดยอ้อมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เนยยัตถสังวรณนา

สพเพ ฐมมาติ ปญจกชนธา เอว อธิปเปตา.^{๗๒}

ชั้นห้านั้นเที่ยว อันพระพุทธเจ้าประสงค์ว่าเป็นสภาวะธรรมทั้งหมด

คำว่า ปญจกชนธา เอว อธิปเปตา อธิบายถึงพระดำรัสว่า สพเพ ฐมมา (สภาวะธรรมทั้งหมด) ในที่นี้ เฉพาะชั้นห้ามิได้หมายถึงพระนิพพานที่พ้นจากความเป็นชั้น ห้านี้เพราะเป็นฐานะที่แสดงอารมณ์กรรมฐาน การอธิบายความหมายของบทที่รู้ได้โดยอ้อมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เนยยัตถสังวรณนา

ศัพท์ ๒ ประเภท

คัมภีร์ปทูปสิทธิไวยากรณ์ กล่าวไว้ว่า **สพพสทโท นีรวเสสโต**^{๗๓} (สพพศัพท์มีความหมายว่าไม่มีส่วนเหลือ) อันที่จริง สพพ ศัพท์มีวิธีใช้ในพระบาลีและอรรถกถา ๒ ชนิด คือ

^{๗๐} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๒๙/๔๕.

^{๗๑} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๓๐/๔๖.

^{๗๒} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๗๙/๖๒.

^{๗๓} ปทูป. (บาลี) ๑/๑๙๙/๑๒๐.

๑. **สาวเสสััพพะ** คือ สัพพ เป็นศัพท์ที่มีส่วนเหลือ หมายความว่ามิข้อความที่ท่านไม่กล่าวครอบคลุมทั้งหมด

๒. **อนวเสสััพพะ** คือ สัพพ เป็นศัพท์ที่ไม่มีส่วนเหลือ หมายความว่ามิข้อความที่ท่านกล่าวครอบคลุมทั้งหมด

โดยทั่วไป สัพพ ศัพท์เป็นอนวเสสััพพะที่ครอบคลุมความหมายทั้งหมด ตามที่คัมภีร์ ไวยากรณ์แสดงไว้ แต่ในบางทีก็เป็นสาวเสสััพพะที่ไม่ครอบคลุมความหมายทั้งหมดได้ ดังเช่น สัพพ ศัพท์ ในตัวอย่างที่กล่าวมาแล้วเบื้องต้นว่า สัพเพ ตสนติ ทณฺหสฺส (สัตว์ทั้งหมดยอมสะดุ้งกลัวต่ออาชญา), สัพเพสํ ชีวิตํ ปิยํ (ชีวิตเป็นที่รักของสัตว์ทั้งหมด), สัพเพ ฌมมา อนตฺตา (สภาวะธรรมทั้งหมดเป็นอนัตตา) ในคัมภีร์อรรถกถาเป็นต้น อนึ่งผู้ที่ประสงค์จะเข้าใจสังวรณนาและพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างถ่องแท้ควรศึกษาคัมภีร์พื้นฐานศึกษาพระไตรปิฎก ๔ คัมภีร์คือ ไวยากรณ์ เช่น กัจจายนไวยากรณ์ อภิธาน ฉันท และอลังการ ดังพระภิกษุอาจารย์กล่าวไว้ว่า

โย สททสตถกฺสโล กฺสโล นิฆนฺท-
 ฉนฺโทลงกตฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
 โสยํ กวิตตวิกโลปิ กวีสุ สงฺขย-
 โมคคฺยห วินฺทติ หิ กิตฺติมฺนฺทรูป.^{๗๔}

ผู้ที่เชี่ยวชาญใน ๔ คัมภีร์เหล่านี้ คือ
 ไวยากรณ์ อภิธาน ฉันท และอลังการมี
 ความขยันหมั่นเพียรศึกษาค้นคว้าอยู่เสมอ
 แม้ขาดองค์คุณของนักกวีก็นับเข้าในหมู่นัก
 กวีได้สมควรได้รับชื่อเสียงเกียรติคุณเช่นกัน

สรุป ปกิณณกสังวรณนาคือ การอธิบายความของบทต่างๆ คือ อธิบายความหมายของ
 บทนาม อธิบายบทอุปสรรค อธิบายบทนิบาต อธิบายบทอาชยาด อธิบายศัพท์แสดงรูปวิเคราะห์บท
 ต่างๆ โดยตรงและโดยอ้อมและบอกวิธีทำตัวรูปศัพท์ทั้งโดยตรงและโดยอ้อมตามสมควรแก่ประโยค
 ต่างๆ

^{๗๔} สุโพ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๖๓/๑๘๐.

ภาคผนวก ข

วิธีการใช้ศัพท์อธิบายความของบท

บางครั้งพระอรรถกถาจารย์ พระฎีกาจารย์ก็ได้ใช้ศัพท์หรือวลีต่างๆ อธิบายบทตั้งหรือข้อความที่เข้าใจยากให้กระจ่างแจ้งชัดเจน วิธีการใช้ศัพท์หรือวลีอธิบายบทตั้งนั้น เป็นวิธีที่ช่วยให้ผู้อ่าน ผู้ศึกษาเข้าใจความประสงค์ของพระพุทธเจ้าพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ได้เป็นอย่างดี และมีคุณค่ามากน่าศึกษาเป็นอย่างยิ่ง วิธีนั้นเท่าที่ศึกษาดูในอรรถกถาและฎีกา มีศัพท์ที่ท่านใช้มากระดังต่อไปนี้

๑. อิติ วุตต์ โหติ.

อธิบายความหมายของบทตั้งที่อ้อมค้อมเป็นนัยๆ ให้กระจ่าง^๑

พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ได้อธิบายความหมายของบทตั้งที่อ้อมค้อมซ่อนเร้นเป็นนัยๆ เข้าใจยากให้กระจ่างแจ้งชัดเจน โดยสรุปความว่า ได้แก่ อรรถนี้ ความหมายนี้ สิ่งนี้ (เนยยตถ = อธิบายอรรถที่อ้อมค้อมเป็นนัยๆ ให้กระจ่างแจ้งโดยสรุปความ) โดยใช้ อิติ วุตต์ โหติ

แปลว่า อธิบายว่า, ความว่า, สรุปความว่า, มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า

คามธมมนติ คามานํ ฌมฺมํ คามวาสิกมฺนุสฺसानํ ฌมมนติ วุตต์ โหติ.^๒

คำว่า **คามธมฺมํ** อธิบายว่า ความประพฤติของบ้านทั้งหลาย คือ ความประพฤติของคนทั้งหลายผู้อยู่ในหมู่บ้าน

คำว่า คามธรรม (ความประพฤติหมู่บ้าน) ความหมายยังอ้อมค้อมเข้าใจยากอยู่ ท่านจึงได้อธิบายให้ชัดเจนต่อไปว่า คามวาสิกมฺนุสฺसानํ ฌมฺมํ ได้แก่ ความประพฤติของคนทั้งหลายผู้อยู่ในหมู่บ้าน โดยใช้ อิติ วุตต์ โหติ คาม (บ้าน) ท่านอธิบายว่า หมายถึง ชาวบ้านทั้งหลาย (คามวาสิกมฺนุสฺसानํ) เพราะอาจมีบางคนเข้าใจผิดว่า หมายถึง บ้านหรือหมู่บ้าน

เตน หิติ อุยโยชนตเถ นิปาโต. คจฺจ สมฺม ชีวกาติ วุตต์ โหติ.^๓

คำว่า **เตน หิ** เป็นนิบาตลงในอรรถ เชื่อเชิญ, เชิญชวน ความว่า สหายชีวกไปเถอะ

^๑ พระอภิธรรมปิฎกสังคหะ, คัมภีร์รัตนนิยามวิสัชนา, เล่มที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (อย่างกึ่ง: โรงพิมพ์พิมพ์พิมพ์พิมพ์พิมพ์, ๒๕๓๙), หน้า ๔๔.

^๒ วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๓๙/๒๓๑.

^๓ พุ.ช.อ. (บาลี) ๑/๑๙๒/๖., วิ.อ. (บาลี) ๑/๓๙/๒๓๑.

เห็นได้ว่าท่านใช้ อิติ วุตต์ โหติ เพื่อแสดงความหมายที่รู้ได้โดยอ้อม โดยสรุปความว่า ไป
เถอะ เพราะคำว่า เตน ทิ กล่าวอรรถว่า เชิญชวน จึงได้ความหมายว่า สหายซิวก เธอไปเถอะ

ปจเจกา อิติโยติ ปาฏิเยกกา อิติโย เอเกกิสสา หตถินิยา เอเกกั อิตถินติ วุตต์ โหติ.^๔

คำว่า **ปจเจกา อิติโย** ความว่า สตรีคนหนึ่งๆ คือ สตรีแต่ละนางต่อข้างฟังแต่ละเชือก

เห็นได้ว่า ท่านได้อธิบายคำว่า ปจเจกา อิติโย = สตรีนางหนึ่งๆ แล้วได้แสดงอรรถ
ที่ได้อธิบายดังกล่าวอันเป็นผลพลอยได้โดยสรุปความว่า หมายถึง ให้สตรีแต่ละนางขึ้นประจำ ข้างฟัง
แต่ละเชือกโดยใช้ อิติ วุตต์ โหติ

อาคเมนตุติ มุหุตต์ ปฏิมานนตุ มา คจจนตุติ วุตต์ โหติ.^๕

คำว่า **อาคเมนตุ** ความว่า จงรอประเดี๋ยว คือ จงอย่าไป

ท่านอธิบายคำว่า **อาคเมนตุ** = จงรอสักครู่ แล้วแสดงความหมายโดยสรุปก็ คือ อย่าฟังไป
โดยใช้ อิติ วุตต์ โหติ

สพพานิ ตานินิ ลิงควิปุลลาเสน วทติ สพเพ เตติ วุตต์ โหติ.^๖

ท่านกล่าวคำว่า **สพพานิ ตานิ** โดยเปลี่ยนจากปุงลิงค์เป็นนปุงสกลิงค์ ความว่า **สพเพ** เ
ทางทั้งปวงเหล่านั้น

ท่านกล่าวว่า **สพพานิ ตานิ** เป็นคำที่เปลี่ยนจากปุงลิงค์เป็นนปุงสกลิงค์ ดังนั้น ความหมาย
ที่แท้จริงคือ ทางทั้งปวงเหล่านั้น (**สพเพ** เต มคคา)

ตัวอย่างที่แสดงมาทั้งหมดท่านแสดงอธิบายอรรถของบทที่อ้อมค้อม ซ่อนเร้น เข้าใจยาก
โดยสรุปความว่า ความหมายที่กล่าวมายาวๆ หรือที่เป็นนัยๆ หมายถึง อรรถนี้ ความหมายนี้ ทำให้ผู้
ศึกษาเข้าใจแจ่มแจ้ง

อิติ วุตต์ โหติ ท่านใช้เพื่ออธิบายอรรถของบทให้กระจ่างแจ้ง (ปทปัญหตถ = ไขใจความ
ของบท, อุชุกตถ = ไขอรรถ ให้กระจ่างแจ้ง)

พฺรหฺมจฺริยนฺติ เสฏฺฐญฺเณ พฺรหฺมญฺตุ จฺริยํ.พฺรหฺมญฺตานํ วา พุทฺธาทินิ จฺริยนฺติ วุตต์ โหติ.^๗

คำว่า **พฺรหฺมจฺริยํ** อธิบายว่า ความประพฤตินั้นดีงาม เพราะอรรถว่า ประเสริฐ อีกนัยหนึ่ง
ความประพฤตินั้นดีของผู้ประเสริฐมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น

^๔ ที.อ. (บาลี) ๑/๑๕๙/๑๓๕.

^๕ ที.อ. (บาลี) ๑/๓๐๑ - ๒/๒๕๒.

^๖ ที.อ. (บาลี) ๑/๕๒๔/๓๓๓.

^๗ ที.อ. (บาลี) ๑/๑๙๐/๑๖๒.

เพื่อจะแสดงความหมายของบทว่า พรหมจรรย์ ให้กระจ่างชัด ท่านใช้ อิติ วุตต์ โหติ อธิบายว่า พรหมจรรย์ หมายถึง (๑) ความประพฤติที่ประเสริฐ (๒) ความประพฤติของบัณฑิตผู้ประเสริฐ ทำให้ความหมายกระจ่างแจ้งขึ้น

๒. อิติ อตฺโถ.

อธิบายความหมายบทตั้งที่ซ่อนเร้น (คุณุตถ)

บางครั้ง พระอรรถกถาจารย์ หรือพระฎีกาจารย์ได้อธิบายความหมายของบทตั้งที่ซ่อนเร้น ยกต่อการเข้าใจ ให้กระจ่างแจ้ง โดยใช้ อิติ อตฺโถ

แปลว่า ความว่า, อธิบายว่า

อสทฺธมฺมนฺติ อสฺตํ นิจฺจนานํ ฌมฺมํ เตหิ เสวิตพฺพนฺติ อตฺโถ.^๕

คำว่า **อสทฺธมฺมํ** ความว่า ธรรมของอัสตบรูช คนต่ำทราม คือ ธรรมที่พวกอัสตบรูช เหล่านั้นเสพสม

คำว่า อสฺตํ นิจฺจนานํ ฌมฺมํ แสดงอธิบายเพียงแคศัพท์ของคำว่า อสทฺธมฺมํ เท่านั้น โดยแสดง รูปวิเคราะห์ว่า อสฺตํ ฌมฺโม อสทฺธมฺโม แปลง สต ใน อสต เป็น ส แล้วซ่อน ท สำเร็จรูปเป็น อสทฺธมฺโม (ธรรมของอัสตบรูช) ท่านได้อธิบายความหมายของ คำว่า อสทฺธมฺมํ (ธรรมของอัสตบรูช) ให้กระจ่างแจ้ง ต่อไปว่า หมายถึง ธรรมที่พวกอัสตบรูชนั้นส่องเสพกัน โดยใช้ อิติ อตฺโถ ว่า เตหิ เสวิตพฺพนฺติ อตฺโถ

สัมพันธของ อตฺโถ

สัมพันธของ อตฺโถ ต้องสัมพันธ์กับบทตั้ง (สังวัตถเนตฺตพฺพท) ว่า อสทฺธมฺมนฺติ ปทสฺส...อิติ อตฺโถ แปลว่า อรรถแห่งบทว่า **อสทฺธมฺมํ** ว่า...

เปจฺจ โส ลภเตติ โส ปุคฺคโล ปฺรโลเก วุตฺตปฺปการํ ทิวิมฺปิ สุขํ ลภเตติ อตฺโถ.^๖

บาทคาถาว่า **เปจฺจ โส ลภเต** (บุคคลนั้นยอมได้ความสุขในโลกหน้า) ความว่า บุคคลนั้นยอมได้ความสุขแม้ทั้ง ๓ ประการตามที่กล่าวมาในโลกหน้า

ท่านใช้ อิติ อตฺโถ อธิบายความหมายของบทตั้ง คือ เปจฺจ ว่า ปฺรโลเก หมายถึงโลกหน้า โส ว่า ปุคฺคโล หมายถึงบุคคล สุขํ ว่า ทิวิมฺปิ หมายถึงสุข ๓ ประการ [มนุษย์สุข สวรรค์สุข และนิพพานสุข] การอธิบายความหมายของนามบททั้งหมด เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา และ ลภเต ไช

^๕ วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๓๙/๒๓๑.

^๖ ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๓๒/๓๙.

ว่า ลภติ แสดงว่า แปลง เต วิภัตติฝ่ายอัตตโนบทกล่าวอรรถกัตตา เพราะ เต วิภัตติที่ลงในอรรถกัตตา
กรรมและภาวะ เรียกว่า อาชยาตปทัตถสังวรณนา

ปเวทยนตีติ เอว สนโต พุทธาทโย สพฺภิ ปณฺฑิตฺเตหิ สหฺธิ กเถนตีติ อตุโธ.^{๑๐}

คำว่า **ปเวทยนตี** เป็นต้น ความว่า บัณฑิตมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นย่อมสนทนากับบัณฑิต
ทั้งหลายอย่างนี้

ท่านใช้ อิติ อตุโธ อธิบายความหมายของบทตั้ง คือ สนโต ไชว่า พุทธาทโย หมายถึง
บัณฑิตมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา สพฺภิ ไชว่า ปณฺฑิตฺเตหิ หมายถึงบัณฑิต
เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา ปเวทยนตี ไชว่า กเถนตี หมายถึง กิริยาการสนทนา เรียกว่า
อาชยาตปทัตถสังวรณนา

จาปาติชีณาวาติ จาปโต อติชีณา จาปา วินิมุตตาติ อตุโธ.^{๑๑}

คำว่า **จาปาติชีณาว** ความว่า [เหมือนลูกศร] ตกจากแหล่งศรคือหลุดออกไปจากแหล่งศร

ท่านใช้ อิติ อตุโธ อธิบายความหมายของบทตั้ง คือ จาปาติชีณาว โดยไชว่า จาปโต
อติชีณา (ออกจากแหล่งศร) แสดงวิเคราะห์เป็นปัญจมีตปุริสสมาสว่า จาปโต อติชีณา จาปาติชีณา
เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา แล้วอธิบายความหมายว่า จาปา วินิมุตตาติ อตุโธ หมายถึง [ลูกศร] ที่
หลุดออกไปจากแหล่งศร

คำว่า จาปา ขยายคำว่า จาปโต ว่า โต ปัจจัยใน จาปโต ลงในอรรถปัญจมีวิภัตติ^{๑๒}
แปลว่า จาก ไม่ใช่ลงในอรรถสัตตมีวิภัตติ แปลว่า ใน เพราะ โต ปัจจัยกล่าวอรรถ ปัญจมีวิภัตติ และ
ตติยวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ^{๑๓} การอธิบายอรรถของวิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถ-
สังวรณนา

๓. อิทํ วุตฺตํ โหติ.

อธิบายใจความบทตั้ง^{๑๔}

ในอรรถกถา และฎีกา พระอรรถกถาจารย์ และพระฎีกาจารย์ประสงค์จะอธิบายใจความ
รวมของบทหลาย ๆ บทที่ท่านได้อธิบายความหมายของแต่ละบทมาแล้วแต่ใจความยังไม่ได้อธิบาย

^{๑๐} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๕๑/๙๑.

^{๑๑} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๕๖/๙๙.

^{๑๒} ปทฺรฺพ. (บาลี) ๑/๒๖๐/๑๔๘.

^{๑๓} ปทฺรฺพ. (บาลี) ๑/๒๖๕/๑๕๐.

^{๑๔} พระอาทิตย์จรัสสีมหาเถระ, คัมภีร์ตถนियามวิสัลขณา, เล่มที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (อย่างกึ่ง: โรงพิมพ์
พิมพ์มิตสเวปีภักต์, ๒๕๗๙), หน้า ๔๔.

อาจทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจยากหรือจับใจความไม่ได้ ท่านจึงได้เมตตาอธิบายใจความ [ปิณฑตถ = ใจความสำคัญ] ไว้ เพื่อให้เข้าใจง่าย จับใจความสำคัญได้ โดยใช้ อิหิ วุตตํ โหติ การอธิบายนี้เป็นวิธีอธิบายใจความของท่านด้วยความเมตตา กรุณาอยากให้ผู้ฟังหรือผู้อ่านได้เข้าใจพระธรรมอย่างถูกต้องชัดเจน ท่านจึงได้อธิบายไว้ ดังนั้นจึงควรศึกษาวิธีอธิบายและการใช้ศัพท์อธิบายของท่านให้ดี

อจริตวา พรหมจรรย์ อลทฐา โยพพะเน ธนํ

ชินณโกณจาว ฌายนติ ชีนมจเฉว ปลลเส.

ตถ อจริตวาติ พรหมจรรย์วาสํ อวสิตวา. โยพพะเนติ อนุปปนเน วา โภเค อุปปาเทตุ อุปนเน วา โภเค รกขิตุ สมตถกาเล ธนมิ อลทิตวา. ชีนมจเฉติ เต เอวรูปา พาลา อุทกสส อภาวา ชีนมจเฉ ปลลเส ปริกชินปตตา ชินณโกณจา วีย อวฌายนติ.^{๑๕}

(พระผู้มีพระภาคทรงปรารภบุตรเศรษฐีผู้ใช้สอยทรัพย์สมบัติจนหมดจึงตรัส

พระคานานี้แก่พระอานนท์ว่า)

พวกคนโง่เขลาไม่ประพฤติตนให้เป็นคนดี

ในวัยหนุ่มสาวก็ไม่ได้หาทรัพย์ไวย่อมชอบเขา

เหมือนนกกระเรียนแก่ชอบเขาอยู่ที่เปือกตมไร้ปลา ฉะนั้น

ในคานานั้น คำว่า อจริตวา ได้แก่ ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ คำว่า โยพพะเน ได้แก่ ไม่ได้แม้ทรัพย์ในเวลาที่สามารถเพื่อก่อสร้างโภคทรัพย์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือเพื่อรักษาโภคทรัพย์ที่เกิดขึ้นแล้ว คำว่า ชีนมจเฉ เป็นต้น ความว่า คนพาลผู้เช่นนี้เหล่านั้นย่อมสิ้นหวัง เหมือนนกกระเรียนแก่ตัวไม่มีชนปีกสิ้นหวังอยู่ที่โคลนตมที่ไม่มีปลาเพราะไม่มีน้ำ

เห็นได้ว่า ท่านอธิบายเพียงความหมายของบทแต่ละบทเท่านั้นยังไม่บอกใจความสำคัญเลยว่า ได้แก่ อะไร ผู้ศึกษาอาจเข้าใจยากและจับใจความไม่ได้ ท่านจึงได้อธิบายสรุปใจความต่อมาโดยใช้ อิหิ วุตตํ โหติ ดังข้างล่างนี้

อิหิ วุตตํ โหติ ปลลเส อุทกสส อภาโว วีย หิ อิมสํ วสนญฺจานสส อภาโว มจฺฉานํ ชีนนภาโว วีย อิมสํ โภคานํ อภาโว ชีนปตตานํ โภณจานํ อุปปตติวา คมนภาโว วีย อิมสํ อิทานิ ชลถลปถาที่หิ โภเค สณฺธาเปตุ อสมตถภาโว.ตสฺมา เต ชีนปตตา โภณจา วีย เอตเถว พชฺฉิตวา อวฌายนตีติ.^{๑๖}

อธิบายใจความมีดังต่อไปนี้ว่า ควรทราบภาวะที่เศรษฐีสามีและภรรยาเหล่านี้ไม่มีที่อยู่เหมือนความไม่มีน้ำที่โคลนตม ควรทราบภาวะที่เศรษฐีสามีและภรรยาไม่มีโภคทรัพย์ เหมือนภาวะที่ไม่มีปลา ควรทราบภาวะที่เศรษฐีสามีและภรรยาไม่สามารถก่อดังโภคทรัพย์โดยทางน้ำและทางบก

^{๑๕} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๕๕/๙๙.

^{๑๖} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๕๕/๙๙.

เป็นต้นได้ในบัดนี้ เหมือนภาวะที่นกกระเรียนแก่ตัวไม่มีขนปีกไม่สามารถบินขึ้นไปได้ เพราะเหตุนั้นคนพาลเหล่านั้น ร้องไห้คร่ำครวญสิ้นหวังอยู่ในที่นั่นเอง เหมือนนกกระเรียนแก่ตัวไม่มีขนปีก สิ้นหวังอยู่ฉะนั้น

จาปาติชีณาวาติ จาปาโต อติชีณา จาปา วินิมุตตาติ อตโถ.

คำว่า **จาปาติชีณาว** ความว่า ตกจากแหล่งศร คือหลุดออกไปจากจากแหล่งศร

เห็นได้ว่า ท่านอธิบายเพียงความหมายของบทแต่ละบทเท่านั้นยังไม่ได้อธิบายสรุปใจความ สำคัญ เพราะหากไม่สรุปใจความ คนมีปัญญาน้อยไม่สามารถจับใจความได้หรือไม่เข้าใจความหมายได้ ท่านจึงได้อธิบายสรุปใจความต่อมา โดยใช้ อิหํ วุตตํ โหติ ดังข้างล่างนี้

อิหํ วุตตํ โหติ ยถา จาปา วินิมุตตา สรา ยถาเวคํ คนตวา ปติตา ตํ คเหตวา อุกุชิปนเต อสติ ตตเถว อุกิจิกานํ ฆตตํ โหนติ เอวํ อิมปิ ตโย วเย อติกนตา อิทานิ อตตานํ อุทธริตุํ อสมตถตาย มรณํ อุกมิสสนติ. เตन วุตตํ “เสนติ จาปาติชีณาวาติ.”^{๑๗}

อธิบายใจความมีดังต่อไปนี้ว่า ลูกศรที่หลุดจากคันศรไปตกตามกำลัง เมื่อไม่มีคนเก็บ ลูกศรนั้นก็กลายเป็นอาหารของปลวกในที่ตกนั้นนั่นเองฉันใด แม้เศรษฐีผู้มีและภรรยาที่ผ่านวัยทั้ง ๓ ไปแล้วในบัดนี้จะตาย เพราะไม่สามารถพยุงตนลุกขึ้นได้ เพราะเหตุนี้พระพุทธร่องค์จึงตรัสว่า “นอนสิ้นหวังอยู่เหมือนลูกศรหลุดจากศร”

อตตา हि อตตโน นาโถ โโก हि นาโถ ปโร สिया

อตตนา हि สุนเตน นาลํ ฆตติ ทุลลภนติ.^{๑๘}

กุมารกัสสปมาตาวัตถุ เรื่องมารดาของพระกุมารกัสสปเถระ (พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า)
 ตนแลเป็นที่พึ่งของตน^{๑๙} บุคคลอื่นใครเล่า จะเป็นที่พึ่งได้
 เพราะบุคคลที่ฝึกตนดีแล้ว ย่อมได้ที่พึ่งอันได้โดยยาก^{๒๐}

^{๑๗} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๖๐/๑๑๒.

^{๑๘} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๖๐/๘๒.

^{๑๙} ตนแลเป็นที่พึ่งของตน หมายถึงตนเองเท่านั้นที่จะสามารถทำกุศลแล้วเข้าถึงสวรรค์ หรือบรรลุมรรคผลได้ที่พึ่งที่ได้ยากคือออร์ทตผล ไม่มีใครอื่นจะทำให้ได้ (ขุ.ธ.อ.๖/๑๕).

^{๒๐} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๐/๔๕.

ตตถ นาโถติ ปติฏฐา.^{๒๑}

ในคานานัน คำว่า นาโถ ได้แก่ ที่พึง

อิท วุตุตฺ โหติ ยสฺมา อตฺตนิ จิตฺเตน อตฺตสมฺปนฺเนน กุสลํ กตฺวา สคฺคํ วา ปาปฺณิตุํ, มคฺคํ วา
ภาเวตุํ ผลํ วา สจฺฉิกาตุํ สกฺกา ตสฺมา ทิ อตฺตาว อตฺตโน ปติฏฐา โหติ.^{๒๒}

อธิบายใจความมีดังต่อไปนี้ว่า สามารถกระทำกุศลไปสู่สวรรค์ เจริญมรรค หรือกระทำให้
แจ้งผล เพราะความถึงพร้อมกุศลในตน เพราะเหตุนี้เอง ตนเท่านั้นเป็นที่พึงของตน

๔. อิติ อธิปปาโย

อธิบายความหมายของบทตั้ง

พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ประสงค์จะอธิบายความหมายของบทตั้งที่ซ่อนเร้น
เข้าใจยาก ให้กระจ่างชัด โดยใช้ อิติ อธิปปาโย

๑. แปลว่า อธิบายว่า

๒. แปลว่า ความประสงค์ของพระอรรถกถาจารย์ หรือพระฎีกาจารย์ว่า

ปชฺนติ ปชาตตฺตา ปชา ตํ ปชํ สตฺตนิกาเย สํสารทฺกฺขโต โมเจหิติ อธิปปาโย.^{๒๓}

คำว่า ปชํ ได้แก่ หมูสัตว์เพราะเกิด (ด้วยกรรมและกิเลส) ซึ่งหมูสัตว์นั้น อธิบายว่า โปรด
ช่วยหมูสัตว์ให้หลุดพ้นจากสังสารทุกข์

พระอรรถกถาจารย์อธิบายความหมายของบทตั้งคือ ปชํ โดยไขว่ว่า สตฺตนิกาเย หมายถึงหมู
สัตว์พร้อมทั้งความหมายว่า โปรดช่วยหมูสัตว์ให้พ้นสังสารทุกข์เกิด โดยใช้ อิติ อธิปปาโย

การอธิบายความหมายให้ชัดเจน เรียกว่า ภาวตถสังวรณนา

โสทานํ สํวรํ พฺรุมฺมิติ ตเมวาทิ สตี โสทานํ สํวรํ พฺรุมฺมิติ อธิปปาโย.^{๒๔}

บาทคาถาว่า โสทานํ สํวรํ พฺรุมฺมิ อธิบายว่า เรากล่าวสตินั้นเท่านั้นว่าเป็นธรรมเครื่อง
ป้องกันกระแส [ตัณหาเป็นต้น]

อิติ อธิปปาโย อธิบายความหมายของบทตั้งคือ โสทานํ สํวรํ พฺรุมฺมิ ว่ามีความหมายว่า เรา
กล่าวสตินั้นเท่านั้นว่าเป็นธรรมเครื่องป้องกันกระแสกิเลส

^{๒๑} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒๕/๑๖๐/๑๑๒.

^{๒๒} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๖๐/๑๑๒.

^{๒๓} พุ.พฺพ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๔.

^{๒๔} พุ.จ.อ. (บาลี) ๑/๔/๓.

อยมปิ รมโฆ สารณียโติ อยม เมตตาทากายกมมสงขาโต รมโฆ สริตพโพ สติชนโก โย นํ กโรติ
 ตํ ปุคคํ เยสํ กโต โหติ เต ปสนนจิตตา “อโห สปปริโสติ อนุสสรนตีติ อธิปปาโย.”^{๒๕}

คำว่า อยมปิ รมโฆ สารณียโ ความว่า ธรรมนี้คือเมตตาทากายกรรม เป็นธรรมที่ระลึกถึง
 คือเป็นธรรมส่งผลให้ระลึกถึง อธิบายว่า บุคคลใด กระทำเมตตาทากายกรรมนั้น กระทำแก่บุคคลเหล่า
 ใด บุคคลเหล่านั้น มีจิตเลื่อมใส ระลึกถึงบุคคลนั้นว่า “น่าสรรเสริญ ท่านมหาบัณฑิต”

เห็นได้ว่า ท่านอธิบายความหมายของบทตั้งคือ อยมปิ รมโฆ สารณียโ (แม้ธรรมนี้ก็
 เป็นธรรมที่ระลึกถึง) โดยใช้ อิติ อธิปปาโย ไขว่ อย...อนุสสรนตีติ อธิปปาโย ธรรมเป็นที่ระลึกถึง
 หมายความว่า บุคคลผู้ได้รับเมตตาทากายกรรมเกิดความเลื่อมใสศรัทธา ระลึกถึงบุคคลผู้กระทำเมตตา
 ทากายกรรมให้ นั่น ตลอดไปว่า “น่าสรรเสริญ ท่านมหาบัณฑิต”

๕. เอตถ จ.

อธิบาย เหตุ ผลและอรรถที่ซ่อนเร้น

พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์เมื่อประสงค์จะอธิบาย เหตุ ผล อรรถที่ซ่อนเร้น
 ท่านก็ใช้ เอตถ จ เป็นตัวชี้บอกว่าต่อไปนี้จะอธิบาย เหตุ ผล อรรถ อย่างไรอย่างหนึ่งใน ๓ อย่างนี้
 เพื่อความกระจ่างแจ้งแก่ผู้ศึกษา^{๒๖}

เอตถ จ พลวสทฺธาย ทสสนสมปตฺติยา ปจฺจยปฏิคฺคาหกาทิสมปตฺติยาติ เวมมาทึทึ
 การณฺหิ โสมนสฺสสทฺตตา.^{๒๗}

ก็ในคำว่า โสมนสสสทตต์ (ประกอบด้วยความดีใจ) เป็นต้นนี้ ฟังทราบวินิจฉัยอย่างนี้
 ความที่จิตประกอบด้วยความดีใจ เกิดขึ้น เพราะเหตุเป็นต้นอย่างนี้ว่า ศรัทธามีกำลังมาก, สมบัติคือ
 การเห็นผลทานเป็นต้นและสมบัติคือผู้รับปัจจัย ๔ เป็นต้น

ท่านประสงค์จะอธิบายเหตุของจิตที่ดีใจ คือ ศรัทธามีกำลังมาก, การเห็นผลทานและผู้รับ
 ปัจจัยที่มีคุณเป็นต้น โดยใช้ เอตถ จ...การณฺหิ โสมนสฺสสทฺตตา

อญฺญหิ สํวรวิญโย ปหฺนวิญโยติ ทฺวิโร วิญโย. เอตถ จ ทฺวิเรปิ วิญเย เอกเมโก วิญโย
 ปญฺจธา ภิชฺชติ.^{๒๘}

^{๒๕} วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๒๗๔/๔๓๗.

^{๒๖} พระอาทิตย์จรัสสีมหาเถระ, คัมภีร์ตถนิยามวิสัชนา, เล่มที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (ย่างกุ้ง:
 โรงพิมพ์พิมพ์มิตสเวปิภักต, ๒๕๗๙), หน้า ๓๖ - ๓๗.

^{๒๗} วิกาวนึ. (บาลี) ๑/๘๗.

^{๒๘} ส.ช.อ. (บาลี) ๒/๑/๒๗๗.

ความจริง วินัยนี้ มี ๒ ประการ คือ สังวรวินัย และปหานวินัย ก็ในวินัย แม้ทั้ง ๒ นั้น วินัยแต่ละอย่าง แยกออกเป็นอย่างละ ๕

เอตถ จ โย จิรํ คนฺตฺวา วา จงกมิตฺวา วา อปรภาเค จิตฺ อิติ ปฏฺิสณฺจิกฺขติ “จงกมนกาลเอตตฺวา รูปารูปรจฺจมา เอตถเว นิรุทฺธาติ อัย คเต สมฺปชานการี นาม.”^{๒๙}

ก็ในการเดินเป็นต้นนี้ โยคี เดิน หรือ จงกรมนาน แล้วยืนในภายหลังพิจารณาอยู่อย่างนี้ว่า รูปธรรม นามธรรมที่เป็นไปในเวลาเดินจงกรมก็ดับไปในเวลาเดินจงกรมนั้นนั่นเอง การพิจารณานี้ชื่อว่า คเต สัมปชานการี (รู้ตัวอยู่ในขณะเดิน)

ท่านได้อธิบายความหมาย (อรรถ) ของคเตสัมปชานการี (รู้ตัวอยู่ในขณะกำลังเดิน) คือ การพิจารณาว่า รูปธรรม นามธรรมที่เกิดขึ้นในเวลาเดินจงกรมก็ดับไปในเวลาเดินจงกรมนั้นนั่นเอง

๖. วิธีแปลแบบอูลลิ่งคสังวรณนา หมายถึง วิธีแปลความแบบมี อิติ ศัพท์อยู่ที่บทตั้ง

บทตั้งที่เป็นอูลลิ่งคสังวรณนานั้น มี วิธีแปล ๔ ประการ คือ แปลประกอบด้วยปฐมาวิภัตติ, สัมพันธ์, อาธาร, ภาวะ และอตโถ

๖.๑. แปลโดยประกอบด้วยปฐมาวิภัตติและอตถวนโต หมายถึง แปลโดยประกอบด้วยปฐมาวิภัตติที่บทตั้งและเติม อตถวนโต โหติ ท้ายประโยค

ธมฺโมติ เหตุ.^{๓๐}

เอโส ธมฺโมติ สทฺโธ เหตุติ อตถวนโต โหติ. (บาลีแปลบาลี)

ศัพท์ว่า ธมฺโม นี้ มีความหมายว่า เหตุ (แปลไทย)

คำว่า ธมฺโม โยค เอโส สทฺโธ ปฐมาวิภัตติเข้ามาแปลและใส่ อิติ อตถวนโต โหติ ต่อท้ายประโยค

อตฺโถติ เหตุผล.^{๓๑}

เอโส อตฺโถติ สทฺโธ เหตุผลนฺติ อตถวนโต โหติ. (บาลีแปลบาลี)

ศัพท์ ว่า อตฺโถ นี้ มีความหมายว่า ผลของเหตุ

๖.๒. แปลแบบประกอบด้วยสัมพันธ์และอตโถ หมายถึง แปลประกอบด้วยสัมพันธ์ (ัญญฐีวิภัตติ) ที่บทตั้งและ อตโถ โหติ ท้ายประโยค

^{๒๙} ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๓๖๘/๒๗๑.

^{๓๐} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๐.

^{๓๑} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๐.

ธมฺโมติ เหตุ.^{๓๒}

ธมฺโมติ เอตสฺส เหตุติ อตฺถ โหติ. (บาลีแปลบาลี)

ศัพท์ว่า ธมฺโม นี้ มีความหมายว่า เหตุ

๖.๓. แปลโดยวิธีประกอบอาหารและอตฺถ หมายถึงแปลโดยประกอบด้วยอาหารอันได้แก่ สัตตมวิภักตติที่บพตั้งและอตฺถ โหติ ทำยประโยค

ธมฺโมติ เหตุ.^{๓๓}

ธมฺโมติ เอตถ เหตุติ อตฺถ โหติ. (บาลีแปลบาลี)

ศัพท์ว่า ธมฺโม นี้ มีความหมายว่า เหตุ

๖.๔. แปลโดยวิธีประกอบด้วยภวและอตฺถ หมายถึงแปลโดยประกอบด้วยภวที่บพตั้งและอตฺถ ทสฺสิโต ทำยประโยค

ธมฺโมติ เหตุ.^{๓๔}

ธมฺโมติ อิมินา เหตุติ อตฺถ ทสฺสิโต. (บาลีแปลบาลี)

ท่านแสดงความหมายว่า เหตุ ด้วยบพนี้ว่า ธมฺโม

๗. บทตั้งที่เป็นอุลลึงคสังวรณนาประกอบด้วย เอตถ

พบว่าในกรณีที่ต้องการอธิบายความหมายของบทไปตามลำดับในหมู่บทหลายบท พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ใส่ เอตถ หลังบทตั้งที่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์แล้วอธิบายไปที่ละบทตามลำดับจนหมดเพื่อความชัดเจน

ลามสกุการสิโลกนฺติ เอตถ จตฺตารโ ปจฺจยา ลพฺพนฺตฺติ ลามา เตเยว สุฏฺฐุ กตฺวา ปฏิสงฺขริตฺวา ลทฺธา สกฺกาโร วณฺณณณฺนํ สิโลกโ.^{๓๕}

ในคำว่า ลามสกุการสิโลกํ นี้ ชื่อว่า ลาม เพราะอรรถว่า ปจฺจย ๔ อันบุคคลได้ ชื่อว่า สักการะ เพราะได้ปจฺจย ๔ เหล่านี้แน่นอนเองโดยเขาตกแต่งอย่างดีแล้วจึงให้ การยกย่อง ชื่อว่า สิโลกะ

ท่านได้อธิบายความหมายของบทตั้งคือ ลามสกุการสิโลกํ อันมี อิติ ศัพท์ โดยประกอบด้วย เอตถ ที่บพตั้ง แล้วอธิบายไปที่ละบทคือ เริ่มแต่ ลาม สกฺกาโร และสิโลกํไปตามลำดับเพื่อความกระจ่างชัด

^{๓๒} ที่.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๐.

^{๓๓} ที่.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๐.

^{๓๔} ที่.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๐.

^{๓๕} ที่.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๐.

กฏุตตา อุปจิตตดาติ เอตถ สกิมปี กตํ กตเมว อภินฺนุทฺตนา ปน อุปจิตํ โหติ.^{๓๖}

ในคำว่า **กฏุตตา อุปจิตตดา** นี้ กรรมที่ตนกระทำแม้ครั้งเดียว ชื่อว่า กรรมที่กระทำแล้วนั่นเอง ส่วนกรรมที่สั่งสม เพราะกระทำอยู่ประจำ

ตัวอย่างทั้ง ๒ นี้ ท่านได้อธิบายความหมายของบททุกบทโดยอธิบายไปตามลำดับบท บรรดาหมู่บทในบทตั้ง โดยใช้ เอตถ ประกอบที่บทตั้งอันประกอบด้วย อิติ ศัพท์ แล้วอธิบายไปที่ละบทตามลำดับ คือ กรรมที่กระทำครั้งเดียวก็ เรียกว่า กฏุตตากรม กรรมที่กระทำอยู่ประจำ เรียกว่า กรรมที่สั่งสม (อุปจิตกรรม)

หมายเหตุ บางที่บางแห่งอธิบายเพียงบทเดียว ในบรรดาหมู่บท ก็ใส่ เอตถ ด้วย เพราะบทที่ไม่อธิบายไว้เนื่องจากเข้าใจง่ายชัดเจนอยู่แล้ว

ยํ นมฺสฺสนฺตีติ เอตถ ยนฺติ นิปาตมตฺตํ.^{๓๗}

ในคำว่า **ยํ นมฺสฺสนฺตี** นี้ คำว่า ยํ เป็นเพียงนิบาต

ท่านอธิบายบทตั้งโดยใช้ เอตถ ประกอบหลังบทตั้ง แล้วอธิบายเพียงบทเดียว คือ ยํ ว่าเป็นเพียงนิบาตเท่านั้นไม่มีความหมายพิเศษอะไร แต่ไม่ได้อธิบายบทว่า นมฺสฺสนฺตี (กราบไหว้อยู่) เพราะเข้าใจง่ายอยู่แล้ว

๘. บทตั้งที่เป็นอุลลึงคสังวรณนาที่ไม่ประกอบด้วย เอตถ

ตามปกติในกรณีที่ต้องการอธิบายความของบทไปตามลำดับในหมู่บทหลายบท พระอรรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ใส่ เอตถ หลังบทตั้งที่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ แล้วอธิบายไปที่ละบท ตามลำดับ แต่บางแห่ง ต้องการอธิบายเพียงบทเดียวหรือบางบทในหมู่บท โดยมากท่านไม่ใส่ เอตถ หลังบทตั้ง แต่เวลาแปลนักศึกษาก็ต้องใส่เข้ามาแปลเอง^{๓๘}

อฏฺฐปีติ (เอตถ) ปีสทฺโท สมฺปิณฺชนตฺโถ.^{๓๙}

ปี ศัพท์ในคำว่า **อฏฺฐปี** (นี้) มีความหมายว่า รวบรวม

^{๓๖} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๑๐๑/๑๑๐.

^{๓๗} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๒๗๗/๑๕๕.

^{๓๘} พระอาทิตย์จรัสสีมหาเถระ, คัมภีร์ถนินยามวิสัชนา, เล่มที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (อย่างกึ่ง: โรงพิมพ์พิมพ์มิตสเวปฏิภักต์, ๒๕๗๙), หน้า ๓๕ - ๓๖.

^{๓๙} วิกาวณี. (บาลี) ๑/๔/๗๙.

ท่านอธิบายความหมายของบทตั้งเพียงบทเดียว คือ ปี ในอฏฐปิ ดั้งนั้นท่านจึงไม่ใช่ เอตถ หลังบทตั้งที่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ แต่เวลาแปลต้องใส่เข้ามาแปลเอง เป็น อฏฐปิติ เอตถ ปิสทโท สมปิณฑนตโถ.

๙. เอตถ สिया, ตตถ สिया.

อธิบายข้อสงสัยที่อาจเกิดขึ้น

พบว่าในกรณีที่ต้องการอธิบายปัญหาที่อาจเกิดขึ้นในอนาคต แต่ตอนนี้ยังไม่เกิดขึ้น พระอรรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ได้ตั้งคำถามและคำตอบไว้ด้วยตนเอง เพื่อแก้ข้อสงสัยที่อาจจะเกิดขึ้น ในอนาคต^{๔๐}

แปลว่า น่าจะมีบางคนคิดสงสัยใน ... นี้

แปลว่า อาจมีบางคนสงสัยใน ... นี้

เอตถ สिया กสมา ปเนตา เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา พรหมวิหาราติ วุจจนติ?

วุจเจเต เสฎฐฎุเจน ตาว นิทโทสกาเวน เจตถ พรหมวิหารตา เวทิตพพา.^{๔๑}

[ถาม] น่าจะมีบางคนคิดสงสัยในพรหมวิหารกานี้ว่า ก็เพราะเหตุไร จึงเรียก เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เหล่านี้ว่า พรหมวิหาร [ธรรมเครื่องอยู่ของผู้ประเสริฐ หรือ การอยู่อันประเสริฐ, การใช้ชีวิตอย่างมีคุณค่า]

[ตอบ] ข้าพเจ้าจะตอบคำถามดังต่อไปนี้ ก็ในคำว่า เมตตา เป็นต้นนี้ ฟังทราบว่าเป็นเรียกว่า พรหมวิหาร เพราะประเสริฐและไม่มีโทษ (มีนิเวศธรรมคือธรรมที่ปิดกั้นบุญ ความดี ความเจริญ เป็นต้น) ก่อน

อาจมีบางคนสงสัยในคำว่า พรหมวิหารว่า เพราะเหตุไร จึงเรียก ธรรม ๔ ประการ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ว่า พรหมวิหาร อันอาจเกิดขึ้นในอนาคตได้ พระอรรรถกถาจารย์ก็เลยตั้งคำถามและ ตอบเองไว้ เพื่ออนุเคราะห์ผู้ฟังและผู้อ่านรุ่นหลังโดยใช้ เอตถ สिया ที่แสดงว่า ปัญหายังไม่เกิด แต่อาจเกิดขึ้นได้ในอนาคต

ตตถ สिया ยทิ ตาว ภควา สาวตถิยั วิหริติ “เซตวเนติ น วตตพพั. อถ ตตถ วิหริติ “สาวตถิยนติ น วตตพพั. น ทิ สกกา อุภยตถ เอกั สมยั วิหริตุนติ.

^{๔๐} พระอาทิตย์จรัสสีมหาเถระ, คัมภีร์ตถนิยามวิสัชนา, เล่มที่ ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ ชัมพูมิตสเวปิฎกัถ, ๒๕๗๙), หน้า ๑ - ๓.

^{๔๑} อภ.สจ.อ. (บาลี) ๑/๒๕๑/๒๕๐.

น โข ปเนตฺ เอวํ ทฎฐพฺพ. นนุ อโวจฺมฺห “สมีปตฺเถ ฎุมฺมวจฺจนฺนติ. ตสฺมา ยถา คจฺจค-
ยมนฺนาทีนํ สมีเป โคยฺยูถานิ จรฺนตานิ “คจฺจคยํ จรฺนติ ยมนฺนํ จรฺนตีติ วุจฺจติ เอวมิธาปิ ยทิตฺถํ
สวาทฺถิยา สมีเป เขตฺตวณํ ตตฺถ วิหรนฺโต วุจฺจติ “สวาทฺถิยํ วิหรติ เขตฺตวเนติ.”^{๔๒}

[ถาม] **น่าจะ**มีบางคนคิดสงสัยในคำว่า สวาทถิย วิหรติ เขตตวเน เป็นต้นนี้ว่า หาก
พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่เมืองสาวัตถีก่อน ก็ไม่ควรกล่าวว่า ประทับอยู่ในวัดเชตวัน ถึงแม้ประทับ
อยู่ที่วัดเชตวันนั้นก็สมควรกล่าวว่า (สวาทถิย ประทับอยู่ในเมืองสาวัตถี) เพราะไม่ทรงสามารถประทับ
อยู่ใน ๒ ที่ ในเวลาเดียวกันได้

[ตอบ] ก็คำนั้น ไม่ควรทราบอย่างนี้ ข้าพเจ้าก็ได้กล่าวไว้แล้วว่า สัตตมวิวัฏติลงในอรรถว่า
ใกล้ มิใช่หรือ เพราะเหตุนั้นเมื่อประทับอยู่ในวัดเชตวันใกล้เมืองสาวัตถี ก็เรียกได้ว่า สวาทถิย วิหรติ
เขตตวเน (ประทับอยู่ที่วัดเชตวันใกล้เมืองสาวัตถี) แม้นั้นนี้เหมือนฝูงโคเที่ยวไปใกล้แม่น้ำคงคา และ
แม่น้ำยมนา เป็นต้น ก็เรียกได้ว่า “คจฺจคยํ จรฺนติ, ยมนฺนํ จรฺนติ [เที่ยวไปใกล้ริมฝั่งแม่น้ำคงคา ใกล้
ริมฝั่งแม่น้ำยมนา]

อาจมีบางคนสงสัยในคำว่า สวาทถิย วิหรติ เขตตวเน (ที่เข้าใจผิดว่า แปลว่าประทับอยู่
ในวัดเชตวันในเมืองสาวัตถี) พระพุทธเจ้าประทับอยู่ในที่ ๒ แห่งในเวลาเดียวกันได้หรือ ควรกล่าวว่า
ประทับอยู่ในเมืองสาวัตถี หรือไม่ก็วัดเชตวันเพียงที่ใดที่หนึ่งก็พอ ไม่ควรเพื่อกล่าวว่าประทับอยู่
ในวัดเชตวัน ในเมืองสาวัตถี อาจเกิดความสงสัยเช่นนี้ขึ้นมาได้ในอนาคต ท่านจึงใช้ ตตฺถ สิยา ไว้หน้า
คำถาม แล้วจึงตอบคำถามเองว่า ประทับอยู่ในวัดเชตวันใกล้เมืองสาวัตถี เพราะสัตตมวิวัฏติในคำว่า
สวาทถิย ลงในความหมายว่า ใกล้ มิใช่แปลว่า ใน

๑๐. เอตถาห.

อธิบายปัญหาที่เคยเกิดขึ้น

ในกรณีที่ต้องการจะแสดงคำถามท้วงติงปัญหาที่เคยเกิดขึ้นมาแล้ว ผู้ถามอาจไม่พอใจ
อรรถ เหตุ หรือผลอย่างใดอย่างหนึ่ง พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ ท่านก็ใช้ เอตถาห วางไว้
หน้าคำถาม แล้วก็ตอบคำถามไว้ท้ายคำถามเอง เพื่อให้รู้ว่า ปัญหาที่เคยถามและเคยได้รับตอบ
มาแล้ว^{๔๓}

แปลว่า โจทกบุคคลได้ท้วงติงใน ... นี้, ผู้ถามได้ท้วงติงใน ... นี้

เอตถาห “กึ ปน เปตฺติวิสยฺยุปฺปนฺนา เอว ภาติเหตุ สมฺปตฺติโย ลภนฺติ อุกาหุ อญฺเณปิติ?

^{๔๒} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๒.

^{๔๓} พระอภิธรรมสังคีต, คัมภีร์ตถนิยามวิสัชนา, เล่มที่ ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (อย่างกึ่ง: โรงพิมพ์
พิมพ์มิตสเวปิกัต, ๒๕๗๙), หน้า ๔ - ๖.

น เจตถ อมเหทิ วุตตพฺพํ อตฺถิ ภควตา เอว พยากตตฺตา.^{๔๔}

[ถาม] โจทกบุคคลได้ท้วงติงในเรื่องนี้ว่า ก็ผู้เข้าถึงภูมิเปรตตนั่นเองจะได้สมบัติ เพราะเหตุคือญาติหรือ หรือว่าบุคคลผู้อื่นจะได้สมบัติ

[ตอบ] ก็ในเรื่องนี้ข้าพเจ้าไม่จำเป็นต้องตอบเอง เพราะพระผู้มีพระภาค พระองค์ทรงพยากรณ์ด้วยพระองค์เองแล้ว

ท่านใช้ เอตถาห อธิบาย เพื่อแสดงว่า เรื่องนี้มีคนถามและท่านก็ได้ตอบไว้แล้วว่า โจทกบุคคล ได้ท้วงติงว่า ญาติผู้ตายเป็นเปรตจะได้ผลบุญที่ญาติอุทิศให้ หรือคนอื่นจะได้ [คำตอบคือได้รับตามสมควรแก่ภพที่สัตว์นั้นๆ ไปเกิด]

เอตถาห ซีณาสวานํ ปน กงฺขา นาม กาจิปี นตฺถิ กสฺมา เถโร เอวมาหาตี? สจฺจเมเวตํ ปรมมคฺเคเนว สมฺมุจฺเจทํ คตฺตา. น ปเนสา วิจิจฺฉาสงฺขาตา กงฺขาตี กิณฺตุ ปญฺญตฺตือชานนํ นาม. เถโร ปน ภควนฺตํ พุทฺธวํสํ ปุจฺฉิตฺถกาโม โส ปน พุทฺธานเนว วิสโย น ปจฺเจกพุทฺธพุทฺธสาวกานํ ตสฺมา เถโร อวิสยตฺตา เอวมาห.^{๔๕}

[ถาม] โจทกบุคคลได้ท้วงติงในเรื่องนี้ (เพราะจะกำจัดความสงสัย) ว่า ก็กรรมตา ความสงสัยแม้เล็กน้อยของพระซีณาสพยอมไม่มี เพราะเหตุไร พระเถระจึงได้กล่าวอย่างนี้ ?

[ตอบ] คำนั้นถูกต้องนั่นเอง ท่านเหล่านั้นตัด (กิเลสหมดสิ้น) ด้วยโสดาปัตติมรรคนั้นนั่นเองแล้วก็ตามความสงสัยคือวิจิจฉานั้นย่อมไม่มี แต่ท่านไม่รู้บัญญัติ ก็พระเถระประสงค์จะถามพุทธวงศ์กับพระผู้มีพระภาค ก็พุทธวงศ์นั้นเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ใช่วิสัยของพระปัจเจกพุทธเจ้าและพุทธสาวก เพราะเหตุนี้พระเถระจึงกล่าวอย่างนี้เพราะไม่ใช่วิสัยของตน

ผู้ท้วงติงไม่พอใจความหมาย (อรรถ) ว่า พวกเราจะกำจัดความสงสัย เพราะผู้กล่าวเป็นพระอรหันต์ ท่านจึงได้ท้วงติงว่า “ ก็กรรมตา พระซีณาสพไม่มี ความสงสัยแม้เล็กน้อย เพราะเหตุไร พระเถระจึงได้กล่าวอย่างนี้ ?” คำท้วงติงนี้ เคยเกิดขึ้นมาแล้ว ดังนั้นพระอรรถกถาจารย์จึงแสดงคำถาม นั้นไว้โดยใช้ เอตถาห และตอบคำถามด้วยตนเองต่อมา

เอตถาห “อถ กสฺมา ยถา สุตฺตเนเต เอกํ สมยฺนติ อุปโยคฺวเจเนน นิทฺเทโส กโต อภิธมฺเม จ ยสฺมี สมเย กามาวจรนฺติ ภูมฺมวเจเนน ตถา อกฺตวา อิธ เตน สมยฺเนาตี กรณฺวเจเนน นิทฺเทโส กโตตี?

^{๔๔} ขุ.เปต.อ. (บาลี) ๑/๑๘/๒๙.

^{๔๕} ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) ๑/๔๘/๘๐.

ตตถ ตถา อธิ จ อถถถา อตถสมภวโต.^{๔๖}

[ถาม] โจทกบุคคลท้วงติงในคำว่า เตน สมเยน นี้ว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร จึงแสดง ด้วยตติยาวิภัตติว่า เตน สมเยน ในวินัยนี้ โดยไม่แสดงทุติยาวิภัตติ และสัจจมีวิภัตติเหมือน แสดงด้วยทุติยาวิภัตติว่า เอก์ สมย ในพระสูตรและแสดงด้วยสัจจมีวิภัตติ ยสมมี สมเย กามาวจร ในพระอภิธรรม ?

[ตอบ] เพราะอรรถทุติยาวิภัตติและสัจจมีวิภัตติ ควรมีในพระสูตรและพระอภิธรรมนั้น โดยอาการอย่างนั้น (ส่วน) ตติยาวิภัตติเท่านั้นควรในพระวินัยนี้โดยประการอื่นจากพระสูตรและพระอภิธรรมนั้น

โจทกบุคคลได้ท้วงติงว่า ไม่ควรลง ตติยาวิภัตติ ในพระวินัย เป็น เตน สมเยน ส่วนผู้ตอบ ได้ตอบว่า ควรลงตติยาวิภัตติในพระวินัยเพราะเหมาะสมแล้ว เมื่อต้องการจะแสดงปัญหาที่เคยเกิดขึ้นแล้ว ดังกล่าวมา พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ ก็ใช้ เอตถาห ไว้หน้าประโยคคำถาม แล้วก็ตอบคำถามนั่นเอง

เอตถาห “อเถวံ ตสฺส ตสฺส ฆานสฺสุปจาเร ปหีนาปิ เอตา เวทนา อธิ กสฺมา สมหาหริตี ? สฺขคฺคหณตถิ.^{๔๗}

[ถาม] โจทกบุคคลได้ท้วงติงในฉานที่ ๔ นี้ว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร จึงทรงแสดง เวทนาแม้ที่ละได้แล้วเหล่านั้นในขณะอุปจาระของฉานนั้นๆ รวมไว้ในฉานที่ ๔ นี้

[ตอบ] เพื่อถือเอาง่าย (เพื่อจำง่าย)

ท่านต้องการจะแสดงถึงปัญหาที่เคยเกิดขึ้นมาแล้วว่า ทำไมต้องแสดงโดยรวมเวทนาที่ละได้ ในขณะอุปจาระของฉานนั้น ๆ ไว้ในฉานที่ ๔ นี้อีก จึงใช้ เอตถาห หน้าคำถาม แล้วก็ตอบคำถามว่า เพื่อจำง่ายเข้าใจง่าย

เอตถาห ยถิ ปจฺจยภฺโจ อาหารภฺโจ อถ กสฺมา อถเณสฺสุปิ สตตานํ ปจฺจเยสฺสุ วิชฺขมานเณสฺ อิมเยว จตฺตาโร วุตฺตาทิ ?

วฺจฺจเต อชฺมตฺติกสนฺตติยา วิเสสฺปจฺจยตฺตา.^{๔๘}

[ถาม] โจทกบุคคลได้ท้วงติงในเรื่องนี้ว่า หากมีอรรถว่าเหตุช่วย, อรรถของอาหารศัพท์ เมื่อเป็นเช่นนั้น เมื่อเหตุแม้อื่นทั้งหลายของสัตว์ก็มีอยู่ เพราะเหตุไรจึงตรัสเฉพาะอาหาร ๔ ประการนี้เท่านั้น ?

^{๔๖} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๙๘.

^{๔๗} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑๑/๑๕๒.

^{๔๘} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๙๐/๒๒๒.

[ตอบ] ข้าพเจ้าจะตอบคำถามดังต่อไปนี้ เพราะเป็นเหตุพิเศษในภายในสันดาน (ร่างกาย และจิตใจ) ของตน

เอตถาห “นनु จ วิตถกวิจารานํ วุสสมาติ อิมินาปิ อยมตฺโถ สิทธิโธ. อถ กสฺมา ปุน วุตตํ อวิตถกํ อวิจารนฺติ ?

วฺจฺจเต เอวเมตํ สิทธิโธวามตฺโถ น ปเนตํ ตตถถทิกํ.^{๔๙}

[ถาม] โจทกบุคคลได้ท้วงติงในคำว่า ไม่มีวิตกและวิจารณ์ว่า อรรถว่าไม่มีวิตกและวิจารณ์ สำเร็จแล้วแม้ด้วยคำนี้ว่า “เพราะละวิตกและวิจารณ์ได้” มิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไรจึงกล่าวซ้ำอีกว่า “อวิตถกํ อวิจารํ (ไม่มีวิตกและวิจารณ์)”

[ตอบ] ข้าพเจ้าจะตอบคำถามดังนี้ คำว่า วิตถกวิจารานํ นี้มีอย่างนี้ อรรถว่าไม่มีวิตกและวิจารณ์ สำเร็จแล้วนั่นเอง แต่คำนั้นไม่สามารถแสดงอรรถว่าไม่มีวิตกและวิจารณ์ได้

ท่านได้อธิบายปัญหาที่เคยเกิดขึ้นแล้ว โดยใช้ เอตถาห ว่า อรรถว่าไม่มีวิตกและวิจารณ์ สำเร็จแล้วแม้ด้วยคำนี้ว่า “เพราะละวิตกและวิจารณ์ได้” มิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไรจึงกล่าวซ้ำอีกว่า “อวิตถกํ อวิจารํ (ไม่มีวิตกและวิจารณ์)” ต่อมาท่านก็ตอบเองว่า เพราะไม่สามารถแสดงอรรถว่าไม่มีวิตกและวิจารณ์ได้ในตัวอย่างนี้ ผู้ท้วงติงไม่พอใจอรรถว่า อวิตถกํ อวิจารํ (ไม่มีวิตกและวิจารณ์) จึงได้ถาม

สรุป การศึกษาวิธีการใช้ศัพท์อธิบายความของบทบาลีต่างๆของอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์เป็นสิ่งสำคัญต่อการศึกษาพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นอย่างยิ่ง เป็นเครื่องมือช่วยให้เข้าใจการอธิบายความบทบาลีของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์และช่วยให้เข้าใจพระธรรมคำสอนอย่างถ่องแท้ ดังนั้นผู้สนใจศึกษาบาลีพระธรรมคำสอนให้เข้าใจลึกซึ้งควรศึกษาวิธีการใช้ศัพท์อธิบายความของบทต่างๆ ของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์เป็นอย่างยิ่ง

^{๔๙} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑๑/๑๔๕.

ภาคผนวก ค

อาโภคสังวรณนา (การอธิบายความบทที่มุ่งแสดงถึงความประสงค์)

บางทีก็มีวิธีการอธิบายที่มุ่งเน้นแสดงถึงความประสงค์ของพระบาลี พระอรรถกถาจารย์ และพระฎีกาจารย์ที่เรียกว่า อาโภคสังวรณนาว่า ท่านประสงค์จะให้ผู้อ่าน ผู้ฟังรู้อะไร ท่านต้องการจะสื่ออะไรให้ผู้อ่านผู้ฟังรู้ ต้องการจะบอกอะไรแก่เรา อธิบายมุ่งเน้นถึงจุดประสงค์หลัก ความประสงค์ที่สำคัญที่ต้องการจะให้ผู้ศึกษาเข้าใจพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า แล้วนำไปปฏิบัติ เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด ดังนั้น วิธีการอธิบายนี้จึงจำเป็นและสำคัญมาก ควรศึกษาเรียนรู้สำหรับผู้ประสงค์จะศึกษาพระธรรมให้เข้าใจอย่างถ่องแท้^๑ ผู้วิจัยได้ศึกษาอาโภคสังวรณนา เพื่อเป็นแนวทาง และเป็นประโยชน์ต่อผู้ศึกษาบาลีดังต่อไปนี้

เวรณชาติ อณฺณตรสฺส นฺครสเสตฺ อธิวจฺนํ, ตสฺสํ เวรณชಾಯํ สมิปฺตเถ ภูมฺมวจฺนํ.^๒

คำว่า **เวรณชา** นี้ เป็นชื่อของเมืองใดเมืองหนึ่งในเมืองเวรณชานัน สัตตมวิภัตติลงในอรรถกถา

คำว่า เวรณชาติ...อธิวจัน อธิบายให้รู้ว่า คำว่า เวรณชา เป็นชื่อของเมืองใดเมืองหนึ่ง (อนวย) เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา ไม่ใช่ชื่อของหมู่บ้าน หรือนิคมอื่นเป็นต้น (พฺยติเรก) เรียกว่า ภาวตถสังวรณนา อีกนัยหนึ่ง คำว่า เวรณชา นี้ เป็นรูปพหูพจน์ที่ไม่ควรวิเคราะห์(อนวย) ไม่ใช่อันวัตถนามที่ควรวิเคราะห์ (พฺยติเรก) เรียกว่า ภาวตถสังวรณนา คำว่า ตสฺสํ เวรณชಾಯํ อธิบายให้รู้ว่า เวรณช-ศัพท์ ในขณะที่เป็นประโยค ลงสัตตมวิภัตติ (อนวย) เรียกว่า วิภัตติปทสังวรณนา ไม่ใช่ลงปฐมวิภัตติเป็นต้น (พฺยติเรก) เรียกว่า ภาวตถสังวรณนา คำว่า สมิปตเถ ภูมฺมวจฺนํ อธิบายให้รู้ว่า สมวิภัตติในคำว่า เวรณชಾಯํ ลงในอรรถสมิปาธาระ (ใกล้) (อนวย) เรียกว่า วิภัตยัตถสังวรณนา ไม่ใช่ลงในอาธาระอื่นนอกจากสมิปาธาระ (พฺยติเรก) เรียกว่า ภาวตถสังวรณนา

วิหฺรตฺติ อวิเสเสน อิริยาปถทิวพฺพพฺรหมอริยวิหาเรสุ อณฺณตรวิหารสมงฺคีปริทีปนเมตฺ, อธิปน จานคฺมนนินฺสชฺชาสยนปฺปเกเทสุ อิริยาปถेषु อณฺณตรอิริยาปถสมายอฺคปริทีปนํ เตน จิตฺตปิ คจฺฉนฺโตปิ นินฺสโนปิ สยโนปิ ภควา วิหฺรตฺติจฺเจว เวทิตฺตพฺโพ. โส ทิ เอกํ อิริยาปถพาทนํ อณฺณเณน อิริยาปถเณน วิจฺฉินฺทิตฺวา อปริปตฺนตํ อตฺตภาวํ หรติ ปวตฺเตติ, ตสฺมา “วิหฺรตฺติ วุจฺจติ.”^๓

^๑ พระจันโทภาสมหาเถระ, **อาโภคชาติทีปนี**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กะบายอ อย่างกุง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๒๒), คำนำ หน้า (ง) – (จ).

^๒ วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๙๙.

^๓ วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๙๙.

คำว่า **วิหริติ** (ประทับอยู่) โดยทั่วไป เป็นคำแสดงการประกอบด้วยการอยู่อย่างใดอย่างหนึ่งบรรดาการอยู่ด้วยอิริยาบถ การอยู่อย่างเทพ การอยู่อย่างพรหมและการอยู่อย่างพระอริยะก็ ในคำว่า เวรณชาโย วิหริติ นี้ แสดงการประกอบด้วย อิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งบรรดาอิริยาบถมีประเภท ยืน เดิน นั่ง นอน เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค ทรงยืน บ้าง ทรงเดิน บ้าง ทรงนั่ง บ้าง ทรงนอน บ้าง พึงทราบว่าเป็นประทับอยู่นั่นเอง จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงบำบัติความเมื่อยล้าอิริยาบถหนึ่งด้วย อิริยาบถอื่น ทรงบริหารอรรถภาพไม่ให้เกิดไป คือ ให้ทรงดำเนินไปได้ เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประทับอยู่

คำว่า วิหริตีติ...ปริทีปนเมต อธิบายให้รู้ว่า วิหริติ ศัพท์ แสดงถึงการอยู่ ๔ อย่าง โดยทั่วไป (สามณณวิหริ) (อนวย) เรียกว่า สัททตถสังวรณนา

ไม่ใช่แสดงถึงการอยู่โดยพิเศษ (วิเสสวิหริ) (พยติเรก) เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา อธิ...สมาโยคปริทีปน อธิบายให้รู้ว่า ในที่นี้ (ประทับอยู่ในเมืองเวรณชาโย) บรรดาอิริยาบถ ๔ ประการ ประทับอยู่ด้วยอิริยาบถใดอิริยาบถหนึ่ง (อนวย) เรียกว่า อภิเชยัตถสังวรณนา ไม่ใช่ประทับอยู่ด้วย ทิพพิหารเป็นต้นที่เหลือ (พยติเรก) เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา

คำว่า เตน...เวทิตพโพ อธิบายให้รู้ว่า เพราะหมายถึงการอยู่ด้วยอิริยาบถ (อิริยาปถวิหริ) ก็มีประโยชน์ว่า พระผู้มีพระภาคจะทรงยืนอยู่ ทรงเดินอยู่ ทรงนั่งอยู่ ทรงนอนอยู่ ก็เรียกว่า ประทับอยู่นั่นเอง (อนวย) เรียกว่า อธิปายัตถสังวรณนา ไม่ใช่ไม่มีประโยชน์ (พยติเรก) เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา

คำว่า โส หิ...วุจจติ อธิบายให้รู้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงผลัดเปลี่ยนบริหารพระวรกาย ดำเนินไปได้ด้วยความผาสุกด้วยอิริยาบถใดอิริยาบถหนึ่ง เรียกว่า อธิปายัตถสังวรณนา วิ อุปัสคบท มีอรรถว่า ตัด, ผลัดเปลี่ยน (วิจฉินท) เรียกว่า อุปัสคบทตถสังวรณนา หรธาตุ กล่าวอรรถว่า คติ (ไป เป็นไป ถึง บรรลุ รู้ ได้) (อนวย) เรียกว่า ธาตวัตถสังวรณนา ไม่ใช่อยู่เพียงอิริยาบถใดอิริยาบถหนึ่งเพียงอย่างเดียวเท่านั้น (พยติเรก) เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา

นเพรุ นาม ยกโย

ปุจิมนโทติ นิมพรุกโย

มุลนติ สมีปี.^๔

ยักษ ชื่อว่า **นเพรุ**

คำว่า **ปุจิมนโท** ได้แก่ ต้นสะเดา

คำว่า **มุล** ได้แก่ ที่ใกล้, โคน

^๔ วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๙๙.

คำว่า ยกโซ อธิบายให้รู้ว่า นเพรุ เป็นชื่อของยักษ์(อนวย) ไม่ใช่เป็นชื่อของต้นไม้เป็นต้น (พยติเรก) เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า นิมพรุกโซ อธิบายให้รู้ว่า ปุจิมนโท (ต้นสะเดา) เป็น คำไวพจน์ของ นิมพรุกโซ (ต้นสะเดา) เรียกว่า อภิเษยัตถสังวรณนา หรือ ปริยายสังวรณนา คำว่า สมีปี อธิบายให้รู้ว่า มุล มีอรรถว่า ไกล (อนวย) ไม่ใช่มีอรรถว่า มุลเทพเป็นต้น (พยติเรก) เรียกว่า อภิเษยัตถสังวรณนา

มหตาติ คุณมहतเตนปี มหตา.

สงขยามहतเตนปี.^๕

คำว่า **หมูใหญ่** (มหตา) ได้แก่ หมูใหญ่แม้ด้วยความเป็นสงฆ์หมูใหญ่ด้วยคุณ
แม้ด้วยความเป็นสงฆ์หมูใหญ่ด้วยจำนวน

คำว่า มहतเตน ในคำว่า คุณมहतเตนปี อธิบายให้รู้ว่า มหนต-ศัพท์ในคำว่า มหตา กล่าว อรรถประเสริฐ(อุตตม) (อนวย) ไม่ใช่กล่าวอรรถว่า บูชาและสมบัติเป็นต้น (พยติเรก) เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า ตา ในมหตา เป็นศัพท์ที่แปลงมาจาก นาวิภัตติ (อนวย) ไม่ใช่ ตา ตัทธิต-ปัจจัย (พยติเรก) เรียกว่า วิภัตติปทสังวรณนา คำว่า คุณ ใน คำว่า คุณมहतเตนปี อธิบายให้รู้ว่า มหตต-ศัพท์ กล่าวอรรถว่า ประเสริฐโดยคุณ (คุณมहतต) (อนวย) ไม่ใช่ ชาทิมहतต (ประเสริฐโดยชาติ) ปุณณมहतต (ประเสริฐโดยบุญ) (พยติเรก) เรียกว่า อภิเษยัตถสังวรณนา คำว่า ปี-ศัพท์ ไม่ใช่ กล่าวอรรถว่า ประเสริฐ (อุตตมตถ) เท่านั้น แต่ยังกล่าวอรรถว่า มาก (ปจฺรตถ) ด้วย เรียกว่า ภาวัตถ-สังวรณนา คำว่า สงขยา อธิบายให้รู้ว่า กล่าวอรรถ สงขยามहतต (มากโดยจำนวน) (อนวย) ไม่ใช่ รตตถณุมहतต (มากโดยความเป็นผู้รู้ราตรีนาน) เป็นต้น (พยติเรก) เรียกว่า อภิเษยัตถสังวรณนา คำว่า ปี-ศัพท์ไม่ได้กล่าวอรรถประเสริฐ (อุตตมตถ) เพียงอย่างเดียว (อนวย) แต่ยังกล่าวอรรถมาก (ปจฺรตถ) ด้วย (พยติเรก) เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา

ภิกขุณฺ สงเขน **ภิกขุสงเขน** ภิภูจิสฺสสามณฺยสงขาตสงฆาเตน สมณคณฺนาติ อตฺถโ.

สทฺธินฺติ เอกโต.^๖

ด้วยหมู่แห่งภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่า ด้วยภิกษุสงฆ์ อธิบายว่า ด้วยหมู่พระภิกษุที่คบหากัน โดยคุณกล่าว คือ ความเป็นผู้มีทิฐิและศีลเสมอเหมือนกัน

คำว่า **สทธิ** (กับ) ได้แก่ พร้อมกัน, ร่วมกัน

^๕ วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๑.

^๖ วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๑

คำว่า ภิภุขุณฺ ฺสงฺเขน (ด้วยหมู่แห่งภิกษุ) อธิบายให้รู้ว่า ภิภุขุสงฺฆ ต้องวิเคราะห์เป็น ฌฏฐิตฺตปฺปฺริสฺสมาสว่า ภิภุขุณฺ ฺสงฺโฆ ภิภุขุสงฺโฆ (อนวย) ไม่ใช่วิเคราะห์เป็นทุตติยาตฺตปฺปฺริสฺสมาสเป็นต้น (พฺยติเรก) เรียกว่า สมาสปทตถสํวรวรรณนา

คำว่า ทิฏฐิสีลสํมณฺญสงฺขาตสงฺฆาเตน อธิบายให้รู้ว่า สงฺฆบพ ต้องวิเคราะห์ว่า ทิฏฐิสีล-สํมณฺญเณน สํนฺนียเตติ สฺโฆ (สํ + หน + ร) สมาสปทตถสํวรวรรณนา ร ปัจจยฺย กล่าวอรรถกรรม เรียกว่า ทุตติยปัจจยฺยตถสํวรวรรณนา แปลง หน ธาตุ เป็น ฆ เรียกว่า ธาตุปทสํวรวรรณนา คำว่า สมนคเณน (ด้วยหมู่พระ) อธิบายให้รู้ว่า ภิภุขุสงฺฆ หมายถึง หมู่พระสงฆ์ เรียกว่า อภิเษยยฺยตถสํวรวรรณนา คำว่า เอกโต (ร่วมกัน, พร้อมกัน) อธิบายให้รู้ว่า สทฺธิ นินบาต กล่าวอรรถว่า ร่วมกัน,พร้อมกัน เรียกว่า นิปาตปทตถ-สํวรวรรณนา

ปณฺจมตฺเตหิ ภิภุขุสฺเตหิตฺติ ปณฺจ มตฺตา เอเตสนฺติ ปณฺจมตฺตานิ.

มตฺตาติ ปมาณํ วุจฺจติ.

ภิภุขุณฺ สฺตานิ ภิภุขุสฺตานิ,

เตหิ ปณฺจมตฺเตหิ ภิภุขุสฺเตหิ.^๗

คำว่า ภิภุขุสงฺฆํ จํนวน ๕๐๐ รูป ได้แก่ มีจำนวน ๕ ๐๐ เพราะวิเคราะห์ว่า มีประมาณ ๕๐๐ รูป

ประมาณ เรียกว่า **มัตตะ**

ร้อยแห่งภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่า **ภิกษุ ๑๐๐ รูป**

ด้วยภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูปเหล่านั้น

คำว่า ปณฺจ มตฺตา เอเตสนฺติ **ปณฺจมตฺตานิ** อธิบายให้รู้ว่า ปณฺจ กับ มตฺต ต้องวิเคราะห์เป็น จตุตถิปทพพิหีสมาส (อนวย) ไม่ใช่วิเคราะห์เป็นตติยาพทพพิหีสมาสเป็นต้น (พฺยติเรก) เรียกว่า สมาสปทตถสํวรวรรณนา หรือ นามปทตถสํวรวรรณนา คำว่า ปมาณํ วุจฺจติ อธิบายให้รู้ว่า มตฺต-ศัพท์ กล่าวอรรถว่า ประมาณ,จำนวน (อนวย) ไม่ใช่กล่าวอรรถว่า อิสฺสรีย (ความเป็นใหญ่) เป็นต้น (พฺยติเรก) เรียกว่า อภิเษยยฺยตถสํวรวรรณนา คำว่า ภิภุขุณฺ สฺตานิ อธิบายให้รู้ว่า ภิภุขุสฺตานิ ต้องวิเคราะห์เป็นฌฏฐิตฺตปฺปฺริสฺสมาส (อนวย) ไม่ใช่วิเคราะห์เป็นทุตติยาตฺตปฺปฺริสฺสมาส เรียกว่า สมาสปทตถ-สํวรวรรณนา คำว่า เตหิ ปณฺจมตฺเตหิ ภิภุขุสฺเตหิ อธิบายให้รู้ว่า ภิภุขุสฺเตหิ เป็นตติยาวิภัตตยันตบพ (บพที่ลงตติยาวิภัตติท้าย) (อนวย) ไม่ใช่เป็นปฐมวิภัตตยันตบพ (บพที่ลงปฐมวิภัตติท้าย) เป็นต้น (พฺยติเรก) เรียกว่า ภาวตถสํวรวรรณนา และวิภัตติปทสํวรวรรณนา

^๗ วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๑.

อสฺโสสิ โข เวรณฺโข พฺราหฺมณฺโณติ อสฺโสสิตี สุณฺนิ อุปลภฺมิ โสตทวารสมฺปตฺตวจน-
นิกฺโขสนาสุเรน อนุณาสี.^{๘๕}

คำว่า อสฺโสสิ ในคำนี้ว่า **เวรัญชพฺราหฺมณฺได้ยฺน** ได้แก่ ได้ยินแล้ว คือได้รับ (เสียง) ได้รู้ (เสียง) โดยมนโทวารวิถิ (ทางใจ) ที่คล้อยตามเสียงถ้อยคำที่มาถึง โสตทวาร (ทางหู)

คำว่า สุณฺนิ อธิบายให้รู้ว่า อสฺโสสิ มาจาก สุ ธาตุ อี อัชชัตตนิวิภตฺติ อ อาคม และ ส อาคม (อนวย) ไม่ใช่ อส ธาตุ สี วิภตฺติ (พฺยติเรก) เรียกว่า ธาตวตฺถสํวรณนา ทฺยติวิภตฺติปทสํวรณนา คำว่า อุปลภฺมิ อธิบายให้รู้ว่า ได้ยฺน (สุณฺนิ) หมายถึงได้รับเสียงนั่นเอง เรียกว่า อธิปายตฺถ-สํวรณนา อีกนัยหนึ่ง อธิบายให้รู้ว่า สุ ธาตุ กล่าววธรรถว่า ได้ (อุปลภฺณ) (อนวย) ไม่ใช่กล่าววธรรถว่า ไหล (ปสฺวน) เปียดเปียน (หีสฺน) เป็นต้น เรียกว่า อธิปายตฺถสํวรณนา คำว่า อนุณาสี อธิบายให้รู้ว่า คำว่า ได้ หมายถึง รู้นั่นเอง (อนวย) ไม่ใช่เหมือนได้สิ่งของสิ่งใด สิ่งหนึ่ง (พฺยติเรก) เรียกว่า ภาวตฺถสํวรณนา อีกนัยหนึ่ง ลภ ธาตุ กล่าววธรรถว่า รู้ (ณฺณ) เรียกว่า ธาตวตฺถสํวรณนา คำว่า โสตทวารสมฺปตฺตวจนนิกฺโขสนาสุเรน อธิบายให้รู้ว่า คำว่า รู้ หมายถึง ได้รับรู้เสียง ที่มาถึงโสตทวาร (ทางหู) (อนวย) ไม่ใช่ รู้ทางมนโทวาร (ทางใจ) (พฺยติเรก) เรียกว่า ภาวตฺถสํวรณนา

โชติ ปทปุณฺณมตฺเต อวธารณตฺเถ วา นิปาโต.^{๘๖}

คำว่า โช เป็นนิบาต ลงในอธรรถว่า ทำบทให้เต็ม, ประดับบท หรือ การห้าม

คำว่า นิปาโต อธิบายให้รู้ว่า โช ศัพท์ เป็นนิบาต (อนวย) ไม่ใช่ เป็น อุปสํคฺคทเป็นต้น (พฺยติเรก) เรียกว่า นิปาตปทสํวรณนา คำว่า ปทปุณฺณมตฺเต อธิบายให้รู้ว่า โช ศัพท์เป็นนิบาตเพียง ประดับบทให้สละสลวยเท่านั้น (ปทาลังการ) (อนวย) ไม่ใช่กล่าววธรรถว่า สาดถกะ (มีความหมาย) (พฺยติเรก) เรียกว่า นิปาตปทตฺถ-สํวรณนา คำว่า วา เปลี่ยนอธรรถ คือ เปลี่ยนจากอธรรถว่า ปท ปุณฺณะ (ประดับบท) เป็นอธรรถว่า อวธารณ (ห้าม) เรียกว่า ภาวตฺถสํวรณนา คำว่า อวธารณตฺเถ อธิบายให้รู้ว่า โช ศัพท์ กล่าววธรรถว่า ห้าม (อวธารณ) (อนวย) ไม่ใช่กล่าววธรรถ ว่า ตีเตียน (ครท) เป็นต้น (พฺยติเรก) นิปาตปทตฺถสํวรณนา

เวรณฺชชา ยํ ชาโต.

เวรณฺชชา ยํ ภโว.

เวรณฺชชา วา อสฺส นินฺวาโสติ เวรณฺโข.

มาตาปิตฺตฺหิ กตฺนามวเสน ปนายํ “อุทโยติ วุจฺจติ.”^{๘๗}

^{๘๕} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๑.

^{๘๖} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๑.

^{๘๗} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๑.

ชื่อว่า เวย์นุช ชาวเมืองเวย์นุช เพราะอรรธว่า เกิดในเมืองเวย์นุช
มี/อยู่ในเมืองเวย์นุช หรือมีที่อยู่คือเมืองเวย์นุช
ส่วน พราหมณ์นี้ เรียกว่า อุทัย ด้วยอำนาจชื่อที่มารดาบิดาตั้งให้

คำว่า เวย์นุชชาย ชาโต อธิบายให้รู้ว่า ณ ปัจจัยใน เวย์นุช กล่าวอรรธว่า เกิด (ชาติ)
(อนวย) ไม่ใช่กล่าวอรรธ อัสสัถิต์ทิตเป็นต้น คำว่า เวย์นุชชาย ภาโว อธิบายให้รู้ว่า ณ ปัจจัย กล่าว
อรรธว่า มี/เกิด/อยู่ (ภาว) คำว่า เวย์นุช วา อสสุ นิวาโส อธิบายให้รู้ว่า ณ ปัจจัย กล่าวอรรธว่า
ที่อยู่อาศัย (นิवास) เรียกว่า ตัทธิตปัจจยัตถสังวรณนา คำว่า มาตาปิตุหิ ... วุจจติ อธิบายให้รู้ว่า ชื่อว่า
อุทัย เป็น รูปหีนาม (อนวย) (ชื่อที่ตั้งตามใจชอบ) ไม่ใช่ อันวัตถนาม (ชื่อที่ตั้งตรงกับความหมาย)
เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา

พฺรหฺมํ อณตฺติ พฺรหฺมโณ.

มนเต สุขณายตฺติ อตฺโถ.

อิทเมว หิ ชาติพฺรหฺมณานํ นิรุตฺติวจนํ.

อริยา ปน พาหิตปาปตฺตา “พฺรหฺมณชาติ วุจจนติ.”^{๑๑}

ชื่อว่า พราหมณ์ เพราะอรรธว่า สาธยายมนต์

อธิบายว่า สาธยายมนต์ทั้งหลาย

จริงอยู่ คำนี้เท่านั้น เป็นคำวิเคราะห์ของพวกพราหมณ์โดยชาติ

ส่วนพระอริยะเจ้าทั้งหลาย เรียกว่า พราหมณ์ เพราะลอบบาปได้แล้ว

คำว่า พฺรหฺมํ อณตฺติ อธิบายให้รู้ว่า พฺรหฺมโณ มาจาก พฺรหฺม บทหน้า อณ ธาตุ อ ปัจจัย
(อนวย) ไม่ใช่ มาจาก พฺรหฺม ธาตุ ยู ปัจจัย (พฺยติเรก) เรียกว่า พฺรหฺมธฺยธาตฺตฺยสังวรณนา อ ปัจจัยลง
ในกัตตุสาธนะ เรียกว่า พฺรหฺมธฺยปัจจยัตถสังวรณนา ต้องแสดงวิเคราะห์เป็นพฺรหฺมธฺยธาตฺตฺยปฺริสสมาสว่า
พฺรหฺมํ อณตฺติ พฺรหฺมโณ (ชื่อว่า พราหมณ์ เพราะอรรธว่า สาธยายมนต์) เรียกว่า อภิธานัตถ-
สังวรณนา อิติ ศัพท์ใน อณตฺติ เป็นศัพท์แสดงเหตุของคำว่า พฺรหฺมโณ ชื่อว่า พราหมณ์ เพราะเหตุนี้
(วจนเหตุโชตกะ) เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา คำว่า มนเต อธิบายให้รู้ว่า พฺรหฺม กล่าวอรรธว่า คัมภีร์
เวท และคัมภีร์นั้นก็จำนวนมาก (อนวย) ไม่ใช่ กล่าวอรรธว่า ประเสริฐ (เสฏฺฐ)เป็นต้น (พฺยติเรก)
เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา และภาวัตถสังวรณนา คำว่า สุขณายตฺติ อธิบายให้รู้ว่า อณ ธาตุ กล่าว
อรรธว่า สาธยาย (สพฺท) (อนวย) ไม่ใช่กล่าวอรรธว่า เป็นไป ถึง บรรลุ ฐู (คติ) เรียกว่า ธาตฺวัตถ-
สังวรณนา คำว่า อิติ อตฺโถ แสดงว่า พฺรหฺมํ อณตฺติ มีความหมายอย่างนี้ คือ สาธยายคัมภีร์เวท
เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา

^{๑๑} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๒.

คำว่า อิทเมว...นิรุตติวจนํ อธิบายให้รู้ว่า เป็นวิเคราะห์ที่มุ่งแสดงถึง ชาติพราหมณ์ (อนวย) ไม่ใช่วิเคราะห์ที่มุ่งแสดงถึงวิสุทธิพราหมณ์ เรียกว่า ภาวัตตสังวรณนา หรือ อธิปายัตถสังวรณนาคำว่า อริยา...วุจจนติ อธิบายให้รู้ว่า วิสุทธิพราหมณ์นั้น ชื่อว่า พราหมณ์ เพราะลอยบาปไปหมดสิ้นแล้ว (ละบาปได้หมดสิ้นแล้ว) และต้องวิเคราะห์เป็นกัตตสาธนะว่า ปาปานิ พารยีสูติ พราหมณา ชื่อว่า พราหมณ์ เพราะลอยบาปแล้ว (อนวย) ไม่ใช่ชื่อว่า พราหมณ์ เพราะสาธยายคัมภีร์เวท (พยูติเรก) เรียกว่า ทุตติยธาตูปทสังวรณนา ทุตติยธาตวัตถสังวรณนา

อีกนัยหนึ่ง วิเคราะห์เป็นตติยาพหุพีหิสมาสว่า พหิตานิ อดานิ เอเตหิตติ พราหมณา ชื่อว่า พราหมณ์ เพราะอรรถว่า ผู้มีบาปที่ตนลอยแล้ว เรียกว่า สมาสปทตถสังวรณนา อดน หมายถึงบาป บทตั้งคือ พราหมณา หมายถึงวิสุทธิพราหมณ์ เรียกว่า อภิเชยยัตถสังวรณนา (อปเรวาท)

สมิตปาปตตา สมโนติ เวทิตโป.

เตนสส ยถาภุจจุณมาธิตเมตํ นามํ ยทิตํ สมโนติ.^{๑๒}

พึงทราบว่ สมณะ เพราะยังบาปให้สงบแล้ว

เพราะเหตุนี้ พระนามว่า สมณะ ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระนามที่ได้ตามพระคุณที่เป็นจริง

คำว่า สมิตปาปตตา อธิบายให้รู้ว่า สมโน มาจาก สมุ ธาตุ ยุ ปัจจัย เรียกว่า ทุตติยธาตูปทสังวรณนา และ ยุ ปัจจัยลงในอรรถกัตตสาธนะ เรียกว่า ทุตติยปัจจัยตถสังวรณนา ต้องวิเคราะห์เป็นกัตตสาธนะว่า ปาเป สเมตติติ สมโน (ปาป + สมุ + เณ + ยุ) ชื่อว่า สมณะ เพราะยังบาปให้สงบ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา สมณะ หมายถึงพระพุทเจ้า เรียกว่า อภิเชยยัตถสังวรณนา อีกนัยหนึ่ง สมณ ต้องวิเคราะห์เป็นตติยาพหุพีหิสมาสว่า สมิตํ อดนํ เยนานติ สมโน ชื่อว่า สมณะ เพราะเป็นผู้มีบาปอันตนให้สงบแล้ว เรียกว่า สมาสปทตถสังวรณนา (อปเรวาท) คำว่า เตนสส...ยทิตํ สมโนติ อธิบายให้รู้ว่า สมณะ เป็นพระนามของพระพุทเจ้า ชื่อว่า อันวัตถนาม เพราะได้โดยพระคุณตามความเป็นจริง (อนวย) ไม่ใช่ รุพหีนาม(ชื่อที่ตั้งตามใจชอบ) (พยูติเรก) เรียกว่า นามปทตถสังวรณนา หรือ ภาวัตตสังวรณนา

ขลุตติ อนุสสวนตเถ นิปาโต.

โภติ พราหมณชาติกานํ ชาติสมุทาคตํ อาลปนमतตํ.

โคตโมติ ภควนตํ โคตตวเสน ปริกิตเตติ.^{๑๓}

คำว่า ขลุ เป็นนิบาตบท มีความหมายว่า ได้ยินมา

^{๑๒} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๒.

^{๑๓} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๒.

คำว่า โภ (ท่าน) เป็นเพียงอาลปนบทที่มาจากชาติของชนผู้มีชาติพราหมณ์
ท่านเรียก พระพุทธเจ้าด้วยอำนาจพระโคตร ด้วยคำว่า **พระโคตม**

คำว่า นิปาโต อธิบายให้รู้ว่า ชล เป็นนิบาตบท (อนวย) ไม่ใช่ อุปสัคบทเป็นต้น (พยติเรก)
เรียกว่า นิปาตบทสังวรณนา คำว่า อนุสสวนตเถ อธิบายให้รู้ว่า ชลนิบาต กล่าวอรรถว่า ได้ยินมาว่า
(อนุสสวน) (อนวย) ไม่ใช่กล่าวอรรถว่า ปฏิสเสธ (ปฏิสเสธ) เป็นต้น (พยติเรก) เรียกว่า นิปาตบทตัด-
สังวรณนา

คำว่า โภติ...อาลปนมตต์ อธิบายให้รู้ว่า โภ เป็นเพียงอาลปนบท (คำร้องเรียก) ด้วยความ
รัก ตามประเพณีชนชาติพราหมณ์ (อนวย) ไม่ใช่เป็นคำร้องเรียกด้วยความเคารพ (พยติเรก) นามบท-
สังวรณนา และ ภาวัตตสังวรณนา คำว่า ภควนต์ อธิบายให้รู้ว่า โคตม-ศัพท์ หมายถึง พระพุทธเจ้า
(อนวย) ไม่ใช่ หมายถึง พระเจ้า สุทโททนะเป็นต้น (พยติเรก) เรียกว่า อภิเษยัตถสังวรณนา คำว่า
โคตโมติ...ปริกิตเตติ อธิบายความให้รู้ว่า เรียกพระพุทธเจ้าว่า “พระโคตม” โดยพระโคตร เรียกว่า
ภาวัตตสังวรณนา

สกุยปุตุโตติ อิหํ ปน ภควโต อัจจจากุลปริทีปนี.

สกุยกุลลา ปพพชิตโตติ สหธาปพพชิตภาวปริทีปนี.^{๑๔}

ก็คำว่า **สกุยปุตุโต** (สกุยบุตร) นี้ เป็น คำแสดงถึงพระตระกูลที่สูงของพระผู้มีพระภาค
คำว่า **สกุยกุลลา ปพพชิตโต** (ทรงผนวชจากสกุยตระกูล) เป็นคำแสดงว่า ทรงผนวช ด้วย
พระศรัทธา

คำว่า **สกุยปุตุโตติ**...อัจจจากุลปริทีปนี อธิบายให้รู้ว่า สกุยตระกูลเป็นตระกูลสูงตระกูล
ประเสริฐของพระพุทธเจ้า เป็นผู้ทรงประเสริฐโดยตระกูล เรียกว่า ภาวัตตสังวรณนา และ เนยยัตถ-
สังวรณนา คำว่า **สกุยกุลลา**...สหธาปพพชิตภาวปริทีปนี อธิบายให้รู้ว่า พระพุทธเจ้าทรงผนวชด้วย
พระศรัทธา (อนวย) ไม่ใช่ผนวชเพราะภัยต่าง ๆ (พยติเรก) เรียกว่า ภาวัตตสังวรณนา และเนยยัตถ-
สังวรณนา

ตํ โข ปนาติ อิตถมภูตาชยานตเถ อุปโยควงนํ.

ตสส โข ปน โภโต โคตมสสาติ อตโถ.^{๑๕}

คำว่า **ตํ โข ปน** เป็นทุตติยาวิภัตติลงในอรรถอิตถัมภูตาชยานะ
อธิบายว่า ของท่านพระโคตมพระองค์นั้น

^{๑๔} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๒.

^{๑๕} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๒.

คำว่า อุปโยคจณฺ์ อธิบายให้รู้ว่ ตํ โข ปน เป็นต้น เป็นพุทฺธยวาทิตตยันทบท [บทที่ลงพุทฺธยวาทิตตย] (อนวย) ไม่ใช่ ปฐมวาทิตตยันทบท [บทที่ลงปฐมวาทิตตย] (พยติเรก) เรียกว่ วาทิตตยปท-สังวรณนา คำว่ อิตถมภูตาทยานตเถ อธิบายให้รู้ว่ พุทฺธยวาทิตตยในอรรธ อิตถมภูตาทยานตเพราะ ประกอบด้วย อภิ ศัพท (อนวย) ไม่ใช่ ลงพุทฺธยวาทิตตยในอรรธ กรรณ (พยติเรก) เรียกว่ วาทิตตยตถสังวรณนา

คำว่า ตสส...โคตมสสาติ อตถอ อธิบายให้รู้ว่ ถึงแม้วจะกล่าวว่ อิตถมภูตาทยานตเถ (ลงพุทฺธยวาทิตตยในอรรธที่กล่าวถึงผู้ถึงอาการพิเศษ) แต่ก็ต้องแปลเป็นฉนฺ์ว่ ของท่านสมณโคตมนั้น เรียกว่ ภาวัตถสังวรณนา และ วาทิตตยตถสังวรณนา

อัย ปกาโร อิตถํ อาการพิเศษนี้ ชื่อว่ อิตถะ คุณคือพระกิตติศัพทที่แผไปอันพิเศษกว่ เสียงธรรมดา อิตถํ ภูโต (ปตโต) อิตถมภูโต กิตติศัพทที่ถึงคุณอันพิเศษคือที่แผขึ้นไป (จนถึงพรหมโลก) ชื่อว่ อิตถมภูตะ กิตติศัพทนั้น เป็นกิตติศัพทของใคร ต้องแสดงเจ้าของ กิตติศัพท คือ กิตติศัพท + ของท่านพระโคตม อรรธว่ ท่านพระโคตม เป็นอรรธที่แสดงกิตติศัพทที่ถึงอาการพิเศษ คือ แผ่ขึ้นไป ให้ ปรากฏ ชื่อว่ อิตถมภูตาทยานต ท่านพระสมณโคตมกับกิตติศัพท สัมพันธกันโดยความเป็น สามี (เจ้าของ) และ ส (สิ่งของ) ชื่อว่ อิตถมภูตาทยานตโดยฐานูปการนัย [โดยอ้อม]

กลยาณโณติ กลยาณคุณสมนนาโคโต.

เสฏฺโฐติ วุตตํ โหติ.^{๑๖}

คำว่า **อณงาม** (กลยาณ) ได้แก่ ประกอบด้วยคุณอณงาม

อธิบายว่ ประเสริฐ

คำว่า **กลยาณโณติ** กลยาณคุณสมนนาโคโต อธิบายให้รู้ว่ กลยาณ-ศัพทกล่าวอรรธว่ คุณอณงาม (อนวย) ไม่ใช่กล่าวอรรธ จำนวน (สังขยา) เรียกว่ นามปทตถสังวรณนา และ ภาวัตถ-สังวรณนา อีกนัยหนึ่ง กลยาณคุณ อธิบายให้รู้ว่ กลยาณ กล่าวอรรธ ภาท (งาม) หรือ คุณนาม เรียกว่ นามปทตถสังวรณนา คำว่ สมนนาโคโต อธิบายให้รู้ว่ กลยาณ ต้องวิเคราะห์เป็นอัสสตีตตีทิตว่ กลยาณ อสส อตถิตติ กลยาณ (มีคุณอณงาม เพราะมีคุณที่งดงาม) (กลยาณ + ณ) เรียกว่ ปัจจยตถสังวรณนา คำว่ เสฏฺโฐติ วุตตํ โหติ อธิบายให้รู้ว่ กลยาณ เป็นคำไวพจน์ของ เสฏฺฐ (ประเสริฐ) และ กิตติ-ศัพท อาศัยคุณอณงาม (กลยาณคุณ) เรียกว่ ปริยายสังวรณนา และ ภาวัตถ-สังวรณนา อีกนัยหนึ่ง อธิบายให้รู้ว่ กลยาณ-ศัพท กล่าวอรรธว่ ประเสริฐ (เสฏฺฐ) (อนวย) ไม่ใช่ กล่าวอรรธว่ จำนวน (สังขยา) (พยติเรก) เรียกว่ อภิเธยยตถสังวรณนา

^{๑๖} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๒.

กิตติสหุโทติ กิตติ เอว, ฤติโฆโส วา.^{๑๗}

คำว่า กิตติสหุโท ได้แก่ พระเกียรติพระองค์ หรือ เสียงสรรเสริญ

คำว่า กิตติเอว อธิบายให้รู้ว่า กิตติ กับ สหุโท มีความหมายเดียวกัน เป็นคำไวพจน์ของ กิตติสหุโท เรียกว่า ปริยายสังวรณนา และ อภิเษยัตถสังวรณนา

อีกนัยหนึ่ง คำว่า กิตติเอว อธิบายให้รู้ว่า สหุทศัพท์ที่ถูกรกระทำให้พิเศษด้วยกิตติศัพท์ (เสียงสรรเสริญ) (อนุย) ไม่ใช่สหุทสามัญ (เสียงทั่วไป) และต้องวิเคราะห์เป็นสัมภวานากัมมธารย-สมาสว่า กิตติภูโต สหุโท กิตติสหุโท (เสียงสรรเสริญ) เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา และ สมาสพัตถ-สังวรณนา (วิมติ) อีกนัยหนึ่ง อธิบายให้รู้ว่า กิตติ กับ สหุโท ต้องวิเคราะห์เป็นศัพท์ภาวัตถกัมมธารย-สมาสว่า กิตติเอว สหุโท กิตติสหุโท (เสียงสรรเสริญ) เรียกว่า สมาสพัตถสังวรณนา (นิสสยัคณฐิ) ภา สหุโท แสดงการเปลี่ยนอรรถใหม่ (นยัตตรโศตกะ) เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา คำว่า ฤติโฆโส อธิบายให้รู้ว่า กิตติ-ศัพท์ เป็นคำไวพจน์ของ ฤติ สหุท-ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ โฆส-ศัพท์ เรียกว่า ปริยายสังวรณนา และอภิเษยัตถสังวรณนา และต้องวิเคราะห์เป็นตติยัตปปริสสมาสว่า กิตติ-วเสน ปวตโต สหุโท กิตติสหุโท (เสียงที่เป็นไปด้วยอำนาจการสรรเสริญ=เสียงสรรเสริญ) เรียกว่า สมาสพัตถสังวรณนาหรือ อภิธานัตถสังวรณนา (สารตถ) อีกนัยหนึ่ง อธิบายให้รู้ว่า กิตติ-ศัพท์ กล่าวอรรถว่า ฤติ (สรรเสริญ) และต้องวิเคราะห์เป็นตติยัตปปริสสมาสว่า กิตติยา ปกาสโก สหุโท กิตติสหุโท (เสียงที่แสดงด้วยการสรรเสริญ) เรียกว่า อภิเษยัตถสังวรณนา และสมาสพัตถ-สังวรณนา (วิมติ) อีกนัยหนึ่ง คำว่า กิตติ เอว อธิบายให้รู้ว่า กิตติสหุโท ต้องวิเคราะห์เป็นกัมมธารย-สมาสว่า กิตติ จ สา สหุโท จาติ กิตติสหุโท (เสียงสรรเสริญ) เรียกว่า สมาสพัตถสังวรณนา

อติปิ โส ภควาติอาทีสุ ปน อัย ตาว โยชนา โส ภควา อติปิ อรหํ, อติปิ สมมาสมพุทโธ ...
อติปิ ภควาติ.

อิมินา จ อิมินา จ การณนาติ วุตต์ โหติ.^{๑๘}

ก็ในปาฐะว่า อติปิ โส ภควา เป็นต้น จะแปลดังต่อไปนี้ก่อน (จากพัตถะ แปล ความหมายของบท) พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น พระนามว่า ผู้ไกลจากกิเลส แม้เพราะเหตุนี้ ๆ พระนามว่า ผู้ตรัสรู้ ขอบด้วยพระองค์เอง แม้เพราะเหตุนี้ ๆ ... พระนามว่า ผู้มีโชค แม้เพราะเหตุนี้ ๆ อธิบายว่า เพราะเหตุนี้และเหตุนี้

คำว่า อติปิ...อติปิ ภควาติ อธิบายให้รู้ว่า อติปิ นิบาตบท ในคำว่า อติปิ โส ภควา เป็นต้น ต้องแปลประกอบกับทุกๆ บท เริ่มตั้งแต่ อรหํ สมมาสมพุทโธ เป็นต้นไป (อนุย) ไม่ใช่แปลประกอบ เฉพาะ อรหํ เพียงบทเดียว (พยติเรก) เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา และสัมพันธสังวรณนา คำว่า

^{๑๗} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๒.

^{๑๘} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๒.

อิมินา อธิบายให้รู้ว่า อิติ ศัพท์กล่าวอรรถว่า ไกล (อนวย) ไม่ใช่กล่าวอรรถว่า ไกล (พยติเรก) หลัง อิติ ศัพท์ ลง นาวิภัตติแล้วลง นาวิภัตติ (อนวย) ไม่ใช่ ลงปฐมนาวิภัตติ (พยติเรก) เรียกว่า นิปาตปทัตถสังวรณนาและวิภัตติปทัตถสังวรณนา

คำว่า จ อธิบายให้รู้ว่า อปิ ศัพท์กล่าวอรรถ รวบรวม แปลว่า ด้วย, แปลว่า และ (สัมปดินชนะ) (อนวย) ไม่ใช่กล่าวอรรถ ยกย่อง (สัมภาวนา) เป็นต้น (พยติเรก) เรียกว่า นิปาตปทัตถสังวรณนา คำว่า การณ อธิบายให้รู้ว่า อิติ ศัพท์ กล่าวอรรถ เหตุ (อนวย) ไม่ใช่กล่าวอรรถ เหมือน (ปการ) เป็นต้น (พยติเรก) เรียกว่า นิปาตปทัตถสังวรณนา คำว่า อิมินา จ อิมินา จ อธิบายให้รู้ว่า อรหิ เป็นต้น อาศัยพระคุณเฉพาะ ๆ ตน มากมายเกิดขึ้น เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา อีกนัยหนึ่ง คำว่า อิมินา จ อิมินา จ อธิบายให้รู้ว่า อิติ ศัพท์ได้แผ่เข้าไปในพระคุณ ๙ ประการ มี อรหิ เป็นต้น เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา (คณฐิ) คำว่า อิติปิ...อิติปิ ภควาติ ทั้งหมด แสดงใจความ (ปินทตถะ) ใน คำว่า อิติปิ โส ภควา เป็นต้นว่า พระผู้มีพระภาค พระนามว่า ผู้ไกลจากกิเลส เพราะเหตุนี้ ๆ พระนามว่า ผู้ตรัสรู้ชอบด้วย พระองค์เอง เพราะเหตุนี้ ๆ เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา

ตตถ อารกตตา, อรินิ อรานญจ หตตตา, ปจจยาทีนึ อรหตตา, ปาปกรณ รหาภาวาติ อิมเหติ ตาว การณเหติ โส ภควา อรหนติ เวทิตพุโพ.^{๑๙}

พึงทราบว่าเป็นผู้มีพระภาคพระองค์นั้น พระนามว่า อรหันต์ (ผู้ไกลจากกิเลส) เพราะเหตุเหล่านี้ก่อนว่า เพราะไกลจากกิเลส เพราะกำจัดศัตรูแล้วและหักชี่ก่า (กิเลส) ได้แล้ว เพราะควรรับปัจจัย ๔ เป็นต้น และไม่กระทำบาปแม้ในที่ลับ

คำว่า อารกตตา อธิบายให้รู้ว่า อรหิ บท มีความหมายว่า ห่างไกล เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา คำว่า อรินิ หตตตา อธิบายให้รู้ว่า อรหิ บท มาจาก อริ บทหน้า หน ธาตุ อนต ปัจจัย และต้อง วิเคราะห์ว่า อรโย หนตติ อรหิ (ชื่อว่า ผู้กำจัดศัตรู เพราะฆ่าศัตรูทั้งหลายได้) เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา และ ทุตติปัจจัยตถสังวรณนา จ ศัพท์ใน อรานญจ แสดงการเปลี่ยนอรรถอื่น คือ เปลี่ยนจากอรรถไกล เป็นอรรถกำจัด (นยันตรโขตถะ) เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา คำว่า อรานิ หตตตา อธิบายให้รู้ว่า อรหิ บท มาจาก อริ บทหน้า หน ธาตุ อนตปัจจัย และต้อง วิเคราะห์ว่า อเร หนตติ อรหิ (ชื่อว่า ผู้กำจัดชี่ก่า (กิเลส) เพราะหักชี่ก่าทั้งหลายได้) เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา และ ทุตติปัจจัยตถสังวรณนา คำว่า ปจจยาทีนึ อรหตตา (เพราะเป็นผู้ควรรับปัจจัย เป็นต้น) อธิบายให้รู้ว่า อรหิ บท มาจาก อริ ธาตุ อ ปัจจัย เรียกว่า ทุตติปัจจัยตถสังวรณนา ต้องมีกรรมของอรห ธาตุว่า ปจจยาทีนึ เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา และต้องวิเคราะห์ว่า ปจจยาทโย อรหตติ อรหิ (ชื่อว่า ผู้ควรรับ เพราะสมควรรับปัจจัย เป็นต้น) เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา คำว่า ปาปกรณ รหาภาวา (เพราะไม่กระทำบาปแม้ในที่ลับ) อธิบายให้รู้ว่า อรหิ บท มาจาก น บท, รโห บท วิเคราะห์เป็น

^{๑๙} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๓.

นนิปาตบุพพทพหุพีหิสมาสว่า นตถิ โรหิ เอตสฺสาติ อรหํ (ผู้ไม่มีความลับ เพราะไม่มีความลับ [ในการกระทำบาป]) เรียกว่า สมาสพัตถสังวรณนา น บพ มีความหมายว่า ไม่มี (อภาว) เรียกว่า นิปาตพัตถสังวรณนา และต้องใส่ อาธาระของอรหภาวว่า ปาปกรณฺเณ เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา

คำว่า อิติ อิเมหิ การณฺเห อธิบายให้รู้ว่า พระผู้มีพระภาค พระนามว่า อรหะ (ผู้ทรงควรรับปัจจัย) เพราะเหตุทั้งหลายที่กล่าวมาแล้วนี้ เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา

คำว่า ตาว แสดงว่า มองหาข้อความที่จะกล่าวต่อไป (อุจจมานาเปกฺขะ) เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา คำว่า โส ภควา อธิบายให้รู้ว่า อรหํ หมายถึงพระผู้มีพระภาค เรียกว่า อภิเษยัตถสังวรณนา โส ภควา กับ อรหํ ต้องสัมพันธ์เป็น ตุลยัตถะ และลึงคัตถะ กัน เรียกว่า สัมพันธ์สังวรณนาและภาวัตถสังวรณนา

สมมา สามณฺจ สพฺพธมฺมานํ พุทฺตตฺตา ปน สมมาสมฺพุทฺโธ.^{๒๐}

ส่วนพระนามว่า ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง เพราะทรงรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบ (และ) ด้วยพระองค์เองเท่านั้น

คำว่า สมมา สามณฺจ อธิบายให้รู้ว่า สมมา และ สํ บทหน้า สํ ศัพท์หมายถึง สยํ (ด้วยพระองค์เอง) เรียกว่า อุปสัคคปทัตถสังวรณนา จ ศัพท์ใน สามํ กล่าวอรรถว่า เอวัตถะ (เท่านั้น) คือ ทรงรู้ (ธรรมทั้งปวง) ด้วยพระองค์เท่านั้น เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา คำว่า สพฺพธมฺมานํ อธิบายให้รู้ว่า กรรมของ พุทฺ ธาตุ ต้องใส่ สพฺพธมฺเม เข้ามา เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนาและ ต ปัจจัย กล่าวอรรถกัตตา เรียกว่า เนยัตถสังวรณนา คำว่า พุทฺตตฺตา อธิบายให้รู้ว่า พุทฺโธ มาจาก พุทฺ ธาตุ ต ปัจจัย ต ปัจจัยลงในอรรถกัตตฺสาธนะ เรียกว่า ทุตฺตยปัจจยัตถสังวรณนา ต้องวิเคราะห์เป็นกัตตฺสาธนะว่า พุชฺฌตฺติ พุทฺโธ (พระนามว่า ผู้รู้ เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวง) เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา คำว่า ปน เป็นปักษนฺตรโชตกะ (แสดงฝ่ายอื่นนอกฝ่ายหน้า) เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา

วิชฺชาหิ ปน จรณฺณน จ สมฺปนฺนตฺตา วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน.^{๒๑}

ส่วนว่า พระนามว่า ผู้ทรงถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เพราะประกอบด้วยวิชาและความประพฤติ

คำว่า วิชฺชาหิ อธิบายให้รู้ว่า วิชฺชา หมายถึง วิชฺชา ๒ ประเภท คือ วิชฺชา ๓ และ วิชฺชา ๘ เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา คำว่า จรณฺณน อธิบายให้รู้ว่า จรณฺณธรรม มีเพียงประเภทเดียว เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา คำว่า จ อธิบายให้รู้ว่า วิชฺชาและจรณ ต้องวิเคราะห์เป็นทวันทสมาส ว่า วิชฺชา จ จรณฺณ จ วิชฺชาจรณฺณ เรียกว่า สมาสพัตถสังวรณนา คำว่า สมฺปนฺนตฺตา อธิบายให้รู้ว่า สมฺปนฺโน มาจาก สํ บทหน้า ปท ธาตุ ต ปัจจัย และ ต ปัจจัย กล่าวกัตตา เรียกว่า ทุตฺตยปัจจยัตถสังวรณนา คำว่า

^{๒๐} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๖.

^{๒๑} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๗.

วิชาหิ...วิชาจรณสมปนโน อธิบายให้รู้ว่า ต้องวิเคราะห์เป็นวันทสมาส และตติยาตปุริสสมาสว่า
วิชา จ จรณ จ วิชาจรณ, วิชาจรณน สมปนโน วิชาจรณสมปนโน เรียกว่า สมาสพัตถ-
สังวรรณนา หรือ อภิธานัตถสังวรรณนา

โสภณคมนตรีตา สุนทร จาน คตตตา
สมมาคตตตา สมมา จ คทตตา **สุคโต**.^{๒๒}

พระนามว่า **ผู้เสด็จไปดี** เพราะมีการเสด็จไปงาม,
เสด็จไปสู่ที่ดี ตรีสชอบ และทรงกล่าวดี

คำว่า โสภณ ใน คำว่า โสภณคมนตรีตา อธิบายให้รู้ว่า สุ อุปสัค กล่าวอรรถ งาม (โสภณ)
(อนวย) ไม่ใช่กล่าวอรรถ ที่ดี (สุนทร)เป็นต้น (พยติเรก) เรียกว่า อุปสัคคพัตถสังวรรณนา คำว่า คมน
อธิบายให้รู้ว่า คต มาจาก คมฺ ฐาตุ ต ปัจจย และต ปัจจยกล่าวอรรถภาวะ (อนวย) ไม่ใช่ กล่าวกัตตา
เป็นต้น (พยติเรก คือ ตรงกันข้าม) เรียกว่า ทุตติยฐาตุพทสังวรรณนา และทุตติยปัจจยัตถสังวรรณนา
คำว่า โสภณคมนตรีตา อธิบายให้รู้ว่า สุคโต ต้องวิเคราะห์เป็นฉฐฐัพพพิทิสมาสว่า โสภณ คตฺย สสาติ
สุคโต (พระนามว่า ผู้ทรงเสด็จไปงาม เพราะมีการเสด็จไปงาม) (อนวย) ไม่ใช่วิเคราะห์เป็น ทุตติยา-
ตปุริสสมาสว่า สุนทร จาน คโต สุคโต (ผู้ทรงเสด็จไปสู่ที่ดี) (พยติเรก) เรียกสมาสพัตถสังวรรณนา
คำว่า สุนทร อธิบายให้รู้ว่า สุ ในสุคโต กล่าวอรรถว่า ดี (สุนทร) (อนวย) ไม่ใช่กล่าวอรรถว่า งาม
(โสภณ) (พยติเรก) เรียกว่า อุปสัคคพัตถสังวรรณนา คำว่า จาน อธิบายให้รู้ว่า สุ อุปสัคใน สุคโต
หมายถึง ที่ดี (สุนทร จาน) เรียกว่าอภิเชยัตถสังวรรณนา และ ต ปัจจย ในคต กล่าวอรรถกัตตา
เรียกว่า เนยยัตถสังวรรณนา คำว่า คตตตา อธิบายให้รู้ว่า คโต มาจาก คมฺ ฐาตุ ต ปัจจยและ
ตปัจจยกล่าวอรรถกัตตา เรียกว่า ทุตติยฐาตุพทสังวรรณนาและทุตติยปัจจยัตถสังวรรณนา คำว่า สุนทร
จาน คตตตา อธิบายให้รู้ว่า สุคโต ต้องวิเคราะห์เป็นทุตติยาตปุริสสมาสว่า สุนทร จาน คโต สุคโต
(ผู้ทรงเสด็จไปสู่ที่ดี ชื่อว่า สุคต คือ ผู้เสด็จไปยังที่ดี) เรียกว่า สมาสพัตถสังวรรณนา คำว่า สมมา
ในสมมาคตตตา อธิบายให้รู้ว่า สุ อุปสัคบทกล่าวอรรถว่า ดี เรียกว่า อุปสัคคพัตถสังวรรณนา

คำว่า คตตตา หรือ อาคตตตา อธิบายให้รู้ว่า คโต มาจาก คมฺ ฐาตุ ต ปัจจย และ ต
ปัจจย กล่าวอรรถกัตตา เรียกว่า ทุตติยฐาตุพทสังวรรณนาและทุตติยปัจจยัตถสังวรรณนา คำว่า
สมมาคตตตา อธิบายให้รู้ว่า สุคโต ต้องวิเคราะห์เป็นกัมมธารยสมาสว่า สมมา คโต สุคโต หรือ สมมา
อาคโต สุคโต (ผู้ไปดี ชื่อว่า สุคต) เรียกว่า สมาสพัตถสังวรรณนา คำว่า คทตตา ในคำว่า
สมมาคตตตา อธิบายให้รู้ว่า สุคโต มาจาก สุ บทหน้า คท ฐาตุ อ ปัจจยและอปัจจยนั้นกล่าวอรรถ
กัตตา เรียกว่า ทุตติยฐาตุพทสังวรรณนา และทุตติยปัจจยัตถสังวรรณนา คำว่า สมมาคตตตา อธิบายให้รู้
ว่า สุคโต ต้องวิเคราะห์เป็นกัมมธารยสมาสว่า สมมา (สุญฺจ) คทตติ สุคโต (สุ + คท + อ) เมื่อควร

^{๒๒} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๘.

กล่าวว่า สุกโท แต่ท่าน แปลง ท อักษร เป็น ต อักษร สำเร็จรูป เป็น สุกโต (ผู้ตรัสดี) เรียกว่า อภินันต์ตถสังวรณนา และ ภาวัตตสังวรณนา

อีกนัยหนึ่ง อธิบายให้รู้ว่า สุกโต วิเคราะห์เป็นฉัฎฐีพหุพีหิสมาสว่า คทณ คโท (คท + อ) อ ปัจจัยกล่าวอรรถ ภาวะ, สุนทร คโท อสชาติ สุกโต, เมื่อควรกล่าวว่า สุกโท แต่ท่าน แปลง ท อักษร เป็น ต อักษร สำเร็จรูป เป็น สุกโต (ผู้ตรัสดีแล้ว) เรียกว่า ทุตยปัจจยัตถสังวรณนา สมาสปัทตสังวรณนา และ ภาวัตตสังวรณนา

สพพลา วิทิตโลกตตา โลกวิทู.^{๒๓}

ผู้ทรงรู้แจ้งโลก เพราะทรงรู้แจ้งโลกทั้งหมด

คำว่า สพพลา อธิบายให้รู้ว่า ทรงรู้โลกทั้งหมดที่ควรรู้ เรียกว่า ภาวัตตสังวรณนา คำว่า วิทิตโลกตตา (พหุพีหิสมาส) อธิบายให้รู้ว่า กวี ปัจจัย อุ อาคม ใน โลกวิทู กล่าวอรรถกัตตาและ ต้องวิเคราะห์เป็นกัตตสาธนะว่า โลกํ อวทิ อณฺณาสีติ โลกวิทู (ผู้ทรงรู้แจ้งโลก เพราะทรงรู้โลก (ทั้งหมด) เรียกว่า ทุตยปัจจยัตถสังวรณนา และสมาสปัทตสังวรณนา

อตตโน ปน कुณฺเหติ วิสิฏฺฐตรสฺส กสฺสจि อภาวา นตฺถิ เอตสฺส อุตฺตรโรติ **อนุตฺตรโร**.^{๒๔}

ผู้ทรงประเสริฐสุด เพราะอรรถว่า ผู้ไม่มีผู้ประเสริฐยิ่งกว่าตน เพราะไม่มีผู้ใดผู้หนึ่งที่ ประเสริฐพิเศษยิ่งกว่าตนด้วยคุณทั้งหลาย

คำว่า อตตโน ปน कुณฺเหติ วิสิฏฺฐตรสฺส กสฺสจि อภาวา อธิบายให้รู้ว่า พระผู้มีพระภาค พระนามว่า **ผู้ทรงประเสริฐสุด** เพราะไม่มีผู้ใดประเสริฐยิ่งกว่าด้วยพระคุณทั้งหลายของพระองค์ เรียกว่า ภาวัตตสังวรณนา คำว่า นตฺถิ เอตสฺส อุตฺตรโรติ **อนุตฺตรโร** อธิบายให้รู้ว่า น นิบาตในคำว่า อนุตฺตร กล่าวอรรถว่า ไม่มี (อภาวา) และต้องวิเคราะห์เป็นนิบาตบุพบทพหุพีหิสมาสว่า นตฺถิ เอตสฺส อุตฺตรโรติ **อนุตฺตรโร** เรียกว่า นิบาตปัทตสังวรณนา และสมาสปัทตสังวรณนา

ปฺริสทฺมเม สาเรตีติ **ปฺริสทฺมมสารถิ**

ทเมติ วิเนตีติ วุตฺตํ โหติ.^{๒๕}

พระนามว่า **ผู้ทรงสามารถฝึกบုรุษผู้สมควรฝึกได้** เพราะอรรถว่า ยังบုรุษผู้ควรฝึกให้ไป ถึงจุดที่ตนประสงค์ (สั่งสอน)

อธิบายว่า ย่อมให้สงบ คือสั่งสอน

^{๒๓} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๙.

^{๒๔} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๒.

^{๒๕} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๓.

คำว่า ปุริสทมมเม อธิบายให้รู้ว่า ปุริสทมม เป็นทุดิยันตบพ (บพที่ลงทุดิยาวิภัตติท้าย) และ ติ ปัจจัยในสารถิ กล่าวอรรถกัถตา เรียกว่า นามวิภัตติปทสังวรวรณนา และเนยยัตถสังวรวรณนา คำว่า สารถิ อธิบายให้รู้ว่า สารถิ มาจาก สร ธาตุ ติ ปัจจัย และ ติ ปัจจัยนั้นกล่าวอรรถกัถตา เรียกว่า ธาตุปทสังวรวรณนา และทุดิยปัจจัยัตถสังวรวรณนา คำว่า ทเมติ อธิบายให้รู้ว่า สร ธาตุในสารถิ กล่าวอรรถ ฝีก (ทมน) (อนวย) ไม่ใช่กล่าวอรรถ ไม่มีกำลัง (ทพพลย) เป็นต้น (พยติเรก) เรียกว่า ธาตวัตถสังวรวรณนา คำว่า วิเนตตี วุตต์ โหติ อธิบายให้รู้ว่า คำว่า ทมน (การฝีก) ก็คือการสั่งสอนตามความเหมาะสม แก่อุปนิสัยเวไนยสัตว์ เรียกว่า ภาวัตถสังวรวรณนา

ทีฎฐธมมิกสมปรายิกปรมตเถหิ ยถารหิ อนุสาสตีติ สตถา.

อปิจ สตถา วียาติ สตถา, ภควา สตถวาโห.^{๒๖}

พระนามว่า **ครู** เพราะสั่งสอน (สัตว์โลก) ด้วยประโยชน์ในโลกนี้, ประโยชน์ในโลกหน้า และ ประโยชน์ที่ประเสริฐสุด (คือพระนิพาน) ตามสมควร

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ผู้ดูจพ้อคำ** เพราะเหมือนพ้อคำ ได้แก่ พระผู้มีพระภาค คือ หัวหน้าพ้อคำ

คำว่า อนุสาสตี อธิบายให้รู้ว่า สตถา มาจาก สาส ธาตุ รตถุ ปัจจัย และรตถุ ปัจจัยนั้นกล่าวอรรถ กัถตา วิเคราะห์ว่า สาสตีติ สตถุ [สาส + รตถุ ผู้สอน] เรียกว่า ทุดิยธาตุปทสังวรวรณนา และทุดิยปัจจัยัตถสังวรวรณนา คำว่า ทีฎฐธมมิกสมปรายิกปรมตเถหิ ยถารหิ อธิบายให้รู้ว่า ทรงสั่งสอนสัตว์โลกด้วยประโยชน์ ในโลกนี้, ประโยชน์ในโลกหน้าและประโยชน์ที่ประเสริฐสุด คือ มรรค ผลนิพาน ตามสมควร เรียกว่า ภาวัตถสังวรวรณนา คำว่า อปิจ แสดงการเปลี่ยนอรรถใหม่ (นยนตร-โชตก) คือ เปลี่ยนจากความหมายว่า ครู เป็น ความหมายใหม่คือ หัวหน้าพ้อคำ เรียกว่า ภาวัตถสังวรวรณนา คำว่า สตถา วีย อธิบายให้รู้ว่า ณ ปัจจัย ในสตถา [สตถ + ณ] ลงในอรรถ อุปมา (เหมือน, ดุจ) เรียกว่า ปัจจัยัตถสังวรวรณนา คำว่า สตถา สตถวาโห อธิบายให้รู้ว่า สตถา หมายถึง พระผู้มีพระภาคผู้ดูจพ้อคำ เรียกว่า อภิเษยัตถสังวรวรณนา

เทวมนุสสานนติ เทวานญจ มนุสสานญจ อุกกฏฐปริจเฉทวเสนต์ วุตต์, ภพพบุคคล-ปริจเฉทวเสน จ.^{๒๗}

คำว่า **เทวมนุสสาน** ได้แก่ (ครู) ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย คำนี้ท่านกล่าวด้วยอำนาจการกำหนดสัตว์ผู้ประเสริฐและด้วยอำนาจการกำหนดบุคคลผู้ควรบรรลूसัจธรรม

^{๒๖} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๓.

^{๒๗} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๔.

จ สองศัพท์ อธิบายให้รู้ว่า เทว กับ มนุสส ต้องวิเคราะห์เป็นวันทสมาสว่า เทวา จ มนุสสา จ เทวมนุสสา (เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ชื่อว่า เทพและมนุษย์) เรียกว่า สมาสปัตต-
สังวรรณนา คำว่า อุกกุฏฐปริจเฉทวเสนโต วุตโต, ภพพุคฺคลปริจเฉทวเสน จ อธิบายให้รู้ว่า คำว่า
เทวมนุสสานิ แสดงถึงสัตว์ผู้ประเสริฐและบุคคลผู้ควรบรรลุสุจริตธรรม เรียกว่า ภาวัตตสังวรรณนา.

การรู้ความประสงค์ของพระอรธกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ในการอธิบายความของบท
พระบาลีนั้น ทำให้เข้าใจพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างชัดเจน

สรุป การศึกษาวิธีการอธิบายความบทบาลีต่างๆ ซึ่งมุ่งเน้นถึงวัตถุประสงค์ในใจของอรธ-
กถาจารย์และพระฎีกาจารย์เป็นสิ่งสำคัญต่อการศึกษาพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นอย่างยิ่ง
ข้อความบางอย่างผู้ศึกษาต้องเข้าใจเองโดยอาศัยการอธิบายขยายความแห่งบทบาลีของพระอรธ-
กถาจารย์และพระฎีกาจารย์และช่วยให้เข้าใจพระธรรมคำสอนอย่างถ่องแท้ ดังนั้นผู้สนใจศึกษาบาลีพระ
ธรรมคำสอนให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ ควรศึกษาการอธิบายขยายความของพระอรธกถาจารย์และพระ
ฎีกาจารย์เป็นอย่างยิ่ง

ตารางสังวรรณนา		
สังวรรณนาอรรถกถาและฎีกา		
สังวรรณนาสมัยพุทธกาล		
๑. พุทธสังวรรณนา ผู้สังวรรณนา พระพุทเจ้า สังวรรณนา พระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม		๒. สาวกสังวรรณนา ผู้สังวรรณนา พระอุบาลี สังวรรณนาพระวินัย พระอานนท์ สังวรรณนา พระสูตรและ พระอภิธรรม
สังวรรณนาหลังพุทธกาล		
๑. อรรถกถาสังวรรณนา ผู้สังวรรณนา พระพุทโฆสภาจารย์ สังวรรณนา พระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม ราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐		๒. ฎีกาสังวรรณนา ผู้สังวรรณนา พระวชิรพุทธิ สังวรรณนาพระวินัย พระธัมมปาละ สังวรรณนาพระสูตร พระอานันทะ สังวรรณนาพระอภิธรรม ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๒๒ พระวรสัมโพธิ สังวรรณนา ธรรมบถมหาฎีกา ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๓-๒๔
สังวรรณนา ๒ ประเภท		
๑. สังวรรณนาสามัญ		๒. สังวรรณนาโดยบท
๑. สังวรรณนาแบบมีอิตีศัพท์ ๒. สังวรรณนาแบบต่อเนื่อง ๓. สังวรรณนาแบบเชื่อมต่อ		๑. สังวรรณนาบทนาม ๒. สังวรรณนาบทอุปสัค ๓. สังวรรณนา บทนิบาต ๔. สังวรรณนาบทอาขยาต

ตารางสังวรรณนา		
สังวรรณนาธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา		
สังวรรณนาหลังพุทธกาล		
๑. สังวรรณนาธรรมบทอรรถกถา ผู้สังวรรณนา พระพุทโธสภาจารย์ สังวรรณนา ธรรมบทบาลี ราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐		๒. สังวรรณนาธรรมบทมหาฎีกา ผู้สังวรรณนา พระวรสัมโพธิ สังวรรณนา ธรรมบทอรรถกถา ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๓-๒๔
สังวรรณนา ๒ ประเภท		
๑. สังวรรณนาสามัญ		๒. สังวรรณนาโดยบท
๑. สังวรรณนาแบบมีอติศัพท์ ๒. สังวรรณนาแบบต่อเนื่อง ๓. สังวรรณนาแบบเชื่อมต่อ		๑. สังวรรณนาบทนาม ๒. สังวรรณนาบทอุปสัค ๓. สังวรรณนาบทนิบาต ๔. สังวรรณนาบทอาชยาด

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	: พระศรีคัมภีรญาณ (มานิต วีริยธโร, วงษ์มา)
ว/ด/ป เกิด	: วันพุธที่ ๕ เดือน พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๑
สถานที่เกิด	: บ้านเลขที่ ๙๗ หมู่ ๒๒ ต. แก่งหางแมว อ. แก่งหางแมว จ. จันทบุรี ๒๒๑๖๐
การศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๔๔ จบปริญญาธรรม ๙ ประโยค สำนักเรียน วัดท่ามะโอ ต. เวียงเหนือ อ. เมืองลำปาง จ. ลำปาง : พ.ศ. ๒๕๕๐. จบชั้นวิสุทธารามวังสพาลธัมมาจริยะ (เทียบเท่า ป.ธ.๙) ณ วัดวิสุทธาราม จังหวัดมณฑลตะเลญ ประเทศพม่า
ประสบการณ์การทำงาน	: พ.ศ. ๒๕๕๕-๒๕๕๗ อาจารย์พิเศษสอนบาลีที่วิทยาลัยเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม : พ.ศ. ๒๕๕๔ – ปัจจุบัน แปลสัททนานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฉบับบาลี-ไทย, สอนนักรธรรม และบาลีที่วัดพิชยญาติการาม วรวิหาร กรุงเทพมหานคร สอนบาลีและอรรถกถาฎีกาธรรมบทผ่าน Internet online ทาง Skype
ผลงานทางวิชาการ	: สัททนานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฉบับบาลี-ไทย
อุปสมบท	: วันที่ ๑๖ เดือน มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๓๒ ณ วัดแก่ง ต. แก่งหางแมว อ. แก่งหางแมว จ.จันทบุรี
สังกัด	: วัดพิชยญาติการาม วรวิหาร เขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร ๑๐๖๐๐
หน้าที่	: ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม, อาจารย์สอนบาลี, นักรธรรม, และแปลสัททนานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฉบับบาลี-ไทย
ปีที่เข้าศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๕๓
ปีที่สำเร็จการศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๖๐
ที่อยู่ปัจจุบัน	: วัดพิชยญาติการาม วรวิหาร แขวงสมเด็จเจ้าพระยา เขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร ๑๐๖๐๐
โทรศัพท์	: ๐๖๔ - ๑๔๐ - ๑๒๑๒
E-mail	: siha2511@gmail.com